

Микола Лазорський

СВІТЛОТІНІ

СВІТЛОТІНІ

Присвячую цей збірник творів
моїй невтомній помічниці-дружині
Лідії Петрівні Лазорській.

Автор

МИКОЛА ЛАЗОРСЬКИЙ

СВІТЛОТІНІ

(Збірник історичних нарисів, оповідань,
статтей, спогадів)
1949-1969

Об'єднання Українських Письменників
« С Л О В О »
Австралійська Філія
Мельборн
1973

MYKOLA LAZORSKYJ

LIGHT AND SHADOWS

Передмова — Дм. Чуб
Післяслово — Л. Лазорська
Редактор мови — Дм. Нитченко
Портрет автора виконав В. Цибульський

Авторські права застережені

АВТОР ВЕЛИКИХ ІСТОРИЧНИХ ПОЛОТЕН

(Короткий огляд життя і творчости М. Лазорського)

Минає вже три роки відтоді, коли ми випроваджали в останню дорогу нашого видатного письменника, автора великих історичних романів, Миколу Лазорського, що помер 13-го березня, 1970 року, в Мельборні.

На жаль, ніде не зафіксовано й не пощастило дістати жодних докладних біографічних відомостей про письменника, зокрема про його дитячі та молодечі роки, що було б цікавим для істориків літератури та читачів.

Народився Микола Лазорський 27-го жовтня 1890-го року у славній Полтаві. Там же закінчив учительську семінарію, а потім у Харківському університеті студіював право та прослухав курс гуманітарних наук. Ще до Першої світової війни редагував у Полтаві «Журнал губернского присутствия», а за радянської влади деякий час працював у шкільному секторі Державного Видавництва України. У тому ж видавництві вийшло кілька його праць: «В надрах землі», «Моря та океани», «Географічні етюди» та інші. Одночасно наш письменник друкувався в журналах «Знання», «Нова громада». А пізніше редагував у Полтаві місячник Експериментального інституту. Згодом, переїхавши до Кам'янець-Подільського, редагував газету «Подільнин».

Масові арешти в Україні в 30-х роках не минули автора цього видання. Він теж був заарештований і безпідставно висланий на 10 років заслання, далеко від України. Лише перед самою війною повертається він до рідної Полтави, але далші події кидають його до Західньої Німеччини, де він продовжував свою журналістичну працю в газетах «Українські вісті», «Голос», «Неділя», друкуючи там переважно історичні оповідання та нариси.

Ще в Німеччині у 1946-му році Микола Лазорський

почав писати великий історичний роман «Гетьман Кирило Розумовський», а закінчив його вже в Австралії в 1961-му році. Цей роман, що має 752 стор., розкриває широку епопею історичних подій 18-го століття в Україні. Це століття охоплює багато героїчних і трагічних подій в житті нашого народу: повстання 1734-го та 1768-го років, зокрема останнє, що має назву Коліївщина, придушення його польським та московськими військами. Особливо відома звіряча розправа поляків над провідниками та учасниками цієї боротьби в Кодні, де в нелюдський спосіб закатовано тисячі героїв нашого народу. Пізніше, 1775-го р. — руйнування та ліквідація Запорізької Січі. Багато з цих подій в більшій чи меншій мірі віддзеркалено в цьому великому історичному творі. На ці найтяжчі часи в нашій історії й припадає діяльність останнього гетьмана України Кирила Розумовського. У своєму романі Микола Лазорський і змальовує його життя від молодечих років до смерті. Тож заслуги автора в тому, що він майстерно показав читачеві український побут, на тлі чудових мальовничих краєвидів України, життя родини козака Розума, звідки походив наш гетьман Розумовський, політичні обставини під час його гетьманування, нищівні дії Москви щодо України аж до ліквідації Гетьманщини.

Другий історичний роман Миколи Лазорського «Степова квітка» (1965 р.), висвітлює події в Україні у 16-му столітті, коли ще на південь від Полтави були порожні степи, так зване Дике поле, звідки часто нападали татари, грабуючи і забираючи в ясир український люд. В центрі твору бачимо відому полонянку Роксолянку, яку 1520 р. захопили татари в ясир і продали в султанський гарем до Царгороду (Істамбулу). Краса й розум цієї непересічної дівчини відразу привернули увагу султана Сулеймана, і вона стає його законною дружиною. Ці обставини, як відомо й з історії, допомогли султаншії Роксоляні зробити чимало добра не тільки для Туреччини, а й для України. Вона мала такий вплив на свого чоловіка-султана, що за її життя припинилися татарські напади на Україну. Вона також домоглась ліквідації гаремів, внесла чимало покращання в культурне життя Туреччини: дякуючи їй зорганізовані притулки для сиріт та вдів, побудовано низку чудових архітектурних споруд, що мали велику мистецьку вартість. Тому своїми діями вона викликала велику прихильність у турецького народу,

а також стала об'єктом низки літературних творів в Україні. Як відомо, про неї писали свої твори низка письменників, зокрема Г. Якимович, Л. Старицька-Черняхівська, Лаврівський, Назарук та Д. Січинський. Її портрет невідомого митця й досі зберігається у Львівському історичному музеї. Говорячи про зміст роману, впадає в око, що автор в дечому відійшов від історичних джерел.

Останній роман нашого письменника «Патріот», що вийшов з друку в 1969 р., змальовує життя й діяльність знаного в історії України завзятого патріота Григора Орлика, сина Пилипа Орлика й хрищеника гетьмана І. Мазепи. Це широке історичне полотно починається фактично від трагічного для України Полтавського бою і закінчується смертю Григора Орлика, що, вже потрапивши 1709 р. на еміграцію, віддав всі свої сили і здібності боротьбі за визволення України.

Автор і в цьому романі виявив дуже добрі знання про життя тієї горстки козацьких старшин, що після Полтавського бою опинилися за кордоном. В романі змальовані політичні обставини в тодішній Європі, дипломатична діяльність Григора Орлика, що працював при уряді Франції, його військові заслуги у війні проти Пруссії, де він дістав звання польового маршала, великі нагороди за успішні бої та ранг генерал-поручника. Автор досить широко змалював обставини у французьких урядових колах та спроби Григора Орлика використати протимосковське наставлення Франції для боротьби за визволення України.

Після появи тритомової праці І. Борцака про Григора Орлика роман Миколи Лазорського «Патріот» збагатив нашу невелику мистецьку літературу про ті історичні часи своїми новими фарбами.

Не з меншою цікавістю наш читач візьме до рук і цей збірник Миколи Лазорського «Світлотіні», що складається майже з 60 історичних оповідань, нарисів, статей, що відтворюють безліч маловідомих, а ще більше забутих сторінок минулого як з історії України, так і з минулих подій в Західній Європі та країнах Сходу. Ми певні, що «Світлотіні» поширять світогляд нашого читача, принесуть кожному багато нових відомостей з нашого та чужого минулого.

Читаючи це видання, цей конгломерат численних подій минулого, кожен зверне увагу на великі знання автора, його широку обізнаність з історією України та інших країн, побачить його вміння зупинитися на

найсуттєвішому та його безмежну любов до свого народу. Такі оповідання чи нариси, як «Збирачі чужого», «Янгол-месник», «Бастілія», «Теодора», «Північний метеор», «Не плач не ридай», «Батуринський кат» та багато інших лишаться надовго в пам'яті читача. Тут і жажливі загарбницькі війни московських царів, і криваві картини Французької революції, і війна Карла 12-го та Мазепи проти Московії, і про катівську роллю щодо України Петра 1-го та Меншікова, і про героїчну королеву бритів Бодіссі у війні проти римських колонізаторів, і сумна подорож автора цього збірника до села Мар'янівки на Полтавщині, де він відвідав садибу байкаря Євгена Гребінки та зустрівся з його небожем Миколою Гребінкою, і про перший театр у Полтаві. Сторінки численних подій, жорстоких воєн, портретів видатних постатей — все це автор виклав так популярно й цікаво, що кожен із задоволенням закрий книжку після прочитання. І в цьому теж заслуга автора.

Письменник Микола Лазорський був членом Австралійської філії ОУП «Слово» та почесним членом Мельборнського Літературно-мистецького клубу. Тож, видаючи цей збірник, як перше посмертне видання, згаданий клуб виконує свій почесний обов'язок перед нашим найстаршим творцем мистецької літератури на цьому терені. Це буде найкращий пам'ятник нашому письменникові-патріотові Миколі Лазорському, на що він цілком заслуговує.

Дм. Чуб

ДЕКАБРИСТИ В УКРАЇНІ

«Безумству хоробрих
співаймо славу»...

В загравах наполеонівських воєн народи Європи й самої Росії вбачали справжнього оборонця трудящих, ліквідатора феодалізму, державного абсолютизму та пророка правдивої волі для всіх народів — тільки образ Великого Наполеона. Так думали прогресивні мислителі не тільки Заходу, а й усієї Росії і, зокрема, України. Ось чому скрізь вітали його як лицаря-переможця чорної реакції. Ось чому під орлами наполеонівських армій бились напропаще, бились проти загарбницької Росії польські легіонери, українські автономісти-державники, французькі патріоти, італійські гуманісти...

Понуру реакцію тих часів відзеркалювали сатрапи-можновладці, які оскаженіло боронили старі феодальні порядки, немилосердне кріпацтво, що все те разом вважали своїми прерогативами, прерогативами тільки верхівки-аристократії. Можними реакціонерами тих часів, грізних своїм мemento mori були — московський імператор Олександр I-ий (1801-1825) та австрійський канцлер і великий дипломат, князь Клеменс Меттерніх (1773-1859).

Великому корсіканцеві не повелося в Росії 1812-го року, але армія його не змаліла в силі, і цей імператор все ще лякав альянтів, що постаралися руками дипломата Меттерніха збити нашвидку так званий «Священний Союз» проти Наполеона. Союз збив, правдоподібно, сталевий кулак і на полях Ватерльоо завдав нищівного удару наполеонівській армії. По тому відбувся так званий Віденський конгрес (1815). Вся Європа стала свідком драматичних подій у Відні, де вирішувалася доля великого корсіканця — імператора Франції Наполеона, а з ним разом і доля Річпосполитої, кавказьких народів, панщизняної України... Напо-

леона було врочисто абдиковано (1815) і негайно вислано з Європи доживати віку (помер 1821) на далекому острові святої Олени в Атлантиці. Тоді саме московський імператор Олександр 1-ий заходився наводити лад у широкій Росії, де народи хвилювалися, здіймали скрізь повстання й вимагали касування кріпацтва. Цар робив лад руками всесильного свого помічника-сатрапа, військового міністра графа Олексія Аракчєєва (1769-1834). Можна сміливо казати, що саме цей імператорський помічник зробив з усієї Росії державу-тюрму. При ньому запанував тут жорстокий поліційний режим, важка солдатчина (25 років служби). Морд, свавілля, вічні тяжкі походи, воєнна каторга, жажлива панщина гнітили нарід без міри й краю. В Україні Аракчєєв задушив повстання бузьких козаків, в Слобожанщині завів військові слободи — кантони з військовим артикулом та військовою субординацією. Поселенців звали кантоністами (поселення Чугуїв на Харківщині). Терпець мукам увірвався саме тоді, коли несподівано прийшла вістка про наглу смерть імператора Олександра (1825). Тоді саме спалахнуло військове повстання в столиці Росії Петербурзі і майже водночас в Україні.

Слід сказати, що в часи Віденського Конгресу, який тривав близько одного року, московська армія стояла біваком в околицях Парижу. Отже московське вишукане панство — військовики високого рангу за рік мали багато дозвілля. Всі вони мали можливість ближче приглянутися та познайомитися не тільки з французьким фешенебельним товариством, а й заглянути в саму гуцу французьких народніх мас. Наслідки були разючі. Нарід у Франції, як скоро вони побачили, жив значно краще, заможніше, чистіше, як жив весь московський нарід. Там був високий відсоток письменних, культурних і вільних від такого жахливого рабства, як у Росії. Московське панство добре знало, як його нарід жив у страшних злиднях і неволі, добре все те знало, бо кожен мав великі маєтки і рабів-кріпаків.

В той час, як французькі письменні робітники давно вже виховувалися на творах славетних енциклопедистів — Д. Дідро, Ж. Ж. Руссо, Ж. Л. Даламбера, Ж. Бюффона, Ж. Вольтера, старшини московської армії щойно тільки довідалися про знамениту «Енциклопедію» французьких філософів. Провідні ідеї французьких мислителів дуже вплинули на передову мо-

лодь варварського сходу. Світло науки і знань та молодь понесла в гущу свого обездоленого народу, як божественний дар, сама стала працювати дома з дивоглядною відвагою, відаючи себе всю на служіння глибоко скривдженого люду. Та, надхнена новими ідеями, молодь після Віденського Конгресу в себе дома негайно створила перше таємне товариство «Союз Порятунку» (1816). Було воно засноване в Петербурзі військовиками: С. П. Трубецьким, І. Д. Якушкіним та ще трьома братами-українцями Сергієм, Іполітом й Матвієм Муравйовими-Апостолами, нащадками славної пам'яті гетьмана старої Гетьманщини Данила Апостола (1727-1734). Пізніше статут було розширено і товариство дістало нову назву «Союз Благоденства». В ньому було вже більше двох сот членів, переважно з кола вищого панства. Мали вони на меті повалити царат і знищити кріпацтво по всій імперії.

В Україні таке товариство утворили ті ж Апостоли в Тульчині (Київщина), де містилася 2-га московська армія. Товариство звалося Південним на відміну від петербурзького, що звалося Північним. Українське Південне товариство мало три управи: Тульчинську, де містився штаб, очолюваний П. І. Пестелем; Кам'янську управу під кермою В. Л. Давидова та ще Васильківську Чернігівського полку. Керманичами були всі три брати Апостоли і з ними ще М. П. Бестужев-Рюмін. Сам П. Пестель заздалегідь склав програму, звалася вона «Руська Правда». Головним завданням було ліквідувати панщину і завести новий республіканський лад. Проте, в Південному товаристві сталася заминка. Слід сказати, що до цього товариства влилося багато нових членів-старшин. То були українські націоналісти, які вимагали для України в майбутній федерації слов'янських народів окремого місця з правом вибирати свій уряд за старожитніми правами, споконвічними в Україні. Братчики з Північного товариства на це не пристали й відкинули вимогу націоналістів. Отже, ще на початку 1820 року переяславський маршалок (Полтавщина) Василь Лукашевич, як правдивий націоналіст, заснував нове «Малоросійське товариство» з ясно окресленим завданням відірвати Україну від Московії. На таємних нарадах нового товариства депутати від селянства вимагали того відриву й обіцяли підтримку повстанцям.

З бігом часу в Північному товаристві сталися деякі зміни раптового характеру. Так, в листопаді місяці

1825 року в місті Таганрозі несподівано помер цар Олександр 1-ий, а спадкоємець його, Константин, теж несподівано зрікся престолу і лишився в Польщі, де був за намісника. На верхах у столиці сталосся заміщення. Отже Північне товариство поспішило використати слушну годину і почати повстання. Правда, воно встигло дати вістку про постанову на Південь, а тоді на свій розсуд почало діяти. В день присяги новому цареві Миколі I-му (14 грудня, 1825) на Сенатську площу вийшли лейб-гвардії Московський та Гренадирський полки, до них прилучився теж Гвардійський морський екіпаж, всього тридцять тисяч солдатів та тридцять старшин високого рангу. За намовою тої старшини, солдати не схотіли присягати цареві і гримнули всі як один «хай живе конституція». Новий цар не злякався: як згодом виявилосся, був він правдивим військовиком і навіть любив небезпечні моменти, виявляючи в таких випадках великий сприт. Не роздумуючи довго, він дав знак новоприбулим полкам стріляти в повстанців картечю. Даремно старшина В. Каховський намагався перетягти солдатів, він навіть смертельно поранив генерал-губернатора М. А. Милорадовича, що навально йшов на повсталих. Нові полки швидко придушили повстання. Воно тривало всього лише кілька годин, було забито щонайбільше 80 солдатів, кілька десятків поранено, решту обезбронно і взято в полон.

Вістка про жахливу поразку Північного товариства декабристів прийшла в Україну запізно, щойно за два тижні після понурих подій. Контакт був кепський, тим самим наробив він і великої шкоди Південному товариству. Правда, старшини тут були всі козацького роду, не унікали небезпеки. Навпаки, вони шукали її і прагнули за всяку ціну помірятися силами з лютим ворогом й битися напропаще. Вони вже знали, що новий цар Микола 1-ий вислав негайно на Київщину каральний загін добірного війська з артилерією. Керував тим загоном німець генерал Гейсмар: цар не схотів довірити таку важку справу навіть московському старшині. Гейсмар спішив на Київщину, назустріч війську повстанців України. Повстанцями керували всі брати Муравйови-Апостоли. Зустрілись ворожі армії під селом Ковалівкою (Василівського повіту), де й сталася жорстока баталія. Сили все ж були нерівні, отже Чернігівський полк було розгромлено. Іпполіт Муравйов-Апостол, щоб не дістатися до полону, тут же на полі

побоевища застрілилися. Інші потрапили до полону. Так було розгромлено і Південне товариство.

Царська помста була моторошно жорстока. До чіпких рук Миколи 1-го потрапило більше шести сот повстанців-старшин різного рангу. П'ятеро з них було скарано на смерть. М. П. Бестужева-Рюміна, С. І. Муравйова-Апостола, П. Г. Каховського, П. І. Пестеля і К. Рилєєва (поет) було повішено на подвір'ї Петропавлівської фортеці. Матвія Муравйова-Апостола засуджено на каторгу (Нерчинські копальні біля озера Байкал), де він просидів 20 років, повернувся старим, лишивши цінні мемуари тих суворих подій. Тисячі пішли на Сибір, на важкі роботи навечно, багато переведено в глиб Кавказу, де Московія вела безнастанні війни з гірськими кавказькими народами. Там всі ті вислані солдати та розжалувані старшини находили собі передчасну смерть в боях з горцями.

Але царський уряд на тому не заспокоївся. Агенти його найбільше нищили в Україні, вишукуючи тих братчиків, які поховалися від «недремлючого ока» Третього відділу (те саме, що «ЧеКа»). Майже така ж доля спіткала й організатора таємного братства українських сепаратистів Василя Лукашевича. Його було арештовано і заслано, згодом звільнено з тюрми, але прожив він свій вік все під наглядом поліції. Помер року 1866. Організацію українських сепаратистів ліквідовано, решта, переважно полтавські поміщики, жили по всіх маєтках тихо, занурившись в сільське господарство.

Проте так тривало недовго. Жадоба волі, жадоба відродити стару Гетьманщину в її старожитніх правах не давала скніти, як правдиво казав Великий Кобзар: «Раз налите добром серце зв'ік не прохолоне». Так воно й було з передовими нашими мислителями, будителями національного духу. То полтавські дідичі творили Кирило-методіївське братство, Географічне товариство, Братство Тарасівців... То вони пішли в земства працювати для народу, боронити нарід і жити для народу... То їхні нащадки, такі як історик В. Антонович, П. Грабовський, В. Мальований, уже в наші дні мужні, незламні своєю важкою працею, тяжким життям і дома, і в засланні торували для нових поколінь шлях до щасливих днів у відродженій соборній, ні від кого не залежній Україні.

ЗБИРАЧІ ЧУЖОГО

Їх було багато тих царів-збирачів «руських земель». Майже всі поспіль від І. Каліти й до останнього царя Миколи 2-го, що так сягнув далеко аж до тихоокеанського узбережжя — всі збирали. І що найголовніше, всі величезні простори були заселені такими «руськими», як камчадали, айноси, корейці, хівинці, бухарці, башкири, ногайці, тюремники різної масти, фінни, вірмени, грузини, білоруси, українці та ще безліч інших народів, що й зовсім не вміють говорити «общепонятним руським язиком». Щоправда, японська війна 1904 року рішуче й безповоротно поставила межу зазіханням Петербургу на Далекому Сході. Замість вийти в широкий світ з портового міста Владивостоку, царат змушений був відсунутися з Манджурії та Монголії й навіть поступитися частиною Сахаліну і забратися геть з Кореї. Але все ж російські імператори завжди в кожному куточку чужих країв намацували уразливе місце, де б можна було забити «руський клин» і вдертися в чужі землі, не виключаючи й Європи.

Новим клином і досить важким був Кавказ, який треба було забрати за всяку ціну, щоб дістатися до теплого океану. Вихід до Перської затоки в майбутньому мав би відіграти ролю форпосту на Півдні. Широкі перспективи й великий розмах запаморочливих мрій. Але покищо треба було брати Кавказ, заселений теж різними народами й такими старими державами, як Грузія, Вірменія та Азербайджан, що сусідував з прадавньою Персією (Іран). Росія розпочала війну насамперед в північних областях, там, де вже мали свої оселі нові поселенці, переважно з України.

Де царат ставав твердою ногою, завжди спішив закріпитися прикордонними фортецями; тих фортець на Північному Кавказі було чимало. Всі вони стояли на прикордонній лінії від гирла Тереку й аж до Дону (Киляр, Моздок, Азов). Сюди ж царат перекинув і рештки

козаків Запорізької Січі (1787), що вже мали нову назву — Чорноморське козацьке військо. Те військо і заснувало тут місто Катеринодар.

Слід сказати, що саме в ці часи міцна держава Грузія вела невдалу війну з Іраном (Персія) і притьмом шукала військової допомоги від Росії так, як колись шукав допомоги й обрягунку Богдан Хмельницький від напасника Польщі. Сильна вже тоді Росія скористалася з нагоди, відіпхнула Іран, захопила Грузію (1803), в додаток ще Абхазію, Дагестан і ще й Азербайджан. За Бухарестським мирним договором, Грузія мусіла допомагати Росії своїм військом в боротьбі з усіма кавказькими племенами. З іншого боку, командувач чорноморськими козаками мав теж допомагати московському війську завойовувати для Росії весь Кавказ. Тим командувачем був А. Головатий, той, що так благав царя дозволити осісти там, де йому вкаже московська влада. Отже, як бачимо, Московія дістала добру допомогу: вона не боялася вже свого тилу й навально йшла в наступ з такими оскаженілими генералами, як М. Скобелев та І. Паскевич.

Росія вперто вела війни проти кавказьких народів довгий час. Брала поволі й настирливо гірські пасма, такі, як Дагестан, Кабарда, Чечня, Осетія, тоді як її лінійне військо, все за допомогою козацьких пластунів, захоплювало Чорноморське узбережжя. Ці кавказькі племена об'єднав горець-фанатик Газі-Мухамед приблизно з 1830 року. В нерівній боротьбі з підступним московським військом й допоміжними відділами різних зрадницьких племен командувач повстанцями Газі-Мухамед загинув року 1832-го. Року 1834 його місце заступив знаменитий горець **Шаміль**.

Цей навдивовижу великий кавказький патріот дошкульно дався взнаки Петербургові ще в 20-тих роках минулого століття, коли бився напропаще в горах Північного Кавказу. Тепер, коли його було оголошено імамом (верховним правителем Дагестану та Чечні), Шаміль пішов навально й пляномірно проти загарбників-царів, що не давали покою мирним горцям уже півсотні літ. Він хотів раз і назавжди покласти край зазіханню московського царату на Кавказі. Як імам, Шаміль уже в 40-их роках об'єднав весь Дагестан, Чечню й безліч суміжних племен, що вважали святим обов'язком боротися проти узурпатора з далекої Московії.

Але Шаміль скоро побачив, що в гірських ущелинах

навальню не можна битися з хитрим ворогом. Він тепер засів у фортеці Гімрі, відкіля напав на солдатів. В нерівній боротьбі, з горсткою дагестанців, Шаміль пробієм забив з десятків старшин і з кулею в плечі прорвався таки в сусідні гори. Там він скомпонував бійців на десять тисяч шабель, фанатичних чеченців, які в релігійному запалі наскочили на москалів, шукаючи магометанського раю в смертельних боях з г'явурами. Тут вони мали успіх... Шаміль без спочивку знов ударив на москалів, але промахнувся: московський генерал Фус завдав горцям великої поразки, а, щоб швидше закінчити війну, сугерував мир з тим, щоб Шаміль з рештками недобитих горців склав зброю та казав, що здається на милість ворога. Таку обіцянку Шаміль давав з приємністю, бо, за приписами корану, г'явур дозволяється дурити.

Генерал Фус відвів своє військо за лінію оборони, довірившись словам Шаміля. Такий поспішний відхід коштував йому дорого. Шаміль несподівано напав на необачних москалів і побив вороже військо в застрашуючий спосіб: на місці бою лягло щонайменше десять тисяч московського війська. Не гаючи часу, уже з фортеці Ахалдж, хитрий імам кинув клич у всі кінці Кавказу збиратися усім до нього на священну війну проти жахливого московського царя, що зазіхає на святий спокій мирних горців. Черкеси, казав він, мусять боронити свій край від г'явур і нещадно битися з ворогом до загину. Миру він не хотів, бо москалі ладилися будувати нові оборонні пункти навечно.

Вістка про таку нову диверсію Шаміля обурила царя Миколу I-го, він постановив покарати жорстоко невгнугото кавказького патріота. Імператор наказав зформувати великі каральні загони числом в 75 тисяч багнетів й прилучити до прикордонників усієї лінії. До тої армії долучено було ще п'ять козачих полків. Головнокомандувачем було призначено генерала князя Головіна. В травні 1839 року йому на підмогу йшов генерал Граббе: він вів 12 тисяч своїх «миколаївців» (25 років солдатської служби) і мав ще 17 гірських гармат далекого бою. Все те військо йшло до фортеці, де засів Шаміль

Він теж не сподівався на таку навалу. Не чекаючи ворога, Шаміль кинув фортецю й швидко звернув на шлях, яким маршував генерал Граббе з гарматами та «миколаївцями». Але й генерал вмів битися: він зараз же вдарив по фортеці, куди Шаміль змушений

був замкнутися. Сили у нього були замалі, щоб виграти бій, перемагали все ж гявури. Він послав гінця з білим прапором. Шаміль просив миру.

Суворий Граббе, людина кмітлива, ласкаво вислухав гінця й швидко відпустив з листом до імама. В листі було вказано точно: генерал бажав теж миру, але комендант фортеці мусив видати йому, Граббе, бунтаря Шаміля, спопелити фортецю і скласти зброю.

Фортеця мовчала.

Прождавши два дні даремно, Граббе пішов в атаку на фортецю, яка вже була в полум'ї горіла з усіх боків. Оборонці билися напрোпаще, москалям довелося битися в усіх закутках палаючого форту, вбитих і поранених кидали без жалю в безодню. Генерал Граббе шукав Шаміля скрізь, але імама не було й сліду. Пізніше виявилося, що у горців не було вже харчів, а сам Шаміль вночі втік, спустившись по канату в провалля, де його могли відшукати тільки знавці тих місцевостей. Хоч як спокушував генерал Граббе, жоден горець не показав московському гявурові тих стежок та сторчових ущелин. Правда, лазучикам пощастило піймати трьох горців-черкесів: вони багато наговорили штабному генералові всячини, а все ж правди не сказали, навіть під солдатськими кулями. Граббе з пихою послав до Петербургу естафету про велику перемогу на Кавказі і смерть Шаміля.

Скоро той генерал довідався, що було забито звичайного черкеса, а що Шаміля «сам Аллах врятував». Так воно й було: Шаміль трохи перепочив і тепер з своєї криївки знов кликав «правовірних» йти до нього з усіх аулів з тим, щоб винищити на Кавказі всіх москалів.

Але Шаміль мовчав...

Тільки через три роки дав знати про себе: він був у горах старого грузинського царства. Відсіль збирався на смертний бій з гявуром. То був третій його рейд, рейд невгнутої людини з шаблею наголо в міцній руці й молитвою на устах до Великого Аллаха.

Петербург, зрештою, побачив, що Шаміль ворог небуденної якості, ворог сильний духом святої правди, ворог з великим спритом і надхненням, великою любов'ю до свого народу, свого Коханого Краю й ще невгасимою ненавистю до клятого московського царя-захоплювача чужих земель. Петербург вирішив оточити широким сталевим колом всю Грузію і захопити всякою ціною великого кавказького патріота.

Всю ту запаморочливу роботу вже новий цар Олександр 2-ий доручив тому ж таки генералові Граббе, хоч і дуже гнівався на нього за те, що так легко дався на глум. Граббе на цей раз підготувався добре — хотів бо виправдати царське довір'я до себе.

Коли сталеве кільце було щільно замкнене, генерал Граббе кинув до ущелин, де стояла невелика грузинська фортеця, дев'ять тисяч найсміливіших піхотинців. До всього наказав захопити живим того таємничого Шаміля, про якого вже склалися в горах легенди й пісні. Але тут усердний генерал зробив велику помилку: він вибрав на провідників у тих страшних ущелинах саме горців — прововірних мослем, що хотіли для всіх г'явурів тільки лютої смерті. Вони рятували свого святого Шаміля і завели велику колону московських пластунів у сліпий кут, завели до глибокої безодні з кіньми й людьми. Горці скористали з нагоди і розстрілювали солдатів на краю провалля день і ніч. Загинуло в тих проваллях щонайменше дві тисячі московських вояків, яких догризли в проваллях кавказькі вовки.

Стурбований Петербург негайно відкликав генерала Граббе. Роздратований цар натомість послав на Кавказ князя Воронцова шефом над армією в 150 тисяч багнетів. Воронцов тут не підлягав нічим наказам і як головнокомандувач мав слухати лише одного царя. То був початок кінця існуванню самостійних кавказьких царств. Ступінь за ступенем цей владний царедворець наводив «лад» серед кавказьких нуртуючих народів. Воронцов остаточно утвердив владу Московії у всьому Дагестані й Чечні. Північ вся була вже в чіпких руках царату. Азербайджан, Вірменія і Грузія давно скорилися і вважали себе щасливими, що стали «під високу руку білого царя».

В цих нових умовах розпачу і зневіри мало хто йшов на святий бій під прапорами свободолюбного Шаміля. М. С. Воронцов при наявних десятих тисячах бійців легко пройшов тими дорогами, які йому добре протоптали попередні генерали в нещасливих боях з Шамілем. Тепер частя тому борцеві за свободу зрадили. В декількох крутих боях з військами грізного Воронцова Шаміль терпів поразку за поразкою. Сили його катастрофічно маліли. Коли Шаміль переніс бої в область Адигеї, побачив відразу, що йому вже не під силу воювати з озброєним до зубів князем Воронцовим. На початку 1859 московське військо було вже в Чечні.

Шаміль з рештками недобитків сховався в аулі Гуніб, але держався там недовго: 25 серпня 1859 року Гуніб впав, і невгнутий дагестанець Шаміль здався в полон на милість «білого царя». Він здольний був ще тікати, але коли побачив числом до сотні шабель, зрозумів, що вони його шукають, щоб передати помічникові князя Воронцова генералові Фрайтагові. Кабардинці мовчки приступили до великого бійця. Один з них сказав:

— Білому цареві вже віддали твою дружину і твого сина. Війська у тебе немає, бо горців винищили московські солдати і тобі не лишили жодного чеченця. Віддай шаблю генералові Фрайтагові, а сам стань перед білим царем!

Мовчки й похмуро Шаміль відв'язав від череса шаблю і встромив у землю, тоді підняв обидві руки. Адьютант генерала Фрайтага ображено мовив:

— Нащо підняв руки? Тебе ніхто не збирається турсити, бо ти правдивий вояк, і генерал хоче привітати тебе, як щирого приятеля!

— Ніколи дагестанець не буде приятелем «русу», — мовив Шаміль з гіркотою, проте подав руку офіцерові на знак приязні.

Отже старий дагестанець, зрештою, опинився в Московщині. Шаміль нудьгував і все мовчав, жив відлюдком і скоро заявив тому ж таки адьютантові, що Калуга (місто центральної Московії) йому не подобається і він хотів би побачити самого імператора. З наказу царя, Шаміля перевели до Києва. Тут він пожвавішав, спокійно розглядався і навіть колись сказав, що Київ, козацьке місто і народ тут гарний. Князь Барятинський, під опікою якого був Шаміль, гнівно сказав:

— Може, колись місто і було козачим, та тепер воно наше, наша вся Україна, як і весь Кавказ.

Шаміль лише зідхнув і нічого на те не сказав. Згодом попросив того князя відвезти його до Петербургу.

— А нащо тобі туди? — здивувався днязь Барятинський.

— Хочу бачити самого імператора, — просто відрік Шаміль. — Хочу бачити й сина, що там живе. Може, цар буде добрим до мене і пустить на волю.

Барятинський тільки всміхнувся і похитав головою.

— Не пустить тебе імператор на волю: будеш бунтувати.

— Я дам викуп за себе стільки, скільки цар хоче. Бунтувати не буду, бо вже старий і болять мої рани.

Поїду до Мекки — святого міста нашого. Там буду гоїти себе

Лише через пів року прийшла вістка з Петербургу: цар наказав їхати Шамілеві до Петергофу разом з князем Барятинським. Там і зустрівся Імператор Олександр 2-ий з знаменитим Шамілем. Як кажуть історики, зустріч була сердечна. Старий Шаміль був гречний і випросив собі волю, хоч і не схотів присягати на вірність московським царям.

Не хочу бачити свій коханий край у московському армі. Хочу їхати до святої Мекки.

Радісно й полегшено їхав з понурого Петергофу. Було то року Божого 1866.

Не скоро прийшла звістка з далекої Арабії про смерть великого кавказького патріота. Помер він у Медіні, близько Мекки, року 1871-го.

Але Кавказ довго ще нуртував і після Шаміля. Найпаче боротьба довго точилася в Адигеї. Кавказький народ не хотів скніти в московській неволі. З великим захватом і співчуттям спостерігав весь цивілізований світ за тою невірною боротьбою приреченого злою долею до вічного ярма чужинця. Було то в часи нашого Великого Кобзаря, який у свій час (1845), блукаючи по Україні, полум'яно вітав кавказьких революціонерів вогненними словами пророка. В своєму посланні «Кавказ», писаному у Переяславі року 1845-го, Тарас Шевченко писав: «Борітеся — поборете, вам Бог помагає! За вас правда, за вас слава і воля святая!»

ВОГНЕМ І БАГНЕТОМ

...Польща впала
Та й вас роздавила.
Т. Шевченко

Були то дні смертельного розпачу й жахливого горя, горя, що його можна хібащо зрозуміти в голосіннях біблійських пророків. Ніяка нація не перетерпіла стільки, як Польща з Україною, обидві разом. Від Кракова й до Полтави та й далі геть у Слобожанщину з примкнутими багнетами маршували московські солдати, сіючи смерть й обертаючи на купи руїн квітучі міста, села та слободи.

Інгельштром, Штакельберг, Сіверс, Паскевич, Муравйов — в Польщі; Рум'янцев, Кречетніков, Лобанов-Ростовський, Долгоруков — в Україні; скрізь по всіх просторах знедолених тих двох націй наводили лад ті намісники з наказу московських царів. Тривала така паціфікація довго, рік за роком спливав в корчах та передсмертних судомах мільйонів страдників, ніби так і треба було робити. Адже в Москві тих тиранів гльо-рифікували, давали великі нагороди, земельні лятифундії, мільйони золотих червінців, обділяли титулами та високими посадами.

Був рік 1861, коли блискавкою облетіла Польщу вістка-новина, гострі, як ніж слова, сказані новим намісником, московським князем П. Горчаковим. Ось ті слова:

«З цього року ніякої Польщі немає, є лише Привіслянський край, є поляки — мої раби».

Через тиждень «Підземна валка» (запілля) пустила в світ хмари листівок:

«Є Польща, — писалося в них, — віднині й повіки є Польща. Намісника московського втопимо в брудному рівчаку, а військо московське відіпхнемо назад до Московії, де їй і належить бути навіки».

І кожен поляк побожно шептав одне-єдине ім'я:

«**Мирославський**», генерал Людвиг Мирославський, лицар-воjak, побратим італійського генерала Джузеппе Гарібальді — вірного сина прекрасної Італії.

«Підземна валка» викликала цього генерала тасмно з Франції, де він народився в польській емігрантській родині, там вчився у військової школі і в молодих роках служив в армії. Записаний до «компуту» молодих легіонерів, Мирославський рвався до Польщі не один раз. Заплутаний в павутиння сварок і гострих суперечок, він був арештований і кинутий до тюрми в Познані. Звик до дисципліни, військової субординації та суворого наказу, але все ж не вважав ні на що. Вдруге примчав на заклик уже на початку лютого 1863-го року. Його обрано було на головного командувача польської армії. Але якої армії! Вся вона була обшарпана, майже без зброї, без знання військової муштри й послуху. Тої жалюгідної армії на листі значилося лише 25 тисяч. Генерал відібрав навчених військової штуки і добре озброєних три тисячі жовнірів. То і все. Битися з москалями, що мали в польських землях стоп'ятитисячну армію й до всього сотні загонів кавказьких інгушів та чеченців, було заважко. Але того мало. Мирославський довідався, що у змученій Польщі панує розбрат, люди поділилися на «червоних» і «білих» та що сам лідер польської шляхти князь Велепольський схильний держатися «золотої середини» і аж ніяк не братися за зброю, яка б принесла полякам цілковиту згубу.

Генерал Мирославський і сам бачив, що той великий пан має рацію. До всього Москва прислала до Варшави нового головнокомандувача, князя Муравйова, відомого вже Польщі жорстокими й крутими заходами. На нараді з Велепольським було вирішено облишити до якогось часу військову диверсію й тільки чекати. Щоб послабити напругу і вгамувати якоесь польську молодь, дозволено було зробити мирну демонстрацію, але й молодь уже не чекала, і сама кинула великий клич до демонстрації.

Польські патріоти вийшли на вулицю з великою петицією, вони співали національний гімн, патріотичні пісні і навіть молитви. Натовп сунув до фортеці. Історики кажуть, що в процесії було щонайменше 50 тисяч чоловіків, жінок і дітей. Ішли без зброї, очолювані духівництвом і студентами. То було величаве видовище. Майорів старий прапор польської держави, в руках багатьох були смолоскипи, бо день видався імливий,

туманний. Великий натовп сунув потоком через Сігізмундів сквер. Несли статую Богоматері в пишних шахах з прищпиленою до покрову петицією.

Московська інфантерія мовчки спостерігала. Інгуші та кабардинці ледве стримували коней. Але демонстрація з молитвами на устах повільно й спокійно йшла далі. Нараз гримнув гарматний вибух. То був знак до наступу на нарід. Рвонулися інгуші з вереском і диким галасом. За ними услід з багнетами на руді стіною ринули солдати. Сталася незрозуміло-дивоглядна жорстока масакра. Інгуші всією масою врізалися в натовп і почали рубати кривими шаблями наосліп всіх поспіль. Кіннота кавказьких азіятів буквально здмухнула демонстрантів з майдану і всіх суміжних вулиць. Люди в божевільному розпачі, криках, стогонах, прокльонах тікали, не оглядаючись. Від багнетів і куль гинули тисячі ні в чому не повинних людей. Навіть сам цар вжахнувся, коли генерал Муравйов зимно давав йому рапорт про те, що сталося на варшавському майдані. Цар поквально викликав князя Велепольського з тим, щоб уможливити якісь концесії для польського народу і тим трохи затамувати заподіяне Муравйовим лихо: адже було забито тисячі, звозили трупи на цвинтар кілька тижнів, серед трупів найдено було й голову Пречистої Богоматері — її врочисто було відвезено до кляштору.

Обурений і скривджений польський нарід бажав лише одного: стати до бою, смертельного бою безкомпромісово. Молодь шикувалася в полки, панночки різали коси й ховали красу в гусарських шоломах та конфедератках. Були то часи, щоправда, напруженого надхнення, войовничої романтики, але все ж чулася в тих мовчазних руках без сліз і зайвих розмов непохитна постанова виконати до кінця святу присягу боронити батьківщину від азіята-москвина.

Цілуючи меч, кожен говорив:

«Ніяка сила не вирве з рук цього меча, візьме його лише вірний побратим з мертвих моїх рук, щоб лавою кинутися на заклятого ворога».

Так говорила молодь. В словах тих чулася й поезія грядущого немилосердного бою, і розпач, і молитва до Всевишнього про поміч.

— Маємо до діла з новим Аттілою! Мусимо боронитися мечем і Святим Хрестом! З нами Божа Мати! — гукали молоденькі панянки в якомусь божевільному екстазі.

Небагато часу минуло, а вже повстання набуло великого розгону. До генерала Мирославського сунула молодь з усіх широких просторів Польщі, тікали люди з Білоруси, Брацлавщини, Холмщини, України. Загони Мирославського боролися фанатично, нещадно. Але все ж загони були недоживлені, обдерті й босі. Настали осінні холодні дні, партизани впали на душі, найпаче, коли між ними почали ширитися різні хвороби. З цього користувалися московські солдати: їхні загони нищпорили скрізь, стріляли кожного підозрілого, різали худобу, палили хліб, підпалювали цілі села, мордували населення, вбивали всіх, хто бився проти московського війська.

Як і треба було сподіватися, генерал Мирославський програв, не завдавши Москві навіть відчутної шкоди. Навпаки, як пророкував князь Велепольський, Польщу було скалічено так, як того й хотів цар і його лютий помічник Муравйов. До всього велике панство не довіряло загонистому генералові-емігрантові і ненавиділо так званих «червоних» легіонерів, що билися все за третьомайську конституцію. Тим часом і ці червоні ненавиділи «білих», тих Браницьких, Потоцьких та Ржевуських, що самі покликали Суворова та його озвірілих в альпійських боях солдатів. Патріоти слушно обзивали магнатів зрадниками.

Того мало. Мирославський, під тиском білих, змушений був відійти до Кракова, де скоро опинився між молотом і ковадлом: між Прусами і Росією. Тоді передав всю владу над рештками війська генералові Маріяну Лангевичу, який негайно став алярмувати про допомогу серед західноєвропейських держав. Першою відгукнулася Англія. Її високий достойник прем'єр М. Пальмерстон негайно вислав до Петербургу ноту з вимогою дати Польщі автономію широкого zakresу і припинити нищення польського народу. Франція зробила шляхетний жест, широко відкривши ворота для польських біженців.

Петербург по-арогантському відкинув англійську ноту з просьбою не вмішуватися в чужі справи. Франція боялася Прусів і мовчала. Отже ні Мирославський, ні Лангевич не могли щось зробити для рятування свого краю, який тепер гинув на очах всієї Європи, гинув в потоках крові без будь-якої надії вирватися з чіпких рук холодного Петербургу. Лангевич і Мирославський

виїхали закордон, передавши всю справу визволення Польщі новому генералові, молодому ще Ромуальдові Траугутові.

То був останній польський герой, який віддано бився напропаще з ворогом-колосом. Той генерал старанно підбирав гартованих польських легіонерів і ждав від таємного центрального комітету відозви до всього польського народу. Вона прийшла 23 січня 1863 р. Відозва голосила коротко:

«До зброї, Народе Польський! Народе Литви й України! Година визволення пробила. Тепер тільки, тільки тепер мисумо тяжко вдарити ворога по руках і вирвати Білу Орлицю (герб Польщі) з чіпких рук варвара-москаля!».

Той же комітет видав і постанову-маніфест про волю для кріпаків-поляків, яких польські магнати ще не спромоглися розкріпачити. Траугут був таємним диктатором. Він виступив проти московського війська восени 1863 року з дуже малими силами і навіть без надії на чужу допомогу.

«Пам'ятаймо, — писав він у своїй проклямації до всіх поляків, — повстання без народу, то буде лише демонстрацією війська ніяк не страшного для Московії. Тільки з усім народом можемо відіпхнути нахабно-го ворога з своїх земель і не тільки відіпхнути, а й вдарити по руках так, щоб з Божою допомогою не чіпав він на віки вічні».

Цей польський герой хотів якось діждатися весни та лише тоді розпочати серйозну боротьбу проти Москви. На чужу допомогу він уже не надіявся. Та все ж так сталося, що весна запізнилася, було холодно та й людиність, втомлена нерівною боротьбою з «північним ведмедем» (Москвою), неспроможна була добути тих велетенських сил, що так потрібні були до визвольних пробоїв. Тим часом і царат не спав. Москва швидко вислала до Білоруси все того ж відомого полякам намісника Муравйова. Не вагаючись і не ждучи якогось там млявого повстання, Муравйов заходився паціфікувати втомлений війнами нарід старими добре йому знайомими методами: нищенням людського майна, нищенням людей, арештами та висилкою до Сибіру на каторжні роботи безвольних польських в'язнів — всіх поспіль — чоловіків, жінок, дітей. За короткий час такої паціфікації квітучого колись краю вже не можна було тепер впізнати: скрізь були руїни, скрізь земля лежала обло-гом ніким не орана й не сіяна. «Від того видовища, —

писав один мандрівник, — мимохіть складалося враження, ніби морова зараза пройшла по всьому краю, колись такому пишному, багатому та веселому. Тепер я бачив тут пустку, неозорну, скільки сягає око, жакливу пустку».

Польщу московський царат розчавив. Нічого не міг вдіяти і Траугут, хоч був він і сміливий генерал і розумний полоководець, і стратег. Невсилі був вчинити ворогові великого клопоту. Його партизани мужньо билися, а все ж полягли всі, не врятувавши вітчизни, як того так хотіли всі.

Генерала Траугута в бою з московськими загонами, зрештою, було арештовано разом з усіма членами (четверо) ради народової. Усіх привезено до Варшави і з наказу Муравйова прилюдно повішено у Сігізмундовому сквері. Сталося це 5 серпня 1864 року. Почувши таку вістку, цар Олександр 2-ий терпко мовив:

— Польща, зрештою, зрозуміла... схаменулася і зрозуміла, що її дні почислені назавжди.

Царат тріюмфував перемогу над знедоленою Польщею. В Польщі твердо вмовився царський намісник генерал Горчаков саме тоді, коли в Україні спалахнуло велике повстання козацької старшини.

Цар-арогант дуже помилився і за цю фатальну помилку заплатив своїм життям (1881).

Повстання, що сталося взимку 1825-го року в московській столиці, розпочате було військовиками високого рангу й титулованими старшинами. Саме вони хотіли змінити в Росії самодержавство, ліквідувати царат і завести в державі республіканський лад. Повстання було грізне не так полками та гусарами, як дивоглядним непослухом, відкритим бунтом солдатів та старшин, зламом військової субординації, чого майже ніколи не траплялося у воєнній історії російської імперії.

Правда, повстання в Петербурзі було швидко задулене вірними цареві Миколі 1-му генералами. Але в Україні, де стояли теж непевні полки (Київщина), повстання, зняте аристократами — братами Муравйовими-Апостолами, тривало довго. Солдати найпаче Чернігівського полку билися, як то кажуть, «до останнього патрона», билися проти царату, проти царських окупантів в Україні. То була головна причина повстання українських та польських солдатів, одягнених в московські шинелі. І цього не хотів подарувати повстанцям переможець: він помстився так жорстоко, що й

Тамерлан міг би позаздрити вправно зробленій масакрі, зробленій руками німця-генерала Гейсмара.

З того часу Петербург пляново і послідовно вів нещадний наступ на все національно-культурне життя українського народу. В аналах нашого краю багато записано трагічних сторінок нищення ворогом-московиним наших культурних надбань, наших історичних вартостей. Царат звернув особливу увагу на українську еліту, яку вважав, цілком слушно, самим небезпечним ворогом російської держави. Після тих двох моторошних заколотів вістря караючої московської Немезиди було цілком спрямоване на членів київського Кирило-методіївського братства (1847). Цю наукову установу було негайно зліквідовано, а братчиків — Т. Шевченка, М. Костомарова, П. Куліша та ін. заслано врозтіч, куди кого.

20 червня, 1863 року, міністер внутрішніх справ П. К. Валуєв видав наказ спеціально для України. Тим наказом безапеляційно було заборонено українське слово тільки тому, що так бажав зробити петербурзький уряд, хоч тоді вже був геніяльний наш поет Т. Шевченко й ціла плеяда могутніх його послідовників. Отже багато вчених, письменників і поетів було вислано на Сибір (П. Грабовський, П. Мальований та ін.). Але це не все.

Через десять років вийшов знову додатковий наказ (1872), силою якого було розгромлено у Києві «Географічне Товариство», засноване професором П. Чубинським. Цього науковця й найближчих його співробітників кинуто до тюрем та вислано геть далі на Далеку Північ. Хто врятувався чудом, все ж писав під прибраним ім'ям, а друкувався за кордоном (П. Мирний, Б. Грінченко, М. Старицький та ін.). Московська жандармерія, очолювана тоді відомим жандармським полковником Бекендорфом, винюшила майже всіх визначних українських громадських діячів, взяла на облік і держала всіх під суворим наглядом.

Тільки 1905 року, після так званої русько-японської нещасливої для Московії війни, царат з великим жалем, дуже нерадо змушений був скасувати валуєвський шовіністичний закон, що так дошкульно дався взнаки Україні, — припинити переслідування нашої еліти й дати свободу слова без будь-яких заперечень. Чорна реакція все ж мріяла згодом ліквідувати вимушену поступку, збиралася вже до цього, але наспів пропам'ятний 1917 рік. Рік страшних політичних стру-

сів. Царат несподівано втратив військовий орієнтир, втратив контроль над колосальною державою з усіма фальшивими його обіцянками та сумнівними правами конституційного характеру.

В хаосі військової заметілі царат швидко зник, зник назавжди з нечесними чужими аспіраціями світового масштабу.

ГЕТЬМАН БЕЗ БУЛАВИ

Ліворуч від Дніпрових порогів, ближче до Полтави, стояло великим кошем козацтво. Стояло тоді, коли давно вже нестало Січі Запорізької й призабулася пам'ять про задунайців. Було те влітку, року Божого 1788-го, коли саме тут плянувалося не аби-яке місто на честь цариці Катерини. Все поле роїлося грабарями, мулярами та всякими майстрами, підводами, погоничами, чужинцями; приїхали сюди різні різні будівельники з Німеччини, архітекти з Італії, межовики та різний люд на всі руки майстер. Все те затіяв великий завойовик, права рука Катерини, князь Григор Олександрович Потьомкін-Таврійський, хотів бо за всяку ціну уславити пишну імператрицю, а водночас й увічнити своє ім'я серед українського народу навечно. Хотілося йому прислужитися й козацтву, зібраному ним в полки Чорноморські та Катеринославські. Треба було укоськати, щоб не дивилися зизом за зруйновану Січ, бо як-не-як, а козацтво жило ще. Потьомкін знав його відвагу, знав, що козак не боявся турка-яничара і тепер би той козак он би як знадобився, бо Москва ось уже вдруге затівала війну з Туреччиною.

Так в обідню пору до головного козачого штабу — великого намету, прикрашеного дорогими турецькими килимами — підкотила легенька берлина. З неї виплигнув високий, огрядний пан в однострої гвардійця Московського Семенівського полку в густих золотих наплечниках, гарній перуці й довгим палашем при боці. Його адьютант сидів у берлині, мов прикутий, без руху, мов скам'янілий ідол.

— Пан генерал у шатрі? — питав високий гість, скося поглядаючи на вартового.

— Так, вашмось, — і відхилив важкий килим.

Незнаний пан схилив голову і вступив до шатра. Там сидів генеральний обозний Семен Короленко, а поруч на широкій лаві весь його одчак, або по-нашому

штаб козацького війська. Обозний розглядав папери і щось казав, але на незнаного пана й не глянув. Той перехрестився на ікону Святої Покрови, кахикнув і вклонився.

— Чого тобі? — звів очі на військовика генеральний осавула.

— До вашої мості з просьбою... гм...

— Якою саме?

— Прошу горливо записати мене до козачого компуту, хочу послужити війську козацькому та й усій Гетьманщині, — вклонився гвардієць.

— Що ж, — мовив, Короленко, оглядаючи військовика. — Ми не від того, щоб завербувати доброго козака в гетьманську службу. Як панство скаже?

— Е... е... — хитнув головою полковник Максим Кендюх. — Гусарин християнин?

— Так, — штиво вклонився гусарин.

— То, може, гусарин прокаже молитву Господню? — суворо озвався генеральний бунчуковий Петро Лизогуб.

Гусарин густим басом проказав молитву.

— То, може, гусарин і перехреститься? — грізно спитав генеральний писар Лук'ян Жоравка.

Гусарин перехрестився на образ Пречистої Діви Марії на покуті.

— Що ж... козак добрячий, можна записати, загуб одчак.

Тоді генерал Короленко підвівся, дістав з скрині велику книгу і взяв перо з-за вуха.

— Як пан зветься, треба записати до книги, — сказав він суворо.

Пан козак витяг з бічної сумки папір і штиво поклав перед генералом.

— Теек... — процідив крізь зуби генерал — Теек...

І став ретельно записувати. Віддаючи назад папір, байдуже мовив:

— В паперах значиться, що вашність зветься князем Таврійським, генералом Григором Олександровичем Потьомкіном. Документ як слід, без фальшу, підписаний самою царицею. Але нам, козакам, те не годиться: коли вашність забажали служити козацькому товариству, мусите служити за нашими приписами та звичаями. Зараз козак Григор запрягся бути щирим товаришем. Отже так і пишу ім'я Григор, а як же з прізвищем будемо, панство?

Пан Жоравка оглянув нового козака і просто ска-

зав:

— Пишіть: козак Григор Нечоса, бо на голові якась куйда така, що й гребінця зламаєш... Пишіть до куреня пана полковника Кендюха, той навчить хоч кого битися не палашем, тою забавкою, а правдивою ясенькою, козакою шабелькою.

По цьому весь одчак вельми розпогодився... Сміявся і новоприбулий козак Нечоса-Потьомкін.

— Суворі у вас звичаї, панство, — говорив він, вмощуючись на лаві поруч генерала Короленка. — Я цього й не знав, слово чести, не знав. Але ваші такі закони мені припали до смаку... до смаку... От тільки ще таке... хотілося б скріпити своє козакування чаркою доброї горілки, — казав він, розглядаючися.

— А ось і скріплення несе джура (слуга), — ніби зничев'я кинув генерал Короленко.

Служка вже ставив коропівську (найміцнішу) на стіл, ту коропівку, що шипить і клекоче гадюкою, аби притулив до губ.

— Добре, добре, — вже й зовсім розманіжився Нечоса-Потьомкін. — От тільки тес... не бачу чарки.

— Е, голубе, князю... того дива вже даруй... Козак у поході, а коли так, то чарки тут і не побачиш, законом заборонено, а козаки, серце, нарід такий — держиться суворо приписів коша, — кепкував генерал Короленко.

— Нащо ж тоді оковита тут? — дивувався новий козак.

— От і видно молодика! — сміявся пан Жоравка. — Зараз навчимо. Ми всі тут в поході, та ще й на турка, тож перед боями дозволяється випити три... рукавиці.

Меткий джура вже й роздав рукавиці, а старий козак щідив з сулії коропівку.

— За щасливий похід! — grimнув генерал.

— За московські Балкани! — мружив праве око Нечоса: лівого ока він позбувся ще в палаці, де бився напропаще з князем Олексієм Орловим за царицю Катерину. З відбитими печінками Орлов помандрував до монастиря, тоді як Нечоса без ока ще вештався по світі.

— І за Дарданелли... та московську Візантію! — гукнув щосили Короленко вже на підпитку.

Заїдали ковбасами, запивали вареною (наливка), а вже через годину сп'янілий генерал Короленко питав Нечосу-князя Таврійського:

— А що я хочу питати тебе, братику...

— Питай про що хочеш, тільки не про царицю, бо за неї битиму...

— Кого... старшину?

— А хоч би й старшину... Тут я старший, адже я великий гетьман, так би мовити Хмельницький... що хотів питати?

— Бачу, ти заводіяка, але ж і я не плохутка. До нас сюди дійшла чутка, голубе, ніби... Ти наперед скажи, чи давно ти з столиці?

— З столиці... гм... здається, минуло вже дві весни. З царицею бачився лише в Києві, коли подорожувала. Загаявся я, брате, а пощо питаєш?

— Привезли побратими чутку, ніби при дворі сталося багато змін: Безбородько перша парсуна при сенаті, державний секретар, а такий собі генерал Зубов — перша парсуна при цариці.

— Гм... — нараз протверезився Потьомкін. — Давно з дому, треба навідатися. Але все ж, пане кошовий, тобі доведеться йти до самих Яссів і вести туди щонайменше п'ять полків бувалого козацтва на гарячу роботу. Через якусь годину їду й сам туди. Ваших хлопців бачив, голуб'ята один в одного. Коли буде все гаразд, то з тим козацтвом добудуся й до самого Стамбулу, викину ік бісу в море султана, а його гарем заберу собі... ось... теє... тільки перепочину.

І він, сидючи на лаві, міцно заснув.

* * *

То була доба вершин слави князя Потьомкіна-Таврійського, по козацькому реєстру Грицька Нечоси. Щасливо закінчена війна з Туреччиною, велетенська розбудова на Чорноморському узбережжі пишних міст — Катеринослава, Херсону, Севастополя, Миколаєва, Нікополя, розкішна мандрівка цариці Катерини, споряджена все тим же непогамованим Потьомкіним на широку скалю (1500 клм. 1787) по центральній Україні, хоч де в чому і бутафорною на широких українських степах і, зрештою, реорганізація Чорноморської флотії покрили ім'я фаворита Катерини вінцем слави, сама цариця назвала його «великим гетьманом козацького народу». Адже в боях з турками велику роль відіграло чорноморське козацтво: козака Грицька Нечосу заслужено вітали всі і скрізь.

Але, як то кажуть, не всяка стежка без споришу. В останній вирішальний момент щастя схибило. Потьом-

кін дуже пишався Катеринославом, та якось дуже там засидівся, тоді як треба було давно вже бути в Яссах на переговорах з Турцією, яка притьмом просила швидше укладати мир. Казав виїжджаючи:

— Ніколи, ні з якої чарки не пив я смачнішої горілки, як з козацької рукавиці. А ну лиш всип ще одну на прощання!

Немов вгадував, що пора кінчати гульбище. Другого дня примчав гінець з самої столиці. Привіз він грізний наказ — негайно їхати до Ясс кінчати важливу справу миру з розбитою Туреччиною. «Великий гетьман», нарешті, схаменувся і вже рано-вранці мчав до Ясс, де його нетерпляче ждали делегати. Але все ж сталося так, що він не доїхав до того румунського міста: на дорозі його перестрів новий гінець з новим наказом вді Сенату. В тому наказі писано було, щоб його світлість негайно їхав до Петербургу на велику нараду. В Яссах вже перетрактус з турецькими депутатами світлий князь, великий дипломат Олександр Андрійович Безбородько з своїм помічником маршалом С. М. Шираєм.

Через три дні козак Нечоса — світлий князь Потьомкін — уже сидів в залі для високих гостей. По всьому палаці зашемеріло:

— Приїхав, нарешті, «безбулавний гетьман»...

— Козак Нечоса приїхав!

— Де ж тепер панич Зубов?

— Сховався під перину...

— Тихо, тиіхо...

Тим часом князь Потьомкін-Таврійський вже стояв перед імператрицею. Уперше за все своє життя тут його не запросили сідати, уперше він бачив цю імператрицю такою зимною, злісною й назбит амбітною. Була вже стара, беззуба і вся обмазана фарбами та білилами. Не запросила сісти! І кого! Того, хто завоював для неї ледве не всю Туреччину, приборкав свого часу Запорізьку Січ, залюднив січові степи, набудував селищ, розкішних міст... але гірку чарку довелося пити до дна.

— Милий пане! — скрипіла вже стара й немічна Катерина. — Яким правом ви щойно дозволили собі образити князя Зубова, довірену особу, з великими талантами державного мужа... Більше того! Ви, видно з усього, мали намір образити князя кулаком і, може, так би й зробили... На щастя, варта двірцева не допустила до такого барбаринства: забивати кулаком

цвяхи в двері забава мила, найпаче під чаркою, але забивати державного мужа — то вже злочин. За це судять жорстоко! Але... Росія ваших вояцьких заслуг не забула й ніколи не забуде... Тільки тому, світлий князю, дарую вам загрозливий жест, зроблений в пароксизмі безпричинної люті. Віднині даю вам, князю, пенсію за вашим рангом. Маєте оселитися... в Херсоні, серед чорноморського козацтва, що так припало вам до серця. Дякую і прошу...

Вона грізно показала на двері і якось зсунулася в своєму кріслі. До імператриці швидко підбігла з солями найкраща фаворитка її, княгиня Дашкова, заметушилася двірцева обслуга... Князь Потьомкін-Чечоса люто блимнув оком, круто повернув і стрімголов вискочив з палацу. Не гаявся в Петербурзі ані хвилини.

* * *

Він мчав в Україну, минаючи десятою дорогою Ясси, де сидів його клятий ворог, князь Олександр Безбородько з Семеном Шираєм, лукавою людиною. Мчав геть далі вже в широкі степи, в осінню негідь.

— Жорстоко кепкує надо мною зла доля, — роздумував князь, обгортаючи ноги пледом. — Скільки ось тут моєї праці, — оглядав він понуро неозорі лани. — Скільки загинуло московських солдатів он там, за Яссами, в турецьких володіннях, скільки поклало голів чорноморське козацтво за чужі йому царські примхи, я те добре знаю. Все тільки на те, щоб оті жнива, отой врожай забрали собі два мазепинці — Безбородько та Ширай, бодай їм добра не було. Ну, тривайте!... Я вам цього не подарую так, нашіптувачі кляті... ні, голубчики, ні... Не дурно ж я гну підкови пальцями, як трухляву цурку. Я ще з вами побачуся, брешете, не сховаєтесь за бабську спідницю, як отой цвіркун Зубов. Хо-хо-хо!... Почав верещати, як щеня, коли побачив мого кулая... Ще зійдемося...

Але зійтися йому не судилося ні з Безбородьком, ні з «цвіркуном» Зубовим. Всю дорогу його тіпала пропасниця. В степу мрячило, пожовкла тирса понуро шелестіла по-осінньому і стрепети та журавлі летіли ключами у вирій. Була вже справжня осінь. Князь ніяк не міг зігритися, дарма його кутала пледами дбайлива небога княжна Олександра. Кінець-кінцем, він знепритомнів. Лікар лячно наказав спинити коні, тяжко хорого князя винесли з берлини й бережно поклали на

простелену ковдру просто серед широкого степу, пови- того густою мрякою. Лікар з обслугою метушився, да- вав нюхати солі, розірвав комір, зігрівав ноги. Да- ремно. Мандрівник, сміливий вояка й реформатор, ли- цар, що цементував монолітну Росію з чужих земель та країв, тепер згасав на очах вірних йому друзів, зга- сав щохвилини. Коли княжна Олександра, гірко пла- чучи, притулила вухо до хорого серця, виразно почу- ла:

—Грицько Нечоса... вмирає, як... справ... жній... ко- зак...

Сталося це 27-го жовтня, року Божого 1791.

Князя Потьомкіна врочисто було поховано в місті Херсоні, де небіжчик так часто любив гостювати та милуватися відтіль блакитним небом і широкими сте- пами своїх величезних маєтків. Але й мертвому за- войовникові чужих світів не довго довелося спочивати вічним сном в тому тихому місті. По смерті цариці Ка- терини її наступник цар Павло 1-ий (1796-1801) суво- ро наказав зруйнувати могилу Катерининою вельможі. Він ненавидів князя Потьомкіна й вимагав навіть, щоб кістки померлого було кинуте собакам.

МАРИВО

На передмісті казкового Парижу, недалеко від Монмартру, у великому будинку було тихо, так тихо, як вночі на кладовищі. Ніхто не проходив коридорами тої понурої будови, лише час від часу стукав у важкі двері сивий ключар: мовчки клав на вікно шматок хліба, глек води й ішов геть далі. Була то тюрма і, здається, сиділа на замку тут лише одна принцеса Марія-Тереза, донька французької королеви Марії-Антуанетти, яку скосила три роки тому гільйотина.

Сьогодні розкішне злotosяйне літо, і парижани сунуть до Єлісейських садів на прогулянку або ж просто на веселі зустрічі й гутірки. Сьогодні такий щасливий день, що, мабуть, видався один на 1795-ий рік: немає скаженого шалу, і ніби люди трохи вгамувалися. Сьогодні й тюремні ворота чомусь широко відчинено. Так, два пани — один ще не старий, другий вже з сивиною, обидва у військовій ноші шведських високих старшин, стоять мовчки біля дверей камери, тоді як комендант владно стукає, а ключар відмикає важкі двері. В камері не чути нікого. Ключар заглядає: там темно, вікно затулене дошками знизу й догори, видно тільки стіл і на ньому засвічену лойову свічку. Старший шведський генерал голосно читає на відімкнених дверях вирізані ножом слова:

«Тут живе безталанна Марія-Тереза, безневинна жертва суворої долі. Боже! Прости бивців моїх батьків!»

— А хто тут є! — гукнув ключар. — Ясну панну прийшли відвідати пани з волі.

На дверях стала тендітна панна, майже дитина, тоненька, видно, зголодніла, у шматаній ноші. До неї поспішив сивий генерал, чемно вклонився і тихо мовив:

— Моя кохана панно! Ми привезли вам волю. Республіка відчиняє вам, ясна панно, широко двері з тюрми на великий простір, на волю. Маєте зараз же їхати до-

дому, до Австрії, туди, де жила ваша свята мати, королева Франції.

І тихенько взяв за руку полонянку.

— Може, то не так, — шепнула дочка королеви. — Може, ви прийшли везти й мене до гільйотини, та не хочете того казати, — й тихенько сховала руку.

— Боже мій! — з плачем кинувся до нужденної дитини молодший пан. — Хіба ж не пізнаєте мене! Я князь Аксель Ферзен, той Ферзен, що так нещасливо рятував королівську родину. Таке нещастя сталося тому, що мого панові, шведському королеві Густаву 3-му, жодна європейська держава не квапилася допомогти. Цей старшина пан граф Пилип Штейнфліт — щирий друг французької королівської родини: його найближчий родич граф Григор Орлик служив вірою й правдою вашому дідові королеві Люї 15-му. Благаю! Звіртеся нам і не полохайтесь!

Молоденька полонянка довго дивилася на жаданих гостей, тоді кинулася до князя Акселя. Вона плакала і шептала:

— Я пізнала вас, я пізнала... Прошу вас благаю... везіть мене до Австрії, негайно везіть, обмініть лише жахливу Конкордію. Там загинули мої... мої...

І дитячий розпачливий плач струснув усим її тілом. Вона тремтіла, тулилася до пана Акселя і все шептала:

— Швидше відсіть, швидше...

— Так, так, — бурмотів пан Ферзен, — тепер ніхто не стане на перечепі... Негайно геть з цих понурих стін! Геть з кривавого Парижу!

В Шенбруні (під Віднем) в принадному палаці австрійського цісаря довго спочивала чудом врятована тільки одна дочка з королівської родини. Спочивала від жахливих днів, настирливих згадок, яких, мабуть що, не могла спекатися ніколи, все своє тоскне життя. Була завжди сумовита, неговірка, не любила розваг, уникала їх, стала побожною, Богу відданою служницею. Все ж у двадцять років вийшла заміж за кузина принца Д'Ангулем, після виїхала у весільну мандрівку, але ніколи не забувала тих двох шведів, які так вправно привезли її до Шенбруну, до оселі своєї матері. З тими двома, хоч і не бачилася, так часто листувалася і багато писала не так панові Штейнфліту, як його приємній дружині Софії Штейнфліт з дому Ферзенів (Аксель Ферзен доводився рідним братом). Вона знала тепер добре ту родину, що так любила її і вітала щирим словом, знала й любила тих двох — одного

шведа, другого — українця.

Писала попервах з Англії, де жила короткий час. Листи були спокійні, віяло від тих листів свіжим вітром з шотландських озер, шумом диких сосон, переможним криком королівських оленів. Нараз пасмо тих свіжих листів увірвалося. Друзі тривожно стежили і ждали.

Несподівано прийшла вістка, коротенькі два листи для Акселя Ферзена та Софії Штейнфліт. В одному писалося, що треба їхати до Франції, був ніби переляк і туга. В іншому говорилося, що молоде подружжя вже в дорозі до Парижу. І, зрештою, прилетів ще лист з цілою купою вражень:

«Як було важко подорожувати мені через пишний і такий чарівний по весні Париж! — писала Марія-Тереза Д'Ангулем нервовим почерком. — Я все ж люблю це місто, де народилася й зросла. Місто не винне в людських чинах. Тільки люди, люди... Я все ж просила обминути Конкордію і моє бажання, на щастя, не було усунуте: поїхати іншими вулицями. Я ридала гістично, хоч пан Д'Ангулем клявся, що гільйотину давно викинуто на смітник і там спалено. Але нарід! Боже мій! Як той нарід хвилею сунув за нашою каретою й несамовито гукав: «Хай живе королева!» Всі обкидали мене трояндами... Отже мимохідь пригадала, який той натовп мінливий: хіба ж давно гукав: «Смерть королеві! На гільйотину королеву!» Тепер той же натовп припадає до ніг, обожнює мене, називає святою... Швидше, швидше відсіть на великі простори: мені важко дихати тут...»

По цьому листі знедолена молода пані замовкла й тільки на друге літо, зрештою, озвалася до шведського панства. Вона просила обох військовиків мерцій їхати до неї:

«Мене кличе московський імператор Павло 1-ий з гостину до Петербургу, — писала вона похапцем. — Хотять «пригріти сироту», як вони там кажуть, хотять сказати добре слово... Але я нізащо не поїду без вас, панове, боюся їхати в барбаринський край, хоч і з милним мужем. Хочу їхати туди з своїми рятівниками: дуже прошу провести мене бодай до московської столиці. Панові генералові є нагода проскочити в Україну та побувати в рідних місцях, адже він дуже хотів того... Трапляється нагода всім нам. Коли панство бажає бачити її, вона радо буде вітати.»

Граф Штейнфліт охоче осідлав коня, і через тиждень

уже вдвох з князем Акселем Ферзенем везли молодих Д'Ангулемів до Росії, до суворого Петербургу. Всі вони не сподівалися такої врочистої зустрічі. Вони не тільки мали авдієнцію у коронованої персони, а й навіть були на щирій розмові з канцлером, світлим князем Олександром Безбородьком. Цей жвавий і напрочуд лагідний пан не так говорив, як слухав та довго розпитував, найпаче графа Пилипа Штейнфліта. Питав усе про українську старшину, що виемігрувала за кордон з старим Великим Гетьманом Мазепою.

— Я тільки нащадок тих мужніх емігрантів, — казав з притиском пан Штейнфліт. — Справа та давня, ваша світлість, тому й мало чого знаю з тої сумної історії моїх предків, мого народу.

— Так, так, — хитав головою пан Безбородько і все поглядав на старого мандрівника. — Я, мабуть що, трохи більш знаю про це. Але що було, те травою поросло. Хоч наші батьки й билися за стару Гетьманщину воднораз з шведами, а все ж робили напропаще. Не треба ні на кого нарікати — тільки на себе: адже, здається, всі полковники просили гетьмана Мазепу битися проти Москви, всі присяглися виганяти московське військо, а коли, на правду, треба було ставати до діла — нараз багато старшин перейшло до Московії. Так то... Перший перебіг полковник Скоропадський, поставив по Дніпру свої полки ловити козаків Мазепиних... Самі напелешкали, а тепер сльози витирають... Таке діло. Тепер приборкали Гетьманщину, та все ж не відібрали всього: мені відсіль добре видно. Ми тут, — стукнув він комишиною по паркету, — ми подбаємо і про освіту нашого народу і про його добробут тихо, мирно.

І він зичливо посміхнувся.

— Все ж я просив би, ясний пане, гм... — зам'явся пан Штейнфліт, — дозвольте мені помолитися на козацій могилі, що лежить під Полтавою...

— Ясний пан хотів би побувати в тих місцях, де сталася баталія 1709-го року? — поквалпно спитав канцлер.

Мандрівник низько схилив голову.

— Що ж... — роздумував канцлер. — Гріха тут ніякого, молитися можна, бо... як-не-як, а поховано там наших кривих дідів. Можна... можна, хоч і сьогодні дістати дозвіл — і він ласкаво додав: — але всього лише даю один день на молитву і з нашим поводитирем.

Мандрівник ще раз вклонився.

Через тиждень граф Пилип Штейнфліт виїхав на

південь широким і прямим шляхом в Україну, тоді як Марія-Тереза з мужем і князем Ферзенем взяли курс на Балтику, де думали пожити в місті Мітаві з дозволу самого імператора.

* * *

Граф Пилип Штейнфліт з міністерською візою в кишені швидко проскочив в Україну в перший та останній раз за все своє життя. Отже пильненько розглядався. Коли здалеку заглядев золотoverхий Михайлівський монастир, мимохіть поклав руку на серце. Але з наказу канцлера стояв тут лише одну добу, тому спішився, щоб не наразити себе на будь-яку погану приклучку. На другий день свіжими кінями він вже мчав через Дніпро на той... лівий бік України, до самого її серця Полтави...

В дорозі був уже біля чотирьох тижнів, але для Полтави з її околицями добрий канцлер набавив ще п'ять днів. «Ніби я виторгував», — всміхався про себе мандрівник. Тому не квапився й пильненько розглядався та розпитував тих п'ятьох козаків, що їх йому дав кийвський комендант. Козаки спостерігали, дивувалися, але питати не питали.

— Ясний пан уміє говорити нашою мовою, — несміло кинув сивовусий козак. — Мабуть, пан з наших таки країв і поспішає побачити рідних чи, може, й онуків...

— І так, і ні... — всміхнувся чужинець. — Моя матінка, щоправда, тут жила, а я вже народився за морем. Та мови нашої не зрікся... й не зречуся ніколи.

— А-а... протяг козак і штиво торкнув коня.

— Зараз, бачу, ми на під'їзді до Полтави. Хотілося б подивитися на полонину, на Панянку.

— Це зараз, он в той бік недалеко. Але попереду слід заїхати ось сюди, ліворуч на велику Пробиту вулицю, до коменданта...

— Тоді завертаймо ліворуч.

— Тепер уже все як слід, тепер можна глянути й на Панянку, — бубнів сивовусий козак, сідаючи на коня. — Панянка, пане, вулиця, простенька собі вулиця й нічого там немає, щоб обмацувати її.

З новими паперами мандрівник все ж уважно оглядав ту, на правду, простеньку вулицю, хоч і не було чого оглядати. Та проте пан генерал аж двічі пройшовся славною Панянкою, де жили найкращі старшини,

жив пан полковник Герцик, жила його матінка. Для нього то була найкраща в світі вулиця. На жаль, будиночка не найшов, лише посидів на різбленій лаві. Довго дивився на синю Ворсклу в широкій долині.

Тиха Ворскла котить хвилі до Дніпра... з віку у вік, — думав мандрівник, — як і тоді... Скільки в ній потонуло разом з Гордієнковими козаками світлих надій, шляхетних поривань, увірваних мрій... Немає нічого, нічогісенько...

Рано-вранці другого дня летів на вороному лише з одним козаком, витривалим й метким.

— Чи далеко, питаєте, вашність, та могила? Он-он чорніє на обрії. За пів години будемо вже біля неї.

Молодий козак не помилився: примчали за пів години й стали біля зеленої кучугури, як стій. Козак скинув шапку й перехристився, мандрівник сплигнув з коня і впав навколшки: так довго стояв і шептав молитви. Підвів голову догори — в глибокій блакиті шугав орел-степовик, глянув навкруг себе — широкі степи, кургани та червоний, як мак, воронець...

— Так ось де билися наші орли з московськими круками, — думав мандрівник, розглядаючись в усі боки. — Так ось де полягли Гордієнкові велетні за Волю, за незалежну Гетьманщину! Просторий, пишний край моїх батьків! Розумію тепер, чому саме так шарпають цей чарівний багатий край московські тирані... Розумію й князя Безбородька, який шепнув молитися за рідну святу кров. Адже пролилася вона тут не дурно: не нам, не нам... новим поколінням, в нові щасливіші дні доведеться стати до вирішального бою з віковичним тираном! Нове покоління мусить вибороти Волю, зламати кайдани з нашого народу... для щасливого життя у відродженій Україні на віки вічні!

КОТИЛЬЙОН І ПОЛОНЕЗ

Осінній понурий день 1793-го року аж ніяк не лякав парижан. Навпаки, на майдані Конкордія вирував тлум... Мабуть, вся паризька голота зібралася сюди на велике диво: адже зараз катуватимуть ненависну «австріячку», дружину вже скатованого раніш короля Люї 16-го, прекрасну Марію-Антуанетту. Всі дивилися туди, відкіль мусив виткнутися страшний віз з новими жертвами гільйотини. Нараз в натовпі зашемеріло: ось уже її веде під руки відомий всьому місту головний кат Сімон. Побіч метушаться помічники й майже непритомну королеву кладуть під жахливу бритву — «мадам Гільйотину», як жартома називають її тут всі. Обличчя королеви сіро-попелясте і на нозі один лише черевичок, другий лежав десь осторонь на ешафоті. Це всі помітили. Голота напружено мовчки милується спектаклем, ніхто не хоче пропустити бодай найменшої дрібниці з цього історичного дива.

— Ми теж любимо театр, шепоче якась старчиха, нюхаючи табаку.

— Дотанцювалася! — хрипить якийсь п'яниця. — Бач, загубила й черевичок, танцюючи з камрадом Сімоном котильйон... Це тобі не Версаль і не Тріанон... це...

— Цить! — штовхнув його хтось в бік. — Не заваджай!

Гільйотина затремтіла, блискавкою майнула величезна сталева бритва. Мить... і голова делікатної пані опинилася у скривавлених руках Сімона. Кат високо підняв її, щоб бачили всі. Майдан шалів і люто вигукував прокльони, матері підіймали дітей, щоб краще бачили ту, яка «відбирала у них хліб та морила голодом». Кат уповільнено ходив по ешафоті з страшною тарілкою на якій лежала голова й навіть ще кліпала мертвими очима, з катівських рук капала кров безневинної жертви.

Сьогодні в Сімона багато роботи, отже й робити все треба вправно, по-мистецькому: бо ж сьогодні катує найкращих пань всієї Франції. За чергою помічники підводять пишну й горду принцесу Єлизабет, рідну сестру короля. Вона не боїться, ні — вона уважно оглядає тисячі оскаженілого тлуму й тільки тоді звела очі на ката, коли той спитав:

— Ваше ім'я?

— Я ваша королева... мусите скинути свого брудного капелюха.

— Я не ображаю вас пані, — скидаючи капелюха, мовив кат. — Питаю, щоб викреслити ваше ім'я от з цього списку. На котильйон не запрошую, хоч я останній ваш кавалер на цьому майдані, досить незручному для танців...

І моргнув помічникові.

Через п'ять хвилин він уже носив голову хороброї принцеси й навіть прилюдно діткнувся губами її пишних льоконів під бурхливі оплески натовпу й крики «браво, бравіссимо!»

За нею прийшла черга на уславленого поета Андре Шеньє, того Шеньє, що оспівав Шарльотту Корде, назвавши її «ангелом-месником», Корде, що вбила тирана й садиста Марата. Кладучи на тарілку мертву голову, кат все ж вигукнув:

— Поклоніться мертвій голові того, хто не побоявся прилюдно сказати правду про деспота всієї Франції. Корде поспішила звільнити Марата від гільйотини!

Слідом за Шеньє впав жертвою фанатичного натовпу великий науковець — хемік Лявуазьє. Хтось з натовпу заплакав, хтось вилаяв ката, ще хтось гукнув:

— За секунду злетіла така голова, якої не добудемо й за тисячу літ!

— Ганьба трибуналові!

Кат рубав, все рубав аж до смерку. Порожній віз давно вже від'їхав. Падало осіннє листя, мокре, по-жовкле, і не було тут ні жалю, ні радощів. Була якась тускнота, ніби з похмілля. Народ зголоднілий і понурий, як та в'їдлива осіння днина, мовчки йшов до своїх темних завулків.

І того ж таки року й майже тої днини в іншому кутку Європи конала в залізних обіймах «Другого Розбору» Біла Орлиця (державний герб Польщі) Річ-посполита. Польща шукала порятунку саме у Франції, не знаючи, яка сумна доля спіткала короля Люї 16-го — сина польської княжни Марії Лещинської. То був

крик розпачу в безмежній пустелі, бо ж Орлицю вже клював і шарпав московський амбасадор князь Микола Репнін.

Репнін, уже не риючись, холодно давав наказ чинити волю імператриці російської Катерини і то негайно. Він презирливо по-арогантському казав:

— Годі! Мені набридли ваші підступні розмови, набридли й ваші безнастанні балі та польонези. Чиніть волю нашої монархині та ваших титулованих магнатів: Браницьких, Потоцьких, Ржевуських... Вони просили нашу імператрицю про допомогу ще з Тарговиці. Вони прислали до Петербургу депутатів рятувати Польщу від загибелі. Панство ваше не хоче третьомайської безглуздої конституції, бо тою згубною конституцією ви ламаєте «злоті вольності» панства, даєте волю хлопіві й хочете, щоб той хлоп рубав нам голови, як те зараз він чинить у Франції. Цього ми не дозволимо. Мати наша цариця вволила волю польської шляхти, послала їй добру допомогу, велику армію в сто тисяч багнетів. Мусите тепер слухатися нас, бо ми, москвини, не любимо жартів. Зволите щойно зараз скликати сейм на новий розбор.

Був то епохальний сейм. Князь Репнін, спираючись на стотисячну армію і наказ самого першого міністра кабінету світлого князя Олександра Безбородька, твердо й влданю вимагав другого розбору знесиленої вкрай Польщі. Даремно жертovní депутати благали сейм не приставати на таку зрадницьку постанову. Даремно сенатор Солтик плакав і просив кинути його до темної в'язниці, щоб не бачити й не чути такого кощунського злочину, даремно депутат Рейтан бив себе в груди і кричав забити його зараз тут же, коли його життя потрібне заради рятування солодкої «ойчизни». Даремне все те було. Нічого з того не вийшло: сеймову залю було замкнено і депутатів держали там і день, і ніч. Жоден з них не мовив і слова. Сейм так і прозвано було «Мовчазним». Коли московському амбасадорові увірвався терпець, він сам повів справу до фатального кінця. Він спитав:

— Хто з панів за другий розбір на благо держави?

Жоден не мовив ані слова.

Амбасадор підвівся і голосно виніс постанову.

— Сейм одноголосно став за другий розбір, стверджуючи це своєю одностайною мовчанкою.

В такий шахрайський спосіб стався другий розбір Польщі року 1793-го. За тим розбором до Московії ві-

дійшла вся **Правобічна Україна.**

Правда, польські магнати скоро схаменулися, бо побачили всю зрадницьку роботу підступної Московії. Але що ж, сталося каяття, та не було вже вороття. Московське військо стояло вже в межах Річпосполитої.

Коли Тадеуш Костюшко зняв повстання, до нього прилучилися найкращі польські генерали — Г. Дубовський, князь Ю. Понятовський, Я. Ясинський, Сєраковський. Але важко було щось робити полякам з малими силами проти загарбника Московії, яка за всяку ціну хотіла задержати за собою пограбовані польсько-українські землі. Московія навіть послала проти Костюшка випробуваних своїх солдатів, гартованих альпійськими переходами через «Чортів міст» (перехід через альпійську безодню на зв'язаних рушницях). Таке військо повів проти генерала Костюшка сам генералісимус Олександр Суворов в допомогу тим, що стояли вже на польських землях. Суворов з дисциплінованими солдатами взяв в облогу Прагу — передмістя Варшави. За прецінь короткий час він взяв той бастион і вже стояв перед відчиненими навстіж ворітьми столиці Річпосполитої. Ворог легко вступив до беззбройного міста. Сам Суворов після важких боїв дав своїм солдатам дозвіл «погуляти» по Варшаві три дні. Простіше сказати, віддав місто на поталу диким ордам свого вже розпаношеного війська. Ті озброєні й пожадливі солдати скористалися з дозволу як слід: вони грабували вбивали, палили й гвалтували по всіх закутках великого міста, не обминули жодної вулиці.

Костюшко не здольний був дати доброї відсічі малими силами і тільки прискорив фінальний кінець розбитої Польщі — третій і останній розбор її. У Польщі запанували російські генерали. Короля Станіслава Понятовського було абдиковано і вислано до фортеці Гродно. Костюшко опинився в полоні, майже весь штаб маршував на Сибір. В такий спосіб потужна Росія приборкала вільнолюбну Польщу без надії, колибуть вирватися з кайданів.

Беззбройним краєм уже правили московські намісники. Їх було багато. Інгельстром, Сіверс, Муравйов, Дібіч, Паскевич. Ці намісники завершили розгром до кінця. Так Сіверс покасував усі сеймові реформи і саму польську конституцію. Інгельстром арештував тисячі польських патріотів і загнав до страшних нерчинських копалень. І. Паскевич — покасував Раду Станів (1841), апеляційний суд, завів московську мову.

призначав на високі посади москвинів, закрив у Вільні та Кременці ліцеї, закрив польські коледжі, арештував найкращих патріотів, заслав на Кавказ, згноїв по тюрмах, зніс унію. Інший граф Муравйов задушив польське повстання (Велепольського) в жаклибий спосіб: тисячі повстанців було замордовано і прилюдно послано на шибениці (1863).

Були ще спроби, були ще повстання. Але повстанцям не вистачало ні снаги, ні амуніції, ні доброго війська. Польща, знівечена й ослаблена вкрай, з тугою поглядала на Францію, на Україну. Та не можна було сподіватися якоїсь ради відтіль: у Франції було моторошне замішання, сили витрачались на боротьбу з анархією, на боротьбу з терором. Там раптово все змінилось, і за короткий час призабулася і двірцева пишнота, і безжурне життя, і чарівні котильйони. Хібаццо на провінції все те згадували старі маркізи, відхаючи в пограбованих маєтках.

Україна мовчала: по її ярах та яругах лежали заклепані гармати, а січовики, які так часто рятували Польщу, тепер тоскно дивилися на свій пошарпаний край з-за Дунаю, тоді як кошовий сидів на Соловках в кайданах неволі. Старий гетьман вмирав у своєму Батурині, городове козацтво, перефасоване Москвою на пікінерів, мовчки привітало Правобічну Україну в московському вже ярмі...

Кобзарі голосили-плакали за блискучою минувшиною козацького краю, старою Гетьманщиною.

Московія зуміла хитро й підступно «втихомирить» всі нації, «помирить на Сибірі», як казав польський поет-вигнанець Адам Міцкевіч. В приборканій Польщі стало тихо, так тихо, мов на кладовищі. Горстка вцілілої шляхти скоро й тут забула гомеричні бенкети магнатів та «підмагнатів», веселі лови на сарн, пишні Лазенки й райські польнези манірних польських маркіз. Забули про свою «кохану ойчизну» навіть Потоцькі та Браницькі в нових маєтках, дарованих їм «ласкавою царицею» за великі послуги в усіх трьох розборах знедоленого краю.

Не забув лише князь Репнін тих осоружних йому котильйонів та польнезів, що їх він описав з таким презирством у своїх мемуарах та реляціях до Петербурзького сенату. Все те йому не пасувало й куди краще було пити московську «сивуху» — горілку в товаристві Паскевичів та Муравйових і славити «милостиву монархиню».

СІЧОВИК ТА ЯНИЧАР¹⁾

Над Дунаєм те було...

Весною, року Божого 1825-го, на Великдень шкандибав козацьким селом старець. Згорблений, виснажений, одежа пошматана, а голова вся все ж обмотана брудним тюрбантом²⁾. В Туреччині таких старців можна було здибати чимало, і тому Максим Підкова, сивий запорожець, не дивувався. Він смоктав люльку й скося поглядав на прочанина.

— Бий мене сила небесна, коли то не яничар! — бубнив він і став пильно приглядатися. — Бач, збоку висить ятаган, тільки пригорнутий кобеняком, а очі, як у вовка... гм... на ногах чарики! Він! А йди сюди! — махнув він рукою.

Прочанин підійшов і сів, не сів, а гепнув на призьбу і став витирати рукавом спітнілого лоба.

— Звідкіль і куди? — питав Підкова, подаючи кухля з медом.

Той мовчки спорожнив кухля, важко зідхнув і прохрипів:

— З самісінького Стамбулу³⁾...

— Виходить, по-нашому вмієш.

— Чому б і ні... Родився ж тумакон, від матері й знаю. Не забув, коли й вуса ще не було...

— Ага... а як вус виріс?

— А виріс вус, став яничаром.

— Так я й думав.

— Так я й кажу, старого козака не обдуриш.

— А що у Стамбулі?

— Ге-ге. У Стамбулі жарко, мов у пеклі.

— Я щось уже чув від зайдів: ніби султан посварився з яничарами й усім одчаком⁴⁾, та не повірив.

— Гм... вір мені, бо моїми вустами промовляє сам Аллах!

— Тоді повірю. Що ж там за спека і кому гаряче?

— І яничарам, і комонникам, і візірам, а найбільше

яничарам: їх уже немає. Пропав одчак ні за понюх табаки!

— Пропав одчак, кажеш! Випий ще кухлика та по-снідай ось зо мною.

— Чому ні! Я голодний, як вовк, і тікаю, як вовк.

— Від кого ж тікаєш?

— Від султанських клятих комонників, від клятого султана Махмуда, бодай його орда взяла! — хрипів старий яничар, ковтаючи хліб і рибину. Чи не перехо-васш мене, козаче, на день-два від отих скажених со-бак? Адже ж і ви, козаки, тікали, та наш народ все ж дав вам притулок.

— Чому не переховати, переховати можна, хоч ти й яничар. Козак і яничар ніколи не жили у згоді. Та то було колись, а тепер ми вже тес, побратими. Нас теж московський султан пошарпав, щоб йому не було долі-талану.

— Було, та все минулося, — хрипів яничар. — Ні-нащо тепер яничарський ятаган та козаचा шабля.

— Може, коли й знадобиться, — задумався Підко-ва. — Ти ж не кинув свого ятагана, — торкнув він прочанина за кобеняк.

— Ще не кинув, — гнівно блимнув на козака яни-чар. — А козаки хіба кинули? Я щось цього не бачу.

— Ні, не кинули ще, та й не знати, чи коли ки-нуть, — зідхнув Підкова. — Поїв уже, легше стало? — питав він сумовито.

— Поїв...

— Гм... так як же воно було, га? Як ви, яничари, втратили одчак? — питав Підкова, вмощуючись на призьбі.

— Так втратили, як і ви свою Січ втратили: вас обсі-ли москвини сараною, посікли на капусту...

— Та все ж не всіх, — кинув Підкова. Багато втекло за Дунай, ось до вас і... тес... живемо.

— Живете... гм... у чужому, позбулися свого.

— На те воля Божа, все від Бога. Живемо та все ви-глядаємо: може, там дзенькне козаचा шабля, то ми всі до рідної хати, а ні, так доскочать наші діти.

— У нас, яничарів, не так: коли втратили своє, не треба нам і чужого.

— То так, тільки ж нас пошарпали чужинці, приси-лували тікати з рідної України, з рідної землі, а вас же хто пошарпав?

— Свої пошарпали, бодай їх шарпали чорти у пе-клі на віки вічні! — гукнув несамовито яничар, ха-

паючись за ятаган. — То й біда, що немає куди тікати...

— Гм, на правду, біда. Чого ж хотів той султан?

— Того самого, чого хотів московський султан від вас: овечої покори. Він підкупив усіх муфтіїв⁵⁾, улемів⁶⁾ та, бач, і самого нашого агу⁷⁾. Тоді написав для яничарів такий наказ, немов яничарів уже немає, а є лише муштровані жовніри: без султанської волі вони вже не сміють нічого робити, сидіти тихо, мов зайці. З того й почалося: яничари, коли почули таке, оскаженіли й усі помчали до Ак-Майдану⁸⁾...

— Знаю, був там, — мотнув головою Підкова.

— ...до Ак-Майдану. До них там пристала голота з усього Стамбулу.

— Таак, хотіли провчити султана.

Яничар випив рештки меду і зідхнув.

— Так, треба було провчити, бо інак не випадало. Ми й провчили: палили палаци осоружних візирів, руйнували гареми, жінок їхніх повикидали усіх ік бісу до Босфору, ну... а голота пішла грабувати...

— То як водиться: без голоти не обійдеться.

— Було... — мляво озвався яничар. — Бач, як поранив ноги, шлях пройшов чималий, натерпівся. Слухай, що ж вчинив султан! Ми палимо палаци, а султанське військо, його комонники вже оточили, обсіли нас з усіх-усюдів, позавалювали провулки та кутки, наставили гармат стільки, що і в щілину не пролізеш. З старого Сералю⁹⁾ винесли й розгорнули санджакель-шеріф¹⁰⁾.

— Он воно як! — дивувався Підкова. — Виходить, пішло не нажарт, коли винесли корогву самого Пророка... ге-ге... Бачу тепер, що у Стамбулі, на правду, постановили приборкати яничарів!

— Ми теж догадалися про це, коли побачили санджака, та вже було пізно щось робити, — сумовито рік прочанин. Всі яничари з несамовитим зойком кинулися рубати наосліп. Та нас тіснили, як обценьками й били, як коваль б'є молотом по розпеченому залізу. Ми, хоч і билися напропаще, та була то для нас дурна справа. А тут ще запалили старі, дерев'яні вежі та силу яток: від задухи та вогню яничари гинули, як мухи. Їх хапали тисячами, кидали до глибоких підвалів, топили в морі, бо, що не кажи, а ми таки дошкулили всім, тому й не ждали помилування, його не було — нас били, різали, топили. Яничари вже билися голіруч, бо їхні ятагани і поцербилися, і полама-

лися.

— Так, так... без зброї козак не козак.

— Таке тривало, мабуть, днів з десять, сути війна! Адже полягло наших тисяч тридцять з добрим гаком. Мало хто врятувався...

Яничар замовк, сперся плечем до стіни й поклав руку на кобеняка, ближче до ятагана.

— А ти ж як? — питав з великого жалю Підкова.

— Врятувався... і то не сам: допомогла туркеня, у темному завулку напнула на мене довгу чадру та й вивела до свого двору. Відтіль я втік вночі до шляхів на Балкани, другого дня я був уже в Едірне (Адріано-поль). Там спокійніше, перепочив і пошкандибав до Дунаю. Ось бач і до вас потрапив. Тепер яничарів скрізь шукають.

Він трохи помовчав, тяжко зідхнув і додав:

— Одчаку вже немає, кінець яничарам!

В лютому горі він зірвав чалму й хопив себе за голову.

— Що ж будеш робити? — торкнув його за плече козак.

— Не знаю...

— Може, теє... підемо під московського султана, га? — тихо питав Підкова.

— Хіба що? — стрепенувся яничар.

— Нічого, я так. Московський султан кличе нас до дому, каже: годі воювати з нами, йдіть, лишень, до нас — будете нам допомагати.

— І ви йдете?

— Покищо ніхто не йде: вагаються й не знають, що робити. Проте, дехто пішов. З тамтого боку передавали, що ніби їм добре: живуть на Чорномор'ї. Чи так воно, насправду, не знаю.

— Нащо ж ви тікали сюди від московського султана? — здивувався яничар. — Нащо?

— Січі ж немає... нестало Січі — нестало й Гетьманщини.

— Так, так, — похитав головою яничар. — Таке буде, мабуть, і з Туреччиною. Поки ми жили, усі Балкани боялися нас. І старі яничари, діти прастарих яничарів переказували, як на Коссовому Полі¹¹) яничари вжахнули всіх, хотіли вирватися з-під турецької кормиги. А тепер... тільки зачули про наше лихо, зачули, що немає вже яничарів, як по всіх Балканах стрепенувся народ, беруться за зброю виганяти турків і, мабуть, виженуть, бо Туреччина без нас ніщо. Таке діло...

Давно вже немає славного султана Мюрада¹²⁾, що так любив яничарів... а служити Мухамедові не будемо! Краще смерть, ніж неволя!

І він знов хопився за бік, де висів його іржавий від крові ятаган.

— Не йдіть до московського султана! Не йдіть гявурові¹³⁾ служити: обдурить, візьме у неволю, — шепотів він, дивлячись на козака божевільними очима.

— Не йдіть до гягура! Яничари шанували вас, козаків, за лицарство, за несамовиту відвагу, за любов до волі! Не йдіть у неволю: яничар і козак вирости на конях з шаблями в руках, не віддавайте нікому своєї бойової шаблі.

Старий Підкова в глибокій задумі слухав божевільний лемент знедоленого яничара. І в тому лементі все ж чув святу правду. А той все шепотів:

— Не віддавайте шаблі... не віддавай! Загубиш волю, козаче!

20.7.1963

* * *

1) Яничари — ірегулярне турецьке військо старих часів. До цього війська брали найпаче «тумаків», дітей полонянок-українок, присилуваних до шлюбу з татариним («Під явором зелененьким з татариним молоденьким» — стара пісня). Було то грізне військо, якого боявся увесь Захід, але яничари не наважувалися нападати на січовиків, найпаче після баталії під Віднем р. 1683-го, коли січовики розбили впень яничарів і тим самим примусили турків зняти облогу міста. В мирні часи яничари держали в терорі все населення Туреччини всякими грабунками та мордом. Мали вони свій військовий лад, свою старшину, нікому не корилися, ба навіть не слухали самого султана і нікому не потурали: коли султани намагалися взяти їх на послух, завести дисципліну, вони мчали до палаців, палили, грабували, гвалтували, аж поки султанам увірвався терпець уже в першій чверті 19-го століття. Зробити лад в яничарському таборі надумав султан Магомет 4-ий. Туреччина тоді вже мала добре муштроване військо, військові високі школи та модерну європейську зброю. Султан дав наказ реорганізувати яничарів та завести сувору військову дисципліну, піддавши таке військо контролі генерального штабу. Прочувши про це, яничари, за своїм звичаєм, ки-

нулися палити палаци, але регулярно військо оточило їх тісним колом й почало нахолодно розстрілювати. На широкому майдані та вузьких завулках загинуло майже все яничарське військо, врятувалася жменя. Такий був сумний кінець яничарів. Сталося те по весні 1825-го року.

²⁾ Тюрбан — широка пов'язка на голові в східніх

³⁾ Стамбул — турецька назва міста Царгороду. народів.

⁴⁾ Одчак — штаб яничарського війська.

⁵⁾ Муфтій — магометанський вчений богослов.

⁶⁾ Улем — правник.

⁷⁾ Ага — кошовий яничарського війська.

⁸⁾ Ак-Майдан — головний майдан у Стамбулі.

⁹⁾ Сераль — резиденція турецького султана.

¹⁰⁾ Санджак-ель-шеріф — священний прапор пророка.

¹¹⁾ Коссове Поле — долина в західній Сербії, на Балканах. Тут в травні 1389 року сталася кривава баталія між сербами та турками. Турки розгромили сербське військо, загинув в тій баталії й сербський полковник Бранкован. Забито було й самого султана Мюрада: його забив сербський генерал Мілош Обиліч.

¹²⁾ Султан Мюрад 1-ий — фундатор яничарського війська.

¹³⁾ Гявур — собака.

АНГОЛ-МЕСНИК

В історії всього людства трапляються неймовірні факти, які часом скидаються на фантастичну казку. Такий запаморочливий епізод стався був у Парижі, в часи відомого всім епохального терору, коли владу захопили в свої руки ніким не покликані так звані якобінці. Головним керівником тої легальної терористичної організації був адвокат Жан-Поль Марат (1743-1793). За прецінь короткий час свого панування у Франції цей садист винищив майже всю французьку аристократію, яка ще не встигла виїхати за кордон і тулилася по всіх закутках великої своєї Країни. Проте, цей оборонець «санкюлотів» (голодранців) лише за три дні вересня місяця 1793-го року вимордувати абсолютно безневинних, вимордувати наперекір здоровому глуздові й законові, більш, як чотири тисячі французької шляхти. Саме тоді вигадана була автомат-машина гільйотина, названа так по імені винахідника лікаря Гільйотена. То була велика й важка бритва, яка спускалася вниз на шарнірах швидко й точно на призначене місце — шию. Голова просто відскакувала і по інерції падала геть далі до глибокого рундука. В часи терору ця гільйотина рубала голови щодня, майже щогодини, а то й хвилини. Імпульсивно свіжорізнана голова гикала й клацала зубами. Коли спорожнявали рундук, кати показували погризені дошки того рундука. Але машина робила безнастанно так, якби дроворуб рубав поліно.

І ось несподівано чиясь дужа рука нараз припинила цю безглузду розвагу маніяка — Марата... Машина стала, і страшний злочин новоявленого тирана було закінчено.

Ще ранком погожої днини блискавкою розійшлася вістка, що страшного Марата нестало, що Марата вже вбито. Через якусь годину-другу весь Париж уже знав, що Марата таки вбито, що його заколола гострим

ножем невідома панна-буржуа та, що її тепер відвезено до Консьєржері (паризької в'язниці) на допит.

Гільйотина стала... То був один такий день, вікопомний день, коли французький нарід, очманілий від кривавих видовищ, не мав того дня розваги. Всі нашо-рошилися й нетерпляче ждали новин з залі Параднього Конвенту. Безробітні юрби ходили головними вулицями голодні й холодні, зазираючи в розбиті шибки колись фешенебельних склепів, тепер пограбованих і порожніх. «Золоту свободу», здавалося, було здобуто легко, але співати на голодний шлунок «Карманьйо-лу» вже набридло, танцювати теж не траплялося охочих. Всі поглядали на понурі фабрики, які вже не кликали гудками ставати на роботу: вони були замкнені на важкі засуви.

Тільки через три дні, нарешті, дещо вияснилося. Часописи в подробицях писали про вбивство й навіть за-побігливо подавали ім'я тої, що насмілилась підняти руку на найкращого, любимого всім французьким народом пана Марата, «щирого друга того народу». Ім'я вбивці видрукувано великими літерами: «Шарльотта де Корде». Приїхала вона з провінції, з міста Касни, де її батьки-«буржуа» жили на фармі, та все ж самотужки обробляли землю. Приїхала, щоб найти винного, відшукати того, хто давав накази на масові страти, за-бити його, як «скажену собаку» й тим самим врятувати Францію від страшної анархії, до якої вів країну той тиран. Нині її судять. День-у-день часописи докладно друкували звіти про нечуваний судовий процес тої молодой панни з буржуазной родини. Натовп хапав свіжий часопис ще зранку й пожадливо читав.

Часописи писали правду.

Звали ту навдивовиж сміливу панну Шарльоттою де Корде, була сама з дрібної шляхти. Батько обробляв землю в мастку, недалеко від невеликого міста Касн, обробляв самотужки з двома вже дорослими синами. Шарльотта закінчила коледж, була старшою в родині: їй було вже 22 роки, і вона, здається, збиралася брати шлюб із молодим панотцем чи адвокатом. Але сталося так, що з шлюбом треба було не поспішати, бо анархисти вже стали шукати й таких, хто не хотів якобінців. Таких ловили й тягли до шибениці. Вродлива панна замислилась. Раніше вона вітала тих, хто на прапорах своїх писав: «Свобода, Рівність, Братерство». Але вчасно схаменулася: тяжкі злочини ватажків з якобінського табору вразили її без міри. Тепер вона знала

їх, як правдивих тиранів, найпаче тоді, коли Марат став гнати на шибеницю всю поспіль шляхту, вважаючи винною тільки її в народніх злигоднях. Читаючи відчити тих якобитів, Шарльотта зрозуміла, що безнастанну масакру робив тільки Марат — «друг народу». Це він посилав на смерть не тільки мужчин і жінок, посилав навіть малих дітей без будь-якого суду, аби тільки то була дитина шляхтича, аби у жертви були «білі руки». Траплялося й таке, що під підозру попадали кравчині. Їх без жалю гнали до гільйотини, рідко кому щастило вирватися на волю: правдиві кравчині показували пальці, поколоті голкою при шитві. Тоді й аристократи стали колоти собі пальці. Але їм не щастило: на суді вже засідали «фахівці». Вони уважно оглядали пальці й давали висновки — «прокол штучний» і жертву тягли до шибениці. Коли кат вагався і не знав, що робити з малою дитиною, езекутор кричав:

— Рубай! Зараз — мале цуценя, на старість — собака!

Були дні, коли гільйотина не встигала сікти, тоді на підмогу приходила «Народня гвардія». Вона йшла з примкнутими багнетами до в'язниці, де сиділи по великих залах тисячі «ворогів народу». Там ця «Народня гвардія» робила моторошну езекуцію: колола, рубала всіх поспіль, бродила майже по коліна в людській крові. Вже в коридорах жінки з вулиці приносили тим «народнім гвардійцям» обід в часи спочинку. Вони хапали м'ясо й хліб, рвали скривавленими руками й цинічно перегукувалися між собою.

Марат довів ту масакру до абсурду. І сам видавався вже всім просто маніяком, сп'янілим від крові безвинних людей. І найголовніше те, що тій жажливій езекуції не було кінця й краю. Шарльотта де Корде добре це усвідомила, читаючи уважно акти того моторошного насильства. Вона постановила, твердо постановила, їхати до Парижу і покласти тому край.

Самого Парижу, де вона частенько бувала, Шарльотта не впізнала. На головних вулицях був бруд, всі крамниці побито, швендяли валки голодранців, видно з усього, без роботи, голодні. Її уважно оглядали, навіть обдивлялись, бо була одягнута пристойно, але ніхто не чіпав. Шарльотта хотіла купити мисливського ножа, надибала не скоро на таку крамничку з дешевим крамом, але ножа підходящого все ж не найшла.

— Підіть, мадмуазель, он на той ріг, — казав крмар, пильно оглядаючи невідому з енергійними руха-

ми панну. — У того крамаря ще є такі ножі, саме різати горлянки буржуа. В мене вже немає — всі розпродав.

Панна з провінції пішла до крамниці, що на розі. На велике щастя, найшла те, що шукала: вона купила мисливського ножа й швидко сховала до глибокої й простої кишені. Тепер уже знала куди йти. Йти просто до монстра Марата. Вона вже мала його адресу: жив він в особняку, де містилася редакція часопису «Друг Народу».

Варта пропустила її легко, бо вона показала петицію до Конвенту з провінції від громадян міста Касн. Але в іншій залі їй сказали заждати, бо Марат був саме в лазні. Шарльотта все ж побачила, що дехто відхиляв тихенько двері, вільно заходив і вільно виходив. Тоді вона собі наважилася й сміливо відхилила двері. У лазні побачила, нарешті, того садиста: він сидів у теплій воді по пояс, завинутий широким рушником, і уважно читав якийсь папір. Тоді звів очі й тихо спитав:

— Вам чого?

— Маю петицію від громадян... мого міста.

— Покажіть.

Шарльотта досить зимно подала до рук свій папір і нараз зблідла. Коли «друг народу» тільки звів руку з тим папером, не знана тут нікому молода дама з усієї сили ткнула мисливського ножа просто в серце. Марат навіть не ойкнув. Він тільки скривив в гримасу великого рота й нараз примкнув маленькі й хитрі очі. Вбивця встигла вийти з лазні, навіть уже взялася за ручку до вихідних дверей, як хтось несамовито крикнув:

— Задержіть, задержіть даму!

Шарльотту де Корде задержали біля вихідних дверей лише тому, що багато людей побачило, як з причинених сусідних дверей від лазні вже бігла кров й робила біля ніг маленьке криваве озерце.

Двері з шумом відчинили десятки рук, і всі побачили вже мертвого Марата із звислою рукою й ніж, що стирчав у грудях. Її негайно арештували.

Суд, насправду, був дуже короткий. Коли її спитали:

— Як то ви так влучно попали ножем просто в серце. Може, ви мисливець?

— Ні, я попала просто, бо сам Бог указав, куди я мусила цілитись. Тепер уже кінець дням терору.

— Через п'ять днів по тому Шарльотту де Корде взя-

ла в свої цупкі руки все та ж пожадлива до крові «Мадам Гільйотина». Її було страчено в соняшний день при величезному натовпі 17 липня, 1793-го року. Коли кат піймав за коси прекрасну голову й показав народові, вся голота несамовито почала плескати в долоні.

Згодом про Шарльотту де Корде, тендітну панянку, що померла в розквіті сил, довго гомоніли не тільки у Франції, а й далеко за її межами. Було багато написано про неї прекрасних книг, різних спогадів, оповідань, навіть легенд. Французький нарід наших часів поставив цю величаву постать жінки-героїні поруч безсмертної Жанни Д'арк. Франція адорує її, як святу панну, як безневинну мученицю. Її мужність, її безприкладна любов до вітчизни стали стимулом, ідеалом до наслідування для кожного француза, кожної французенки. Її патріотичний чин оспівали найкращі поети, новелісти, філософи. Уславлений історик Люї Ламартін, що написав велику монографію про жірондистів, назвав Шарльотту де Корде «добрим генієм, сміливою патріоткою, яка не побоялася силою припинити криваву оргію жалюгідного тирана». Філософ Томас Карлейль назвав її блискучою зіркою, караючим мечем, посланим Богом для порятунку Франції. «Була вона, — писав він, — наполовину янголом, наполовину демоном. Франція ніколи не забуде тої, яка одна сміливо стала в оборону справедливості». Поет Андре Шеньє в присвяченому їй вірші назвав Де Корде «Янголом-месником», відважною й смілою, бо знала твердо, що йде на видючу смерть. У Франції й по всій Європі її любила молодь, уважно студіювала все, що було писано про цю молоду й прекрасну панну, захоплювалися її завзяттям, безприкладним героїзмом і непереможною любов'ю до батьківщини.

В Україні таким адоратором Шарльотти де Корде була княжна Софія **Перовська**, що пізніше організувала вбивство московського царя Олександра 2-го (1881). Панна аристократка близька родичка царів і правнучка останнього гетьмана старої гетьманщини Кирила Розумовського. Жила вона довгий час у Харкові, тоді в Полтаві. Ніколи не забувала свого народу, свого краю. Вона любила Україну палко, мстилася за поневолений царатом український нарід і за той нарід віддала своє життя. Вона йшла на смерть так само сміливо, як і Шарльотта де Корде йшла на смерть мужньо за свою кохану Францію.

ХИМИРНА ДОЛЯ

Ще стародавні греки прекрасної Еллади казали, що химерна фортуна притьмом упадає біля тих, хто її недобачає або й зовсім цурається. В наші дні траплялося й нині трапляється таке диво. Така химерна доля спіткала, ік приміру, шведського короля **Карла 14-го** разом з дружиною, що після дуже адорували свого попередника Карла 12-го й сучасника того короля гетьмана І. Мазепу. Життя цього подружжя було надміру барвисте й мінливе.

Обоє вони були за національністю французи й пережили все лихоліття так званої Великої Французької Революції. У всій країні сталося тоді велике замішання, сталася велика революційна хуртовина. Панство і велике й мале тікало, хто куди, аби втекти від розпаношеного тлуму, що пожадливо різав усіх, хто ходив у чистій ноші, грабував, аби що було грабувати. Найпаче моторошно було по великих містах, як Париж, Турін, Бордо, Марсель. Марсель — портове місто на Середземному морі, в ньому було багато фабрик й жили тисячі робітників. То був робітничий центр всієї Південної Франції. Тікати було важко, і багато фабрикантів лишилося у місті, здавшись на Божу ласку. Одним з таких невдач був і фабрикант виробу шовкової тканини мсьє Шарль Кларі: він не встиг втекти і вже на другий день сидів у тюрмі, де було повно приречених на смерть.

Визволив з неволі того фабриканта шовку молодий французький старшина Бонапарт, уже відомий Конвентові, як беручий і тямущий офіцер. Вдячний пан Кларі благословив свою вродливу дочку Дезі (Дезіре) стати на рушники з тим молодим старшиною, якого, до речі, уже добре знали в господі панства Кларі. Обоє були щасливі й чимало днів фантазували про своє майбутнє життя після шлюбу. Але сталося так, що молодого старшину Конвент негайно викликав до Па-

рижу, де він згодом цілком занурився у вир революційних подій. Він у ці бурхливі й так мінливі дні хотів за всяку ціну вибитися «на люди» й посісти визначну посаду. Події набували загрозливих форм. Страшна гільйотина, тисячі безневинних жертв, страта в січні 1793 року короля Люї 16-го, у жовтні того ж року — королеви, кривава вакханалія й цілковитий хаос, кінець-кінцем, винесли молодого Бонапарта на кульмінаційну височину, коли він за допомогою старої королівської гвардії й підтримкою розсудливих громадян створив рішучий переворот у формі консульства (9 листопада 1799).

В часи консуляту Наполеон уже в чині генерала став першим членом з правами законодавця. За кілька недовгих літ знесилена Франція побачила у Фонтенбльо не царственного достойника з династії Бурбонів, а великого корсіканця з дружиною Жозефіною Богарне, що перед тим була вдовою з двома дітьми — Гортенсією та Олександром.

Тільки тоді схаменувся Наполеон, коли раптово дістав листа від своєї нареченої з Марселю. Бона просила мерщій завітати до її рідного міста, бо має про нього дивні новини. Вона хоче все те перевірити, почути слово від самого Бонапарта, вона хоче притьмом їхати з ним та її батьками, їхати геть з Франції за Океан. То була неприємна несподіванка, бо Наполеон у виру подій забув про свою наречену, прекрасну Дезі Кларі.

Він негайно поїхав до Марселю...

Зустріч була надміру напружена. Дезі з жахом дивилася на свого колишнього нареченого й не могла збагнути всього того, що сталося. Перший консул консуляту стояв перед молоденькою Дезі у покайній позі і казав правду, сувору, нещадну правду. Як коректний француз, він і не міг інак робити, не хотів бути невдячним ні перед своєю колишньою нареченою, ні перед її батьками. Він лише насмілився виправдати свої чини тим, що бажав підпорядкувати себе вищим цілям, цілям величі французької держави, бо бачив покликаним самим Богом на це, не мав права зріктися того, що призначила йому неблаганна доля.

Родина Кларі була схвильована надміру. Сама наречена, бліда як намітка, зрештою, тупнула ніжкою й твердо відрекла:

— Мсьє! Ви цим своїм ганебним актом зради показали себе монстром, ви не комільфо (не джентльмен). Ви, очевидно, належите до тих... вуличних ваших сан-

кюльотів (голодранців)...

— Мадмуазель! — гнівався й собі молодий генерал, — зараз я зробив все що міг... я більш нічого не можу зробити для вас... Хібащо лише одне: даю вам право вибрати собі достойного нареченого з-поміж моїх молодих маршалів. Я навіть допоможу. Всі вони сміливі, відважні й... неодружені.

— Це надміру. Це нова образа... як ви смієте... — вже кричала молода панна. — Як ви посміли таке мені сугерувати! Я занадто слаба й не можу поставити вас до бар'єру... і-і... мені нема чого робити, як тільки вмерти! Ви завдали мені великого жалю... серце моє не зможе того винести...

Через рік по тій зустрічі з Наполеоном Дезі радикально змінила свої думки, коли зустріла на балю генерала французької армії Жана Бернадота, родом з Гасконії (Південна Франція). То був, на правду, досконалий юнак-гігант, спритний вояк і, як виявилось, прекрасний адміністратор. Дезі Кларі вже не гаяла, не марнувала часу. Влітку 1798-го року вона стала на рушники з тим генералом на свій розсуд і ні під чийм тиском.

Наполеон довідався про той шлюб пізно. Він тільки понуро знизав плечима й нічого не сказав. Він не любив генерала Бернадота, хоч згодом і зробив його маршалом; не любив його саме за сприт у воєнній штуці, а найбільше за його дипломатичні та адміністративні здібності та ще й за відданість ідеалам свободи і права, з чим Наполеон давно попрощався. Коротко кажучи, маршал Бернадот став на перечепі владолюбцеві Наполеонові, який уперто плянував бути у Франції першою людиною. Коли він довідався, що й цей гасконець не від тих грошей, щоб посісти чільне місце в консуляті, і навіть плянує змову проти нього, Наполеон став переслідувати Бернадота. Вийшло так, що маршал змушений був виїхати з дружиною й малим сином Оскаром кудись ближче до Нормандії (північна частина Франції). Він взагалі відійшов від політичних справ й більше дбав про свою родину. Але Наполеон обачно спостерігав того маршала: він боявся якоїсь зради і бажав за всяку ціну спекатися небезпечного ворога. Тепер Наполеон наплянував для Бернадота почесне вигнання. Року 1804-го, вже будучи імператором, Наполеон дав наказ маршалові Бернадоту їхати до Ганноверу на посаду губернатора, вже за межі Франції. Коли маршал мовчки взяв ту посаду, Напо-

леон дуже зрадив: думав він, що, зрештою, спекався назавжди того небезпечного маршала.

Але він помилився.

Ганноверське панство засипало Париж листами вдячності: в них говорилося багато гарного за нового адміністратора: маршалом Бернадотом всі були задоволені, ганноверці не могли бажати собі кращого губернатора і просили лишити його у себе на довший час. Обурений Наполеон поспішив відкликати того ганноверського губернатора, і скоро Бернадот опинився на австрійському фронті. Незламний маршал під Ваграмом виграв жорстоку битву, але багато чого тут робив на свій розсуд, ігноруючи накази згори. Саме за це попав знов у неласку і відкликаний був до Парижу.

Як переказують анали про наполеонівську добу, колишній губернатор Ганноверу у Парижі жив ізольовано, у великій неласці імператора. Там же говориться, що Бернадот не вдавався в тугу, терпеливо переносив образу, як то кажуть, не розмінювався на дрібницях і непохитно вірив у свою щасливу долю. Він розважав і дружину. Завжди казав:

— Зажди, серце, до нас теж усміхнеться зрадлива доля! Вона прийде до нас, може, ще цього року...

Він не помилився: щаслива доля знов усміхнулася змученій родині. То вже був 1809-ий рік.

Наполеон був у zenіті слави, як імператор-звитяжець, саме тоді, коли прийшла запаморочлива новина з Шведії. Там сталася революція, яка детронізувала старого короля Густава 4-го. Його місце заступив спадкоємець Карло 13-тий, але жив недовго й скоро по тому помер. Спадкоємців не було, і шведський Сенат пригадав сміливого французького маршала Жана Бернадота, колишнього вмілого кодифікатора (замолоду Бернадот вивчав право) та доброго губернатора Ганноверу. До Парижу негайно виряджено було депутатів: шведський сенат сугерував Жану Бернадоту корону шведської держави. Сталося те восени 1810 року.

Коли Наполеон довідався про цю важливу подію, спочатку не знав, що робити. Згодом тільки зрозумів, що можна обернути справу на користь Франції, а заодно й собі, аби вміло взятися за це діло. Він зажадав альянсу Франції і Шведії, звичайно, за допомогою нового шведського короля, колишнього свого особистого ворога, а тепер цінного короля — правдивого француза. Але й Бернадот цілком змінився. Такого альян-

су для шведського народу він не хотів, вважав такий акт небезпечним для Швеції, яка довірила йому державне кермо. Він не хотів робити Швецію васалем Франції під кермою Наполеона. Твердо й безапеляційно він зрікся того підступного альянсу. Скоро по тому новий король під новим ім'ям Карла 14-го (1818-1844) повів справу так, що Швеція увійшла в спілку з Англією проти Наполеона. Він теж не любив Наполеона й побачив, що тепер і він зуміє розв'язати політичну гру на свій розсуд. То він допоміг альянтам розбити Наполеона під Ляйпцігом, Карло 14-ий і німецький маршал Блюхер завдали великому корсіканцеві нищівного удару, такого вдару, що він уже опинився на острові Ельбі.

Але ж Орел не міг жити в неволі. Наполеон рвався ще раз спробувати військового щастя, ще раз вибороти собі волю, Франції — колишню славу високообдарованої держави. На полях Ватерлоо він знов зазнав страшної поразки, переможений на смерть. Тепер востаннє Наполеон зустрівся з своєю колишньою нареченою Дезі Кларі — нині шведською королевою у Франції в Мальмезоні. Сюди приїхала королева разом з чоловіком королем Карлом 14-им та іншими достойниками всієї Європи на церемонію останнього приниження переможеного великого корсіканця. Мусів він тут підписати акт абдикації й «згоди» на виїзд з Парижу на своє постійне пристановище — острів Святої Олени. Королева Шведії побачила, зрештою, казкового корсіканця, колишнього молодого офіцера, що так прагнув слави й блиску. Тепер вона його не впізнала. Перед нею сидів у кріслі понурий, мовчазний пан з сивиною на вилицях, сумними очима й блідим, виснаженим обличчям. Її огорнув великий жаль! Вся в сльозах вона віддала тому знесиленому воякові в бойовій шинелі прощальний поцілунок. Король Бернадот, схиливши голову, думав гірку думу:

— Зрештою, я переміг ворога, — думав він понуро, — але не тішити мене ця перемога. Боже мій! Яка хиерна часом буває зла доля!...

Король Бернадот скоро забув свого ворога, що так несподівано трагічно закінчив своє життя. Карло 14-ий був тим королем, якого так хотіла сама Швеція і якого дуже не любила Московія. Адже він полум'яно адорував свого попередника уславленого Карла 12-го. Це він у принадному Стокгольмі поставив у Королівському парку пам'ятник завойовникові Данії й

Польщі, пам'ятник тому королеві, що, зрештою, завдав великої поразки на Пруті (1711) дикому московському Петрові.

Бернадот згодом уфундував і музей, присвячений пам'яті Карла 12-го, великого майстра воєнної штуки. Втім музей багато експонатів доби так званої «Північної війни», безліч рідкісних матеріялів, зброї, прапорів, ноші, грошей... велика бібліотека тої доби, стенд особистих речей того короля. Зібрав до всього рідкісні експонати часів гетьмана І. С. Мазепи, багату літературу з історії України, доби Гетьманщини, стару козацьку зброю, гетьманську булаву, шаблі, рушниці, гаківниці, мушчирі, портрети старшин — однодумців гетьманових, декілька портретів самого гетьмана.

Слід сказати — ніяка європейська держава не знає так добре України, як її знає Швеція, весь її нарід. Серед того народу ходять легенди, переказувані ще від давніх часів шведськими солдатами, що були в Гетьманщині, бачили красу природи, знали добре й козацький нарід. Отже і самий музей служить прекрасним пам'ятником невмирущої слави українського народу.

ЗОЛОТО І КРОВ

**Хто не жив до 1789 року, той не
знає, що таке фешенебельне життя.**

Ф. Талейран

Котильйони й менуети, вродливі панночки в блиску-чо-мережаних робах, еротика в атмосфері фешенебельних манер, будуари й жінки в стилі рубенсівських гетер, чарівна музика й люксембурзькі сади у вечірньому присмерку серед дубових алей, потоки золотих люйдорів на зеленім сукні й ароматні листи, писані тендітною ручкою самої маркізи Делаваль, витончено смачні обіди у товаристві вишуканої молоді — такий був спосіб життя молодого аристократа князя Талейрана-Перігора, герцога Беневентського і кавалера майже всіх європейських орденів. То був звичайний спосіб життя «золотої молоді» доби перед страшною катастрофою 1789 року, серед якої жив і Талейран, пізніше геніяльний архідипломат з дивовижним спритом до маскувань, так добре описаних знаменитим Франсуа Лякло в його безсмертному творі «Небезпечне павутиння» й мемуарах самого Талейрана.

Коли вибухла несподівана, здавалося б, катастрофа — хаотична й кривава революція 1789-го року — велике й мале панство впало в паніку. Всі тікали, хто куди, а найбільше до Кобленця (Німеччина) та Америки. Талейран лишився дома і спостерігав. Саме в ці такі моторошно-бурхливі дні його було висвячено в єпископи, чого, по правді, він не дуже й бажав, але скорився, бо нікуди було дітися зі своєю покаліченою ще в дитинстві ногою. Проте духівництво саме на нього й надіялося, як на кам'яну гору: Талейран був спритний дипломат, і його було обрано від духівництва депутатом до Національних зборів.

Талейран скоро занурився в роботу й став правдивим оборонцем убогих і покривджених тими, що тепер уже тікали за океан, не оглядаючись. На той час мет-

кий єпископ встиг просунутись в дипломатичний комітет Національних зборів й тим самим здобув повагу й пошану серед широких кіл французького народу. Тепер він пішов на великий ризик: спираючись на священні права депутата (імунітет), несподівано для всіх, Талейран вніс до Установчих зборів законопроект про передачу державі колосальних церковних маєтків та маєтків магнатів-біскупів у «володіння французьких селян-хліборобів навечно», як сказано було в його петиції. Установчі збори вітали цю петицію й негайно та одноголосно затвердили й перевели її в закон. Слід сказати, що єпископ Талейран не мав ніяких лянтинських інтересів, тому особисто не терпів ніякої шкоди, тоді як магнати-церковники й сам папа несподівано стали перед фактом руйнації своїх земельних капіталів. То все ж був завуальований хід, який не скоро зрозуміли депутати, бо передача земельних фондів державі давала права міністрам перефасовувати ті фонди на свій розсуд. Зараз же вдячні Національні збори обрали єпископа Талейрана на презеса тих Зборів, як правдивого оборонця збіднілого народу (1790).

Роздратований папа відлучив від церкви свого загоностного єпископа, що не дуже й сумував за тим: адже всі знали, як Талейран легковажив своїм великим духовним саном. Він зовсім відійшов від церкви, скинув сутану (рясу) назавжди, вніс новий проєкт про широку народню освіту і перший підписав «Деклярацію прав людини й громадянини», яку сам і написав.

Були то дні жахливих змін і моторишних подій. Арешт короля Люї 16-го, який вперто сперечався з Конвентом, що довело його до «Мадам Гільйотини», сталися тоді, коли Талейрана не було у Франції: саме тоді, з наказу Конвенту, він виїхав був до Лондону для переговорів з першим міністром Вільямом Піттом. Мова мовилася про те, щоб Англія не втручалася в війну і держала неутралітет. За цей короткий час Конвент довідався вперше, що Талейран веде подвійну гру і допомагає роялістам (монархістам). Друзі порадили послати тікати за кордон. З такої причини Талейран швидко опинився у Філадельфії (Америка). Там він все ж пересидів злу негідь, коли вже на обрії загоріла ясна зірка майбутнього володаря Франції Наполеона Бонапарта.

Талейран, зрештою, діждався тих великих змін, про які він пророкував своїм друзям. Подув теплого вітру він відчув ще в Альпах, де вже гриміла слава молодого

го й дивоглядного юнака, «Робесп'єра на коні», як називав Наполеона вже на ешафоті Андре Шеньє, остання жертва прокурора Фуко. Коли ж влітку 1795 року обеззброєно робітничі околиці Парижу, Талейран без вагань і жалю покинув остогидлу Америку.

Приїхав він до Парижу в лагідні вересневі дні, що їх так люблять усі парижани. Була то пора Директорії, і Талейран став пильно придивлятися до нових володарів скаламученої Франції. Їх було п'ятеро, і всі вони добре знали емігранта з примусу, колишнього оттонського єпископа князя Талейрана, що так легко колись скинув з себе сутану. Отже йому довелося потрудитися багато, щоб тільки зламати впертість презеса Директорії віконта Поля Барраса. Пан цей, на правду, був персоною: адже він свого часу протегував Наполеонові і навіть зробив його головнокомандувачем армії, що так успішно тоді воювала в Італії та Австрії. Та все ж Талейран скоро протер стежку до палацу славнозвісної баронеси Де Сталь, де збиралися часто великі достойники паризького фешенебельного товариства. Саме тут вирішувалася доля майже всієї Європи. Ця небуденної вдачі пані і допомогла Талейранові вмотитися в крісло міністра закордонних справ.

На цім посту він працював досить довгенько, напружено й часто на ходу доводилося вирішувати карколомні справи. Доба Наполеона була добою блискучих і переможних боїв французької армії, армії, очолюваної великим Наполеоном. Саме тепер він мчав на своєму коні від перемоги до перемоги в ореолі неперевершеної слави, тоді як магнати впивалися розкошами двірцевих вакханалій. Була то доба не тільки слави всієї Франції, була то й доба нечуваних військових спекуляцій, дивоглядних крадіжок, шахрайства, марнотратства й наживи на чужому горі й потоках крові тисячі-тисяч французьких, австрійських, італійських легіонерів, московських полків, польських гусарів, українських батальйонів. І що найголовніше, в такому безсоромному способі наживи перед вів князь Талейран. Історик каже, що за два лише роки керування міністерством (1797-1799) Талейран спрамігся «нажити» до 15-ти мільйонів золотих наполендерів. Як кажуть аналі, в його кишені сипалися потоками корони, фунти, дукати. Всі запобігали ласки у цього великого фрнацузького вельможі, слово якого було законом.

Але коли, зрештою, до Парижу повернувся Наполеон, уже як переможець, Талейран зараз же відчув,

що для Директорії прийшли останні дні. Наполеон вимагав і то невідклично диктатури. Саме Талейранові було доручено порадити Баррасу піти в демісію, що той виконав надзвичайно вміло й зручно. Баррас по-статкував місцем для Наполеона, що віднині став безкомпромісним диктатором.

Але з цього часу змінився й Талейран, архідипломат і пророк грядущих подій. Він часто казав, спостерігаючи шалений гін Наполеона до нічим і ніким не стриманої жадоби влади:

— Уряд — людське збіговище, нація — вічна...

* * *

Військові успіхи Наполеона лякали Талейрана донестями. Завоювання Іспанії, а тоді Португалії Талейран вважав диким, нікому не потрібним свавіллям. І коли в тих країнах спалахнуло велике повстання, Талейран побачив, що на цьому не скінчиться та що Наполеонові доведеться, і то скоро, остудити свої ризиковані пляни завоювати всю Європу. Серед друзів часто казав:

— Я не хочу бути катом Європи.

У вересні 1808 року, з наказу Наполеона, Талейран поїхав до Ерфурту. Він числився першою персоною при Наполеоні, який помпезно зустрів там московського імператора Олександра 1-го. В той час, коли Наполеон вів з Олександром переговори, Талейран кілька разів мав приватні зустрічі з тим же царем та його першим міністром К. В. Нессельроде. Обачний наполеонівський дипломат намацував ґрунт і навіть налякнув, що можна було б спекатися завойовника, користуючись його помилками. Про таке він навіть писав пізніше тому ж царському дипломатові. Зрештою, Талейран охолов до свого сюзерена, чому зрадив і сам Наполеон, бо дещо прочув від свого шефа поліції генерала Фуше. Тепер Талейран легко пішов у демісію й оселився в своєму палаці-музеї, здавалося, надовго. Але все ж за шаленим гоном подій стежив пильненько. Тим часом Наполеон мріяв за всяку ціну зломити свого головного ворога, Росію, і пригадав... Талейрана: він просив ґрунтової поради. Тоді Талейран разом з Наполеоновим генералом Коленкурром подав сюзеренові цікавий, а разом з тим і ризикований плян перемоги Росії. Він плянував втягти всю степову Україну в цю велетенську драму зудару двох грізних військових потуг — Росії та Франції. Отже два автори пляну сугерували Наполеонові звернути увагу насампе-

ред на південний фронт Росії — Україну, як на дошкульно-уразливе місце військового значення («підчерв'я»). Саме тут завжди нуртувало козацтво та й уся його головна старшина. Обидва добре знали, що за такими старшинами, як три брати Апостоли, переяславським маршалком Лукашевичем та сотнями інших подібних до тих мазипенців радо піде все козацтво, аби тільки спекатися раз і назавжди московського ярма. Те козацтво можна було б легко приєднати до знаменитої кавалерії генерала Мюрата, якого обидва автори пляну висували наперед, як гетьмана всієї України. До всього Україну споконвіку вважали «житницею» всієї Європи. В цей спосіб вона могла дати французькій армії хліб і фураж.

Цей плян, як відомо, занедбав сам Наполеон, який умисно ніколи не робив наперед дисльокацій. Про це досить слушно писав у своєму епілозі до «Війни і Миру» фахівець військової штуки Лев Толстой. Року 1812-го сталася велика катастрофа під селом Бородіно. При зударі французька армія потерпіла однаково, як і московська, але французів доби́ли нечувано жакливі московські морози та ще партизани, що сміливо нападали на поморожених та беззбройних французів. Наполеон уже нездатний був відразу стати на рівні ноги і вже терпів поразку за поразкою. Отже змушений був капітулювати вже на підступах до французької столиці. В цей спосіб союзне військо Росії, Прусії та Австрії переможно вступило до Парижу, відновивши тим самим в усіх правах королівську династію Бурбонів. Королівське місце посів Люї 18-й.

Франція була знесилена, пограбована і дуже зруйнована. До всього ще й оточена ворогами, які збиралися судити її немилосердним судом. Передбачалося скликання конгресу в столиці Австрії, Відні. Тільки тепер французькі достойники наявно побачили, як конче потрібен їм валенсійський герцог архідипломат Талейран. Він тоді вже сидів у Парижі. Через десять день мовчки взяв візу і негайно помчав до Відня. Було то 23 вересня 1814-го року.

З'їхалися сюди представники майже всіх європейських держав, за винятком Туреччини. І найголовніше — сюди приїхав імператор Олександр 1-ий з першим своїм помічником К. В. Нессельроде та войовничим князем І. Паскевичем, від Прусії був делегат Гумбольдт, Австрії — знаменитий дипломат князь Меттерніх. В кулуарах Талейран зараз же довідався, що його за-

прошено на конгрес тільки як спостерігача, без права навіть бути на головних нарадах того вікопомного конгресу. Тут були представники від усіх покривждених Наполеоном держав, вороже наставлених до Франції. Талейран налявно побачив, як важко буде боротися і щось вибороти, але все ж розпочав свою запоморочливу роботу. Він розпочав її в фешенебельних кулуарах, де й виявив свою майстерно-дипломатичну обдарованість. З кулуарів почав, а блискуче закінчив в залах конгресу. Найсильніші держави — Росія, Прусія, Австрія, Англія — всі були проти Франції, вони ненавиділи Наполеона, ненавиділи й її представника, що при Наполеоні грав першу ролю в розгромі європейських держав. В таких важких умовах Талейран проробив свою титанічну роботу, роботу неперевершеного розуму.

За тиждень до початку конгресу (1.10.1814) Талейран довідався, що депутати встигли створити комітет, мали вже нараду і склали протоколи. Вони спішили подати до конгресу на обговорення головні пункти рішень без участі Франції, без участі дрібніших держав. Такий протокол дратував тих депутатів, що вважали себе обкраяними в своїх депутатських правах. Ці достойники навіть скаржилися Талейранові, як своєму співникові і правозаступникові. Отже представник Франції зараз же використав нагоду і в цій справі вдався з візитом до впливових депутатів від Московії графа К. В. Нессельроде та австрійського канцлера князя Меттерніха. Він просив досить переконливо прискорити відкриття конгресу. В цей спосіб Нессельроде, що шанував Талейрана особисто, а за ним і Меттерніх, обидва поспішили запросити посла Франції на першу нараду конгресу. Водночас запрошено було й інших депутатів і навіть еспанського посла графа Лабрадора. Талейран тепер встиг за короткий час всадовити за конгресовий стіл всіх прибулих депутатів і примусив австрійських, московських та пруських аристократів-послів уважно вислухати все те, що він казав на тих нарадах. Казав же він тоном ментора-навчателю таке:

— Шановне панство! З того, про що я довідався щойно, бачу, що ви плянуєте поділити конгресменів на співників і неспівників. Дозволю собі спитати, проти кого спрямовано таку дивну спілку? Не думаю, що проти Наполеона, — адже він уже на вигнанні. Чи може проти короля? Але нинішній король Люї 18-ий є гарантом міцного миру! Панове! Будьмо щирими!

Коли тут є ще держави-спільники, то мені тут не місце. Але й так: коли б мене тут не було, я все ж був би вам конче потрібен. Тут я, мабуть, єдина персона, яка нічого не вимагає. Щирої поваги й пошани до Франції — оце все, чого хочу я від вас, панове. Вона досить могутня, бо вона і, на правду, багата, багата просторами, багата творчим духом свого народу, багата монолітом-спротивом, якими природа й мистецтво обдарували мій нарід. Я нічого не хочу і водночас можу багато дати вам, панове. Я, міністер короля Люї 18-го, освячую фундамент, на якому мусить стати твердиня всього соціального ладу. Головна потреба Європи — це знищити з корінням чорну думку про привласнення чужих земель і навпаки. Європа мусить відродити священні принципи права. Коли, панове, не підете цим єдиноправним шляхом, — світ побачить, що ви відкидаєте справедливість. Час кличе всіх нас до шляхетної місії.

Конгрес з граничною ясністю побачив, що Талейран не дозволить у стінах конференцзалі будь-якого свавілля. Було таке діло й назбит важким, бо навколо Талейрана згуртувалася сильна група тих, що не дозволять наступити собі на мозолі. Вся ця група день-у-день ішла разом з французьким достойником навально і пляново.

Майже за шість місяців Талейранові пощастило блискуче закінчити важку конгресову роботу. Кордонів французької імперії, за принципом легітимності (законної монархії з династією Бурбонів на троні), конгресмени, на вимогу Талейрана, не посміли зачепити. Того мало: французький дипломат домігся розколу антифранцузької коаліції та увійшов (таємно) у спілку з Англією й Австрією проти Прусії та Росії. Договір той було підписано на початку 1815 року. В Парижі ніхто не сподівався такого колосального успіху в справах, що здавалися тут усім цілком марними. Отже тому саме Талейран приїхав додому, як правдивий і незвичайний переможець. Він втішався щирою адорацією всього французького народу.

В старших літах Талейран мало втручався в державні справи. Щоправда, одного разу був він послом у Лондоні (1830-1834). Саме в ці дні спалахнуло польське повстання, що завдало багато клопоту цареві Миколі 1-му. Цю добру нагоду зараз же використав для себе Талейран в так званій бельгійській проблемі. Талейран кинув млявість. В ті часи Бельгія нуртувала і не

хотіла бути під протекцією Голляндії, до чого її примусив конгрес. Бельгійський нарід хотів суверенности, тоді як французький парламент наполягав на приєднанні краю до Франції. Талейран став за нарід і притьмом наполягав на суверенності, бо цього хотіла й Англія. І хоч французький парламент дуже гнівався на Талейрана, він все ж виборов для Бельгії суверенність. Він не хотів сваритися з Англією і весь час дбав про тверду спілку з могутньою тепер британською морською державою, що пізніше побачили й французи.

Скоро по тому Талейран зовсім відійшов від політичних справ і все жив на покої в своєму розкішному палаці Валансе. В цьому палаці за молодих літ витрачав він великі гроші на чарівні балі та маскаради. Про ті веселі дні й чари кохання, що назавжди відійшли в небуття, він часто згадував та зідхав.

— Ні, — казав він сумовито, — тільки той, хто жив до 1789-го року (року революції), знає, що таке фешенебельне життя.

Але таких, по його смерті, майже не було на світі.

В своєму казковому палаці, саме в розквіті чарівної весни, старий дипломат і помер (17 травня 1838).

БАСТІЛІЯ

З скрипом сталь піднялась,
Гострим лезом вп'ялась...
Ох, і тяжко вдарила...

...
А з юрби закричав:
— Валер'ян! Валер'ян! —
Хтось то, плачучи і ридаючи.
М. Огарьов

Бастілія! Цю жажливу тюрму династії Бурбонів історики мимохіть пов'язують з легендарним ім'ям світлого ентузіяста-юнака Камілла Демулена (1760-1794). Саме тоді цей полум'яний адвокат являв собою правдиву весну французької революції. Вся молода тодішня Франція, Франція нестримних ідеалістів, вітала цю революцію, радісно, як правдивий ренесанс всієї нації, переможний марш до чарівного майбутнього, що його всі вже бачили на порозі цього вікопомного дня.

Дні були моторошно-дивовижні. Шаліли санкюльоти, співали свою «Карманьйолю» по всіх фешенебельних вулицях з пограбованими крамницями й побитими вітринами, творячи зловісну картину пекельних заграв. То був шал Вальпургієвої ночі, коли вчувався раз-у-раз надприродній сміх, гльорифікація жаху й прокльон прекрасного.

Юрби ошарпанців носили на списові голову чудової герцогині Делямбаль і в священному танку пили алькоголь та йшли до брудних шинків шукати бодай шматок хліба.

На обрії височіла Бастілія, як надокучливий привид, що й зараз ще лякав розпаношену юрбу. Рука в руку з п'яними санкюльотами сунула сорбонська молодь, вся богема з Латинського кварталу й нужденні поети з усіх мансард. Париж нуртував і шукав хліба ось уже кілька місяців.

На обрії бовваніла Бастілія — твердиня роаялістів,

міцна фортеця феодального права і тих магнатів, що жили ще в Парижі по своїх міцних замках і мали ще наймане чужинецьке військо.

Але рвучкий інженер Руже де Ліль уже створив свою знамениту «Марсельєзу», міцний клич до пробою, переможний марш вперед, до чарівних і казкових мрій кожного працівника, що вже нині порвав кайдани, став вільним, як той степовий вітер.

Стотисячний натовп стрясає повітря грізним:

— Вперед до пробою!

Й до того пробою ступив перший божественний юнак Камілл Демулен.

Було то на провесні 1789 року, коли рвучкий юнак, знаний паризькій голоті, як адвокат і оборонець прав людини, впав, як сніг на голову, до залі кафе, повної народу. Він не говорив, він кричав. Стукаючи пістолями по столі, він скаженів:

— Громадяни! Республіка в небезпеці! Що ви тут робите? П'єте каву й занедбали дорогоцінний дар Божий — Свободу. Геть ік бісу каву! Тепер не час думати про вигоду! Республіка в небезпеці! До зброї! До Бастілії! Валіть її на прах! Щоб не було клятої роялістської твердині... жодного дня... До Бастілії! — лементував він несамовито, показуючи пістолями на шлях до понурої фортеці.

Клич прокотився гураганом по всьому великому місту та й усіх його передмістях. Натовп сунув хмарою, озброюючись на ходу, хто чим міг: рушницями, пістолями, ножами, молотками, косами і навіть залізними лопатами та сокирами.

Бастілія або «бабуся», як жартома називали ту міцну фортецю, насправду, вже й тоді була старою. Адже побудовано її було ще в чотирнадцятому столітті, як фортецю проти англійців, що в ті часи мостилися напасті на Францію. Згодом знадобилася й на тюрму для небезпечних авантюристів різної масти. Саме напередодні великої революції сюди напхано було вщерть всяких заколотників, сміливих і таких, що не вагалися на великий чин проти ненависної династії Бурбонів. До речі, у фортеці був великий загін швайцарських вояків та чота комендатури.

Проте, всі знали те швайцарське військо й голоти це не лякало. Адже з ними був Демулен, отой молодий адвокат, що добре вмів командувати, давати всім лад і вправно орудувати рушницею. До всього цей заводяка був свій чоловік, тільки починав своє адвокатство,

жив десь на горищі і вельми бідував. Гірко й йому жилося. Щоправда, Демулен недавно одружився з молоденькою панною на ймення Люція Дюпле. Була вона донькою банкіра, багатого чоловіка. За своєю донькою на посаг не дав і ламаного гроша, оскаженів і вигнав молодят з дому й дочку кляв, що вийшла заміж без дозволу та ще й за голодранця.

Наспіли тим часом такі дні, коли вже не було часу думати про статки: Франція палала в огні революції. Молодята обоє занурилися в боротьбу за всенадорне право й насамперед за повалення Бастилії, а з нею разом повалення і роялістів, і саму династію зненавиджених Бурбонів.

Бастилія опинилася в облозі, у твердій облозі, бо фортецю швидко було взято на мордування голодом. Це змусило взятих в облогу думати про порятунок. Швайцарці пробували відігнати повстанців, але потрапили на люту відсіч: з великими втратами військо скоро замкнулося, алярмуючи про допомогу. Але допомоги не було. Тим часом повстанців прибувало щодня без ліку: адже наказ Демулена кожен пролетар уважав святим обов'язком, без вагань. Коли настала нагла потреба діяти важкою зброєю, — на ранок уже стояли гармати проти Бастилії. Її раз-у-раз обкидали бомбами, всередині вже скрізь горіло. Вже палала найголовніша частина Св. Антуана, де було повно важливих в'язнів і чимало кримінального люду. Від жару стіни репалися і каміння летіло мов кинуте з катапульти. На очах тисяч людей уже хиталася вся Бастилія — символ роялістської тиранії. Швайцарці билися напропаще, але вирватися в пролам не здольні були й великою силою щільно примкнутих алебард. Тепер уже падали масивні стіни, падали, як громовиця, мов палили сотні гармат, здіймаючи хмари пороку. Ще раз натиск... ще раз... і колосальний натовп з сокирами, пістолями і ножами вже ринув по трупах в середину фортеці.

Бастилія, зрештою, впала.

Сталося це 14 липня 1789.

Демулена, переможця фортеці — гіганта, зачарованій натовп носив на руках з співами, надхненними співами «Марсельєзи» і «Карманьйоли».

Демулен, щасливо посміхаючись, махав капелюхом, щось вигукував і гриз сухар.

* * *

Минали дні... Дні моторошні, буревійні, коли вже чулося протверезіння від чаду пролитої крові, крові безневинної... І найбільше були непогамовані екстремісти, ті, яких ніхто не міг угамувати. Фуко-Тенвіль прокурор (прокурор), диктатор Робесп'єр, Марат, голова трибуналу, суддя Геберт. Всі вони й ті що вертілися біля них, видавалися людьми демонічної вдачі, жорстокими, невгнутими. Всі вони кривавилися з пересадою так, ніби вбивство й було основною роботою творців революції. То вже був яскраво виявлений садизм, пересада кримінального характеру.

Гільйотини ще не було, але ж був уже Фуко-Тенвіль. Він гарячково робив: за одну ніч цей душогуб виносив смертні вироки на тих, що заробляли кусок хліба чистою роботою. Серед маси арештованих були клерки, інженери, кравчині, перукарі, прикажчики, але не було жодного злодія вбивці. На ранок залі Консьєржері (тюрма) були повні переляканих жертв. Всі вже знали, що їх будуть колоти багнетами червоні солдати. Кожен думав не про те, як рятуватися, а про те, як швидко вмерти на багнеті. Отже вже при відкритих дверях кожен летів кулею на багнет. То горстка сектантів-нелюдів робила правдиву й жахливу масакру безневинних людей. Таку патологічну масакру яскраво описує історик Лямартін в своїй «Історії жірондистів». Ті ж жахи малює й уславлений художник Гойя.

Вигадана лікарем машина, яку було названо його іменням, гільйотиною, дуже спростила процедуру катування. Під тим страшним ножем багато голів склали видатні люди розумової праці. Під тою гільйотиною майже щодня рубали голови безневинних жертв. Коли в перші дні на майдан Конкордія, де стояла гільйотина, збігалися тисячі голодранців, то вже пізніше майдан порожнів, люди розбігалися, заглядивши ще здалеку страшного воза з новими жертвами.

Фуко працював бездоганно. Разом з ним працювали й інші буйні голови. І, ніде правди діти, були всі вони ще млоді люди, були майже всі юристи, правники. Але були різної вдачі й різних переконань. Отже наростали гострі конфлікти, спорадичні непорозуміння, а згодом і ворожнеча, яку можна було усунути лише ціною крові часто-густо свого друга. Виникло багато клубів, що мали кожен своє політичне зафарблення. Тут були якобінці, кордельєри, дрібніші соціальні гуртки.

Чимало вродилося часописів та все різного політич-

ного напрямку. Був «Друг Народу» Ж. Марата, крайнього монтаньяра, свій пресовий орган Дантона — Робесп'єра, свій у Демулена, Геберта. Мали свій часопис навіть роялісти в Кобленці (Німеччина). Це товариство буйної молоді, яке ще недавно кинуло сорбонський стілець, тепер не на жарт бралось за петельки або й за ножі. Кожен клуб мав «своїх представників», були й такі, що йшли наосліп або й зовсім кидали свого ватажка, творили щось своє, називалися дантонівцями, робесп'єрівцями, демуленівцями. Всі, проте, працювали «на революцію», запопадливо, наполегливо, сварилися без кінця, грозили не на жарт. Творили дивацькі закони, перекреслювали релігію, творили релігію «розуму». Шаліли й возили тисячі до майдану на заріз.

То були часи терору...

В тій політичній заметілі не можна було щось до ладу розібрати. Але все ж видно було, що гору брали крайні екстремісти, очолювані Робесп'єром-диктатором. Почалася боротьба вже не з роялістами, а з ворогами самого Робесп'єра. Перший відійшов від того диктатора-тирана Демулен. Він був уже редактором-видавцем часопису «Старий Кордельєр». Демулен багато працював як член клубу якобінців, ночами писав памфлети на своїх ворогів, умів скрізь бувати, все знати. За той невеликий відрізок часу, який йому судила доля прожити на світі, Демулен встиг убгати всю свою енергію в справу «служіння народу і Франції». Найбільше він картав Фуко — Робесп'єра та Марата — цю трійку розпаношених і правдивих катів.

За цей час диктатори встигли послати до гільйоти ни цвіт французької нації. На майдані Конкордія найшли собі смерть не лише члени королівської родини, а й ті, хто віддано працював «на революцію». Так, загинули меценати Рошешуари, поет Шеньє вчений Лавуазьє, тисячі педагогів, інженерів, лікарів... Сам Гільйотен ледве вирвався і втік до Швейцарії.

Спочатку ті, що жадали кари для роялістів, з жахом відвернулися від тої потворної машини. Навіть і ті, що мали міцні нерви, вольові люди, почали кричати:

— Припиніть божевілля! Припиніть кривавий терор!

Але якобінці лівої масти не хотіли й слухати про якісь жалі, якесь милосердя. Вони невгавали, вони посилали на смерть уже всіх «білоручок», траплялося, що й прачка йшла на страшний поміст або солдат, що не хотів віддати катові свою стару матір. То була

справжня вакханалія кривавого терору!

Але в ці часи в таборі головних головорізів сталася велика катастрофа. Саме коли Робесп'єр — Фуко і вдень, і вночі виносили смертні вироки, було заколото ножом третього деспота Марата.

Подія ця приголомшила Робесп'єра. Ще більше вони обурилися, коли наявно побачили, як дехто з монтаньярів вітає Шарльотту де Корде, яка забила деспота Марата. Поет Андре Шеньє написав хвального вірша і назвав Корде янголом-месником. Робесп'єр оскаженів. Терористи підняли гвалт: вони вимагали подесятирити терористичну мсту на весь Париж, на всі великі міста Франції. Але й противники диктатора стали в оборонну позицію. Часопис «Старий Кордельєр» кинув гасло:

— Геть гільйотину! Машину вигадав узурпатор! Другий узурпатор сам ріже голови тою машиною! Йому не місце у Франції! Геть машину, геть Фуко і самого тирана Робесп'єра!

Так писав редактор часопису Демулен. Скоро до нього пристали Дантон, Сан-Джем і всі його давні друзі. Лишилися самотою Робесп'єр, монстр Геберт, Фуко і всі ті, хто боявся за себе або за свою родину.

Тепер диктатор почав переслідувати своїх нових ворогів, настирливо і невблаганно. Ворогів же було багато.

Та поволеньки все ж машину було добре насталено, дещо полагоджено, пригвинчено, помазано. Гільйотина не працювала тижнів зо два.

Узурпатори підтягали свої сили обережно. Вони хотувалися почистити свою когорту від непевних людей і добре помститися за «камрада» (товариша), що так трагічно загинув на своєму «бойовому посту» (в купелі).

* * *

Робесп'єр збив нову спілку тріумвірату, яку назвав «Спілкою Публічної Безпеки». В тій спілці були: Робесп'єр, Сен-Джем і Катон. То була верхівка дуже небезпечних узурпаторів, ніким не кликаних. За цей короткий час вибуло з лав тої ватаги два жахливі кати: знаменитий Фуко і жахливий Геберт. Обох їх взяла в свої обійми мадам гільйотина. Тепер почалася правдива «чистка», виловлювали своїх «зрадників та опортуністів». Стіни Консьєржері тих же червоних вельмож,

але в кайданах і в шматанині. Публічна безпека вже мала довгий список нових жертв, серед них були Дантон, Демулен і його дружина Люсі Дюпле. Цих визначних діячів, зрештою, арештували і поставили перед судом вищого трибуналу, як небезпечних зрадників. В тюрмі вони просиділи недовго — кілька місяців. На допиті Дантон показав, як він ненавидить диктатора Робесп'єра і всю його кримінальну ватагу. На суді він сказав:

— Хочу бачити, як різатимуть голови робесп'єрівцям і самому їхньому отаманові, а тоді вже хай роблять зі мною, що хочуть, оті охоронники безпеки.

Присуд на нього був ляпідарний:

— Під гільйотину!

Демулен, той Демулен, що так героїчно повалив Бастілію, повалив на віки вічні, Демулен, який мужньо боронив права народу скрізь, і в Конвенті, і на трибуні, тепер мусив був класти свою буйну голову під гостре лезо тричі проклятої гільйотини. Він кричав:

— Не смієте! Не смієте! Я зробив велику послугу французькій нації. Я боровся з роялістами напропаще, не одного разу підставляв лоба під ворожу кулю за нарід, за його права. Хто вас поставив тут мене судити, яким правом судите мою молоду дружину, мого щирого друга Дантона? Ви узурпатори, не смієте сягати на наше життя. Ми творці історії французької нації, нащадки гьлорифікуватимуть нас. Вас зганьблять, імена ваші кинуть на смітник! Геть з кривавими руками... Я сам...

Але йому не дали договорити, чийсь дужі руки грубо кинули на страшний віз. Там уже було повно. Серед засуджених на смерть уже стояв Дантон. Спокійно і мляво розглядався. На соломі сиділа дружина Демулена. Демулен не вгавав і тут: він був молодий, повний сил і завзяття. І поруч дружина... така ніжна, така тендітна, як стеблина.

Демулен рвонувся, він несамовито кричав:

— Люди! Французи! — кричав він вже в пароксизмі гніву. — Це я! Я, Камілл Демулен! Демулен, що керував вами під стінами Бастілії... я валив ту фортецю... Французи! Пособіть мені, пособіть моїй молодій вирватися... моїй дружині вирвааа з цього клятого багна... Люди... я сам... я ваш... ваш! Не віддавайте мене ка-там. Візьміть хоч мою найдорожчу перлину... Люсі... Боже! Божее...

На нього кинулося кілька катів, збили з ніг і стали

в'язати. Безталанний відбивався кулаками, зубами, рвав на собі одягу і зрештою впав ниць від дужого кулака брудного ката.

Першого забрали гіганта Дантона. Йшов байдуже, тільки на помості став розглядатися і... найшов: на високому рундуку стояв Робесп'єр-диктатор-комуніст-сектант. Він злісно посміхався, спираючись на комишину зі срібною ручкою. Дантон гукнув щосили:

— Макс!... прощай... Відвертаєшся... А все ж наші голови зустрінуться в смертному поцілунку... тут, — показував він на поміст... — Мemento морі...

Він усміхнувся, нахилився й поцілував Демулена й ніжно провів дужою рукою по голівці Люсі. Його взяли під руки... Мить... ще мить... блиснула бритва, і голова велетня полетіла до кованої скрині, немов пущена з праці невидимою рукою.

Юнака Демулена підняли на руки четверо катів й легенько поклали під гільйотину, мов на м'яку пери-ну. Він не розплющив очей і був у глибокій непритомі. Екзекутор махнув тростиною. Кат потиснув стрижня, і свіжо насталене лезо вп'ялося в ший жертви. Тіло без голови ще здригалось, а вже до лобного місця підводили нову жертву.

То була Люсі Демулен.

Стояла близько біля екзекутора і раптово підняла тоненьку ручку. Ручка не тремтіла.

— Чого пані бажає? — питав екзекутор понуро, але чемно.

— Прошу вбити мене якнайшвидше. Будьте чесним, хоч тут, бо нині революція мордує героїв.

Екзекутор легенько схилив голову. Колесо зробило коло, блиснув ніж, і прекрасна голівонька Люсі лягла поруч голови коханого чоловіка.

14.9.1965.

ОКЕАН

(Із спогадів соловецького в'язня)

Біжать, накочуються й нестримно доганяють одна одну холодні хвилі далекого Льодовитого океану. Несуть на непривітний мурманський берег піняве мереживо, повите густою морською травою. З шаленим гуркотом відкочуються, шиплять по-гадючому й знову десь на неясному обрії народжуються велетенські, грізні, як мітичні тритони, непривітно-холодні. Чорніє океан безмежними просторами. Послалися ті простори ген-ген до малознаної півночі, аж до малопрístupних, заселених лише неспокійними перелітними птахами океанських понурих острівців. Віє холодом відтіль, арктичний лютий вітер хитає з боку на бік норвезький торговельний корабель, що стоїть на мурманському причалі ось уже другий тиждень.

З гарматним гуркотом б'ють хвилі в корабель, зазирають злісно в ілюмінатори, на хвилину стихають, глухо гомонять, мов скаржаться самому чорно-сірому небу на свій вічний з примусу гін і знову люто б'ють в сталеві стіни корабля. Рвучкий вітер журно свище у вантах і радісно полощеться у згортках великого норвезького прапора, ніби все те хоче пошматувати. Немов сполохані фантастичні птахи, низькими безладними купами мчать грізні хмари, переганяючи стрімкі потоки хвиль. Своїм дивовижним гоном вони яtringать серце, незвикле до величі, нуртування дикої природи півночі. Людина тут видається кволою й безпорадною.

Широко розсунувши ноги, кременезний, як дуб, стояв на свему містку немолодий уже, з сивиною на вилицях, суворий капітан. Мовчки смоктав коротеньку люльку й пильно вдивлявся в обідрану юрбу в за-смальцьованих каторжанських «бушлатах». Юрба метушливо зносила з берега на корабель важкі добре вистругані дошки, так званий демпінговий совєтський матеріал на експорт. Обідрані, недоживлені «заключонні» обережно брали дошки й складали цінний тя-

гар на призначене місце. Давали лад і людям, і матеріялові норвезькі моряки. На варті стояли тільки советські солдати, понурі й мовчазні, мов скам'янілі, були озброєні й біля кожного на смику вовкодав. Собаки час від часу скавучали і наставляли сторожку вуха, коли проходив повз «заключонний». На покладі теж були солдати з пістолями і рушницями, були вони навіть по вузьких коридорах, де припасовували дошки. То вже всі були чекісти.

Зосереджено пильнували кайданників, що ось уже другу добу робили без зміни вдень і вночі. З-поміж них багато вже було пристрілено таких, що не здатні були не то що робити, а навіть стояти чи сидіти. Були то все в'язні, яких влада пригнала на північ з України.

В цій країні блакитних озер та струнких сосон уже поспіль кілька років кипіла робота. Червона Московія силами сотень тисяч в'язнів набудувала тут безліч тартаків, де дармові робітники, годовані тільки сушеною рибою та «глевтяком» виготовляли різний будівельний матеріал «пропс» для шахт, корабельні дошки, щогли, шпангаути, фібролітові рами. То була саме доба «демпінгового шалу»: силами мільйонів дармових робочих рук кремлівські верховоди плянували захитати економіку європейських держав або й зовсім дезорганізувати міжнародню торгівлю не дозволеними в торгівлі методами.

На кораблі працювали так звані «штрафні заключонні», тобто ті каторжники, які невсилі були виконати «стахановської норми», занесеної й сюди з Московщини за плянуванням соловецького начальства. Другу добу їм давали їсти «прихватком, на ходу, сяк-так». Робили мовчки, дихали важко, ледве совали ногами і все поглядали на «прорабів» (наглядачі за процесом роботи). Всіх мучила спрага, і кожної миті ждали свистка на знак спочинку. Але бригадири тільки підганяли, люто лаяли й били «дрином» (палицею). Люди назбит втомлені сновигали, мов тіні, байдужі до всього, безвольні, може, хто й хотів, щоб добили. Після вивантаження останньої п'латформи всіх каторжан повели на поклад корабля направляти дошки в гнізда. Чекісти стали ще лютіші, коли побачили, як норвезькі моряки жалують людей.

Зрештою, голосно пролунав свисток на обід. З берега принесли великий дзбан із якоюсь рідиною, в якій плавали риб'ячі голівки. Коли відкрили покришку,

вдарив нестерпний дух смроду. Це була добре знана на півночі «вобла» (тараня), вже попсута вкрай. Нею соловецьке начальство годувало в'язнів. Люди жадібно нюхали повітря й нетерпляче ждали. Роздавали по шматку глевкого, з якоюсь домішкою, хліба й наказали сісти колом. Всіх негайно обступила совєтська варта.

Капітан негайно зійшов з свого містка й повільно, морським кроком, підійшов до в'язнів. Понюхав повітря й швидко всунув до рота свою люльку.

— Що то таке? — питав він зачудовано «прораба», показуючи люлькою на дзбан.

Але той нічого не розумів і мовчав. Тоді капітан гукнув:

— Оле!

Підбіг молодий рум'яний моряк. Меткий юнак, що вже добре знав всіх каторжан, їхнє важке життя на мурманському узбережжі й методу примусової праці, був розповів своєму капітанові.

— Чергового гардемарина сюди! — кликнув капітан.

— Пане гардемарине! Скажіть москвинам, хто з них старший, що сьогодні по всьому світі християни святкують Різдво Христове. За християнським звичаєм, я як господар дому цього, — показав він на корабель, — вітаю всіх, хто б вони не були. Вітаю і пригощаю. Передайте моє бажання ось цьому ситому панові.

— Цей пан сказав мені, що можна дати цим контрреволюціонерам тільки по шматку чорного хліба, коли його така ласка. А ми, каже, не знаємо ніякого вашого Різдва, бо святкуємо тільки день Джугашвілі.

— Тоді несіть сюди нашу християнську та ще й різдвяну вечерю, а оці жажливі помиї вилийте геть за борт, — суворо мовив капітан, ставши набік.

Помії було вилито за секунду. Немов у казці, перед кожним лісорубом уже стояла велика миска з вареним м'ясом і гарячою картоплею. Їли, хапаючись, давилися запашним хлібом, запивали смачною юшкою. Кожному принесли по великому кухлеві солодкої кави. В'язням і не снився такий несподівано смачний обід. Поївши, вони вставали й мовчки кланялися капітанові, який в задумі сидів і смоктав люльку і все дивився на «контрреволюціонерів». Чекісти лютували. Старшина не стерпів й люто гукнув:

— Канчай барській обід! Давай на роботу!

Робота зараз же й розпочалась. Складали решту до-

щок, направляли в гнізда, припасовували до стояків, де треба, забивали костилі. До старшини підбіг прораб:

— Товаришу, — шептав він, — в усьому винен он той русявий хлопчина. Чортів пес! Я сам бачив, як він щось казав отому чужому матросові... тому, що говорив з капітаном, та все показував очима на нас. Адже той матрос знає і нашу мову!

— Ага, — буркнув чекіст. — Ну, ми йому покажемо, як шептатися з чужинцями. Зараз же по роботі пришли його до мене, а ще краще буде, коли візьмеш під арешт і з «стрілком» до мене. Так буде безпечніше. Чуєш!

І не дивлячись на прораба, що все кивав головою, зійшов з корабля на берег.

* * *

Коли пакували дошки в гнізда, біля русявого хлопця, мов тінь, став моряк Оле. Він тільки шепнув:

Стережися! Сховайся зручніш он в той темний закуток, спробуй щастя, я пособлю.

І знову зник, як тінь.

Юнак сполотнів.

— Щастя... спробувати щастя, — блискавкою майнула думка. — Боже... спробувати щастя.

Озирнувся. Люди сновигали, кожен робив своє. Ніби вганяючи дошку в паз, юнак став бити сильно дерев'яним молотом, але раптово зігнувся і вскочив у темний закуток — коридор, де стояв у штабелях лісовий матеріал. Норвежець ждав:

— Лягай сюди! — владно наказав моряк і показав на щілину між дошками.

За мить юнак приліг впрост до помосту, і відразу ж дошка прикрила його. Лежав нерухомо, молився Народженому Дитятку й тремтів.

Уже надвечір несподівано на покладі корабля з'явився головний чекіст. Був явно стурбований і навіть чимсь наляканий. З ним було аж двадцять солдатів. Попросив чергового гардемарина викликати пана капітана.

— Пане капітане! — кинувся до нього чекіст. — Трапилось... гм... лихо, велика неприємність. Під час роботи на кораблі втік в'язень. Він працював тут, на вашому кораблі. Дозвольте пошукати його: міг він бути тільки там, де працював... в коридорах. Гадаю, ніхто з моряків не допомагав...

І раптово замовк, спустивши очі від колючого зору

капітана.

— Дозволяю, — буркнув капітан і згодом додав: — дозволяю шукати в коридорах, де працювали ваші в'язні, тільки там. Проведіть, — наказав черговому гардемаринові.

Чекісти кинулися шукати. Старанно оглядали всі закутки, шпари, підіймали дошки, штрикали багнетами в щілини. Але втікача не могли знайти. Минула година, друга, та шуканина була даремна. Чекісти нервували, старшина жажливо лаявся. Минула ще година. Про в'язня ніде не було й натяку. Підійшов гардемарин:

— За п'ятнадцять хвилин корабель відпливає, — чемно мовив офіцер-моряк. — Отже з наказу пана капітана, прошу за десять хвилин залишити корабель.

Чекіст, запінений, і з стиснутими кулаками, прохрипів:

— Ми не зійдемо з вашого корабля, аж поки не відшукаємо в'язня. Я знаю, що він тут, і я його піймаю за всяку ціну.

Всі вони одчайдушно кинулися шукати, вони скидали дошки, розхитували костилі, били рушницями так, що в коридорах було моторошно стояти. Але в'язень мов крізь землю провалився. Минуло ще десять хвилин.

— Пан капітан просить вас, пане старшина, до кают-компанії! — чемно кахикнув гардемарин.

Спітнілий і вкрай збентежений чекіст пішов за гардемарином. В кают-компанії сидів, мов кам'яний ідол, сам капітан і смоктав люльку. Біля нього лежало свіже число газети. Не запрошуючи сидати, він коротко сказав:

— За п'ять хвилин наш корабель рушає в дорогу. Прощу зійти з борту.

— Ми ще не відшукали втікача! — вишкірився чекіст.

— Ні мене, ні мою команду це не обходить. Ваші люди працювали й на узбережжі, там більше простору для втечі, але я дав вам змогу шукати і на кораблі. Отже я виконав свій обов'язок і не дозволю задержувати корабля й на одну хвилину, як правдивий і пунктуальний капітан. Я попередив. Розшуки в'язнів — не моя справа. Даю вже сигнал до дівчалу, і він відвернувся від чекіста.

За п'ять хвилин корабель повільно відходив від мур-

манських берегів. Слідом за ним бігли зеленкуваті хвилі, лагідно хлюпали білою піною і з легким плюском розбивалися об крицеві стіни морського гіганта. В коридорах, де дуже тхнуло креозотом, і ніякий пес не міг винюшити людини, лежав серед штабелів лісома-теріялів у просторому пазі русявий втікач.

Він все плакав і молився, молився і плакав від надмірного щастя. У Великий День Різдва Христового Мале Дитятко подарувало йому життя.

ПІД КАТИВСЬКОЮ СОКИРОЮ

Стояли біля ґратованого вікна знаменитої лондонської фортеці Тауер лише двоє. Обоє вельми зажурені, налякані. Обоє молоденькі — йому тільки 18, їй бракувало ще кілька місяців до 16 літ. Подружжя щойно вінчане.

— Вже приїхала королева Мері? — питала вона чоловіка пошепки, пильно оглядаючи ставного юнака: — Як ти схуд і зблід...

— Так... вона вже в королівському палаці, — шепнув він також, тулячи до вуст тремтливу ручку тендітної пані.

— Тепер нам можна їхати додому? Я так люблю наш парк, дубові алеї, тихі озера і... лебедів... — горнулася до юнака.

Юнак безнадійно похитав головою.

— Що з нами зроблять! — в розпачі вже плакала пані. — Мабуть, прийшов наш час загибелі...

Юнак зідхнув і нічого не сказав.

То було молоде подружжя-ноблес — Джені Грей і лорд Джільфорд Додлі. Ще недавно побралися з волі своїх батьків. Не встигли як слід навіть розглянутися, як лихо спіткало вже на порозі до щасливого, здавалося, життя. Були молоді, багаті, титуловані. Щастя вже устелювало дорогу в широкий світ трояндами, казковими розкошами, химерними забавками. Але... раптово не так склалося, як жадалося. А склалося так, як нікому з них і не снилося, склалося найгірше гіршого. Все накопичилося так, ніби зла доля хотіла зрадливо посміятися над молодятами. І посміялася досхочу.

Все пішло шкереберть, коли хорий англійський король Генрі 8-ий, той, що був шість разів одружений, раптово помер (1547). Престол був вакантний, і до нього кинулося аж троє спадкоємців. З того сталося все лихо. Спадкоємцями були: Мері-Католичка — дочка щойно померлого короля й першої його дружи-

ни Катерини Арраго з Еспанії; Єлисавета 1-ша — дочка померлого короля й четвертої його жінки Ганни Болейн, Джені Грей — рідна внучка померлого короля.

Але до великої сварки не дійшло, бо скоро на сцену політичних інтриг вийшов четвертий претендент, малий син померлого короля Едвард 6-ий. Вища рада передала престол саме йому, бо він був сином Генрі 8-го і його дружини Джені Сеймур, опікуном призначено герцога Сомерсета. Цього пана при дворі ніхто не любив, вища рада скористалася з його фінансових помилкових операцій і скоро поставила перед судом, як зрадника, і присудила на страту. Його місце заступив герцог Нортумберлянд. Малий король недовго прожив на світі: все хорів, був кволий і скоро по тому помер від крупозного запалення легенів (1547-1553).

Престол знову став вакантним.

Тут уже розпочав двірцеву гру на широку скалю герцог Нортумберлянд, старий лис, тепер уже опікун молоденької Джені Грей. Він висунув кандидаткою на престол саме Джені Грей, як внучку померлого старого короля Генрі 8-го. До тої гри він зтяг половину двірцевого високого панства, разом з батьками панни — герцогами Суфольк. В тій плутаній гри всі вони ставили ставку на претендентку Джені Грей і лорда Джільфорда Додлі, молодшого сина опікуна Нортумберлянда. Цю пару батьки поспішили обвінчати: в цей спосіб старий опікун прочищав собі стежку до звання регента, вищого радника. До речі, молода пара нічого не знала про великі задуми опікуна.

Грей до цього часу жила й росла в багатому маєтку своїх батьків, недалеко міста Лейчестер, за п'ять англійських миль від Лондону. То була чарівна місцина з великими парками, глибокими озерами та казковими дубовими алеями. Прожила все дитинство, а коли виїхала до Лондону, там уже ближче пізнала своїх кузинів — Мері та Єлизабет. Згодом трохи відстала від тих пишних подруг, бо не так любила розважатися, як любила тягтися до науки. Уже тоді дивувала царедворців знанням чужих мов. Коли подруги тішились танцями, фосрверками та каруселями, вона вперто студіювала Платона та все читала латинських поетів.

Час швидко збігав.

Була вже не сама, мала доброго мужа, ласкавого

та привітного, хоч перед тим і горювала, що видають силою за незнаного герцога Додлі. Її втихомирив старий опікун, говорив, що ніби так хотів подружити їх та посадити на престол померлий король Генрі 8-ий, хотів, щоб вийшла заміж за гойного панича та стала королевою після тяжко хорого малого Едварда. Він ще улещував так, що, мовляв, вона розумна, обізнана в науках, розуміється на державних справах, а коли що трапиться, то й він пособить порадою.

Отже вона й на правду втихомирилася.

Весілля й коронація — все відбулося без будь-якої перешкоди. Тепер подружжя збиралося на весільну подорож, хоч і недалеко, але веселу й цікаву. У своєму щоденнику вона записала знамениті рядки:

«Сьогодні вже тиждень, як я королева... тиждень... досить багато, коли взяти на увагу сильних конкуренток на моє тепер високе місце. Але... все ж найбільше чомусь непокоїть мене Марія Тюдор, ота вигадлива на хитрощі Мері, яку тепер в Англії називають католичкою. Гм... може, й добре, що не вона, а я королева. Адже вона католичка ще по матері Катерині Арраго. Католичка з гонором і така спесива, що не потерпить якоїсь там заборони. Боюсь, щоб бува чого не накоїла. Сидить десь в Іспанії біля матері, яка навчає недоброму ділу. Тут теж шепчуться, і моя добра фрейліна Анджела не на жарт наполохана, шепче й мені на вухо всякі дурниці. Каже, що та Мері-Католичка їде до Англії, як правдива дочка померлого Генрі 8-го. Не попусти, Боже, розбрату! Її ніхто не хоче, бож вся Англія англіканська за вірою, а вона католичка і, мабуть, що на вертатиме всіх тут на католицтво».

Час біг шалено швидко, новини, загрозиві новини накопичувалися і вже приходили не кожного дня, а навіть кожної години, кожної хвилини.

Як думала Джені Грей, так і сталося: Мері-Католичка їхала до Лондону, як правдива спадкоємниця по батькові-королеві. І, що найголовніше, за неї відразу стало майже все панство, навіть найближчі родичі Джені. Всі, хто так боявся тої католички, не тільки велике панство, а й усе поспільство, з переляку добровільно визнало Марію-Католичку, визнало її своєю справжньою королевою. Навіть Грей і муж її сиділи цілком приголомшені жахливими подіями, хоч Джені все ж іще підписувала державні папери.

Вона вже нарахувала дев'ять днів свого королюван-

ня.

І на цьому все стало.

Фавор до Мері-Католички ріс і зростав з дня в день могутнім потоком. Уже не можна було стримати тої бурхливої гльорифікації й самому опікунові герцогу Нортумберляндові. Більш того, йому вже стало небезпечно вживати будь-яких заходів проти в'їзду нової претендентки до столиці, невільно було тамувати народньої жадоби до зустрічі нової королеви: було вже запізно. Марія-Католичка в'їхала до Лондону з триумфон 3 серпня 1553, коли партія Тюдорів (прізвище Марії-Католички) зробила сміливу диверсію твердо і владно. Марія з першого ж кроку круто повела акцію проти герцога Нортумберлянда: його було арештовано й кинуто до тюрми. А в листопаді того ж року Джені Грей вже стояла перед судом, як державна зрадниця.

Щоправда, просиділа вона у фортеці лише шість з половиною місяців у невимовно тяжкій тузі. Зрадлива доля й зовсім кинула її, ту чудову й безневинну панну, на поталу в руки злого ворога.

Тим часом Мері-Католичка владно вступила до королівського палацу й, зовсім не думаючи про свій нарід і про те, що тому народові подобається та чого йому треба. Одружилася з молодим короленком Філіпом Еспанським... і тут всі несподівано побачили, в яку небезпечну пастку попав англійський нарід, що порвав був з католицькою церквою ще за королювання Генрі 8-го. Ніхто в Англії не думав-не гадав, що католицька віра знову вернеться до англійського народу в своїй тодішній брутальній формі й дикому насильстві. При Марії-Католиччї воно так і сталося з перших же днів її королювання. За свою необережність і недбальство вся верхівка англіканської церкви заплатила тяжкою ціною, починаючи від доброго реформатора єпископа Латімера та архієпископа Кентерберійського вченого теолога Томаса Крамера й до простих пресвітерів, числом більше, як триста душ. Всі вони загинули по тюрмах, під катівською сокирою і навіть спалені на кострищах, як єретики.

Відтоді королева Мері дістала від англійського народу нове ім'я Мері-Кривава, яке так і лишилося за нею навіки.

Вона не забула й опікуна Джені Грей, герцога Нортумберлянда. За кілька днів суду цього великого пана тяжко катували, а тоді без жалю кат зітнув йо-

му голову. Англійська Немезіда Мері тоді обернула очі свої на колишню любиму подругу Джені Грей.

Її було обвинувачено в державній зраді та захопленню королівської влади. В такому ж злочині винували судді й чоловіка молодій панни лорда Джільфора Додлі. Обох було засуджено до прилюдної страти під сокирою. Під сильною вартою їх відвезли до Тауер-Гілл. Сталося те у лютому місяці 1554. Але Мері-Кривава подбала ще й про ефект та тяжку процедуру страти молодого подружжя.

Анали страти безневинних передають це страхіття з деталями, ледве чи не взірцем гомерівського епосу. Фатальний день прийшов рано-вранці 12 лютого 1554. При Джені Грей з дозволу королеви була її фрейліна Анжела та ще дві покоївки. Марія-Католичка, або Кривава, ще дозволила побачення подружжю та прощання. Сталося все те напередодні їхньої страти.

До залі вступив пан Додлі, швидко й не встиг розглянутися, як уже почув гарячий цілунок і тихий плач.

— Ми вдох, ми вдох... серце... — теж тихо мовив юнак. — Ми будемо вдох перед Божим Престолом.

— Я молюся про це щодня, — шептала Джені. — Як ти схуд... очі тільки пломеніють... Може, нас помилує королева, адже вона любила мене, і я нічим не завинила перед нею...

Додлі тільки зсунув брови.

— Постанови не змінить... та кривава боягузка! Вона боїться тебе й мене. Адже й наказ дала поставити мене під сокиру першим... і тіло моє пронести без голови повз твою дорогу... щоб бачила... — важко дишаючи, шептав юнак.

— Нащо такий жорстокий наказ? — питала сплотніла дружина.

— Щоб знала про морд, щоб бачила, що й тобі ворття не буде...

Обоє мовчали, тільки руки тремтіли й хилили голови.

— Ти не боїшся? — питала лячно.

— Я ненавиджу... ту криваву. Бог їй Судія, а я ні в чому не винуватий, — і додав: адже й мого вітця вже немає в живих. І твої батьки з переляку зреклися тебе, моя нещаслива часчко. Та, Кривава, зараз катує всю нашу шляхту.

До них підійшов церемоніймайстер лорд Брейдж:

— Прошу дарувати, але... гм... час прощання вже

збігає: лишилося ще сім хвилин.

І тихо відступив до заграбованого вікна.

— Панта реї... — гірко всімхнувся юнак. — Час збігає, щоправда, швидко...

Обоє обнялися... і знову шептали:

— Я не кажу «прощай»! — здригалася дружина, цілуючи чоловіка.

— О! ні... — ніжно гладив її русяві коси Додлі. — Ми розлучаємося в цьому світі лише на хвилю, лише на п'ять ступнів, які треба пройти до гидкої смертної колоди. На п'ять ступнів, коли вже мене пронесуть скривавленого, а вслід пронесуть і тебе. Будемо вкупі і муж, і дружинонька-наречена.

— Нараз засурмили сурми, і важкі двері каземату повільно відчинилися.

— Прости!...

— Прости!...

Майже водночас обоє шепнули, вглядаючися в очі одне одному, щоб ніколи-ніколи не забути, щоб закарбувалося бодай на мить — вічність, дорогоцінне миле обличчя.

Майнула тінь, як привид, і важкі двері знову зачинилися.

Біля Джені Грей нікого не було.

— Як привид прийшов у моє життя, як привид, і відступився, — думала вона, падаючи на тюремне ліжко у смертельному розпачі.

— Пані, паані! Ласкава пані!... — горнулася до неї Анжеліка. — Не треба розпачу... то гріх! Молитва до Пана Бога — то цілющий бальзам для страдницької душі, для Бога, розп'ятого за гріхи людей... Христос мучився й помер в муках за нас!...

І обіймала, і цілувала без кінця.

І ще раз уже тихо-сумовито пролунала сурма у великій залі.

І знову підійшов лорд Брейдж. За ним урочисто ступав комендант фортеці капітан Айрон і двоє ще помічників. Вони несли на широких тацях смачну страву.

— Прошу панянок до обіду, — зробив рукою жест Брейдж і зник в сутінках чорних дверей з важкими засувами. Зникли й слуги. До столу не підійшли.

Лише стримана Анжела взяла кілька цукерок і піднесла горнятко солодкої води страдниці.

— Це підкріпить вас, найкраща в світі моя пані, це підкріпить...

І силоміць напоїла майже знесилену Грей. За якісь десять хвилин уже стрепенулася й сіла на ліжку.

— Я вже спочила, спочила, — хапалася вона. — Мушу вже одягтися, одягти чорну ношу для свого останнього скорбного шляху, до... гострої сокири.

І знову похапцем відімкнула шафу з одягом. Їй пособляла Анжела, покоївка, все мовчки, всі ніби старалися, а сльози, дрібні сльози раз-у-раз витирали хусточками. Грей порядкувала, казала, що знайти, що подати, що припасувати.

— Не забудьте чорні рукавички... з мереживом, лежать в кутній шухляді. І ще головне... візьміть євангеліє, оте... менше, з золотим хрестом на обкладинці. Дасте в руки. Мушу пройти дорогою до тих воріт, що ними пройшла Ганна Болейн до своєї Голгофи... Я пройду ними з молитвою до Пана Бога, щоб... щоб не бачити ні ката з страшною маскою, ні його жакливої й гострої, як бритви, сокири. Нічого не забудьте. Комірчик дайте отой брусельський, матінки мосї дарунок. Не цей білий, а отой брусельський з жовтавим кольором... Ах, забула... Зробіть мені зачоси, як робить їх моя кохана кузина Елізабет... Я її так люблю... Скажіть їй про це, неодмінно скажіть після моєї смерти на... на колоді... Ах... ах! Якої смерти? Хто сказав, що я зараз помру, так таки зараз, через годину, через... а, може, і раніш... Ах... ах... Милій Боже! Де я? Де це я? Хто там криється від мене в темному кутку... Смерть чи кат?

До неї підійшов лорд Брейдж і лагідно взяв під руку. Страдниця була вже в чорній робі, брусельському ковнірці і з євангелієм в руках. Двері каземату були широко відхилені, і лорд обережно повів леді до великої залі. З другого її боку йшла Анжела, за ними обидві служниці. В залі ще раз пристояли: Анжела й слуги востаннє цілували свою найкращу пані. І майже всі разом спустилися на подвір'я, де вже їх чекала велика варта. Ескорт рушив повільно, врочисто в мертвій тиші. Тільки алебарди тмяно світилися на зимовому сонці, обережно цокали підкованими коні та ще ледь чутко шемрів великий натопів на майдані.

Коли вступили на велику веранду, Грей востаннє глянула вниз на майдан і мимохіть вжахнулася: на майдані було повно, і що найбільше її вразило — це тиша, було так тихо, що чути було чиясь ридання й суворий оклик вартового офіцера:

— Хто там плаче! Хто сміє плакати! Заберу до

тюрми!..

Хтось підійшов ближче і взяв її за руку: то була Анжела, вона зав'язувала шовковою хустиною очі Джені Грей, тоді як лорд Томас Брейдж тихенько підводив безталанну до дубової в кривавих плямах колоди. Він намовляв стати навколішки, і сам тремтливими вустами шептав молитву.

З сутінку виступив в машкарі кат і підсунув до своїх ніг сокиру.

В цей момент Джені тендітними пальчиками поклала на себе хрест і щось намацувала руками. До неї сквапно підбігла Анжела:

— Що моя... що моя..., — вже не тямлячи себе питала...

— Візьми мої рукавички... на згадку, євангеліє поклади до труни...

Ще раз перехристилася... Ще раз зробила рух рукою...

— Господи... Господи... Де я?... Де я? За що... чому...

І раптово вгамувалася... покірливо поклала голову на колоду... Тільки й шепнула безкровними губами:

— Господи... Іду до Тебе! Візьми мою безневинну душу... До Тебе... до...

Жахлива маска вже держала обома руками гостру сокиру... підняла. Блиснула на мрячному сонці сталь і важко впала на прекрасну розумну голівку.

В той час, як лорд Брейдж прикривав відрубану голову хустиною, тіло жертви довго ще здригалося в конвульсіях. Анжела билася головою в найгіршій гістерії...

Скривавлена сокира лежала поруч тіла...

Огидливої маски вже не було...

Але був великий пес-гончак. Він крутився тут весь час і нараз став лизати свіжу кров... Лорд Брейдж не посмів прогнати: то був пес королеви Марії-Кривавої.

Посміла все ж Анжела. Того огидливого пса вона відігнала офіцерською алебардою і поспішила накрити широкою китайкою вже на носилках.

МОГИЛА ГІССАРЛИК

(Археологічна розвідка)

Троя — трохи чи не казкове місто сивої давнини. Саме тому, мабуть, воно й притягає увагу цивілізованого світу, та й будуть цікавитися ним всі, поки й віку. Адже й описав те місто, самих троянців, побут, спосіб життя та війни їхні з греками знаменитий грецький бард-кобзар Гомер, що жив і творив згодом у восьмому столітті до Різдва Христового. У своїх подивугідних великих поемах «Іліяда» та «Одіссея» оспівав він не лише побут давнього народу, а й велетенські війни тих легендарних троянців і греків, війни, що точилися, як тепер точно відомо, в 12-му столітті до Різдва Христового. Щоправда, війни були надивовиж грізні, підсилу хібащо самими олімпійським богам. За Гомером, так воно й було. Адже боги вічно допомагали обидвом народам, і, здається, самі ті боги розпочали й за десять років закінчили криваві чвари.

Беручи до уваги факт гомерівського патосу, можемо лише зимно убгати його поему в рямці ляпідарного шкіца. Ось та фабула:

Боги, що жили на вершинах святої гори Олімп, лаштувалися святкувати весілля морської богині Фетиди. Тож на те знамените свято було запрошено всіх богів. Тільки оминули одну богиню сварки Еріду (від цього ймення маємо слово іритуватися або драгуватися). Еріда, прочувши про це, взялася мститися. Вона дістала з фантастичного саду Гесперід золоте яблуко, викарбувала на ньому одне слово: «найкращій» і підкотила до ніг трьох богинь: Діани, Венери й Гери. Кожна вважала, що яблуко підкочено саме їй. Вони посварилися. Помирити їх мусив царенко Паріс, син троянського короля Пріяма. Він вертав додому після далекої мандрівки і тепер спочивав під велетенським дубом і пильно розглядав неземної краси богинь. Йому вручили яблуко і сказали, про що мовиться мова. Кмітлива Венера приобіцяла юнакові дружину бо-

жественної краси. Паріс, не вагаючись, зараз же віддав Венері райське яблуко і тим надовго розсварив богинь.

Але справа на тому не кінчилася. Венера, що преобіцяла, так і зробила: вона заручила його з Оленою, що, як після виявилось, була донькою головного бога Зевса і, що головніше, дружиною короля Спарти Менелая. Проте Паріс не вважав на тісні родинні зв'язки, навіть і на гостинність спартанського короля, бо моторна наказала вже своєму синові Амуру вколоти Паріса стрілою кохання. Паріс нараз спалахнув, як солома на вогні: за кілька хвилин він вчинив ґвалт: силою захопив Олену Прекрасну на свої човни і втік з нею до Трої, великого королівства, де королював його батько Пріям.

З цієї причини й розпочалася війна, запекла, кривава війна, що тривала поспіль десять років. У тій війні за жінку полягло багато з хороброго війська обох ворогуючих народів, побито чимало високих достойників, сміливих військовиків і троянців, і греків, побито було навіть таких мужів, яких не могли врятувати від смерти самі боги з Олімпу. Так, в чистому полі полягли: Агамемнон — брат Менелая і король мікенів, напівбоги: Ахілл, Гектар, Патрокл та багато ще інших вельможних юнаків. Зрештою, Трою греки таки здобули і то лише в підступний спосіб. Після довгих затяжних і кривавих боїв греки змайстрували великого дерев'яного коня. Казали троянцям через посла взяти того коня собі на згадку про таку велику й героїчну війну обох народів. Самі, мовляв, відпливають додому без повороту. Направду ж, вони нікуди не пішли. Від'їхали лише за пагорбки. Про це один мандрівний кобзар, на прізвище Лаокоон, застерігав, хоч і наклав головою (його покусали великі гадюки). Але, що говорив старий кобзар, так і сталося. Греки тільки раділи, як троянці втягали того їхнього коня до своєї фортеці: адже в середині коня сиділи озброєні грецькі гопліти (солдати). Темної ночі всі вони вилізли з того коня, перебили всю варту, відімкнули брами і в той спосіб впустили в середину фортеці велике грецьке військо. Сталася велика різанина, але троянці вже не здатні були рятуватися та відбиватися: місто горіло з усіх боків, а самі троянці конали ранені та попечені на страшному пожарищі. Розгнівані на Паріса боги за його зухвалість відступилися й від короленка, і від його народу. Врятувався лише один

короленко Еней. Цей «моторний козак», як каже наш славний поет І. П. Котляревський, пішов з своїми енейцями геть далі, туди, де його нащадки-сини згодом заснували «вічне місто, славний Рим».

Тим часом меткі греки, спопеливши Трою, пішли геть до своєї Еллади, не забувши забрати з собою і прекрасну Олену... ту напівбогиню, яка так багато завдала жалю троянцям.

Такий був сумний кінець легендарної Трої.

* * *

Все ж, хоч добре оспівав геніяльний Гомер величні чини троянців і дивний сприт стародавніх греків, науковців наших часів вся поезія й патос великого грека не задовольє. Більш того, вони все те відкидають: їх турбують неясності, неточності та якась метушня й велика плутанина олімпійських богів, яких давно вже немає на Олімпі. Осіли тепер там науковці, поставили там чудову обсерваторію та ще всякі наукові заклади. Науковці навіть довгий час не могли відшукати місця, де саме пишалася своїми палацами та форумами зруйнована греками величава Троя. І найголовніше ніхто не знав, як взятися за цю справу, і всі безпорадно тупцювалися на одному місці.

Аж ось в другій половині минулого століття найшовся, зрештою, той, що палко захопився і Троєю, і троянцями, і самою Прекрасною Оленою. Захопився так, що постановив, за всяку ціну відшукати божественне місто, молитовно діткнутися рукою до того святого попелу. Все одно, хоч би довелося шукати його все своє життя.

То був уславлений пізніше на весь світ знаменитий науковець Генріх Шліман, великий ерудит і наполегливий шукач казкового міста. В молодих роках, ще юнаком, був він небагатий, але завзятий і беручий Йому пощастило прочитати Гомерову «Іліяду» німецькою мовою. Він так зачудувався світом сивої давнини, що забажав прочитати ту книгу мовою грецькою. Не гаючи часу марно, він встиг за своєю метою вивчити, і то досконало, мову старих греків та заодно й багато інших східніх мов. Того мало, Шліман схотів об'їздити багато й східніх країн. Найбільше його цікавив широкий регіон Середземного моря, включно з Малою Азією й прилеглими до неї турецькими землями. Пильненько оглянув і чорноморське

узбережжя та весь Босфор і Дарданелли. Він старанно шукав будь-де і будь-яких ознак загиблого і зачарованого міста. Заглянув і до Греції, яку вважав святим місцем не лише дивоглядного Гомера, а й своїм краєм, який йому навіть ввижався у сні. Шліман скористувався з нагоди, завітав до пруського амбасадора з дивним проханням: вислати йому молоду гречанку за жінку й таку, щоб бодай малою мірою скидалася на «Прекрасну Олену». Посол щиро взявся за цю справу і скоро вволив його волю. Він відшукав гарну пані з Пелопонесу й поставив на рушники обох в Атенах в грецькій церкві, недалеко від стародавнього храму, посвяченого богині Атені. Шліман був щасливий без міри, і з дружиною вдвох поїхали на розшуки цінного скарбу.

В ті часи професор Генріх Шліман був уже людиною багатого і добре знаною, як археолог небуденної вдачі. Тепер він крутився з точними плянами в регіоні Дарданеллів, перевіряючи здогадні ознаки старих і віковичних уламків фортець. Остаточно став він на пагорбку Гіссарлик, недалеко від гирла Босфору Фракійського, в глиб краю приблизно за 20-25 кілометрів. Впевнено і твердо казав копати саме тут. Роботу було розпочато влітку 1870 р. коштом самого археолога. Робота тривала три роки (1870-1873) силами більше, як сотні досвідчених грабарів.

Наслідки тої впертої муравлиної праці були знамениті. Було розкопано дев'ять поселень, ступінь за ступенем певними нашаруваннями. Найдено силу цінних речей сутого золота, срібла, бронзи, ваз, різні прикраси, безліч керамічного посуду, будівельної цегли, уламки орнаменту. За роботою копачів пильнував сам археолог, і сам давав вказівки, сам же й колекціонував. Вістка про те, що знаменитий вчений Шліман, зрештою, відчинив браму до засипаного попелом міста давньої давнини, облетіла блискавкою весь світ. Всі науковці пильно стежили за кожним ступенем тої назбит важкої праці. Багато приїхало на місце розкопок, багато допомагало вправному археологові та його щасливій дружині каталогувати цінності.

* * *

Науковці новіших часів досконало тепер розібралися в тих досить складних мурованнях на місці розкопок і самих плянах. Муровання сягають в глибину

віків щонайменше за дві тисячі літ до Різдва Христового. Існування ж самої таємничої Трої точно позначено датою сімнадцятого століття до Р. Х. До всього було ще розкопано селитьби давньої давнини, принаймні за три тисячі до Різдва, тобто за часів так званого рабовласницького державного ладу. Гадають, що Троя вже тоді мала квітучу торгівлю з греками, балканськими народами та численними острівними народами Середземного моря і Малої Азії.

Археолог наших часів, англієць Роберт Гревс, уже з певними документами в руках повідає про квітучу легендарну Трою, що саме вона тоді панувала над ворітьми до Дарданелл та суворо контролювала сильних тоді своїми гоплітами¹⁾ греків. Тодішня могутня Троя, на думку археолога Гревса, стала небезпечним сусідом для Греції та її торгових клоній в Чорному морі.

Троянська війна, на думку археолога Гревса, виникла лише на ґрунті торговельних аспірацій. Греція, або стародавня Еллада, вважала Трою державою широкого закрую, державою смертельно небезпечною для себе і старалася за всяку ціну навіть хитрощами («Троянський Кінь») знищити Трою, що вона й зробила в застрашаючий спосіб за десять років. Той же науковець з сумом додає: «Трою було знищено й забуто назавжди, тоді як Прекрасну Олену ще й сьогодні гльорифікує увесь світ».

Все ж справедливість змушує сказати, що археолог дарма нарікає на цивілізований світ. Світ той не забув і ніколи не забуде науковця Генріха Шлімана, велетня, що зумів відкрити важку браму в сиву давнину й показати в усьому блиску казкову державу Трою. Його титанічна праця й гомерівська величава епопея, повна драматизму греко-троянська війна, нарівні з олімпійськими богами, все відкриває перед враженням без міри сучасним світом дивоглядну панораму незнаного, а прекрасного давно минулого...

* * *

Ще кілька, на жаль, прозаїчних слів про скарби, відкопані знаменитим науковцем. Скарби ті було пе-

¹⁾ Гопліт — важко озброєний піхотинець у давній Греції.

ревозено до Берліну (Німеччина), списано до каталогу й замкнено до музею «на вічні схови». Але згодом сталося трохи інак. Спалахнула друга світова війна. Отже довелося частину тих колекцій лишити в Берліні, другу частину, так звані «золоті скарби короля Трої Пріям», відіслати до Прусського Національного Банку. Саме тоді місто було закидано бомбами, і майже вся та частина міста тяжко поруйнована. Правда, дещо пощастило врятувати та дещо було перевезено до палацу, недалеко від Бреславу. Тепер стало відомо, що й той палац було потрощено та всі речі побито. Ніхто нічого не знає бодай малою мірою, чи лишилося щось із тих коштовних Пріямових скарбів, які так тяжко добули Г. Шліман та його помічники, бо й самі руїни палацу дісталися до рук комуністів. Деякі наукові організації робили спроби врятувати музейні цінності, але успіху не мали. Вказували на якусь стару німкеню-фармерку: у неї ніби переховувалися керамічні уламки, чи навіть збірка керамічних речей.

Після війни, року 1946, дехто з науковців ніби все ж натрапив на глинобитні глеки та зразкові вази з німецькими музейними штампами. В одній такій вазі з широким горлом фармерша бабуся варила собі картопляну юшку.

Зовсім уже в наші найновіші часи мали ми приємність прочитати в англійському журналі вістку про нову новелю саме про Трою. Написав ту новелю англієць С. В. Кірем року 1949 з оригінальною назвою: «Боги, могили й науковці». Книга своїм глибоко продуманим змістом, ерудицією і знанням старого світу справила колосальне враження на культурного читача. Її було перевидано масовим тиражем та перекладено на п'ятнадцять мов.

Боги... могили...

Це все, що лишилося від сивої давнини на втіху Вільному Світові від пишноти казкових далеких часів.

20.9.1965

ОСТАННІЙ КОШОВИЙ

Гомоніла Україна,
довго гомоніла...

Т. Шевченко

Цього літа година випала гойна, благословенна на новий хліб для трудівника. В полі тепер, як у вулику, скрізь гуде нарід, перегукується та поглядає на сонечко. Мантачать коси, поглядають на жіноцтво, чи добре вправляється. Всі йдуть ручку нарівно: дід Остап знає, як вести ряд. Он Векла пішла годувати немовля — нехай, шкода молодиці, Підорка безнастанно бере під перевесла сніп за снопом, не дивиться й на Дороша, що все угинається біля неї та підморгує. Левко косить, аж піт рясний уквив чоло. А то що?

— А глянь, Степане, — гукає дід Остап, — в тебе очі молодші.

— Чума його знає, біжить візок шляхом, везуть коні-змії, а кого везуть — далєбі не розберу.

Дід застромив косу держакком у землю й наставив обидві долоні до лоба від сонця. Незвичайні люди ось-ось проїдуть повз межі, хоч і робота нагальна, косовиця ж, так і диво ж, парубче, трапляється тут нечасто. Бачу когось із старшин москалі зачепили, везуть московські драгуни просто тобі битим шляхом. Так і є, драгуни генерала Текелі, правду кажу, — бурмотав дід Остап, кинувши навіть люльку. — Я їх, тих гав, добре знаю, вештаються щодня по всіх наших селах, тільки й роблять, що їдять, як ті кури: воно й так їсти чужий хліб та зачіпати чужих жінок — робота не важка. Бач, як поганяє отой передній. А от і не розберу, хто у візку, якийсь наш старшина, а хто... Бий тебе сила небесна московська пеня! Чи сліпий став, чи просто недобачаю, а так здається, що кошовий, правду кажу, кошовий Січі Петро Калнишевський, мабуть, по ділу до самої столиці. Так і то не випа-

дає: нащо ж москалі оточили та ще й з рушницями, тут щось не так. Треба сьогодні ж розвідати...

Тільки смерком дід Остап, поївши на швидку руку, втерся рукавом і вже був на вулиці. Забув навіть запалити й люльку, як потюпав до в'їта на розвідки. Адже тільки у нього й можна було почути правду, бо ж зацна парсуна й ще й кум.

Дід Остап не помилився: у в'їта він довідався про все, більше ніж треба. Довідався про нечуване лихо, що так несподівано впало на всю Гетьманщину, як сніг на голову.

Дід рипнув дверима саме тоді, коли в'їт Терешко Смик вечеряв. За парою від полумиска з варениками він і не розглядив як слід пана в'їта. Той тільки мотнув головою і прожував: «Добвеч».

— Добрий вечір! — і собі вклонився гість.

— Добрий то добрий, та не дуже...

— А що там, яке лихо? — нашорошився дід.

— А то що немає вже січового товариства, немає кошового, немає осавула, немає писаря, немає і всієї Січі! — люто стукнув Смик шпичкою з настромленим вареником, тоді зідхнув і витер вуса.

Дід Остап тихенько сів на лаву.

— Як же воно! — кахикнув він. — Я бачив пана кошового ще опівдні оцими очима, — мацнув він себе за носа. — Промчав, як віхола, прости Боже, на столицю.

— На яку столицю? — гнівався в'їт.

— Туди... — махнув рукою дід.

— Туди, то правда, але за Путивлем збочили простим шляхом на Північ, краще б сказати на Сибіряку.

— Гм... ви, пане в'їте, мабуть, що трохи помиляєтеся.

— Ні, то ви помиляєтеся. Яка там у біса столиця, коли всю Січ переколошкав клятий Текеля, побив і Січ Запорізьку, і січовиків, забрав старшину, невідомо куди, а нам, — в'їтам, наказав давати панські коні — «перекладні», щоб без затримки гнати на Сибіряку.

— Та як же так, Боженьку мій! Хто посмів так знущатися над зацною парсуною. Адже то в Січі перша особа. Не сміє те робити Текеля, хоч він і генерал.

— Хе... У нього ж в руках наказ самої Катерини, а за спиною стотисячна армія... Ви, діду, за косовицею та всякими жнивими прогавили й саму Січ Запорізьку, — вже спокійніше казав пан Терешко. Щоправда,

і ми, сільська старшина, теж проґавили, але все ж довідалися про Січ раніше вас. І однаково нічого не зробили для порятунку того війська, що стояло за все поспільство, за віру нашу і всю нашу Гетьманщину. Довідалися про долю всього нашого народу, але тільки дивилися, як оце дивитесь й ви. Не шукайте винуватих, бо вони всі сидять у Кремлі чи в Петербурзі, наші ж люди: Безбородьки, Кочубеї та всякі Трощинські...

Дід Остап тільки слухав, був наче громом прибитий.

— Та слід добре придивитися й до січовиків, до січової старшини, — тяг своє Терешко Смик. — Повтікало багато, не всіх порізав Текеля. Ті й кажуть в один голос...

— Що кажуть? — питав дід: думав Терешко скаже щось втішне.

Ні, війт казав правду і тою правдою картав старого діда.

— Всі ті втікачі в один голос кажуть, що ні старшина, ні все товариство не хотіло битися з москалями, бо мовляв вони християни-православні. Тому й не хотіли битися, коли ж побачили, як москалі молотять наших, — схаменулися, стали до бою, та вже не було коли відбиватися: багато було побито, а ще більше ховалося в очеретах, а тоді за човни й гайда за Дунай, до турка. Отаке діялося там...

— Багато вціліло? Може вернуться помірятися силами із злодіями.

— Того не знаю, та, мабуть, і ніхто не знає. А врятувалося, переказують, тисяч на п'ятдесят буде.

— Тоді, мабуть, вернуться бити христородавців! — лютував дід.

— Лайте їх хоч і всю ніч, а по-вашому не буде. Кошового поминайте, як звали. Повезли його на довічну каторгу в холодний край.

— За що? За те, що годив москалеві, як болячці! — злісно мовив дід. — Робив їм усе, догоджав, помагав воювати турка, клав покосом найкращих вояків, а тепер москаль нагороджує Сибіром! За що така наруга? — питав він без кінця.

— За те, що та Січ москалеві непотрібна, для нього та Січ навіть небезпечна, як військова потуга, завжди найжена багнетами на мскаля. Москва давно збиралася так зробити: позбавити Гетьманщину війська. З городовиками вона впоралася, а Січ... мозолить очі.

Тепер її немає, натомість там стоятимуть військовики московські, не просунетесь. За кошового тільки помоліться.

Таке говорилося по всіх закутках великої України. Але москаль не потурав: мовчки робив своє: він нагнав силу свого війська, ставив постом скрізь по всіх великих і малих містах нашого змученого краю.

* * *

Не один і не два дні їхав кошовий Калнишевський в невідому північ. Понура дуже та далека країна, холодна й непривітна, як правдивий нічний хижак. Має залізні пазурі і в кого вчепиться, того ніколи не випустить з своїх пазурів, рве, нівечить, а не пустить живого, а вже, щоб додому... такого тут ще не бувало...

Приїхав кошовий з Січі аж взимку і не на Сибір, а до далекого на півночі Білого моря, до міста Архангельського. Тут прожив у тюрмі мало що не рік. Тутешній губернатор-бригадир ждав наказу з Петербургу, що робити з «отаманом козацьким» далі. Не скоро прийшов наказ держати на ланцюгах того «отамана» аж до відлиги, а тоді відіслати під доброю вартою на острів, «іменующійся Соловецьким». Там при монастирі Зосима й Саватія є міцна фортеця тюрма, а в ній камера з малим заґратованим вікном, ліжка і стіл. Там наказано і примістити в'язня.

Безталанному козакові-старшині поголили півголови, прикували ланцюгами до стіни й казали самому прибирати свою нову хату. Ніхто до нього не приходив, ніхто не відвідував і не говорив, навіть наглядачі-ченці мовчали. Ченці — нарід все суворий, мовчазний, день і ніч молиться Богу, а вночі ходить-заглядає по камерах, що вздрить не так, — нещадно б'є нагаєм.

Так жив наш кошовий Петро Калнишевський з дня в день, з місяця в місяць, з року в рік. Раз на рік заходив сам головний наглядач-чернець, казав, що сьогодні Різдво Христове, а ще дозволяв іти до церкви. Тоді скидали кайдани й вели до кутка в церкві, показували мовчки місце, де стояти й дивитися тільки на ікону Пречистої Діви Марії, бо, мовляв «черкасішки» (українці) шанують і моляться тільки святій Діві Марії. Давали в руку свічку й мідяний гріш — жертву на храм. Так із свічкою в руках цей дужий чоловік, тепер худий, як жердина, вистоював щороку Службу Божу в своєму кутку перед іконою Непороч-

ної Божої Матері.

Він молився:

— О, Пресвятая і Преблагословенна Мати Божа! Заступись за недостойного раба Божого Петра перед престолом Всевишнього, Благая і Пренепорочная! Зглянься на мої муки, подай сил перетерпіти до кінця людську несправедливість, вмерти мирно й тихо без нарікань за содіяне мені зло людське. Святая Покрово! Покрий мене своїм святим омофором, допоможи нелицеприятно причаститися святого Причастя і смиренно стати на суд Божий з хрестом в руках і вірою в Божу справедливість.

Він не просив нічого.

Але одного разу попросив наглядача дати перо й папір.

— Нащо в'язневі те? — питав суворий чернець. — Писати ж заборонено, а скаржитися не смієте — теж заборонено та ще й поб'ють. Дають же їсти і часом навіть чисту сорочку. За не слід дякувати.

— Я не збираюсь скаржитися. Хочу тільки просити начальство взяти схиму та присвятити себе служінню Єдиному Богові Творцеві і Вседержителю, бо... я вже вельми старий.

Йому дозволили написати просьбу до Петербургу й до архангельського архимандрита. Довго ждав він відповіді, але так і не діждався. А роки збігали, тяглися довгою ниткою нудно й безпросвітно. Заживо замуруваний, він не знав, який сьогодні день, місяць, рік. Очевидно, був міцною людиною, що міг перетерпіти жорстокі муки в чотирьох стінах без вигляду на щось краще. Все своє життя в монастирських вежах він молився. Йому дозволили, зрештою читати Біблію, Євангелію та всякі релігійні книги. Частіше став заглядати до нього й головний наглядач.

— З якого краю, отче? — несподівано спитав чернець, вмощуючись на лаві.

— З далекого краю, панотче, з далекого, — тихо мовив в'язень.

— Ну, а все ж?

— З України я, правдивіше казати, з Полтавщини, Лубенського я полку, військовик.

— Чув я, що край гарний... і люди гарні... — в задумі мовив чернець.

— Так... — притакнув кошовий Січі Запорізької, — гарний край, гарний і нарід, та живе без талану.

Чернець схилив голову.

— На те воля Божа! — тільки й сказав.

— Божа воля! — перехрестився старий в'язень. — Доля мого народу оце така самісенька, як і моя, — брязнув він ланцюгами.

Час невблаганно швидко спливав.

* * *

Одного разу, так в осінню негідь, коли й ялина зелена зажурилась, до немічного в'язня знов завітав головний чернець.

Привітався й мовчки сів на ту ж лаву. Довго так сидів.

— Може б, хотів до церкви?

— Так, піду радо, — стрепенувся в'язень. — Який же сьогодні день?

— День буденний, та... наказано правити панахиду, то слід би...

— По кому панахиду? — підвів голову кайданник.

— По усопшій государині російській Катерині великій...

І замовк. Мовчки перехрестився і в'язень.

— Німкеня вона, здається... Накоїла лиха в Україні. А який цар чи цариця вмостилися тепер на престолі?

— Павло Перший, будуть молебствувати.

— Ну що ж, помолимося, щоб добрий був.

І тихо пошкандибав до церкви.

По дорозі чернець мовив:

— Тепер, старче, можна написати про схиму вдруге, може, новий імператор буде добріший.

Коли кошовий прийшов з церкви до своєї сліпої камери, на столі побачив аркуш паперу й перо.

Він негайно написав нову просьбу.

* * *

Москва, як відомо всьому світові, не квалиться там, де для неї немає будь-якої користі. І цей імператор, хоч і царював мало (1796-1801), так і зробив добра не більше, як на заячий скік. Не здатний був щось допомогти кошовому Запорізької Січі навіть всесильний світлий князь і канцлер Олександр Безбородько, якого так слухався Павло 1-ий. Адже можна було випустити столітнього діда на волю, який до всього й просидів у московській тюрці чверть віку. Двадцять і

п'ять років! Пора було царатові й схаменутися. Ні... не схаменулися. Не пустили з в'язниці, бо страшно було випустити запорізького орла і з підбитим крилом. Безславно помер українець-канцлер, не зробивши доброго діла й на макову зернину, скоро по ньому по-статкував місцем і Павло для інших.

Зрештою, уже при Олександрові 1-му, року 1801-го, в Україні подуло весною аж до самих Соловецьких островів. Начальство широко відчинило соловецьку браму. Випустило великого українського страстотерпця й патріота. Петербург дав волю кошовому Петрові Калнишевському, що мав за плечима життєвий тягар у 110 років.

Та тої московської волі він уже не хотів. Немічний і кволий негайно взяв схиму і зараз же перейшов жити до чистої й кращої келії. Тут в кутку стояв образ Почаївської Божої Матері в золотих патах. Тут же стояв і зручний фотель. Було перо, був і папір.

Та вже ніщо не тішило вельми похилого ченця. Міг ходити по келії з костуром, сидіти біля відчиненого вікна, милуватися квітами і згасаючими очима шукати десь за туманами рідної хмарини з України. Ще раз завітав до нього архимандрит. Вмостився все ж за звичкою на старій лаві, побарабанив пальцями по столу.

— Тепереньки, хвала Богу, добилися волі, дорогоцінної...

— Так, святий отче, правду кажете — дорогоцінної і... спізнілої, — шепнув сивий чернець.

— Краще пізно, як ніколи.

— Мені й воля не вволю без рідного краю. Ох, яка наруга над людиною... заплакав мученик.

— На те воля Божа й судити не нам Його діла, — зідхнув архимандрит, — адже й я не звідсіль, тільки й того, що добровільно живу тут. Сниться... отчий дім, вишневий сад...

І обидва тяжко зажурилися.

* * *

Рік по тому ветхий старець на очах всієї братії став згасати. Все молився, просив у Бога ласки дожити до великого свята Різдва Христового. Близько того часу (грудень 1803) він і заснув вічним сном.

Там, на далекій півночі, над могилою Раба Божого Петра, останнього кошового Січі Запорізької, росте-

зеленіє розлога ялина. Вбрана в світлі сніжні шати мерехтить вона й сяє зірками-сніжинками. Все марить у морозні різдвяні ночі про тендітну тополю при козацій криниці в квітчастому полтавському степу.

ЕКСПЕДИЦІЯ ДО ЄГИПТУ (1798-1801)

Войовнича Франція часів Директорату ладилася до походу в Єгипет не з якихось там мирних мотивів. Навпаки, вона хотіла йти походом на зненавиджену Англію. Перший презес тодішньої Британії був знаменитий Пітт Молодший, який вперто вів війну на морі і то успішно, проти Франції. Директорат ладився ще раз помірятися силами з небезпечним сусідом на морі. Але Наполеон, що вже вславився, як вояк небуденної вдачі, зумів переконати Директорат, що на морі зараз не вигідно битися з Англією, а слід брати того бика (Англію) за роги з іншого боку, з боку Єгипту. Адже Англія всі свої багатства черпала пригорщами тільки з передньої Індії. От чому Наполеон плянував здобути за всяку ціну тільки Єгипет, щоб звідсіль впасти, як сніг на голову, на багату Індію. Але не так склалося, як жадалося.

Генерал Наполеон у травні місяці відплив з Тульону просто до Єгипту. По дорозі захопив острів Мальту на Середземному морі, закорився в пишній Александрії й навалюно вдарив на єгипетське військо, що звалось мамелюками. Блискучу перемогу здобув він уже на порозі знаменитих пірамід, тисячолітніх могил фараонів — царів сивої давнини. То вже був справжній Єгипет.

За походом Наполеона пильно стежила й Англія. Вона тді вже мала талановитого адмірала Нельсона, якому й було доручено важку справу, яку він виконав досить вправно. Цей спритний вояк цілком розстроцив французьку флоту під Абукіром і в цей спосіб перетнув шлях наполеонівському війську поворот додому, до Франції. Але Наполеон не розгубився, напав на Сирію й обложив фортецю Акон. Проте боявся гаяти дорогий час на облогу і рушив знову на Єгипет. Тим часом наспіла депеша: Франція вступила в війну

з коаліцією європейських держав і вимагала допомоги самого Наполеона. Отже генерал змушений був кинути все і спішити рятувати батьківщину. Він вихав вчасно, передавши військо двом генералам: Го-ху (1768-1797) та Клеберу (1753-1800). Вони були в Єгипті аж до підписання миру.

Наполеон лишив у Єгипті не лише своє військо, а й науковців числом біля 175 осіб. Тут були не тільки науковці-археологи та єгиптологи, а й митці-художники, креслярі, журналісти, поети, письменники та ілюстратори. Всі вони впросилися їхати з французьким військом до того казкового краю — Єгипту. Наполеонові все ж ці люди були зайвим баластом, але серед них декого він знав особисто, як похилого віком археолога Фур'є або молодого єгиптолога Жана Шампольйона. Шампольйона знав ще по місту Гренобль, де вчилися — один в старому університеті, другий — у військовій школі. Наполеона той смуглявий єгиптолог-ентузіаст часом дивував, а часом смішив вибухами безпричинних, здавалося йому, радощів. Направду, науковець був занадто молодий, але запопадливий. Наполеон взяв його залюбки в експедицію, а разом з ним і всю «археологічну братію».

Мандрівка морем, а тоді пісками на ослах минулася, здається, досить щасливо. Правда, лише одного разу трапилася біда, коли бедуїни та туареги зненацька виткнулися з-за «барханів» (піскові кучугури). Збиралися вони, очевидно, напасти на кавалерію. Наполеон дав наказ генералам вишикувати військо в каре. Тоді ще почули незвичайну команду:

— Ослів та науковців в середину каре!

Ослів з цінним інструментом та харчами, а при них і науковців швидко впхнули в середину і щільно замкнули коло.

Трохи згодом небезпека минулася, араби не наважилися напасти, і експедиція вже маршувала далі. Після того небажаного калямбуру злісно тлумачили вже в Парижі, в сальонах таких відомих дам, як Рекам'є та Де Сталь, де часто бували достойники, терпкі на язик (Талейран, Мірабо) — всі вороги Наполеона. Адже всі ті міністри суворо засуджували Наполеонову експедицію до Єгипту. Був момент навіть крикової мсти по повороті консула до Парижу. Але якось обійшлося щасливо: Наполеон все ж іще був цінною людиною («персона грата»).

Тим часом науковці отаборилися серед пісків Єгип-

ту, недалеко від м. Розетти. Молодий Шампольйон сам на власну руку зробив розвідування за пляном і сам найшов місце — ознаку давнього храму і взявся за лопату й кайло. Але капрал, уже старий досвідчений солдат, покликав:

— Мої хлопці все одно зараз байдикують, — казав він поблажливо. — Давайте лише наказ, де і що копати.

Всі з лопатами та кайлами старанно шукали в пісках золотих скарбів. Солдати все ж часом дивувалися, як науковці метушилися та кричали так, ніби йшли в атаку на ненависних арабів.

— Мабуть, тут саме й лежить те золото, що не дається до рук, мабуть, нечиста сила не хоче пустити того скарбу з своїх чіпких пазурів, — казали копачі, перепочиваючи за сніданком.

— Ага! Ось вони, глубчики! Тягніть, тягніть обережно, щоб бува не попсувати, хай Бог милує! — лементував Шампольйон, бігаючи біля якоїсь брили, карбованої якимсь незвичайними знаками.

Солдати дивилися й хитали головами, коли побачили, як науковець прилип до плити й цілував без тям.

— Наш молодий науковець збожеволів, — сумно говорив капрал Тьєр.

— Я думав, він найшов золотих люїдорів щонайменше велику торбу, а він, бідолаха, цілує каменюку! Тьфу! — плюнув солдат і сів на ту каменюку запалити люльку.

— Геть ік бісу! — заверещав науковець, напружуючись поставити плиту сторч.

Копачі сміялись.

— Пане! — гукали солдати, — тут треба всім гуртом, гуртом, брила ж важка, як добрячий дзвін. Ми її відсунемо кіньми, бо вона, гемонська, як покрішка прикриває золоті скарби.

Плиту всилу-силу таки відсунули гуртом, але під нею нічого не найшли. Але всі науковці не вважали на це, тільки оглядали плиту, самі легенько чистили шкарубками рукавицями й самі обережно пакували. З великого дива солдати тільки хитали головами.

— Науковці всі такі, — мовив зрештою капрал і показав на голову. — Бачив їх... всі хорі на голову.

Проте плиту, як цінний скарб, добре запакували і поклали під укриття на лафет.

* * *

Фактично та таємнича плита була чи не найціннішим скарбом, знайденим в пісках біля Розетти французьким єгиптологом Ж. Шампольйоном. Сам науковець дбав про те, щоб ту цінність доби фараонів привезти без пошкоджень до Франції. Але сталося так, що після побоєвища під Абукіром англійська фльота розгромила французів і стала паном великого надбережного регіону. Тут тепер снували англійські вартівні кораблі, яким доручено було простежити й за науковцями, що вже їхали додому. Французький мирний корабель все ж варта зупинила, конфіскувала знамениту плиту, а науковців пустила ні з чим. Пливу англійці щасливо привезли до Лондону і поставили в Британському музеї.

Після такої невдалої для всіх експедиції, молодий Шампольйон дома, в Парижі, занурився в студіювання чужих мов, зокрема мов орієнту. Їздив і до Англії, де його зичливо привітали зимні англійські науковці. Вони ж дали йому великі можливості студіювати і розеттську плиту. Зідхаючи скорботно, він все ж сів до праці: зробив старанно копії з тої плити, порахував картуші (віньєтки) і дбайливо занотував усі символічні знаки. Вже після цього Шампольйон спішно виїхав знову до того ж Єгипту, туди, де спочивали тіні фараонів. Але його найбільше вабили племена так званих коптів. Тільки ці племена були саме тим народом, предки якого жили ще в часи фараонів і говорили коптською мовою. От чому науковець так дуже цікавився цим племенем, вперто шукав тут манускриптів, старих книг і, знаючи їхню мову, розпитував про їхнє життя, звичаї та побут. Сам науковець був для них диваком, таємницею, бож ніхто з білих — європейців — не знав їхньої мови. Шампольйонови пощастило купити кілька манускриптів, прастарих фоліантів, різних цікавих речей з своєрідними назвами. Все коптською мовою. З тими скарбами він по тому виїхав уже до Греноблю, міста свого осідку, міста, де вчився і де згодом, будучи вже старшого віку, сам став професором Гренобльського університету на кафедрі історії. Він же при цьому університеті заснував і катедру єгиптології.

Науковець постановив за всяку ціну дешифрувати розеттську плиту. І він знову виїхав до Британського музею, до тої магічної плити.

Тільки на снові досконало вивченої сучасної коптської мови, мови майже спорідненої з манускриптами

давніх мов фараонів, терпеливий науковець став по волі, ступінь за ступенем, намацувати стежки до вірного читання ієрогліфів загадкової плити. Шампольйон став з великою напругою робити дешифр.

Плита була базальтової породи, і тому карб мав чіткі знаки, знаки не попсуті. Напис карбовано, зроблено трьома мовами: староєгипетською (ієрогліфами), шрифтом демотика (єгипетською розмовною мовою) та грецькою. Указано й час роботи: 196 рік до Різдва Христового, саме тоді, коли на престол сів фараон Єгипту Птолемеї 5-ий Єпифан. Ім'я фараона обведено овалами або віньетками (картуш).

Дешифр символів-знаків (звірі, гадюки, голови), насправду, праця тяжка, часом запаморочлива, потребувала сприту й не лише сприту, а й знання допоміжної мови (коптської), знання ритуалів доби фараонів, знання історії біблійного Єгипту, вміння користатися працями попередніх науковців-єгиптологів.

Науковець наполегливо гнув спину над старими манускриптами, часом тижнями морочився над якимсь новим знаком-символом. Він часто забував як слід і пообідати, спав прихватком, не дбав про себе, схуд і змарнів... Все порпався в старих шкіряних манускриптах. Багато, хто його знав, вважали Шампольйона людиною пропащою, бо часто забував назви простих речей і довго думав над тим, чого хоче служниця. Догадувався вже після, коли йому давали в руки ложку й серветку. Так тривало довго, більш, як десяток років, а з готуванням до остаточного дешифру й того більше.

Кінець-кінцем з дешифром було щасливо закінчено, і змучений науковець уже міг легко зідхнути та поздоровити себе з великим винаходом: адже він перший найшов ключ, яким відімкнув двері в казковий світ, світ царства цілих держав фараонів.

Влітку року 1822 змарнілий, але щасливий єгиптолог Шампольйон перед великою аудиторією науковців з усіх європейських держав урочисто прочитав дешифр знаменитої Розеттської плити, додавши свої чудові коментарі з граничною ясністю. Його, цього небуденної вдачі чародія-науковця, слухали всі затаївши подих. Тоді, після хвилинної тиші, всю залу струснув вибух оплесків, що перейшов в овацію. Кожен тиснувся до науковця, кожен здоровив, кожен особисто вітав. То був день свята науковця, свята перемоги й торжества генія людини, що впертою працею,

зрештою, пододала й зробила свою нечувану «єгипетську роботу».

Шампольйон вперше за всі ці роки добровільної торги, вперше смачно пообідав і весело розповідав колегам, як мучився над загадковим плетивом. Науковець не крився з тою тасмницею. Навпаки, він щиро-сердо повідав аудиторії про той морочливий лабіринт, в якому доводилося мимохіть довго блукати наосліп без допоміжної нитки Аріядни. Його слухали й слухали без кінця, як чарівника, що зумів показати державу сивої давнини. Показати всім...

Ж. Шампольйон все ж і після свого знаменитого дешифру не кинув праці в рідному Гренобльському університеті. Спочивши якийсь час, непогамований науковець знову виїхав до Єгипту. Там, з деким з колеґ зробив розкопки старих храмів, але решту роботи доручив молодшим науковцям, сам же вернувся до Греноблю і став, як кажуть, «кабінетним науковцем». Він знову привіз багато манускриптів і засів на стало за свій словник коптської мови та час від часу читав лекції з історії Єгипту доби фараонів.

Помер Ж. Шампольйон передчасно по весні року 1832.

ТЕОДОРА

Діялося те диво у старій Візантії ще за часів імператора Юстиніяна 1-го Великого (527-565), коли квітла країна та пишним цвітом, величалася багатствами своїми, філософами, цінною книгозбірнею, дивоглядним храмом Святої Софії й самим імператором-законодавцем, що створив державу на засадах християнської моралі.

За тих давніх часів Візантія на правду була великою державою: її кордони сягали по самі Балкани й далі геть до Східної Європи, володіла всією Малою Азією аж по Закавказзя. Сирією, Єгиптом, Палестиною та ще й великими островами Середземного моря. Саме тоді вона стала володарем «життя й смерті мільйонів, що говорили різними мовами, які є на світі». Кожен прагнув бодай раз у своєму житті побачити розкоші візантійської столиці Константинополя, глянути на Святу Софію і віцелувати причілок дверей тої християнської святині. Всіх тягла до себе божественна сила того місця, джерело християнської істини, що згодом стало ширитися в усьому світі. Свята Софія, на правду, стала тоді світочем науки і Христової віри.

В цей бік, до Бсфору, тяглися валки прочан звідусіль, навіть з далеких візантійських колоній при Чорному морі, де вже жили напівдикі номади. І ті, що тулилися по Дніпровому узбережжі, уже тікали в цей бік, бо стало сутужно й тісно жити від нових наїзників, що прозивалися готами.

Тікали он і ті троє, тікали й лячно оглядалися. З усього видно, що на тих осликах їхали у світ батько й дві доньки-підлітки. Коли їх питали, відкіль їдуть і по що, старий батько махав палицею і слов'янською мовою шамотів:

— Звідтіль, з Бористену (Дніпро)... там готи...

Так воно й було, на правду. Родина тікала від нових орд, невідомих ще нікому в тому краю, що звався

краєм антів.

І хоч уже далеко були від того Бористену, та проте кожен прочанин пізнавав у них антську родину по вроді й ноші; коли ж перегукувалися між собою, пізнавали й по іменню: батька звали Межамиром, доньок — старшу Комітта, меншу — Теодора. У кожного на плечі вишито символічний знак — рибу, знак давній, означав належність до християнської віри. Панянки напрочуд були вродливі, шляхетної вдачі, з випещеними руками, але дикими рухами й лячними очима. Досить меткі, обачні. Кожен, хто бачив їх бодай ненароком, мимохить оглядав їх, були й такі, що намагалися зачепити. Але родина не давалася на розмови й швидко зникала з очей.

Тепер вони вже їхали просто на Балкани широкою долиною..

Кожен оберігав одне одного, найпаче менша — Теодора. Була літня пора, і мандрівники їхали поволеньки під укриттям бальзамінових тополь. Перед вела все та ж Теодора та все озиралася на старого батька. Зрештою, гукнула:

— Татуню! Ви вельми підбилися, чи не час би вам сісти на Мулю? — і вона ткнула пальчиком на ослика. — А я пройдуся біля вас пішки, розімнусь трохи.

— Ні, ні, Тедді! — махнув рукою старий батько. — Причваласмо до міста к полудню. Ти наша втіха й мудра порадиця, отже не варто втомлювати тебе над міру. Боронь Боже, в дорозі що трапиться, що робитимемо тоді!. Помаленьку дійдемо, тепер уже далеко, не додержуть дикі готи.

І він почовгав далі.

— Тоді зробимо ось що: ось перед очима зелена галявина, пристаньмо тут, перепочиньмо трохи, пообідаємо, чим Бог послав. Та й Муля й Вушко поскубуть свіжої травиці. Чи так я кажу, Мулику?

Ослик замотав головою і нараз став: адже був кмітливий і муштрований, часто бував у цирку і добре знав своїх господарів. Всі пристали на галявині біля пишної тополі.

Спочивали все ж недовго: треба було завидна увійти до міста. Найпаче рвалася до міста Комітта: вона дбала не лише про харч, а й про ночівлю, притулок для всіх і навіть про заробіток. Вона ж уже довідалася, що за тою довгою тополевою алеєю лежить старе-прастаре місто Адріанополь та що там же можна буде й добре перепочити. В кишені вона мала ще два

золотих дукати.

Отже вони, напrawdę, були вже в тому гамірливому місті саме надвечір, де встигли найти собі добру комірчину на постій. На ранок гадали розвідати щось більше про те стародавнє місто.

* * *

То був дивоглядний ранок! Дивоглядний і цілком успішний. Звичайно, коли міряти мірою Креза, то щастя для сестер припало досить скромне. Обидві ще зранку помчали до міста, і кожна туди, куди вабила вдача. Комітта побігла до базару, Теодора — до церкви, а тоді до цирку. Коли сестри прийшли до постю, старшій не було чого говорити, хіба що за дешево шпоно або велику паляницю, куплену за пів ціни, за її розрахунком. Отже вона тільки мовчала, тоді як Теодора щебетала без угаву. Вона до всього була ще й кмітлива й любила до всього придивитися, побачити своїми очима або навіть помацати. Комітта й батько тільки слухали мляво.

— Я побувала в церкві святого євангелиста Маттея, — казала вона так швидко, ніби боялася, що її увірвуть і не будуть слухати. Але її слухали уважно.

— Я побувала в такій церкві... такій... Пишно і врочисто, зовсім не так, як у нас на зелених левадах — просто й щиро. Ні, там така пишнота, така...

— І бачила патріярха? — дивувалася сестра.

— Ні, було багато панотців, співав хор, всі виводили, як херувими, слухала б увесь день і всю ніч...

— І людей не розганяли? — розпитував батько.

— О, ні! Адже в цьому краю християн не беруть до тюрми, — щебетала Тедді. — Мені казали, що у столиці ще більша церква, що сам імператор щонеділі стоїть на Службі Божій! Ах, як я хочу бачити імператора, перелетіти птицею до Константинополя!

— Не квапся, серце, не квапся... «Квапся повільно», як казав один мудрець, якого за це прозвали «кунктатором». З Божою допомогою доберемося й до столиці. Багато туди йде й їде, ну й ми підемо слідом за ними.

— Наперед слід би подбати про заробіток, бо в чресі у мене мало грошей, — роздумувала Комітта. Взуття та сандалів вистачить на всіх нас, а на харчі мало.

— Ах! — вихопилася Тедді. — Забула сказати, за

чим я бігала: бігала я до цирку... Тут прекрасний цирк, багато коней, є кльовни й ще є танцюристи, всього багато.

— Про танцюристів і треба було спитати, — хма-рилася сестра.

— Я й питала, — образилася сестра. — Сказали приходити через три дні, щоб подивитися, як ми танцюємо. У них буде фестія якась, все місто буде на забавах, можна буде й нам заробити: начальник обіцяв дати добрі гроші.

— Я сама піду подивлюсь, — твердо мовила Комітта й вийшла на вулицю.

— Я піду з тобою, покажу, де стоїть цирк! — кричала їй услід Тедді, але сестра тільки махнула хусткою і швидко завершила за рижок.

Прийшла вона до постоя тільки смерком. Була виморена, але лагідна і, як завжди, спокійна.

— На фестію кликали нас усіх, — заявила вона, сідаючи на лаву. — Пан начальник казав приходити на танці... Гм... посмів би відмовити, — і глянула на себе в блискучу платівку.

Була гарна, як весняний ранок.

— А з грішми ж як? — питав заклопотано батько.

— Дасть багато динарів, а це авансова жменя, — і поклала на стіл гроші, — сім, вісім...десять... Ого! — рахувала вона срібняки і вже щиро сміялася. — Будемо, Тедічка, з грішми, і татусь хай не журиться. Казав, щоб не забули приходити ще зранку.

Тедді тільки дивилася мовчки і про себе щось думала, тоді як Комітта вела своє:

— Казав той пан, що фестія вийде пишна — всі готуються, бо приїде до цирку сам генерал Геценболус. Його імператор посилає до Північної Африки Правителем Пентаполісу. Про все це я вже добре розвідала. А оце пакунки нам на обід та всякі сніданки.

Вона все розгортала, всяку шинку та пундики, всадовила до столу татуся, Тедді і в міжчасі говорила:

— Щоб були всі з зеленими вишивками на плечі, бо й сам імператор так ходить: він правдивий християнин і побудував храм Святої Софії Премудрої, такий храм, якого немає в усьому світі. Імператор Юстініян і християнин, і добрий законник: він кодифікатор...

— Все те, що говорила Комітта, було таке дивне, таке незвичайне, як у казці. Батько й Тедді тільки дивилися на щасливу Комітту і вже боялися щось питати. Тедді все думала: «Комітта буває часто фантазує

і дуже вірити не можна. Думас, що личком може приворожити й самого правителя Пентаполісу! Зараз божилася й шептала мені на вухо, що приворожить. Бо той великий пан нежонатий, теж християнин і носить зелену стьожку. Цирковий пан казав, що генерал Геценболус стоїть за демос, добра людина. О, Діво Пресвятая, охорони нас і не дай нас, християн, на поталу великому панству!

* * *

Довгожданий фестиваль пройшов щасливо, більше того, він пройшов блискуче! Адже тут, на перегонах і всяких турнірах був генерал і правитель Пентаполісу Геценболус, молодий грек, гарний, як Адоніс, і привітний, як казковий принц. Зрештою, на сцену покликано було сестер Тедді та Комітту, казали їм танцювати, танцювати танок безсмертних весталок під акомпанемент делікатної флейти. То вже була робота Межамира, батька тих вродливих панночок. Обидві робили чарівні пластичні рухи й так вподобалася глядачам, що їх кликали раз-у-раз навіть до надмірної втоми. Того мало, по закінченні фестії їх пригощав за столом сам генерал і все розпитував про край, їхню ойчизну на Бористені, що лучиться з Чорним морем.

— Де ви росли такі... такі цнотливі весталки, що так умієте вправно танцювати? — питав він Комітту, що сиділа обіч генерала.

Вона говорила правду, святу правду, як тому вчив їх отець. Виросли на Дніпрі великій річці в степових просторах, вчилися у греків всяких мудроців, бо й отець їхній був там старшиною, вмів вправно орудувати мечем. Тепер ось, мабуть, не проминув і рік, як на їхні землі впали дикі, нікому не знані племена, і все поруйнували. Вони тепер втікачі, просять у великого пана порятунку та опіки.

Генерал схилив голову й довго думав, тоді мовив:

— Йдіть щасливо додому на спочинок. Знову прийдете всі через два дні, щось маю вам казати. Мене не бійтеся: як християнин заопікуюсь вами й допоможу.

Точно через два дні вони були вже в генерала.

— От що, панство, — говорив той великий пан, всадовивши на м'яку канапу батька і двох його доньок. — Так за місяць мушу їхати до Північної Африки правителем Пентаполісу з наказу самого імпера-

тора. Я ще молода людина і хотів би їхати до того краю не сам, а з дружиною, а за правдиву дружину християнського шлюбу беру вашу Комітту. З нею говорив уже кілька разів, вона дає згоду на виїзд і на одруження. На шлюбний рушник станемо в церкві, бо й я й наш нарід та й сам імператор всі християни. Конкубіни¹⁾ не маю, бо знаю, що то великий гріх. Отже, пане старшино, питаю вас теж за звичаєм: є ваша згода на наш шлюб чи ні?

І протектор Пентаполісу втопив очі в старого батька.

Сивий старшина віддав поклін і тихо мовив:

— Я військовий і думаю швидко. Благословляю на подружжя й зичу щастя, здоров'я і милих діток. Тільки ж... як будемо ми з Тедді? Не годиться кидати на призволяще старе й мале. Адже хотіли їхати до столиці...

І сивий батько тяжко зідхнув: «Поволі кидають старого», — думав з тугою в очах.

— Дорогенький татуню! — кинулася до нього прудка Тедді. — Я й не збираюся їхати до далекої Африки. Ми вдвох поїдемо до самого Константинополя, там помолимося святій Софії, яка змилосердиться над нами й дасть пораду. Побачимо й самого імператора, бо ж уже маю листа до нього від високого достойника нашого пана генерала.

— Так, я дав листа до самого імператора. Ми з Коміттою рушимо в дорогу через чотири тижні, встигнемо заручитися, встигнемо й перевезти вас на тамтой бік, ближче до столиці. Для обох вас дамо і грошей... Буде все зроблено так, як оце кажу.

І він повів усіх до столу на панський сніданок.

Тільки в такий делікатний спосіб протектор розлучив сестер і батька з доньками. Ніде правди діти, родина прощалася без ридань, навіть без надмірної туги: то були дивні часи, часи племінних чвар, зудару християнських понять про світ, місце людини в тому коловороті, суміщі ідолопоклонства, християнства, гострих суперечок Орієнту й Заходу, несамовитого фанатизму неофітів, воєн з дикими ордами нікому не знаних племен, що вперто із зброєю в руках шукали для осілості нових просторів. В полум'ї і згарищах, кривавих боях і людських трупах народжувалися нові держави.

Були то часи розпаношеного свавілля, дикої жадо-

¹⁾ Конкубіна — нешлюбна жінка.

би панування, мсти, поневолення, кування кайданів...

Тедді, хоч і готувалася до переїзду до візантійської столиці, та все ж тривожно поглядала на свого татуся: адже за ці чотири тижні батько щось вельми схилився, частіше став спиратися на гирлигу, частіше став і шептати молитви та непомітно знаменувати Комітту, яка теж збиралася мандрувати до Північної Африки. Не згадували ж навіть, коли й побачаться. Тільки одного разу протектор бундючно кинув:

— Де житиме губернатор Геценболус, там житиме і його дружина Комітта, так при нагоді легко відшукате нас.

Він підніс руку вгору і благословив батька, і його молоденьку доньку. Тедді кинулася до сестри, почала шептати:

— Моя... моя... — і тільки цілувала та голубила: чула серцем, що прощається навіки, не побачаться вже ніколи...

Ще раз поцілувала... Генерал змушений був легенько відвести засмучену Тедді й сам всадовив до просторої фелюги, батька вже вмостили раніш. Вітрило було вже під вітром, хтось свиснув, і човен помчав стрілою. Тедді дивилась, все дивилась на Адріатичну затоку й махала хусткою. Бачила Комітту, ставну красуню, як одну тополь серед степу, гнучку й осамітнену. Ще раз махнула, і раптом не стало на узбережжі нікого... нікогисенько... Тедді впала батькові на руки й тяжко заплакала, старий сидів мовчазний і все гладив голівку своїй заплаканої дитини, свого, як він часто колись називав, «веселого жайворонка». З цього дня Тедді не співала, а коли і розпогодиться, то не надовго, хіба що всміхнеться млявою усмішкою на одну-єдину мить.

* * *

Переїхали щасливо і пристали до берегів Малої Азії по прямому шляху на Константинопіль. Везли з собою пакунки й одного лише ослика «Вушко». Але візантійські землі зустріли мандрівників суворо: вночі якісь волоцюги пограбували їх і забрали всі гроші: коли ранком рушили, лапнули череса, його й близько не було.

— Добрий масмо почин у Візантії, — замислився старий і погладив ослика. — Виручай нас хоч ти, Вушко.

Їхали мовчки широким шляхом, скоса поглядаючи на прочан, ласих на чуже. Тедді глянула на татка лише раз і кинула ніби знічев'я:

— Добре, що приховала десять золотих, не жури-ся, ойче!

— А лист до імператора, цілий? — питав батько.

— Це добро лишили нам, лист не прогодує, а лихвар не дасть і ламаного мідяка, — призириливо мовила донька.

— Чому так кажеш? — здивувався старий. — Імператор дасть пораду.

— Або з півсотні канчуків, щоб не вешталися біля палацу, — драстично мовила Тедді. — Правдивіше, нас і близько не підпускають до імператорського палацу. Африканський губернатор дешевою ціною відчепився від нас. Ще й розлучив мене з сест... — і замовкла.

Столиця здавалася їм чарівним містом здалеку, коли ж вступили в передмістя, побачили більше бруду, ніж як в Адріянополі. Тепер вони вже боялися розлучатися, держалися одне одного: думали, що варта не дозволить їхати тут на ослику, коли ж побачили, що тут осли не диковина, сміливо занурилися в людський вуличний потік.

Все ж їм двелося десь притулитися, розглянулися й таки відшукали християнський притулок для себе і для «Вушка». Порадилися й постановили зараз же піти до Святої Премудрої Софії, помолитися та послухати співів божественного хору, що про нього так багато наслухалися. Величавий храм напrawdę вразив мандрівників, як ніколи не бачене чудо. Обов впали навколішки просто на порозі дивоглядної церкви. Довго молилися. З середини храму заносило тиху «Херувимську», і сиві хмари з золотих кадильних пливли повільно і тремтіли в широкій бані та в просторах важких панікадил.

Їх пропустили до самої середини крилосу, побачивши знаки риб, вишитих парчею на лівому плечі зелені хітонів. Теодора з батьком у піднесеному релігійному екстазі стояли без руху, дослухалися до чіткого голосу патріярха та яангольського співу дивовижного хору. У себе там, на Чорноморському узбережжі, такого не бачили, те світле чудо, з допущу Божого, їм пощастило бачити й чути оце лише вперше. Скрізь злото, коштовні самоцвіти, дорогі балдахини для перших персон, величавих отців церкви. Їх промови, чи

бодай яке слово, неслося згори, як громовиця, і рокотало довго у всіх закутках великого храму, котилося луною, мов Божий глас. Що й казати, зодчі тих часів Анфілій та Ізідор по-мистецькому подбали про обитель Божественного Духа. І слава того храму й до днесь рокоче в цьому святому місці на всіх язиках.

Щасливі й задоволені, ходили вони по місту імператора Константина, оглядали здалеку пишні палади, стадіон, форуми, ристалища, гіподроми, пам'ятники,obelіски. Вони тільки чули про скажені перегони, про змагання «зелених» і «синіх», їхні чвари, спрямовані своїм вістрям на повалення не лише неприємних реформ, ба навіть і на повалення самого реформатора. Все те було їм чуже й незрозуміле. Зараз вони мали свій клопіт: вони хотіли якоюсь мірою розпізнати серед тої юрби народу свою долю, своє місце, твердий осідок і право боронити своє місце. І на цей їхній клопіт дав вичерпну відповідь цирк.

Те, що знали й чули вони про римський цирк, того вони не найшли в цирку константинопольському. Давно не було тут жорстоких вбивств глadiatorів та й ніколи не було такої гри, так само, як ніколи тут ніхто не чув про свавілля над християнами. Константинопіль був столицею християнської держави. І це мандрівники відчували зараз же.

Сюди, до Константинополя було перенесено з старої Еллади все, що було найкращого, все добре, що давало пожиток розуму, плекало грацію, пластику, сприт, знання, винахідливість, змагання... І глядач і артист чулися тут вільно, бо за плечима не було ката, що вже волік на гаку безталанну жертву, чого так прагнув бачити римський відвідувач Колізею.

Щоправда, були й ристалища, де на перегонах, часто боролися партії «синіх» та «зелених» у надмірній пристрасі, з надсадою й нетолеранцією. Партія «зелених» мала свій знак, знак демосу, риби, тоді як партія аристократів вела перед під знаком синьої стьожки. В міжчасі, коли партії почали нуртувати, імператор з свого місця давав знак — арена порожніла. Тоді виступали перед народом співаки, музики, ельоквенти і, зрештою, артисти з монологами найкращих митців художнього слова. Столиця старої Візантії вміла розважатися!

* * *

Теодора наважилася заглянути до цирку лише на

третій день зранку, вже не як глядач, а просто попитати для себе якоїсь роботи. Листа пана губернатора до імператора вона давно подрала на дрібні клаптики. Хотіла якось добути грошей танками, покищо сама, не схотіла брати і вченого ослика «Вушко». Була дуже занепокоєна: грошей мала обмаль, на лихо ще й батенько занедужав. Вона думала:

«А що як і тут зірветься, що будемо робити?»

Вміла колись лепсько танцювати під батьківську дудку. Навчила ж цьому Комітта. Ах, сестричка моя безталанна, де вона тепер? То ще не штука, як начальник привітає. Важливо, як подивиться на її танок глядач. Глядача вона боялася найбільше: глядач часом буває жорстокий, вибагливий й часом немилосердний, може зустріти лайкою, сміхом або навіть і гнилим яблуком. А може... може, нагородить і вінцем. З сьогоднішнього дня вже починається фестія. Коли вона ступила на стадіум під амфітеатром, начальник уже бракував новеньких. Він підвів Теодору ближче до світла, уважно оглянув, весело хитнув головою й тільки шепнув:

— Посидь ось тут на лаві... Підеш у танок, який знаєш, коли махну хусткою.

І швидко побіг кудись в інший кут.

Нова танцюристка сиділа під навісом у глибині амфітеатру. Відсіль видно було більшу частину цирку. Теодора вжахнулася тому морю голів, живому морю, що нуртувало й навіть гнівно шемріло, ба, навіть порскало бризками щирого сміху або раптово ревло риком дикого шалу. Слід сказати, що Теодора звикла до театру, була вродженою актрисою й завжди держала «в запасі» зимність, якою зберігала рівновагу. Але все ж і вона з острахом поглядала на того «звіря» константинопольського глядача. Вона ще обмірковувала, як краще й легше завоювати прихильність тої маси, як хтось шарпнув її за плече.

— Заснула, чи що? — прошепотів начальник, показуючи на арену. — Мусиш уже йти. Імператор скупає. До помосту!

І він вправно поставив тендітну панну на вельветову підлогу просто перед імператорським балдахином. Теодора тільки помітила молодого пана в кріслі роботи грецького різбаря. Довкола був цілий квітник пишних панянок.

Біля неї стояв уже прекрасний юнак з флейтою — мав пригравати. Теодора блискавично стала в пози-

цію, махнула легко, як пушинкою та прозорою, як кристаль шаллю й... опинилася серед десятків тисяч глядачів голою. Стався за мить рух вліво, і всі, як один, втопили очі в чарівну статуетку. Юнак з довгими кучерями вже награвав сумну мелодію, що її так люблять еллінці. Мелодія ритму й пластичного руху, за допомогою й підсобкою бедра слонової кости, справляли враження екзотичного ворожіння. Теодора робила раз-у-раз пластичні рухи з великою грацією, відкинувши трохи назад голову клясичної краси. Вона відкидала серпанкову шаль й одноразово з новим поворотом бедра слонової кости прикривалась нею, як пухкою хмаринкою.

На арені було тихо, ніхто не говорив, навіть не чути було шелесту... В широкій залі з алебастровими колонами чути було лише журну мелодію й ніжний дзвін сріблястих кастаньєт на ніжках слонової кости. Пухка пелюстка падала й водночас здійснювалась над головою мережаним видивом. Мерехтіло проміння на срібній залоні біля вушка і блищав оскал дрібних зубків...

Тихо... Тихо...

Мелодія завмирала, і статуетка стала як стій в позі мармурової вази.

Посипалися потоки квітів, море пелюсток...

Імператор мовчав... Тоді ласкаво всміхнувся, вибрав троянду-бутон і з мистецькою грацією кинув до ніг танцюристки.

Амфітеатр шалів. Амфітеатр невгавав...

Він бачив, як Тедді, прикриваючись шаллю, стала навколішки перед балдахином і схилила голову.

Імператор ще раз всміхнувся й послав цілунок чарівниці.

Теодора перемогла...

* * *

Відтоді імператор увижився стрункій Тедді навіть і в сні. Батько її часто слабував, все лежав у ліжку, обкладений подушками. Він любив свою доньку, любив і слухати всякі її новини, а більше за все про цирк. Вона повідала йому все, все про безсмертний танок перед вельможним панством, імператорську троянду, що її вона берегла у кристалевій скринці, повідала й про самого імператора.

Вона мріяла. Вона мріяла побачити ще раз того каз-

кового принца, ще дістати його чарівну усмішку, усмішку тільки даровану їй. Але фестія давно минула, амфітеатр був напівпорожній, і в імператорській ложі чорніла лише важка вельветова завіса.

Тедді нудьгувала.

Вона сама ходила на базар, приносила фрукти, м'ясо і старанно готувала соус для хорого татуса.

Так восени, коли золотилося листя на деревах і в парках літало павутиння, Теодорин татусь помер, помер тихо, ніби заснув міцним здоровим сном. Відразу вона навіть не могла і зрозуміти як слід свого горя, самоти в чужому їй великому місті. Згодом уже, коли виряджали батенька в останню дорогу, вона побачила чітко, як неблаганно-жорстоко зазирнула у вічі страшна самота. У великій прострації вона ніби скам'яніла й сиділа так без руху годинами. І тільки, коли побачила, як виносили труну, впала на ліжко в гістеричному плачу з великого жалю над собою.

Тедді так несподівано стала сиротою, сама, зовсім сама в усьому світі. Вона боялася людей. Навіть боялася того вродливого імператора, що так мило обдарував її привітною усмішкою. Вдруге тепер вона не пішла б танцювати так і за великі гроші. Перед смертю батенька вона зазирала до цирку, тепер тікала від того місця з жахом, як місця Божої кари.

По смерті оїця вона стала частіше ходити до Святої Софії, вистоювала довгі Богослужби, правила папахиди й ревно молилася. Її тут уже добре знали, як добру донаторку й молитовницю на крилосі.

* * *

За той, колись такий чарівний танок, вона дістала від самого Юстиніяна повний кисет золотих імперіадів. Тепер, по смерті батька, переселилась до пристойного покою в чистій вулиці з зеленими алеями. Згадала, як вміла ткати золоту й срібну парчу, і тепер, на самоті, взялася за ту ж працю: шила-вишивала золотом всі церковні речі дрібні й великі (омофори, епітрахілі, ризи) все для величавої церкви Святої Софії.

В таких клопотах збігав день за днем.

Але, як то кажуть, щастя часом всміхнеться й сироті. Так було і з Тедді. Вже весною рано-вранці несподівано вона зіткнулася у вестибюлі з післанцем від самого імператора. Того високого достойника вона запросила до світлиці й німо глянула. Посланець штиво

вклонився й тихо мовив:

— Я з припорукою від самого ясного імператора з дарунком — рескриптом іменним. Тим рескриптом з сьогоднішнього дня ви, ясна панно, маєте всі права на титул герцогині.

З тими словами він ще раз вклонився й подав пергаментовий наказ, припечатаний восковою печаткою разом зі скринькою з золотими дукатами.

— Пенсія на титул... — шепнув він, вже низько кланяючись.

Тим штивним поклоном, поклоном приижененого слуги, він віддав герцогині преферанс.

Коли вона читала ту дивовижну рескрипту, посланець весь час держав напоготові футляр. Припасовуючи пергамент, він штиво говорив:

— Мушу задалегідь повідомити ясну панну про бажання августішого імператора бачити ясну панну в палаці «Дафні».

— Коли саме? — злякалась Тедді.

— Зараз... такий маю наказ.

— Я хотіла піти ще до Святої Софії, а тоді... — і нараз замовкла: ясно побачила перед собою тигра, що підібгав гострі пазурі в пухкенькі лапи.

З вогниками в куточках очей, він тільки муркнув:

— Наказ світлого імператора мушу виконати без будь-якого апелю і стороннім не дозволю заважати від'їздові до імператорського палацу.

Він терпеливо чекав. Тедді боялась уже перечити, бо й слуга видавався їй могутнім паном. Вона швидко вбралась, нашвидку взяла дещо з орнаментів і мовчки замкнула двері. Тільки спитала дорогою:

— До якого палацу й де він?

— Будемо їхати до Золотого Рогу, палац називають — «Дафні».

— Тепер ось сюди, — чемно взяв її за руку мовчазний післанець і з поклоном знов узяв титуловану особу за тремтливу ручку.

Вони пройшли цілу анфіляду заль, багато вбраних, але без бундючної вистави, так ніби все те було саме впору припасовано до свого місця.

— Тут, — показав він на м'яку канапу. — Коли сюди вступить августіший імператор, впадете на коліна й так будете, аж поки почуєте голос його величності.

Чомусь говорив пошепки, ступаючи м'яко, по-котячому. Пізніше довідалася, що всі тут ходили так

крадькома, говорили пошепки, часто оглядалися.

Посланець, зрештою, зник, мов у воду впав, і Тедді з жахом побачила, що стоїть серед казкової розкоші сама, навіть не було якогось слуги розпитати. З обачності не сіла і все терпеливо вдивлялася в темні кути. Стояла й чогось ждала, імператора або якогобудь душогуба з шовковою петлею: вона знала добре, що тут таке трапляється частенько. Стала уважно оглядати стіни: стіни були високі, вікна ж хоч і великі, та все ж заґратовані. Вона зідхнула й щільно притулилася до стіни. Ще раз подивилася на темні коридори, якими вона йшла сюди, на відчинені двері й з острахом перехристилася.

Минуло так з півгодини, як до залі владно вступив високий пан і раптово став на порозі. Тедді тремтливою рукою намацала за корсажем маленького стилета.

— Що за мара... — буркнув пан гнівно — чому темно й заслони спущено?

Драстично підняв заслону й зараз же побачив гнучку панночку. Він весело й щиро засміявся.

— Ааа... Тедді! Тедінька... — і простяг до неї обидві руки сильний юнак. — Думав, що не прийдеш.

— Я прийшла... я прийшла, мій пане... — майже простогнала Тедді від скрайнього щастя.

— Я тебе шукав... скрізь шукав, і ніхто не міг знайти. Всі думали, що ти втекла з нашої столиці. Але допомогла нам твоя сестричка Комітта...

— Хіба вона тут? — здивувалася Тедді.

— Ні, — сміявся імператор. — Вона в Північній Африці з своїм паном генералом. Вона тільки сказала, де тебе шукати. Тепер я тебе, моя чачко, не пущу нікуди, не пуцу, не пуцу...

І за кожним разом все цілував ставну й щасливу панну: вона не пручалася і вже не лякалася темних кутків пишного палацу. Тепер тут все сяяло і блищало, мов сонце.

Лише хмарина туги по рідному батькові ніколи не збігала з її прекрасних очей.

Навіть і тоді, коли стала правдивою імператрицею по мужу імператору Юстиніянові Першому Великому.

Життя її в палаці на Золотому Розі кардинально й докорінно змінилося. Змінилося так, що цареводці всякої масти не здольні були нахилити життя імператора до забаганків, які б, бодай на мить, заслонили своїм видом прекрасний образ юної дружини-імпе-

ратриці. Занадто вона була прекрасною чарами своєї краси, чарами свого розуму. Вона хотіла, пристрасно хотіла, щоб імператор любив її «навічно», як вона йому казала часто, тулячись по-котячому. Отже приділяла багато часу для свого туалету. Воднораз занадто й не розманіжувала себе купелями та всякими східними масажами, слухалася свого двірцевого лікаря, який радив ранкові моціони, вправи всякі й легенький спорт. Вона завчила багато того корисного, чого не хотіли робити двірцеві дами. Так вона старалася лягати вчасно і вставати ранком, навіть разом з сонцем. Вона тренувала себе граціозними танками, але так, щоб ніхто не бачив, навіть сам імператор. Мала чудового коня — араба й на ньому майже щоранку робила прогулянки в околиці міста.

Але вона тренувала і свій розум: то був її великий клопіт. З усіх двірцевих науковців вона забажала ближче пізнати історика Прокопіюса Кесарійського, поетесу Кассію, філософа Прокла Діадоха, архітектів Анфімія та Ізідора, будівників храму Святої Софії, і ще прекрасного ельоквінта, патріярха Фотія. Цікавилася вона якомсь гарячково й законниками та законами, чим дуже дивувала імператора, який присвятив цій справі мало чи не все своє життя. Отже вона так запопадливо студіювала підручники тодішнього великого юристи Гайюса «Інституції», що на це звернув увагу сам імператор. Він почав давати їй до виконання деякі роботи, після чого Теодора непомітно для всіх стала для комісії необхідним її членом. Вона все так робила, щоб те все здавалося само собою зрозумілим і важливим. Так вона легко попрощалася з своїм титулом герцогині, бо він їй був уже ні до чого, оскільки була вже імператрицею. Само собою був зрозумілим і відхід багатьох царедворців від палацу: нова імператриця замінила їх більш спритними, більш вдячними царедворцями. Теодора ж примусила історика Прокопія Кесарійського поважати себе, указавши на грубі помилки й навіть промахи у фактах, писаних за попередніх імператорів.

Проте беручка імператриця не все працювала і втомлювала себе манускриптами чи сушила голову «Інституціями» Гайюса. Ні, вона любила часом і розважитися. Любила вишукане товариство. На узгір'ї, відкіль так добре видно синій Босфор і делеке Середземне море, туляться розкішні виноградники візантійських імператорів. Тедді, а з нею й Кассія та Олек-

сандер — брат поетеси, з побратимом Лукуллом і вічно юною Кассандрою, в погожі дні продирались вузькими стежками до уславленої веранди. Вся вона попросла виноградною лозою й лисніла на південному сонці соковито-ізмарагдовими гронами. Сюди, до безмежних просторів і далечини, вони бігли веселі й відсвіжені тими крутими терасами. Вже вмощувалися на мармурових лавах корінтської різьби, спиралися на вельветові подушки і з насолодою споживали солодкий виноград з великих кришталевих ваз.

Слуги були скрізь. Робили все непомітно, невідомо де зникали й знову стояли на місці, німо чекаючи наказу. Все стояло так, ніби було поставлено невидимою рукою. І знову невідомо, коли й куди відходили слуги. То був секрет муштри рабів старої Візантії. Лише одна ставна нубійка, схиливши голову, підносила кожному свіжі фрукти.

Сиділи чи лежали на подушках і слухали вірші Сафо, читала їх у великому захваті Кассія, з притиском, надхненно найпаче в драматичних моментах. Всі любили Сафо, всі знали в подробицях її трагічну любов і трагічний її кінець. Наприкінці врочисто обдарували Кассію миртовим вінком і довго милувалися хвилями синього моря. Там, десь за туманами, ще й досі височить та скеля, з якої Сафо кинулася в море.

Любили далекі обрії, силуети незнаних країв, як любили й свої неясні мрії, подув теплого вітру й гострий крик гордого альбатроса.

Тою ж стежкою йшли до палацу, співали гімн Весті і славили, як християнку кришталевої чистоти.

Цирк не надто вабив Теодору. Може, тому, що нагадував їй юність, пов'язану з важкою працею на цирковій арені, закулісні сварки й щоденну боротьбу за кусень хліба. Може, не давали часом спати сумні згадки про Чорноморське узбережжя, степове життя і хвилі великої річки Дніпра. Від тих згадок вона часом довго ходила по терасі в глибокій задумі й була неговірка. Може і просто не любила тому, що часто вже траплялися сварки між «синіми» й «зеленими». Досить часто вже перемагали на перегонах «сині», і тоді траплялися чвари з домішкою крові й ворожої помсти. Цього вона не любила. В таких випадках вона замикалася в своєму гінекеї, читала Гайюса або лежала на подушках з оцетовою хусткою на вилицях. Більш за все в часи смутку кликала кобзаря, старого діда, що знав багато пісень про її край. Вона не могла

тепер пригадати, коли й в який спосіб вона здибала того старого музику. Але від себе не гнала й не дозволяла іншим кривдити старого. Співав і грав на старій, як і сам кобзі, тільки про її нарід, войовничий і водно-раз і мирний, про широкі степи й орла на чорній високій могилі, біля якої завжди росла струнка тополя.

Ще співав про самотню панну біля тої тополі, панну, що виглядала з походу молодика, ходила в чисте поле, тужила-плакала та все виглядала.

По тому ніби втихомирювалася й навіть їхала з імператором до цирку. Тоді в Константинополі всі раділи, кидали квіти, обсипали рожевими пелюстками, брали малих дітей, щоб краще бачили свою добру імператрицю. Імператор всміхався й говорив:

— Тебе нарід дуже любить, і тому слід би частіше їздити до цирку.

— Я теж люблю нарід, — хмарилася Теодора, — але нам з тобою слід частіше бувати у Святій Софії, а не цирку.

Видно з усього, що Свята Софія була для неї життєвою метою, животворчим духом, що лікував її й давав сили для справедливого і щоденного святого чину. Так воно, очевидно, і було. З першого дня, коли вона вступила до цього величавого храму, відразу відчула святий покій і душевну радість буття. Навіть тоді дала обітницю присвятити себе служінню ближньому. Були то часи первісних християн, які тільки й мислили так своє нове віровизнання. Служіння Богу — служіння нам словом і ділом. В перші дні життя у столиці вона багато приділяла уваги «Божому ділу» — стала жертводавцем на церкву і для вельми вбогих, хворих і калік.

Тепер, уже в сані високої персони, свою обітницю посвяти релігії й убогим вона ствердила великою жертвою і стала в імперії першим великим донаторм. Юстиніян, як імператор, підтримав її прекрасний почин: він теж взяв під свою опіку церкву: жертва на вбогих, сиріт, хорих, жертва на «велелєпіє» Святої Софії була головним його клопотом. Мозаїчне зображення Юстиніяна та його дружини Теодори ще й нині можна бачити в церкві святого Віталія в Равенні. Там так само зображено й весь їхній почет.

* * *

Тим часом великим клопотом для Юстиніяна були

сусідні племена, що звалися остготами та вандалами, а всі разом називалися за грецькими істориками варварами. То були примітивні, а водночас і войовничі номади, що завжди шукали великих для себе просторів. Не були вони тоді ніякі християни, а мали дивацьку віру, вклонялися головному божеству Одіну, приносили йому криваві жертви, гори трупів, переважно полонених. Вдачі були лихої, вірили, що на тім світі найхоробріші житимуть в пишному палаці — Валгалі — раю серед казкових розкошів. Отже саме тому йшли навальню на чужі землі й лишали по собі попіл та руїни.

Були то саме ті дикуни, яких дуже боялася Теодора ще в юнацьких роках і змушена була тікати з родиною в широкий світ. Тепер ці варвари сунули вже на землі великої Візантійської Імперії. Роздратована й налякана, Теодора говорила імператорові:

— Мусиш, мій пане, вважати на ці орди чабанів, про які вже говорить весь візантійський нарід. Я не тільки чула, а бачила їх, тому й добре знаю. Вір мені, коли не застосуєш доброї зброї проти того чамбулу, — загине вся Візантія, загинуть наші духовні скарби й весь наш нарід, впаде під їхніми списами Свята Софія, загине все християнство, а нас всіх, якщо й не заб'ють, так приневолять молитися поганському божеству Одіну, кадити з кадильниць Святої Софії гидотній Валгалі. Не попусти, Діво Маріє, бачити таке лихо, бо тоді на порозі твого палацу я заколю себе коротким мечем.

І очі її пломеніли святим вогнем.

— Я не бачу ще ніякої напасти! — казав імператор, вкрай здивований таким розпачем.

— Я чую вже тупіт десятків тисяч комонників-варварів, — кричала в сльозах Теодора. — Наші генерали вже голосно говорять про це.

По тій розмові минуло щонайбільше півроку, а вже з південної Іспанії прийшли тривожні вістки про навалу на квітучу країну невідомих варварів (533). Юстиніян блискавкою помчав на фронт. Він не забув знаменної розмови з дружиною: бачив тепер, що Теодора казала правду. Скоро йому довелося відбивати ворогів-наїзників в усіх кінцях своєї великої держави. Йому довелося воювати не рік і не два. Війни були затяжні, виснажливі, небезпечні й збиточні для всього краю. Починаючи від 533 року й майже до самої смерті (565) Юстиніянові довелося міряться си-

лами з такими державами, як Картагена та старий Іран. Мав великі перемоги над сильними державами ще й тому, що поруч у штабі завжди сидів прославлений воєнка й мудрий радник генерал Велізарій. Проте мільйони рабів-полонених ніколи не корилися: вони завжди нуртували, часом завдавали й великих шкод.

Ніколи вже не знала спокою й сама імператриця Теодора: все думала, що її хтось підстерігає. Боялася всіх царедворців. Стала жити самотою, відлюдком. І, мабуть, що передчуття не зрадило. Одного чарівного ранку її було знайдено мертвою на улюбленій мармуровій лаві серед виноградних лоз. Поруч лежали поезії Сафо.

Був рік 547.

ПІВНІЧНИЙ МЕТЕОР

(Недописана сторінка з історії короля Карла 12-го)

Цей тендітний і водночас суворий спартанець, шведський король Карло 12-ий, насправду, був явищем винятковим. Сучасники називали його «Північним Метеором» і було за що: адже він промчав метеором по всій північній Європі, через усю тодішню Інгерманляндію, де тепер Петербург, через усю Польщу старого короля Станіслава Лещинського, і впав, як сніг на голову, в Гетьманщині, чого аж ніяк не сподівався навіть сам гетьман Мазепа.

Був то зрив, нещасливий зрив велечезної ваги: закінчився він катастрофічною для України Полтавською баталією й жорстокою поразкою могутньої тоді Швеції, що з великої держави змаліла до розмірів третьорядної країни з обмеженими перспективами. Тоді вже вона швидко постаткувала місцем для Московії, яка на очах всього світу виростала до розмірів потужної нової імперії. Петро 1-ий став першим імператором уже не московської, а «Російської імперії», хоч на таку назву не мав права. Але західні держави не протестували (за винятком Франції) і мовчки визнали нового імператора.

Але «Північний Метеор» уже мчав безупинно геть далі, все на схід. Коли в Україні після тої моторошної баталії все пішло шкереберть і козацький нарід опинився надовго в московському ярмі, той нічим не стриманий метеор захопив уже в орбіту своїх зривів найкращих українських, польських і турецьких достойників і навіть самого турецького султана Ахмеда 3-го (1703-1730). Готувався він уже до нової війни на чужих землях і навіть чужими силами.

Прутська кампанія 1710-1711 рр. була виключно справою короля Карла 12-го та його першого радника новообраного на еміграції гетьмана Пилипа Орлика (після смерті гетьмана І. Мазепи). Саме вони вказали султанові на велику небезпеку для чорно-

морських турецьких володінь від безоглядного московського окупанта. Адже вже тепер Петро загнався так далеко в Туреччину і став кошом на річці Пруті. Султан і сам добре бачив зухвалість московського деспота. Бачив, як зроста Московія, як на очах всього світу починає шарпати чужі землі. Він ненавидів ту нову державу, не хотів визнавати її імперією, як того вимагав Петро від усіх держав. Ненавидів іще за те, що той цар нахабно через свого посла Шереметєва сугерував 200 тисяч золотих дукатів за голову гетьмана Пилипа Орлика, вважаючи, що за золото можна всіх і все купити. Отже Ахмед 3-ій вимагав одного: забрати московське військо з Туреччини, і то негайно. Але Москва з тим не квапилася. Тоді султан виставив проти Москви стотисячну армію й до 30 тисяч яничарів, яких москалі боялися й не вміли з ними воювати. Команду над військом взяв великий візир Кара-Балтаджі, людина хоч і доброго військового хисту, але занадто пожадлива на золото.

Петрові на Пруті не повелос: москалі занадто далеко загналися, відірвалися від своїх харчових баз і в чужому оточенні згубили орієнтир; до всього їм дуже дошкуляли Орликові козаки та люті яничари. Московська армія стала відступати, але, оточена з усіх боків міцним колом, попала в болотяну місцину. Історики в один голос кажуть, що то був добрий момент для турків примусити Москву капітулювати та підписати мир, диктований султаном.

Але сталося несподівано інакше.

Серед московського війська найшовся такий гінець, який через непрохідні прутські багна все ж видряпався на суше на той бік і чимдуж погнав до столиці. Дістався він щасливо до Петербургу і вручив дружині царя, Катерині (по смерті Петра була царицею під ім'ям Катерини 1-ої (1725-1727), важливий пакет. Сенат добре зрозумів царський наказ — привезти якнайбільше золотих дукачів на підкуп турецького головного штабу. Сама дружина царя побувала в казармах і збрала на таке діло силу золотих речей серед московських старшин, які в походах були і військовиками, і мародерами. Треба було за всяку ціну рятувати велику армію (більш, як 50 тисяч багнетів), що захрясла в болотах.

Катерина приїхала негайно до московського штабу, саме вчасно, коли Петро вже торгувався з головним командувачем Балтаджею та його помічниками в

глибокій таємниці. Торг було щасливо закінчено, золото (дукачі й золоті речі) пересипано в кишені великого візира. Тоді саме сталася дивна річ: вночі, 9 липня 1711, все московське військо спокійно перейшло по «золотому мосту» на той бік річки Прута, «не заросивши навіть чобіт». Так воював «переможець» цар Петро на Пруті.

Вістка про ту дивовижну втечу Петра з-під прутських боліт набула широкого розголосу. Та й по тодішніх офіційних курантах (часописах) багато писалося про це, писалося просто, без вітєватости, а протокольно, що Москва підкупила турецького візира Балтаджі та його генералів. Писали й реляції амбасадори всіх європейських держав.

Карло 12-ий саме тоді лікував ногу від рани, що її він дістав під Полтавою на підступах під час об'їзду аванпостів. Гоїли рану добрі лікарі, рана вже зажила, але коли він прочув про жакливу новину, кинув усе. Він скочив на коня й помчав до турецького штабу під Станілешті, недалеко від Пруту. Йому треба було за всяку ціну бачити головного зрадника великого візира Махмуда Кара Балтаджі. Б'ючи кулаками вартових, він здер парчу на візирівому наметі й з усього розгону вдарив візира в груди гострою острогою (шпорою), роздер на ньому тою острогою шовкові шати, збив з голови чалму. Він до хрипоті кричав:

— Зрадник! Волоцюга. Бавишся з жінками!... П'єш кров козацьку та яничарську — пострах московської гнилизни... Я тебе...

Але налякана варта вже схаменулася й кинулася до короля. Той вихопив довгу шаблю і став косити нею направо й наліво, прочистив дорогу до парчевих дверей і зник, як віхола, в румунських степах.

Хоч Петрові й пощастило вислизнути з рук Орликових козаків, та все ж Москва змушена була підписати договір, диктований турецьким султаном. В цьому відіграв велику роль шведський король. Прутський трактат 1711 року було підписано на важких умовах: Москва змушена була віддати Озів, Кам'янець, зруйнувати передові форпости, віддати Турції артилерію, не втручатися у зовнішні справи Польщі і, найголовніше, негайно забрати своє військо з усієї України. Останній пункт договору давав великі надії раз і назавше спекатися московської опіки у правобічній і лівобічній Україні, старшина навіть готувалася апро-

бувати Пилипа Орлика гетьманом всієї Гетьманщини.

Минуло кілька років, і світ, зрештою, побачив, як султан покарав суворо зрадника-візира (його було задавлено шовковим шнуром), побачив і те, як Туреччина добре пильнувала Прутського трактату там, де ходило про її інтереси, але припильнувати за Україною вже не було кому. Як і гадалося, Петро не дуже кваліфікувався виводити з України свою величезну армію: стояла вона постоем по всіх українських містах та селах, жерла хліб та повсякчас бешкетувала, «промишляючи собі й старшинам провіант оружною рукою». Даремно король і гетьман Орлик апелювали до здорового глузду турецького уряду, даремно доводили, що сусідство тої армії загрожує всім турецьким володінням в причорномор'ї. Даремно було все те. Розбрат в Оттоманській Імперії ослабляв її з дня на день, не давав змоги на ультимативні заходи. Тим часом Москва спромоглась стати в Україні твердою ногою й навіть повела в самій Туреччині інтриги проти гетьмана Орлика через свого посла Шереметєва: вона вимагала видачі екзильного гетьмана, який ніколи не був її підданцем. Згодом, бажаючи й зовсім скинути з себе невідгідні прутські умови, стала готуватися до нової війни з тою ж Туреччиною. Слушний час було змарновано, Орлик змушений був виїхати геть далі на захід, ближче до польських кордонів (Вроцлав): він плянував збити протимосковську військову коаліцію.

Шведський король побачив скоро по Прутській кампанії, як йому й тут не повелося, програв він і тут з чужим військом на чужій землі... Карло змушений був кидати Балкани і мчати до своєї рідної Швеції, до свого народу, рятувати вже свою державу від сусідів-напасників. Він їхав геть з тих країв, що так кепсько привітали його. Він їхав, але не забув тих козаків, які до кінця були віддані йому й палко підтримували всі його пляни, ділили з ним разом суворе військоове життя. Багато їх переїхало до далекої Швеції.

Зробивши величезне коло через всю Європу й Балкани король зрештою повернув додому. Не став він Олександром Македонським, про що так мріяв в юнацьких роках, не завоював і чужих земель, навпаки, багато втратив своїх коронних областей. Побачив на власні очі, як зненавиджений ним Петро твердо вмовився в новозбудованому на шведських землях понурому й вогкому Петербурзі. Та ще довідався, і то випадково, як той же Петро, з незмінним своїм поміч-

ником, неписьменним князем Меншиковим закатавав «самолічно» рідного сина Олексія у великій фортеці за непослух та осуд його, Петра, дивовижних реформ.

Але й ця вістка не турбувала гордого Карла — правдивого європейця-культурника. Навіть зовсім не цікавила: був він вдачі вояцької, натури лицарської, якому не личило дослухатися до катівських розваг варвара зі сходу. Куди миліш було йому дослухатися до свисту куль, в яких завжди вчувається солодка музика великих перемог.

Але перемог все ж не було...

Була неприховна журба двору й усього народу, були післявійськові злидні, тяжка праця, було багато забитих на війні, померлих від ран на полях далекої України, було, зрештою, і багато відірваних областей, тих, що їх вже встигли приборати до чіпких рук сусіди — Пруси й Москва. Відібрати все те було важко або зовсім не можна. Швеція стала слабкою. Несподівано шведський уряд дізнався, що її сусіда Норвегія, майже рідна сестра, зреклася давньої спілки. Швеція стояла на роздоріжжі, на очах всього світу вона змаліла, загубила у війнах колишню свою міць і славу непереможної держави.

Король у свої тридцять років, поранений і змучений похідним життям, недоживлений і прибитий морозами і лютими степовими вітрами в далеких походах, король-лицар, що так чесно, до кінця держався спілки з гетьманом Мазепою, пізніше з гетьманом Пилипом Орликом, нині змушений був боронити свій край самотою, оточений з усіх боків ворогами. Він змушений був іти війною проти неспокійної Норвегії, тільки щоб привернути краєві святий спокій. Пішов саме в холодні зимові дні на важку траншейну боротьбу.

У військових акціях під Фредерекшельдом на передовій лінії його несподівано скосила ворожа куля. Сталося те увечорі, 11 грудня, 1718 року.

Так загинув «Північний Орел», як його ще називали, загинув уже на рідній землі, яку так палко любив і за яку наклав головою.

І хоч багато лиха пережила шведська держава тої доби, багато було й трагічних днів, та все ж вона пишається своїм «Північним Орлом» так, як тепер Франція пишається своїм Наполеоном.

Майже в наші часи король Швеції Карло 14-ий Бернадот (1818-1844) великий адоратор воєнного генія того рвучкого «Північного Метеора» поставив йо-

му достойний пам'ятник. Стоїть він у столиці Швеції Стокгольмі, в прекрасному Королівському парку. На постаменті височить шляхетна постать того короля з довгою шпагою в руці, другою рукою показує він на зненавиджену Москву, застерігаючи весь світ від підступного азіята, що збудував свою столицю на шведській землі й на кістках українського народу.

Лицар-король і невідступна тінь лицаря Мазепи пліч-о-пліч безнастанно в авангарді живої України. Вони остерігають весь вільний світ від страшної небезпеки з Москви... і тільки з Москви!

ПАЛАЦ СЕРЕД СТЕПУ

Діялося те давно, не за нашої пам'яті, було тоді, коли вся Полтавщина звалася Вишневеччиною. Степові простори тут неозорні, чорнозем лежав облогом, і татарин-хижак щоразу шукав здобичі.

Саме тоді опівночі мчали два вершники — один з сивим вусом та гострим оком, другий молодший ще вояка. Обидва в добрих жупанах, з пістолями за поясами та турецькими ятаганамі при боці. Мчали битим шляхом повз Полтаву на захід сонця, туди, де лежали великі полтавські села Решетилівка та Супрунівка. Але зараз же за Полтавою попустили коней, а далі почали й приставати. Темна ніч була, коли вершники разом сплигнули з запінених коней і підійшли впрост до чорних куп розгонистих дубів, серед них біліла панська кам'яниця. Старший вдарив пужалном у дубові ворота. Блимнув огник, і тихо відчинилися двері, хтось хрипко гукнув:

— Пугу-пугу!

— Козак з Лугу...

— А може з татарських ярів та яруг?

— Ні, Семене, з самого Кракова.

— А-а... Чую, ясний пан Самійло.

— Не хто інший, як він.

Важкі ворота відхилилися настільки, щоб пропустити козака з конем і знову зачинилися на засуви та колоди. В усіх кутках заснували тіні, бігли назустріч, брали коней і тихенько гомоніли:

— Вельможний пан приїхав... що сталося... що?

— Все гаразд, все добре, — вітав козаків пан. — Де пан сотник, покличте!

— Я тут, ясний пане!

— Добре. Скоро похід, лаштуйтеся, через тиждень-два до Січі.

— Скільки брати хлопців?

— Три сотні. Як пані?

— Все гаразд.

У покоях тихо. Зустріла панів тільки стара покоївка Текля з свічкою в руках. Низенько кланяючись, Текля питала:

— Ясний пан буде вечеряти?

— Так, два келешки міцного меду.

Видно, тут не любили багато говорити й стереглись багато питати. Внесли вечерю й засвітили свічки, стало видніше. Старий пан, князь Самійло Зборовський, без кобеняка видавався дужим, загартованим в герцях козаком. Мав довгого, вже сивого вуса й голене підборіддя, з-під насуплених густих брів виглядали з глибоких ямок гострі очі, зловісні очі під час ядучої усмішки. Це тут, під Полтавою, було його гніздо, серед диких степів, де тулилось із стоню тих кусючих джмелів, заохочених жити на волі з побратимом їх великим магнатом князем Михайлом Вишневецьким. Сам Вишневецький жив у степових розкошах геть далі аж у Лубнях. Цей степовик не тільки заохочував, а й давав своїм серденятам і підмогу грішми, харчами, військовою потугою, а, коли треба було боронити Україну від наїзника, то давав на це й цілий компут добре гартованих козаків. Сюди, до Лубень, і ладився пан Зборовський побачитись з побратимом, порадитись, як розігнати ятаганом журбу-туту.

Молодий пан Левко Сангушко був при дворі польського короля Генріха Валуа. Було йому так щонайбільше двадцять років, доводився старому князеві свояком, був рідним братом князевої дружини Ірени. У нагальній справі лишили краківський Вавель і мерщій мчали під саму Полтаву.

П'ючи з кришталевої чарки золотий мед, князь тихо казав:

— Вже світає, Левку. Які короткі ночі влітку в нас. Які вони пишні-препишні. А-аах! — позіхнув він і знову вмочив вуса в келешок.

Левко мовчав і тільки спідлоба глянув на відхилене вікно й розкішну гілочку бузку.

— Не журись, Левку! — торкнув його князь. — Все, що сталося у Вавелі, тобі ні до чого, то вже моя біда. Я тому збитник. А ти ось послухай, що казати-му. Завтра вранці скажеш моїй дружині, а твій милій сестричці Ірені все, розумієш, все, що сталося у тому Вавелі, тільки обачно, не картай даремно серця й не лякай, а легенько торкни, як пушинку. Ти козак молодий, надивився при дворі всього, знаєш, як ска-

зати, як дещо й притерти.

— А ви ж як, ясний пане? — з тугою спитав Левко.

— Перепочину так годину-другу й рушу до побратима на розмови.

Левко підняв брову і глянув на князя.

— Не розумієш? Ну, тоді скажу коротенько: візьму сотника Нетудихату та ще з десяток козаків і на Лубні до князя Вишневецького по пораду. Там найдемо, чого шукаємо, — і він лагідно поторсав за плече юнака.

* * *

Князь Зборовський давно вже протупотів з своїми козаками, давно вже й сонечко піднялося з-за гаю так, як на два дуби, а молодий паж вавельського двору все сидів за столом у глибокій задумі. До покоїв зайшла Текля, загасила свічку і глянула на поного юнака.

— Милій пан так і не спочивав? — питала покоївка, приглядаючись до втомленого гостя. Юнак підвів голову й... тільки.

Через годину завітала пані Ірена, струнка, смуглява, в пишних косах, що тугими пасами лежали на голові, як корона, в блакитних очах світився переляк.

— Брате, коханий брате! — шептала вона лячно, обіймаючи брата. Вони були подібні, тільки й того, що сестра видавалася більш змужнілою, старшою.

— Що сталося? Де наш пан? Чому так швидко вернули з Кракова? — засипала вона, пильненько приглядаючись до засмученого брата. — Лихо яке спіткало вас? Де наш пан Самійло?

— Нічого, сестро, все... гаразд. Пан Самійло помчав до Лубень... нагальна справа...

— Яка?... Чому не кажеш? — торсала вона брата, все лякаючись якоїсь халепи, таємниці. — Кажи все, не бійся, адже ми Сангушки, ми з тої шляхти, що не боїться ніякого лиха, кажи сміливо — все перетерпимо.

— Направду, сталося лихо, але... — і він раптово замовк.

— Ходімо до малої залі, тут зручніше... оттак, сідай у вигоді, сідай і кажи все, все... Була коронація короля?

— Була, все як слід, — шепотів зблідлими вустами

брат. — Було все, тільки бенкет не пощастило відбутися в злагоді.

Сестра слухала, не спускаючи очей з брата.

— ...не пощастило. У Вавелі сталася велика прикрість. Була там нечувана пишнота, з'їхалося найсвітліше панство, приїхало багато там панства й з самої Франції, бо ж наш король адже родом з Франції, з дому Валуа...

Сестра капризно хитнула головою.

— Кажі швидше про лихо... лихо! — прикусила вона губу. — Електора я знаю, хоч і не була на той час у Вавелі... хорію я. А ти плещеш дурниці: сам адже знаєш, що наш пан Самійло щирий приятель нового короля, бували обидва на гостинах, на ловах, розважалися. Скажи краще, хто був за церемоніймайстра?

— Граф Ваповський, перемиський каштелян. Саме через нього й сталася біда... з нашим укоханим паном. На бенкеті все йшло як слід: кожен додержувався етикету, пан Ваповський добре пильнував, а отже не встеріг нашого пана. Пан Самійло був десь на герцях. Вже він у нас такої непогамованої вдачі, що й приїхав до Вавелю на бенкет просто, як є: в латах важких, зброєю і..., здається, під чаркою. Граф Ваповський зараз же запримітив його й пішов навперейми. Я стояв на варті близько й бачив усе. Церемоніймайстер дуже гречно з поклонами попросив нашого пана залишити залю й десь у суміжній... суміжному покої покласти зброю та уратися в шати, пристойні для такої нагоди. Але наш пан затявся, дуже зіритувався, бо його було перейнято саме по дорозі до трону, по дорозі до милого пана нового круля... Ну... і сталося. Мабуть, ніхто не встиг й оком ізмигнути, як пан Зборовський вже встиг витягти важкого ятагана, і пан Ваповський лежав на блискучому паркеті у потоках крові з порубаною головою. Коротко кажучи, наш пан забив зацного польського вельможу церемоніймайстра графа Ваповського.

Пані Ірена дивилася на брата божевільними очима, тоді стала тулити холодні пальці до скронь.

— Його збанітували? — шепнула.

Брат мовчки хитнув головою.

— Таке сталося на бенкеті новообраного короля-француза, — казав паж трохи спокійніше. — Десятки рук хопили князя й, може б, ще одна зацна персона стала жертвою помсти, та, на щастя, сам король за-

тамував велику біду: він взяв під свою високу руку нашого пана, казав замкнути до фортеці аж до суду. Суд відбувся через три дні по тому. Князя збанітували і, як водиться, вбивцю пустили на всі чотири вітри. Сама, здорова, знаєш, на яку небезпеку наражає себе збанітований: адже родичі або й інші які вороги не будуть тепер після суду кликати нашого пана на герць-двобій. Кожен має право забити його з-за рогу. Такої безславної смерті рицаж не схоче. Він хотів би стати на бій віч-на-віч, але він позбавлений такої честі, тому то ми так шалено й погнали на Вишневеччину.

Обоє довго мовчали.

— Виходить, тепер на Січ? — шепнула сестра.

Вона дуже хотіла, щоб брат потішив її іншим яким словом. Але той теж шепнув, але шепнув гостре, як ніж слово:

— Так, на Січ...

* * *

Тільки через тиждень повернувся князь Самійло. І не сам, а з двома сотнями добірних козаків з великої залози лубенського магната. Козаки отаборилися шатрами на зелених панських луках. З багатих сіл Решетилівки, Гуджулів та Санжарів пригнали отари овець, привезли борошна, сала, пшона. В степу завирувало козацьке життя. Татарва здалеку стежила два дні й нараз зникла: орда не любила мати діла з козаками двох великих магнатів з Вишневечини.

Князь Самійло, трохи заспокоєний і втихомирений, ласкаво привітав дружину й навіть пригорнув до себе. Зазираючи своєму панові у вічі, пані Ірена тихо питала:

— На Січ збираєшся, мій коханий пане?

— Так, серце, так..., — тихо й собі мовив пан Самійло.

— То добре... мусиш спокутувати великий гріх великою офірою перед олтарем Пана Бога. Мусиш стати проти бусурмана, що так жорстоко плюндрує наш край з року в рік.

— Кохана пані добре відгадала мій намір: мушу так зробити. Молись за мене грішного, щоб Пан Бог затамував мій гріх герцем з турком-татариним, щоб не смів лютий татарин брати з наших сіл та хуторів білий ясир, не смів грабувати наш край.

— Молитумусь... щоб Пан Бог і Свята Діва Пречиста пособили тобі прогнати хижого наїзника навіки, щоб наш нарід уже ніколи не журився, не плакав-не ридав на руїнах своїх осель.

Коли через тиждень князь вибрався в похід, княгиня довго дослухалася до кінського тупоту, загонистої пісні козацтва. У нічній тиші далеко заносило ту пісню й довго слухала зажурена княгиня вже ледве чутний посвист. Тоді впала навколішки перед іконою Пречистої Діви Марії і стала молитися...

Сотник Нетудихата лишився на господарстві, давав накази досвідченим вартовим пильно стерегти маєток, сам часом лазив на високу вежу й оглядав видноколо. Але в степу на цей раз було тихо: татари добре знали князя та його козаків і стереглися.

Тихо стало і в палаці князя Зборовського. Скупі вістки приходили з Польщі, ще скупіші з Низу, Дикого Поля, з грізної Січі, що була так близько на острові Томаківці. Одного разу примчав гінець з листом від панства Чарторийських, що дуже турбувалося долею панства Зборовських. В листі писалося й про круля, що виїхав несподівано до Франції, то вже й не вертав до Вавелю. А сталося так, що той круль несподівано зрікся польської корони й зараз уже є крулем Франції. Звістка дуже вколола польську шляхту. Сталося замішання при наявному безкоролів'ї. Але так тривало недовго: місце короля заступив Семигородський архикнязь Стефан Баторій. Людина жорстока, але вправна у військових справах і зараз уже воює з Москвою за землі в Інфлянті (Балтика), загнався тепер аж до Пскова. Чарторийські радили панству Зборовським остерігатися нового круля, не дратувати походами на турків, не чіпати Молдавії: Туреччина, мовляв скаржиться польському королеві, уже загрожує сам султан Сулейман іти походом на Вишневеччину. Та й круль не хоче сваритися з турками й дуже гнівається на вельможного князя Зборовського за самочинні напади на турецькі фортеці.

Другий лист був від самого князя. Магнат писав скупю, писав, що воює з турком, вимагає, щоб сам султан ускромив татарів не чинити гвалту в Гетьманщині та відійти геть далі в Дике Поле. Побіжно згадав і Левка Сангушка: казав, що молодий пан вчиться при ньому військової штуки на татарських загонах. Княгиня Ірена поспішила мерщій відписати своєму панові та воднораз передала й осторогу Чарторийсь-

ких про нового короля.

Пан Зборовський зрештою замовк. Дружина довго чекала вістки, виглядала гінця майже щодня. Несподівано, замість гінця, примчав її коханий брат. Сестра вельми зраділа, ледве впізнала: то був уже змужнілий козак з темним вусом, засмаглою твар'ю й дужими плечима. Стала обережно розпитувати, тривожно поглядала на брата й не могла збагнути, чого той мовчить, кине знічев'я слово й посупно палить люльку. Коли ж і говорить, то терпко, мов карбував кожне слово.

— Мене дивує, що приїхав ти сам, без нашого милого пана. Чи все там на Січі гаразд? Чи, може, знову що напелешкали?

— Що може напелешкати козак? — хмарно мовив Левко. — Пособили Січі прогнати яничарів, трусонули турків... та...

— А що... може, не полюбилися новому крулю?

— То-то бо воно й є... Саме в гарячу пору прийшла вістка, наказ від круля Баторія їхати нашому панові до Кракова.

— До Кракова! — нестямилася княгиня. — Гадаю, він не поїхав...

— Виходить так, що поїхав, — хмарно зсунув брови Левко. — Не можна було не їхати: адже його покликано на нараду до Сенату, щоб як слід укінчити війну з Москвою. Круль скликає нараду магнатів, що добре обізнані на герцях. Не їхати — великий сором: сказали б побоявся.

— Що ж наш пан?

— Трохи перепочив від походів, а тоді зібрався: треба ж показатися при дворі й подивитися, як, що й відкіль дме вітер.

— Він же збанітований... — роздумувала княгиня.

— То дарма: круль пише, що вбивство Ваповського сталося не за його королювання, а наш пан стане у великій пригоді саме тепер.

Княгиня схилила голову.

— Не до серця мені така мандрівка, недобре все те...

— Не лякайся, голубко. Король наш войовник і любить таких, як наш пан. Все перемелеться на добре. Наш пан казав мені їхати додому, втішити тебе гарною вісткою та й його ждати сюди.

— Краще б було, якби й ти поїхав з ним до столиці, милий брате, — просила сестра.

— Не проси, сестро, бо й сам знаю, що мушу їхати,

мушу стерегти пана. Адже маємо чимало ворогів... Ого! там будемо обачні й довго не баритимемся. Якщо ж спіткає, боронь Боже, лихо, мерщій додому обоє.

Через три дні Левко кинув масток і зараз же виїхав до Кракова. Пані Ірена відпустила брата до круля Стефана у великій тузі та з малою надією на крулівську ласку.

* * *

Минув цілий рік відтоді. За той час сталося багато змін. Чорні дні завітали до маєтку князя Зборовського. Було літо, соняшне, погоже, як і завжди в Україні, багатій на врожай жита-пшениці та всякої плодовици. В розкішному парку перед кущами жасмину та троянд у вигіднім фотелі сиділа пані Ірена з хусткою в руках. Вона не плакала. Сиділа, мов скам'яніла, і слухала що казав брат.

— Коли примчав до Кракова, — говорив тихо Левко, нашого пана вже було взято до везі. Довідався скоро, що той круль Баторій зрадлива людина й не вміє держати лицарського слова: лицар він не на наш копил, не шляхтич правдивий, а зрадник: хитрощами заманив князя до столиці й то з намови родичів небіжчика Ваповського. Довідалися ми про те занадто пізно. Збанітований мусив би про це знати, але щиро повірив крулівському слову й за це наклав головою.

— Коли... стяли голову? — шепнула пані Ірена, не відриваючи хустки від очей.

— На майдані «Сукеніці» 26 травня, того ж таки року (1584) вранці... там наклав головою. Нестало князя Самійла Зборовського, одного з найкращих основоположників Січі Запорізької, охоронника всієї Гетьманщини та всього козацького народу.

— Де тіло... мого... мого...

І гірко-жалібно зариділа...

Брат пригорнув сестру до серця, сльоза скотилася на довгого вуса, але тільки схилив голову й нічого не сказав...

* * *

Тихо стало в палаці князів Зборовських. Ніхто не заглядав ні до покоїв, ні до пишного панського саду. Тільки рідко коли можна було чути валування собак, але й вони швидко гамувались від гнівного оклику:

— Тубо, Діяна! Тубо, Рекс!

Одного лише разу старий слуга сам відімкнув важкі ворота й пропустив старомодну берлину на широкий шлях. То їхала закордон стара княгиня Ірена Зборовська з сивовусим братом Левком. З ними разом вирушила й челядь.

В саду вже не було чути ні валування собак, ні людського гомону. В палаці стало тихо, як у домовині. Так стояв той палац мертвою купою аж до моторошного 1917-го року. В імлі тої божевільної доби нащадки «золотого Тамерлана — онучата голі» спопелили й пограбували доценту все, що могло «знадобитися в господарстві». Від пишного палацу не лишилося навіть ламаного вухналя. Правда, на подвір'ї ще був колодязь, глибокий такий, що й дна йому не видно. Пішла не знати відкіль чутка, що вода в ньому джерельна, цілюща та що багато тяжко хорих одужало від тої води. Чутка зайшла далеко, і до колодязя посунули нужденні, виснажені голодом, недоживлені. Пиля біля колодязя криничну воду, брали і в пляшечку, але не молилися й не христилися, адже комуністи стежили пильно й від криниці вже вели до Чека. Відтіль ніхто не вертав. Так тривало довго...

А коли прийшов дивоглядний 33-ій рік старі люди прозвали його, той рік, — людиною з видзьобаними очима, людиною виснаженою до краю лютим голодом, якій й цілюща вода була ні до чого. Дехто з старих людей і присягався, що бачив ту страхітливую людину, про яку й в Апокаліпсисі — Святому Письмі — мовиться мова. Блукає та людина по селах, де колоситься дорідна пшениця, але не селянська тепер, і де пройде на своєму червоному коні, кладе горами трупи. Накидано було того трупу з наказу москалів повний колодязь до самого верху. Люди вже перестали ходити туди, та й людей не було, саме гайвороння.

А він, той виснажений юнак на червоному теж виснаженому коні, не вважає ні на що: їде з села до села, з міста до міста й сіє скрізь голодну смерть.

І буде їздити він на тому коні, аж поки натрапить на нездолану стіну, що зветься шляхетністю, мудрістю та глибокою вірою в Бога, вірою наших предків. Тільки ця міцна зброя наших предків, передана ними достойним нащадкам, відштовхне страшну червону потвору назад, на шлях до пекельної Московії, відкіль вона й прийшла.

ЗРАЗКОВА ЖОРСТОКІСТЬ

**«Солдатушки, браво-ребятушки!
— А де ж ваші жони?
— Наші жони — пушки заряджони,
Ото наші жони!»**

З солдатської пісні часів царату.

Московські військовики високого рангу завжди дивували вільний світ своїми деспотично-зимними та безпідставно-кривавими баталіями в чужих державах. Тому є багато прикладів. Вже модерна Московія в часи Петра 1-го вжахнула Захід масакрами генерала О. Меншикова в Україні (Батурин), на Пруті (в Молдавії) та і в самій Москві під час ліквідації стрілецьких полків. Генералісимум О. Суворов завдав Речісполитій непоправних шкод, коли брав штурмом передмістя Варшави, Прагу. Коли ж вступив, як переможець, до самої польської столиці, дав солдатам спочинок й на три дні «гуляти». «Гуляти» на московсько-військовому жаргоні значило грабувати, вбивати, гвалтувати безборонне населення Варшави протягом трьох днів. Суворовські солдати так погуляли там, що в аналах тих незабутніх днів ще й досі обдає морозом кожного, кому лучилося читати ті моторошні рядки сатанинської масакри польського народу. Там же, в тій самій Польщі, не краще повівся й знаменитий генерал-салдафон І. Паскевич, який до речі засипав провалля Курдистану тисячами трупів кавказьких народів, коли брав фортецю Карс. Інший титулований генерал Муравйов у страдницькій Польщі зажив сумної слави «шибеника», бо на шибеницях вигубив цвіт польської молоді та погнав на Сибір кращих з кращих. В ті ж часи, приблизно, московський генерал з німецьким прізвищем Гейсмар в Україні винищував повсталих українських декабристів, а в Туркестані інші «митці» заводили вже свої закони, брали східні держави — Хіву, Бухару, намацували Таджикистан і

облизувались на прикордонні з Індією країни Белуджистану та Афганістану. Скрізь, по всьому світі, лежать кістки московських вояків, скрізь воювали «во славу русского оружия».

У ближчі до нас дні, наприкінці минулого століття, набула широкого розголосу так звана «Русько-турецька війна». Війна ця знаменита неперевершеною жорстокістю та бездушною метою, притаманною лише московській армії щодо винищування ворожих націй. В ці часи балканські народи були все ще під опікою Турецької Імперії. Отже на Балканах ніколи не було спокійно: поневолені народи повсякчас чинили опір туркам і вічно нуртували. Щоб держати балканців в покорі, султани стримували їх своїми яничарами (ірегулярне військо), згодом, коли ту військову організацію було покасовано, користувались новими силами, званими башибузукми. Ці теж вміли швидко тамувати заколоти. Туреччина не хотіла випускати з своїх чіпких рук пишного й багатого краю. Але сталось так, що влітку 1876 року серед болгарів спалахнуло повстання проти зненавиджених турків-османів. Як і треба було чекати, Туреччина кинула кілька полків башибузуків проти інсургентів болгарів-сербів. Вони і вчинили криваву масакру на широку скалю. Адже проти Турецької Імперії повстали майже всі балканські народи, допомагали їм навіть жінки, діти і старі діди. Всі апелювали до європейських держав про порятунок. На апель Європа відгукнулася швидко: через своїх амбасадорів держави послали туркам гострий протест з вимогою негайно припинити огидливу різанину. Але Туреччина не вважала на апель і робила своє діло.

В цій політичній заметілі Росія посідала особливе місце. Петербург вважав споконвіку Балкани й балканців-слов'ян близькими народами й вірою, і генезою, — одного роду з російськими слов'янами. Тому, цілком слушно, вважав своїм обов'язком допомогти балканцям визволитися з турецької неволі. Коли дивитися на це, як на справу лицарської чести, то такий жест можна було б тільки вітати. Але слід пригадати маневри Росії, коли гетьман Хмельницький теж апелював до Московії про допомогу проти Польщі, й чим все те кінчилося. Та й попередні маневри Петербургу на Балканах примусили Захід бути насторожі.

Насувалася громовиця: Петербург квапився і вже в травні 1877 деклярував війну. Хотів лише своїми си-

лами відіпхнути Туреччину з європейського материка і стати гегемоном на Балканах. У себе дома Росія хотіла цю війну зробити популярною всякою ціною серед усіх прошарків громадян. І, справді, на заклик уряду все населення краю широким відгукнулося жертвами, організаціями похідних лазаретів і навіть волонтерів (добровільців-військовиків). Петербург не боявся ні турків-азіятів, ні їхніх башибузуків. Московські солдати, вимуштрувані аракечевськими шпіцрутенами та лютими кантоністами, які ще знали суворовські переходи в Альпах, все ж примусили Туреччину підготуватися до несподіваної війни, особливо коли російські газети стали друкувати хвастливі статті про «прогулянку на Балкани героїв Карсу». Населення занадто бурхливо зустріло вістку про головнокомандувача: ним було призначено великого князя Миколи, — рідного брата імператора Олександра 2-го. Цей акт призначення символічно апробував російську перемогу.

Західноєвропейські держави нашорошено приглядалися й якоюсь мірою нервували.

Скоро надійшли відомості, що російська армія кількістю в 250 тисяч багнетів перетнула кордон і стала бівуаком уже в межах Румунії. Сам головнокомандувач спішно писав до Петербургу, що ніхто не сміє стати на заваді грізному російському війську простим шляхом до Костянтинополя: мрію відродження старої Візантії судилося здійснити тільки імператору Олександрові 2-му. Проте через якийсь тиждень дійшли глухі вістки, що на перечепі грізній силі стала турецька залога міста Плевни та що частинами «нашої» армії ще не пощастило перейти через перевал Шипка. У фортеці Плевна засів, як виявилось, не абиякий турецький комендант генерал Осман Паша. Шанці було скріплено в підступах гірськими гарматами числом до 60 модерних стрілен.

Саме тут і розпочалася війна, війна жорстока та одчайдушна, якої ще не зазнав світ.

Осман Паша набудував редути та криївок на всю свою армію (двадцять тисяч). Він не на жарт ладився держати москвинів під містом і аж ніяк не пускати їх далі своїх редутів. Під Плевною росіяни зібрали до десяти тисяч гартованого війська. Командував тими «солдатушками, браво ребятушками» генерал з німецьким прізвиськом Шільдер. Він гадав швидко впоратися з башибузуками й по-геройському вступити до турець-

кої твердині на болгарських землях. Але сталося так, що турецькі гармати своїми модерними гарматами знищили до ноги вороже військо. І хоч Шільдер знову повів у наступ «свіжаків», наслідки були різке однакові: Шільдер програв битву безповоротно. Такого не сподівався головнокомандувач, великий князь. Він дав неясну реляцію до Петербургу, де швидко дізналися про сумну подію від гінців. Там старалися приховати ганебну програму тим, що то було лише «бойовим хрищенням новаків». Але швейцарські газети писали просто про жахливу правду: москалі зазнали великої поразки.

Великий князь казав поновити атаку свіжими силами.

У червні сталася нова, за рахубою друга, баталія під Плевною. Військові штурми доручено було іншому генералові, теж німцеві, Крюденерові. Дістав він на цю важливу справу армію в 35 тисяч багнетів та в додаток до 200 гірських гармат. Осман Паша тим часом поширив свої позиції новими, більш модерними редуцями та люнетами. Така конструкція добре боронила кожного бійця й водночас давала змогу цілити ворога просто в лоб. Крюденер вів атаку від сходу на південь поштотами інфантерії на турецькі редути. Постійно й поступово до самої ночі. Масові атаки на турецькі позиції, полум'я в долинах, безнастанні гарматні та рушничні вибухи — все це разом творило дивоглядну картину жахливого пекла. Лондонський пресовий орган «Щоденник» так писав:

«Хвиля по хвилі рухливих військових загонів творили таке враження, ніби незримий косар-велетень кладе на великому полі жахливі покоси з людських та кінських трупів. Таке видиво тривало довго, день-у-день. Колону за колоною живих людей жерла якась смертельна мара. Та потвора стояла на одному місці ані руш, чекала на нові жертви, гнані хижим генералом Крюденером просто до вогненної пащі без будь-якого натяку на жаль, гнані зимно й невблаганно. Іноді групи солдатів так близько сходилися й раптом спліталися, як велетенський рухливий спрут. Те видиво нагадувало жахливу й моторошну купу людей в безумному танку. Але видиво прояснювалося, і ми бачили просто солдатів — турків і москалів. Вони билися «врукопашну» і всі нараз зникали у вогненному колі».

Таке видиво бачили свідки-кореспонденти на добре

укріпленому редуті номер перший, Гривіца, зовсім близько від міста Плевни. Фронтową лінію зламали були солдати з регіменту «Пенза», але жоден солдат не потрапив пройти за ту страшну лінію. Всі москалі лягли покотом на тому побоєвищі. Через один якийсь момент 30 офіцерів і більше, як тисяча солдатів, зникли в гураганній заметілі. Польовий бінокль чітко показав, як на очах спостерігача гинули московські полки.

* * *

Хоч як старалися москалі-резервісти, гнані на редуті шпіцрутенами, наслідки завжди були одні й ті ж: їх косив лячний гігант-косар, люди гинули, як мухи. Обсерватор описував те побоєвище так:

«Із своїх укріплених позицій на верховинах турки масово плюндрували ворожі сили, кавалеристи падали цілими лініями під ноги своїх же коней, що топтали вже на смерть поранених або контужених вершників. То був правдивий хаос, в тому хаосі чувся божевільний крик потоптаних, дикі прокльони, страшна лайка. То була видюща смерть, що сунула на людей неблаганним потоком».

Таку божевільну атаку робили московські солдати з наказу свого генерала кожної години. І кожного разу їх скидала з горбів якась невидима гураганна сила. У великому розпачі солдати кидали зброю й чекали на смерть мовчки, без руху, з піднятими руками. За одну-єдину мить всі вони вже лежали долі, прошиті наскрізь кулями немилосердного ворога. Кінець-кінцем, сам Крюденер побачив, що його армія в наступі на місто під горбами Шипки втратила до 300 офіцерів командного складу й більш, як десять тисяч відважних бійців. Він дав наказ відступати, але й відступати не було вже кому. Шипкінський прохід було завалено трупами. Знамениті башибузуки з великої люті добивали кожного бійця з тих, хто ще був в агонії або ворушився. Таким вони робили рішенець своїми важкими сяганами.

Турки святкували перемогу.

Константинопіль сподівався послів з Петербургу, і Осман Паша вже не боявся царського реваншу-помсти.

Але герой баталії під Плевною трохи помилився. Царат держав міцно в руках бойовий прапор завжди, як і цього разу. Петербург без вагань вирішив посла-

ти під Плевну велику й добре озброєну армію в сто тисяч багнетів, додавши до тої потуги ще тридцять тисяч румунів під кермою принца Чарлза, що охоче дав згоду на таку спілку. До всього Петербург посилав на лінію позицій важку артилерію в кількості до п'яти сот гармат важкого калібру.

То була тиша перед страхітливою бурею.

Вже 6-го вересня почалася облога Плевни наново. Петербург спішив по-геройському закінчити Балканську війну. Місто було взяте в облогу з трьох боків з тим, щоб завдати ворогові одним дужим махом смертельної шкоди. Через тиждень розпочато було третю за рахубою баталію Плевни. Сам імператор з своєю свитою (почет) та амбасадорами з чужих держав з цілою хмарою журналістів врочисто виїхав на «театр військових дій».

Тим часом генерал Осман Паша вже встиг перефасувати свою армію та підсилити новим вербунком. Мав він тепер близько 35 тисяч багнетів та 70 гірських гармат. Але все ж сили були нерівні, і перевага кількісно була по боці москалів. Керував облогою генерал Крилов. Розпочав він атаку з того, що підсилював безнастанним поштовхом все нові й нові полки. Він бив по нових і сильних позиціях турецького генерала Омара Тобія. Але й така метода не дала москалям істотних наслідків: ворожі позиції були задалеко. Генерал Крилов посилив натиск злісно-нервово: адже побоевище спостерігав сам імператор. Нервовість швидко передалася й командирам і самим солдатам. Метода генерала Крилова виявилася порожнім блефом. Нерозсудлива метода коштувала царатові до десяти тисяч солдатських трупів. На Крилова тут же стали дивитися, як на нездібного генерала. Наказом згори військо було перешиковане на ходу. Генерали пробували взяти Плевну з півночі на редути Гривіци. Але й тут не повелосся: москалі разом з румунами втратили тут задурно більше, як п'ять тисяч безталанних бійців. Лише трохи пощастило молодому генералові Скобелеву: з своїми солдатами він міцно закріпився в кількох ворожих редутах Гривіци. На нього звернув увагу сам імператор і напроорокував йому блискучу кар'єру бойового генерала.

Турки, хоч і були теж пошарпані, але все ж не здалися. Армія Османа Паші потребувала перепочинку та нового вербунку. За московську армію не могло бути й мови: вона вся була пошарпана й потребувала

докорінних змін. Це бачив сам імператор. Але, на пропозицію того ж імператора, слід би було взяти кляту Плевну голодом. Це міг би зробити геніяльний генерал— інженер Тотлебен.

З тим імператор і виїхав до столиці, похмурий і неговіркий. Його дивувала завзятість турецьких генералів і нетямучість своїх — всяких Зотових та Крилових.

Нову вже четверту й останню баталію розпочато було 10 грудня 1877 року силами в сто двадцять тисяч свіжого війська саме тоді, коли Осман Паша не міг дістати ззовні ні харчів для армії та населення міста, ні свіжих підкріплень. Його армія голодувала. Османова армія не тільки голодувала, вона до всього ще й хоріла на тиф і зовсім не здатна була вести боїв високого патріотизму, так необхідних в наступні страшні години. Тепер вона просто конала. Армія ця була цілком спрацьована й не могла стати проти ворога набагато сильнішого, ворога, який жадав помсти.

Тяжко поранений генерал Осман Паша не вагався: адже Константинопіль мовчав, столиця не збиралася давати допомоги ні солдатами, ні харчами. В критичний момент він махнув рукою, і над фортецею на вітрі залопотів білий прапор.

Русько-турецька війна тривала 143 дні й закінчилася 31 січня 1878 року.

* * *

Москалі перемогли... То була зразкова перемога насильника, перемога, добута впертою жадобою привласнити чужий край, хоча б і ціною десятків тисяч забитих «солдатів». Імператор Олександр 2-ий разом з сенатом постановив кинути на цю безумну справу чверть мільйонову армію людей, відірваних від мирної праці, відірваних від землі хліборобів. В цій огидній війні загинуло багато українців за чужу, непотрібну їм справу.

Вже вертаючись додому, московський генерал Скобелев згадав, що тут десь поховано великого гетьмана І. С. Мазепу. Він доручив спритним фельдфебелям відшукати ту могилу, святу могилу нашого народу. Могилу було найдено швидко. Труну було витягнуто з церкви святого Юра і по-блюзнірському розбито, кості й похоронний одяг спалено...

Так москалі віддячили Україні за її примусові походи в чужі краї «во славу русского оружия».

ОДНА — ПРОТИ ХМАРИ ЛЕГІОНЕРІВ

В Лондоні, зараз же праворуч, на майдані Кінгс Кросс, перед величавим палацом парламента, височить імпазантний мармуровий постамент. На ньому кінна група з войовничою жінкою зі списом наповітові. Жінка ніби стримує шалений гін баских коней, що в несамовитому леті несуть її стрілою в чисте поле на останній, смертний бій.

— Хто то?. Хто то?... — питають вкрай здивовані туристи.

Вони обступили постамент тісним колом і невсилі відірвати очей від того загонистого гону зіритованих диких коней, дикої сцени гонитви.

— Королева Бодіссі, — шамкає гід і йде делі: йому вже набрид натовп туристів, набридло й повідати одне й те ж.

Але натовп не відходить, натовп уперто шукає правдиво-щирої відповіді й, зрештою, жадібно-уважно читає внизу постаменту викарбоване золотими літерами ім'я й чини тої дивоглядної королеви.

Діялося те диво дуже давно, коли теперішня Англія звалася старим Албіоном і поділена була на безліч кланів — племен, якими керували тоді князі, а в інших випадках і королі. Тільки вже в 60-тих роках по Різду до тих понурих і туманних островів знезацька заглянули мореплавці-військовики з континентальної Європи. Ще інші заглянули і в глиб тих таємних земель. То були гартовані військовики-легіонери пишнокультурної Римської Імперії. Край, що його вони бачили вперше, видавався їм понуро диким, як диким здавався й сам нарід, що вбирався в хутрянні шматки, молився невідомо кому й жив по шатрах. Бачили, що тільки духівники носили довгу білу ношу та сиві бороди, звалися друїдами. Вище панство теж носило кращу ношу, озброювалося списками й досить вправно орудувало короткими ножами. Вміло добре гарцюва-

ти на диких конях.

Славнозвісний Юлій Цезар (100-44) перший перетнув старий Албіон року 55-го. В Сенаті він докладно розповів про свою експедицію в незнаний світ, розповів іще, що в тому понурому краю живуть дикуни й панують щоденні тумани, але навдивовижу край багатий на мінерали, кам'яне вугілля, срібло, золото і глибокі річки, де водиться безліч риби та куди можна заходити римським кораблям впрост до самих берегів (Темза, Клай). Це ствердив й інший римський генерал Авлюс Плавт, що заякорився тут з великим військом в 40 тисяч мечів. Слідом за ними зробив експедицію до Бритійських островів і римський імператор (41-54), але вже як завойовник. Він вів цілий корпус випробуваних легіонерів, що й осіли тут на стало, як господарі хмарних островів. Направду, імператор послав сюди своїх осадників лише на пробу. Ті перші європейські осадники встиглися на північних та західних пагорбках Йоркширу та Велзу. Тут вони натрапили на войовничі племена піктів і скоро побачили, що без добрих фортець нічого не вдіють.

Легіонери кинули зброю, і миролюбиво просили тубільців допомогти розбудувати добрі шляхи, за це обіцяли заможне життя, обіцяли навчити різного ремесла, вірно обробляти землю та добувати коштовні підземні скарби: оливу, мідь, залізну руду тощо. На такий заклик найшлося багато охочих. З таких добровільців легіонери творили так звані «робочі батальйони». Справа пішла добре, навіть краще, як думали нові осадники. Історики твердять, що тільки з приходом на острови римлян в старім Албіоні швидко запанувала справжня культура з наявними ознаками до прогресу.

Але квапитися з такими висновками все ж не слід.

Щоправда, матеріальна культура скоро тут забуяла пишним цвітом під пильним наглядом римських фахівців. Але та культура ніколи не йшла впарі з розвитком духовних потреб тодішнього населення Бритійських островів. Римляни дуже дбали про метасіацію темних на колір своїх колоністів з ефектними, панночками, білосніжними жінками піктів з далеких горбів Велзу. Але дбали лише за певний прошарок, прошарок еліти тих часів. Так само вони і в самому Лондоні та й по інших новозбудованих містах дбайливо відгороджувалися від кепських «варварів» мурами. Було тут набудовано чимало мармурових палаців,

майданів з форумами для зустрічей, судових установ, лазень та портиків, без чого культурний римлянин аж ніяк не міг обійтися. На форумі авжди був портик з аркою, колонади, під якими збиралися правники, судді, лікарі, пацієнти, поети, фермери, банкіри й навіть гарні панночки та юнаки для приємних зустрічей. І для повного ансамблю вигід тої далекої провінції Римської Імперії побудовано було пишні лазні, про які лондонці ніколи й не чули. Палаці обкладено було мармуровими плитами та зручними лавами й басейнами для вибагливого панства.

Але по далеких селитьбах диких бритів було інакше.

Там, геть далі за фортами Лінколн, Честертон, аж до Албані й затоки Велш, сиділи войовничі племена піктів, які аж ніяк не хотіли римлян за своїх панів, не хотіли давати будь-якої данини й навіть люто нападали на невеликі загони збірщиків податків. Так було в Норфольку, Камбрідшайрі й далі на північ і схід, аж до Оркнейських островів. Ці племена навіть не хотіли коритися тим своїм королям, що раз-у-раз пертракували з войовничими зайдами — римлянами та їхніми достойниками. Вони слухалися лише своїх фанатичних ченців-друїдів, що вчили ненавидіти тих зайдів. Саме до цих диких регіонів Рим і послав досвідчених легіонерів під кермою генерала Светонія Паулюса. Новий губернатор прибув саме вчасно до цих небезпечних племен. Вони вже були роздратовані збірщиками й тими податками, якими їх обклав новий прокуратор Деціанус Катус. Королем тих великих просторів був тоді досить лагідний і в'юнкий Прасутаг. Але він скоро помер (61). По собі лишив молоду ще дружину, на ім'я Бодіссі, та ще двох доньок. Отже не мав сина-спадкоємця, тому імператор Нерон, в часи якого сталася подія, не схотів апробувати спадкоємницею королеву тих регіонів. Зробив так з намови прокуратора Деціануса, що дуже хотів весь той регіон передати під протекцію Римської Імперії. Королева Бодіссі рішуче оскаржила ту Неронову постанову, але прокуратор з наказу генерала Светонія, схопив ту войовничу королеву півночі й без будь-якого права наказав відбатожити її, а на обох доньок натягти шматанину («гуню») й так пустити на глум. Оборонити свою королеву британці не наслідилися, бо в тому місті (Норвіч), де сталося таке свавілля, було багато легіонерів. Проте, така тяжка образа дарма не обійшлася ні Светонієві, ні Катусові.

Подія блискавкою облетіла всі брітійські племена: королева зняла повстання. Сталося те року 61-го.

Повстання охопило майже всю північну й східню частину старого Албіону й перекинулося загрозливою пожежею аж до самого Лондону. Проти Риму зняли повстання найкращі шайри (області) Ессекс, Гертфордшайр, Дабуні, Коріган та весь південь. Всі племена кинулися до зброї в оборону свого краю проти зневаженого ворога. Ніхто не сподівався такого раптового шалу повстання. Першою жертвою кривавої масакри стало найближче місто Колчестер, людність була буквально паралізована: всі тікали, бігли, хто куди, тікали потоком. Навала озброєних списами цілих кланів за мить обернула все місто в пустелю.

Королева в своїй оригінальній двоколці, куди було впряжено диких коней, несамовито мчала просто на легіонерів, що нашвидку шикувалися, аби дати сяку-таку відсіч. Але вйовничого запалу дикого війська не здолні були зупинити навіть витривалі ветерани генерала Светонія. Бодіссі всадила біля себе обох вродливих дочок, гнала коні й божевільно кричала:

— Я воювала за своє королівство, зараз б'юся напропаще за свою особисту, втрачену свободу!

По дорозі вона бачила друдів, вони палили священні вогні й молилися богам, щоб допомогли їхній коханій королеві вигнати ворогів з їхнього поневоленого тепер краю. Тут, наснажені тими духівниками, клани по дорозі буквально посікли на шматки тисячі вправних легіонерів, інші рятувалися по гаях та ярах, ще інші тікали до наметів, де ще стояли свіжі сили. Светоній тим часом гнав свою кавалерію до Лондону, щоб перехопити навалу тої орди й ударити з свіжими силами на клани брітійців. Йому теж конче треба було боронити арсенали й склади амуніції, що були побудовані на узбережжі річки Темзи. Він дістався туди запізно: все місто було в полум'ї, горіли навіть ближчі селитьби. Светоній міг лише спостерігати, як розлючений натовп тих племен різав лондонців, нікого не милуючи. Горів багатий Колчестер, падали в плум'ї прекрасні палаци, римські храми, валились мости-віядуки, в попіл оберталися величаві лазні.

З високих горбів видно було широкі обрії, все було понищено на тому величавому видноколі, працю легіонерів та різних митців Римської Імперії прецінь за короткий час обернуто було на попіл.

Так помстилася королева Бодіссі за себе, за своїх коханих дочок, за свій край.

Історик (Тацит) твердить, що за кілька днів Римська Імперія втратила тут більше, як сімдесят тисяч прекрасних вояків, саму ж людську працю обернуто в ніщо.

А тим часом втихомирені племена, більш як сто тисяч осілих мешканців, рушило з насиджених місць й посунуло геть на північ з усім майном і худобою. Вони йшли геть далі, куди вела їх укохана королева Бодіссі з дорогими доньками.

Тільки тепер генерал Светоній побачив, що перед ним стояв правдивий недисциплінований натовп: та юрба нараз спалахнула полум'ям помсти й також швидко прохолола. Тепер кожен клан квапився до свого рідного селища, свого шатра, свого поля. Проте, бачив він й інше: бачив, як ті клани дуже люблять свій край, люблять свою войовничу королеву та її спадкоємницю. Отже нове повстання може спалахнути знову несподівано, аби тільки того забажала королева Бодіссі. Такої кривавої несподіванки він аж ніяк не хотів.

Римський генерал постановив знищити ті рештки бритійського війська, що ще спроможні були держати в руках спис. З новими силами він вдарив на тих втікачів-переселенців з такою силою, що навіть найвірніші королівські клани захиталися, а згодом змушені були й тікати. Светоній з своїми легіонерами бив таборитів з двох боків, навальню й немилосердно. Легіонери рубали й кололи всіх поспіль: випробуваних меченосців, простих орачів, старих, молодих дівчат, матерів і малих дітей. Нікому не давали помилювання. В цьому безглуздому побоевищі загинуло багато тих, що не шукали вже порятунку, самі кидалися на мечі, аби швидше вмерти, не здатися на поталу ворогові. Ворог той не схотів миру, не хотів навіть капітуляції: легіонери оскаженіло добивали недобитих.

Залишена напризволяще з горсткою невгнугих своїх оборонців, змучена тяжкими днями кривавих боїв, королева ледве доскочила до свого табору й наказала розпрягати коней, дати спочивок.

Обіймаючи сріблястих огирів, Бодіссі розчулено шептала:

— Дякую по-щирості, мої соколи, за вірну службу свій королеві... востаннє! Прощаюсь тепер з вами навіки...

Королева поквалпно пішла до намету з обома дочками і впала змучена на дорозі килими.

— Принесіть цикуту... — шепнула втомлена до краю.

— Матінко наша... матінко... — кинулися до неї прекрасні, як вишневий цвіт панянки. — Не треба... ми не хочемо...

— Не хочете!... Светоній не пошкодує вас, мої бідні часнята: пов'яже він вас і віддасть на глум бестіяльним легіонерам, а мене заріже при вас, щоб бачили... Тоді зрозумієте, що цикута — найкраща зброя проти безчестя. Пийте її, як запашний нард.

Коли через годину сюди примчав генерал Светоній з своїми дорадниками й заглянув до шатра — побачив, що спізнився: мати й обидві доньки її лежали на килимах без руху у вічному сні.

Цикута зробила своє, і ворог не посмів поглумитись. Дивлячись на прекрасну королеву, він все ж глибоко зідхнув:

— Королева цих номадів все ж прекрасна... і заслуговує пишного мавзолею... — мовив тихо, виходячи з шатра в глибокій задумі.

* * *

Важкі часи народжують героїв, каже старе прислів'я. Так було й з Албіоном: він мав свого правдивого, героя королеву Бодіссі, і то в часи великого лиха. Щоправда, королева ця не здольна була зламати інвазійної навали могутньої тоді Римської Імперії: не кликала на допомогу ні скандинавських вікінгів, ні легендарних варягів. Своїми силами билася напропаще проти узурпатора до останнього вояка. Смертю своєю примусила вона Рим замислитися над тим, як небезпечно завойовникові вести вперту асиміляцію там, де цілком здорова нація сама швидко прокладає шлях до свого національно-культурного життя. Без чужого втручання. Рим по смерті Бодіссі став обережним і змушений був попустити віжки в старому Албіоні: цього навчила його войовнича королева сміливих піктив.

У світовій історії маємо тому багато прикладів, з яких не виключаємо й України. Україна за сивої давнини була жажливо розшматована навалюю Золотої Орди, що згодом в свою чергу була відіпхнута в боях на Синіх Водах і під Клецьком геть далі, знову за ве-

лику річку- Волгу. Тоді тяжко покалічена Україна вже нездольна була стати на рівні ноги й упала під кормигу Польщі-Литви. Тільки на світанку одужання нашого краю народилася славнозвісна Настуся Лісовська-Роксоляна, що була благословенна Богом стати на рушники з Великим Падишахом Турецької Імперії Сулейманом Блискучим. Вона ж стала й достойним радником свого мужа та неодноразово хистом і мудрістю спрямовувала мислі чоловіка на чини, які улегщували тяжку долю українського народу. Вона ж впарі з Запорізькою Січчю протирала шлях своєму народові до визвольних пробоїв в турецько-татарських війнах, невгнутому нашому народові, що цілком усвідомив себе, як монолітну націю, уже в часи великого гетьмана Богдана Хмельницького.

КРЕМЛЬ У СТАРОВИНУ

Нові кремлівські владарі хоч і не люблять взагалі московських царів, проте, як це не дивно, декого й дуже адорують. Навіть запозичають методу керми, пильний добір червоних достойників та метких амбасадорів, добрячих агентів. З тих царів сивої давнини уподобали вони найбільше деспота Івана 4-го, що дістав від свого народу понуру назву «Грозного». Саме цього царя комуністи-історики возвеличили, як годиться, визнавши за ним право першости, після Івана Каліти, як найкращого «збирача руських земель». При ньому, мовляв, і народові жилося, як у раю: адже він нищив княжат-магнатів без жалю все на те, щоб народові жилося добре. Але в наші часи ніхто вже не вірить «чесному комуністичному слову», а вимагає правди. Народові потрібна правда, як спраглому перебенді кухоль джерельної води.

Іван Грозний народився від матері-татарки Олени з дому татарських князів Глинських. Великі маєтки тих магнатів були під Полтавою по сусідству з великими маєтками князів Вишневецьких. Був такий час, коли ці магнати великі й малі під проводом князя Михайла Глинського захотіли були відірвати Україну від польської корони за короля Зигмунда 1-го. Але їм не повелося, хоч для цього дала допомогу й Московія, маючи на меті загарбати всю Сіверщину. В бою під Оршею князі степової України зазнали поразки від польського війська, очолюваного православним князем Костянтином Острозьким. Москві тікали врозтіч, а з ними вимандрував до Москви і князь Михайло Глинський з усіма своїми братами. Там вони всі добре влаштувалися і, хоч самому Михайлові наприкінці не дуже пощастило, все ж він встиг видати свою дочку Олену заміж за московського царя-вдівця Василя 3-го.

Від цього шлюбу народилося у неї два сини: Іван

прозваний після «Лютим», і Юрій, який згодом уникав чвар і жив геть далі на провінції («вотчина»). Цар Василь недовго жив і скоро помер від зараження крові. Отже удова-цариця лишилася самотою при двох малих синах. Вища Рада постановила зробити її опікункою, яка мала правити державою за допомогою тої ж Вищої Ради. Але в тій Раді був членом-радником її батько князь Глинський. Він дуже впливав на дочку, тепер регентку, втручався в різні державні справи й сам на свій розсуд робив усе, ні з ким не радячись. Звичайно, так не могло довго тривати. Глинському скоро стала на перечепі сильна партія князя Телепнєва-Оболенського. Вперта й запекла боротьба тривала кілька років. Зрештою, переміг князь Оболенський, якому пощастило арештувати Глинського за намір захопити московський престол. Його було кинуте до тюрми, де він скоро по тому й помер від паралічу (1534). Але Вища Рада дуже боялася опікунки — удови Олени, яка мала великий вплив на старшого спадкоємця Івана. Її, кінець-кінцем, змовники отруїли. Підозра в убивстві впала на князя Василя Шуйського, який теж протирав для себе стежку до престолу. Але слідство не дало ніяких слідів до того, і справу було притерто.

Тим часом царевич виріс і вже змужнів. Його виховували кепсько, дбали тільки, як би догодити молодому царенкві, прищеплювали погані смаки, не тамували нахилу до жорстоких забав (любив кидати з дзвіниці котів, собак, людей кидав у проруб), щепили лінощі й навичку до алкоголю. З нього згодом виріс небезпечний тип, здатний на дикі витівки, тип, який добре знав, що все йому дарма минеться. До всього, до таких поганих звичок, спонукувала, очевидно, й азійська вдача. Молодик цей став при владі вже тоді, коли цілком опанував науку дворцевих інтриг (1547). Застосував ту науку на практиці в широкому закрої при посиленій допомозі вірних слуг «опричників».

Молодик довго радився з підручними, такими, що нічого не бояться. Він вирішив, зрештою, створити собі охоронну гвардію з «колодників» (кайданників) рецидивістів, таких, що жили тільки грабунками, вбивством, гвалтом. Таких можна було найти лише в тюрмі. Там він їх і набрав тисячі. Цей маніяк казав волоцюгам:

— Нащо вам бешкетувати на битих шляхах та в

лісі й, кінець-кінцем, висіти на вірьовці. Краще йдіть служити мені, своєму государеві. Але уважайте! Мусите вбивати та грабувати тільки тих, на кого я покажу пальцем, а покажу пальцем без слів. Коли будете робити гаразд, дістанете царську нагороду: буде вам добра платня, будуть царські харчі й келехи міцної горілки, буде вам і добрий одяг. А за дівчат і не журіться — буде їх на обидві жмені. Тільки мусите заприсягтися на хресті слухатися, зректися батька-матері, брата-сестри й щирого приятеля... опріч мене.

З того часу й народилися опричники.

Звичайно, каторжники заприсяглися вірно служити «батюшці-цареві», берегти його, як зіницю ока і всіх ворогів винищувати до ноги. Іван Лютий зібрав такого війська більше, як п'ять тисяч. Пізніше він подесятерив те військо, бо треба було карати не тільки в самій Москві, а й поза Московією. Ворогів у царя було багато, найпаче на провінції серед багатих гордих магнатів, що не дуже то й боялися молодого царя.

Але той молодий цар уже мав грізну кінноту, добре зодягнену, з лячним знаком червоної собачної голови, символічним знаком опричника: гризти по-собачому кожного царевого ворога. Всі вже знали, хто то такі й нишком христилися та читали молитви, щоб проїхав геть далі цей собака. Так само боялися, як і тепер, коли вглядають енкаведиста-кагебіста, служителя Кремля, в його знаменитих синіх штанях, обвішаного револьверами.

То була чудова кіннота, яка згодом уславилася на всю Європу, хоч була то слава поганого гатунку. З тих убивців цар сам вибрав двох ватажків: одного на прізвище Басманов — призначив на бригадира, другого — Малюту Скуратова (татарин) — для справ виключно таємних. За тих двох цар дуже дбав, хоч згодом став і боятися, найпаче Скуратова, непевного гіганта, правдивого ката.

З тих двох і почалося.

Від опричників залежала вся людність тодішньої Московії. Ніхто не знав, прокинеться він завтра ранком дома чи в тюрмі або на долівці, побитий і пошматований. Цар, як і всі царі, був самодержець і правив самодержавно з пересадою й терором таким, що навіть дивував перських та турецьких амбасадорів, які теж добре знали, що таке орієнт. В кривавих вакханаліях він часто-густо вів перед. Вся шляхта («бояри») була на списку: кого він держав на підозрі, або хто не

догодив чимсь, або й зовсім без будь-якої причини, до того він їхав «у гості». Як він гостював у такого безталанного боярина, докладно писали про те московські ж історики та белетристи (Соловйов, Ключевський, О. Толстой). Багато тут не доводиться говорити. Коротко кажучи, опричники після гостювання лишали «на пам'ять» купи попелу, порізану родину, погвалтованих панночок, пограбований капітал.

Правда, були й сміливі магнати, що наважувалися сказати цареві правду про його керування державою. Таким приміром був князь Ростовський. Цар вислухав уважно, але на другий день князя було кинуте до великої клітки і вбито стрілою. Не побоявся деспота й популярний серед народу митрополит Пилип Количев. В катедральному соборі він прилюдно образив царя, назвав його вбивцею й боговідступником. До всього відмовив йому свого благословення, Святого Причастя й наказав залишити церкву з усім штабом опричини. Через тиждень митрополит опинився в тюрмі, згодом був кинутий до катівні на нелюдські муки. Роботу цю доручено було майстрові страшної езекуції Малюті Скуратову. Цей вправний кат прийшов до камери вночі (січень 1568), коли митрополит стояв навколішках з свічкою в руках і молився. Сміючись і гидко лаючись, Скуратов одним махом дужого кулака збив ветхого ченця з ніг, тоді кинувся на безвладного старця й за мить задавив. (Див. картину художника Рєпіна «Смерть митрополита Пилипа»). В труні, що стояла вже посеред церкви, молодий чернець найшов біля мертвого записку, писану самим царем. Там він прочитав:

— «Цар земний посилає до Царя Небесного усопшого митрополита».

Чернець тихенько поклав записку до труни й схилив голову з молитвою на тремтячих устах. Він не смів глянути на царя, що сидів тут у чернечій ноші, з камілавною на голові й пильно стежив за всіма ченцями. Його вже ніхто не смів не то що виганяти, ба навіть сказати слово докори. Наслідки такого вчинку були занадто ясні.

Ще перед цією подією цар затьмарив усю Московщину великим смутком, вбивством свого єдиного сина-спадкоємця Івана. Був то юнак уже одружений і жив біля батька в Кремлі, тільки в суміжних покоях. Якось рано-вранці цареві чомусь заманулося завітати до свого спадкоємця. Ішов, спираючись на свого зна-

менитого костура з гострим залізним кінцем; був то костур саме той, яким він убив колись Василя Шибанова — посла князя Курбського. Тепер ішов і вже дратувався, що не бачив будь-кого, хто б його зустрів. Але з челяді вже хтось дав знати. Налякана дружина царевича вибігла перша до такого раннього гостя, навіть не вбрана, як слід. Це ще більше зиритувало хобливого гостя: він став лаяти невістку по-московському й намірився майже вдарити кострубом. Збіглися слуги, прибіг уже в пишних шатах син для зустрічі високого гостя. Але... нараз став між батьком і дружиною, вбачаючи грозу. Цар, у великій люті, з піднятим костуром, вдарив по голові не невістку, а царевича. Удар був смертельний: костур попав у скроню і смерть прийшла за секунду. В другу мить цар стояв уже скам'янілий перед трупом забитого сина. Передають, ніби він скаменувся, кричав, плакав, кричав про допомогу, та все марно... Син помер у нього на руках. (Див. Мілюков: «Записки з російської історії»).

Здавалося б, цар насправду мусив скаменутися й сам себе приборкати. Але такого зламу не сталося. Навпаки, безпідставна лють посилилася, самодержець став буйним. Так, приміром, влітку 1569 року агенти донесли, що його небіж Володимир намислив тікати до Польщі. Не роздумуючи довго, з своїми добірними опричниками цар напав на палати винного князя, зігнав усіх до одної світлиці — мужа, дружину й четверо малих діток — і наказав пити отруту з мисок, піднесених опричниками. В момент, коли вся родина корчилась у смертельних муках, цар з катами гуляв у карти й дуже сміявся з того, що виграв у Басманова і Скуратова дві гривні (шість копійок). Великий маєток і кам'яницю безталанного небожа було секвестровано і згодом передано фаворитові Басманову. Така ж доля спіткала і князя Курбського. Правда, цей князь встиг утекти в Лівонію. Але Іван Лютий все ж помстився на його челяді, а багатий маєток віддав Малюті Скуратову. За його царювання таких секвестрів було дуже багато. Опричники через своїх агентів старалися очорнити будь-якого багатого шляхтича, аби забрати маєток. В таких випадках селяни тікали, земля лежала облогодом, незорана, незасіяна. В Московщині тоді часто-густо ставав недорід, населення голодувало, по великих шляхах вешталися розбійники.

Але про сталий лад в державі цар-маніяк не дбав, проте, багато думав про «воз'єднання» чужих земель.

Першою жертвою такого воз'єднання став великий Новгород, дуже старе місто з своєрідним республіканським укладом життя. Проте зберегти свою незалежність новгородським громадянам було важко. Новгород змушений був стати під опіку московської держави, яка все ж лишила за Новгородом деякі привілеї. Тепер, у січні 1570 року, Кремлю донесено було, що великий Новгород посилено пертрактує з Польщею й хоче ніби перейти під протекцію польського короля Зигмунда «старого». Прочувши про це, Іван Грозний вирядив негайно велику армію. Сталася жахлива масакра, яку докладно описав історик Соловйов і Ключевський. Новгородці втратили рештки своєї волі, втратили свій вічовий дзвін і вільний торг з заморськими державами.

Цар же майже до самої смерти вперто вів так звану лівонську війну, головним чином за те, щоб просунути ся на захід, до Балтики, а водночас захопити чужі землі і приєднати до Московії українсько-білоруські землі. То була огидно-жорстока війна, коли кепсько озброєне московське військо навально йшло вперед, «давило німчуру-супостата черевом». Зрештою, спілка північних держав з Швецією на чолі відіпхнула московських варварів на їхні старі кордони. Лівонська війна закінчилася (1583) цілковитою поразкою Москви.

Після невдачі на заході Іван Лютий став пильненько приглядатися до сходу. Там, за широкою Волгою були ще необмежені простори, які ще легко можна було «воз'єднати» без великого кровопускання. Так, без тяжких старань, було загарбано Казанське ханство, Сибірське, Астраханське, Ногайську Орду, де навіть опричники могли показати свою міць, а більш за всіх Малюта Скуратов.

В останні дні цей велетень-татарин дуже надокучав цареві й навіть заважав. Всі відчували, що цей кат уже відслужив своє. Але Іван Лютий зазирає ще далі: він боявся новонародженого конкурента в Казанському ханстві, де Малюта зискав велику популярність серед своїх земляків-татар. Отже наполоханий Кремль змушений був вважати на нашіптування Басманова, вірного царського слуги. Вирішено було скористатися з нагоди: Малюту було арештовано й після короткого суду розстріляно за зраду. Кремль не змінив свого юдиного обличчя й донині.

Опричники ще шаліли, хоч усі бачили, що серед

них ішла велика ворохобня за мастки, даровані царем боярські мастки. Найвірніші опричники, а їх було небагато, старалися з усіх сил вислужитися. Така вислуга тичилася найбільше самого Кремля, домашніх клопотів Івана Лютого, різних інтриг, сварок і навіть царської «почивальні». Треба сказати, що цей дегенерат дуже був охочий міняти жінок і, якщо вірити тодішнім літописцям, розводився вже шість разів і мав в подружжі сім жінок. Отже з ними було багато клопоту: кожна з них прокляла свою нещасливу долю. Були такі, яких він живосилом постригав у черниці, інших вчив уму-розуму дротяною нагайкою. Одну найкращу велів вправним опричникам посадити у візок, застелений килимами, впрягти диких степових коней і щосили гнати до глибокого ставка. Під несамовиті крики безталанної жертви коні промчали блискавкою й шубовснули просто в ставок на саме дно. Там, на дні, гуляли на волі знамениті хижі риби мурени, які охоче живилися людським м'ясом. Легенда каже, що не одна панночка закінчила своє життя в тому страшному ставку. Цар, між іншим, дуже любив смачне м'ясо тих хижих риб.

В останні дні свого жахливого життя Іванові Лютому ще раз довелося погрозити, але тим, кого він так голубив і за допомогою тих, кого він так щедро обдаровував. Опричники чим далі, тим більше сварилися між собою, чвари переходили в правдиву бійку і, зрештою, дійшло до цілковитого винищення. Цар змушений був розігнати ту виплекану ним же жахливу напасницьку орду, розігнати з допомогою новостворених стрільців.

Але сам уже нездольний був карати своєю рукою, тільки показував кого вішати, кого колоти ножами. Коли ж просили, кого помилувати й пустити на волю, — скреготів рештками зубів, казав виколоти очі й так пустити. Він вельми ослаб, коли довідався, що його шоста, найкраща жінка, так звана «Черкашка» (з Київщини) несподівано втекла додому в Україну й так там сховалася, що ніхто не міг відшукати полонянки й за великі гроші. Дарма шукали, дарма виголошували охочих красунь замінити старому цареві полонянку — охочих не знайшлося. Тикали кисети, повні черв'яків — плювали й тікали врозтіч.

Сконав він несподівано від паралічу серця на провесні року 1584, коли дзвонили дзвони й люди радісно христилися, оглядаючи замилувано весняні сходи.

ДАНТЕ (1265-1321)

**«Хто впав сюди, тому вже немає
вороття».**

Данте

Данте Аліг'єрі! Велетень, відгороджений від нас віками, але близький і рідний нам сьогодні своїм дивоглядно піднесеним світосприйманням, за яким ми тужимо ще й нині в чужій чужині. Свого часу він теж був на вигнанні саме за свої чесноти, за любов до батьківщини, за прекрасні ідеї, які він прищеплював своєму народові.

Був він родовий шляхтич, посідав часом і великі посади, і знав добре всю тодішню Італію, покришену на невеликі держави-міста, якою була і Фльоренція, де він жив довгий час. Це дало йому можливість більше пізнати аристократію й весь її спосіб життя з чварами, інтригами й хитрими плітками, що часто закінчувалися вбивством. Найбільше ж часу уділяв літературній праці. Уже в юному віці відомий був, як неперевершений майстер художнього слова. Світ знає Данте все ж як того, що написав свою гідну подиву поему, давши їй влучну назву «Божественна комедія». Тільки до неї тягнеться рука культурної людини ось уже поспіль шість віків.

Мало того. Цей геніальний поет написав свою трилогію не латинською мовою, як тоді так велося, а мовою італійською, мовою свого народу. Це була новина, новина, за яку його вороги буквально розпинали. Але що було зроблено, того не схотів переробляти, навіть під загрозами. Данте зробив те свідомо, бачив бо, що латина застаріла, мова схоластична, тоді як мова народня, відшліфована вправною рукою, заблищала дивними самоцвітами. Милуватися тими самоцвітами тепер міг весь італійський нарід. Отже Дан-

те був тим першим, хто вивів народню італійську мову на широкі шляхи до культурних дальших здобутків. З схоластикою він порвав навіки.

Фабула тої «Божественної комедії» назбит феєрична, насичена алегоріями й воднораз багата на образи скрайніх пристрастей, притаманних палким південним народам Європи й по цей день. Трилогію поділено на частини: «Пекло», «Чистилище», «Рай». Найбільше вражає перша частина «Пекло», над аркадою якого викарбувано зловісні слова: «Хто впав сюди, тому немає вороття». Але Данте насмілився зазирнути сюди, за допомогою знаменитого поета старих часів Вергілія, обійти всі магічні дев'ять кружал моторошного пекла. Часто падав у непритомі на кам'яні плити пекельного судилища грішників, але відсвіжений бадьорими словами Вергілія спускався все нижче й нижче в хаос безумних людських страждань. Він оглянув пекло до кінця. Пекельне видиво зробило його зовсім понурим, але все ж він найшов фарби, якими дуже яскраво малював усе те, що бачив. Не дурно один чоловік, пильненько оглядаючи дивного поета, сказав:

— Бачу, що цей чоловік напrawdę таки побував у пеклі.

— Чому так кажеш? — питав інший.

— Адже у нього осмалена вся твар, очі горять божевільним блиском, а волосся зачучерявилось від пекельного полум'я.

Те видиво, що йому довелося бачити, описано так, ніби писав усе те сам Сатана. В міру заглиблення вниз, збільшувалися й людські страждання, що діяло на стародавнього читача так, ніби його били легендарними нагаями, що звалися скорпіонами. Головним було те, що в Дантовому пеклі грішники карталися совістю (сумлінням), притаманним кожній людині. І так наявно карталися, що крик, плач і скрегіт зубів тих людських істот, що неслися перед ним у дикому леті, вібував щоразу сильніше в повітрі, як безумний розпач, трагедійна безнадійність вирватися з залізних обіймів свого сумління.

На самому дні вузького кружала Данте побачив лише трьох великих злочинців, що теж несамовито боролися з своїм сумлінням. То були: Юда Іскаріот, Сатана і... тепер мало кому відомий італійський магнат тих часів Джіанчіні. Про нього вже розповідає сам мандрівник по пеклу Данте.

Джіанчіні був володарем великих маєтків, чоловік

лихої вдачі й до всього горбатий. Одружився обманом і силоміць з панною Франческо да Ріміні. Ця панна була схильна побратися з його братом Павлом. Але заручини сталися, і пара тепер кохалася потай, без надії побратися. Обоє все ж бачилися і в часи дозвілля любили читати найбільше старогрецьких кляси-ків, найпаче Анакреона, улюбленого поета молоденьких панночок. Про такі зустрічі довідалася Павлова дружина. Вона й донесла горбунові Джіанчіні. Горбун оскаженів, підстеріг десь в будуарі й обох забив. Обоє і поховали в одній труні.

Історію тої трагедії знала вся Італія, але ходила вона тут в різних варіантах. Убивство закоханої пари вразило всіх докраю. З уст до уст передавали легенди, що їх не могли затерти з людської пам'яті навіть десятки років пізніше. Передавали й таке, що з гробниці вночі завжди чути плач, гіркий і моторошний плач. Коли, зрештою, було відкрито віко, комісія побачила два трупи в коштовних шатах, але все ще в міцних обіймах. Звичайно, люди люблять завжди забарвлювати легенди барвистою фантазією. Сумна історія пари вплинула й на самого поета, який вмістив убійника в пеклі поруч Юди.

Данте ненавидів насильства, а ще більше насильства над жінкою. Його розчулене світосприймання, любов до людини й самої природи було під сильним впливом культури старої Еллади, найпаче доби «Золотого Віку», доби Перікла, доби найвищого культу краси, найпаче культу жіночої краси й розуму. Таку красу в широких засягах пізніше він прищеплював у сучасній йому Італії.

Жінку він любив, як ідеал добра в авреолі духовної краси, краси мудрости, до якої протягом віків поривав світ... Світ шукає її — плекану чарівну мрію так, як шукав знаний світові легендарний скульптор Пігмальйон, зрештою, найшов ту мрію в зображеній ним постаті божественної Галатеї, до якої насмілився диткнутися й за цю мить щастя віддав своє життя. Адже мрію лише можна обожнювати без будь-якого дотику.

Це цілком усвідомив безмертний Данте, який, зрештою, найшов свою мрію — божественну красу Беатріче, найшов тільки в раю. На землі він не міг звести очей на неї.

В своїх дрібних сонетах Данте часто згадує й жінку, але завжди з надхненним пієтизмом. Поет міг шукати, як могутній орел, лише за хмарами, в надлюдсь-

ких задумах. Цей гігант започаткував так званий «Ранній ренесанс» і так міцно, що людство вже не могло відірвати очей від широких і прекрасних обріїв майбутнього вільного життя. Його наступники рвучко ширили все далі й далі ті радісні обрії. Ренесанс (відродження) швидко став ширитися по всій Європі в усіх галузях науки, техніки та мистецтва.

Данте — справжній велетень творчої думки. Адже то він, зрештою, найшов нечувану Архімедову підйому, коловорот. Тією підйомою, могутнім життєдайним словом він струсонув усим світом, показавши людству безмежні простори до щасливого для всіх нового, чудового життя. Він ніколи не вірив у якісь понурі безбожницькі катаклізми (катастрофи). Навпаки, Данте вчив вірити в Боже благословіння навіки, вчив любити Божий коштовний дар — природу, любити людину в широких засягах. Цим світосприйманням добра Божого просякнута вся його напрочуд прекрасна творчість і, найголовніше, його неперевершена «Божественна комедія».

Твір цей існує шість століть, а все є свіжим, невичерпним цілющим джерелом глибоких роздумів про вічну Божу Справедливість, втілену в людському естві магічним словом, що зветься сумлінням.

Щасливий той нарід, що дав світові такого, направду, геніяльного поета, як безсмертний Данте Аліг'єрі. По всіх великих містах прекрасної Італії височать пам'ятники цьому влетню завжди нового цілющого слова.

Але не тільки італійський нарід, а й усе людство схилає голову перед ім'ям того, кого людство увінчало лавровим вінком ще за його життя.

ТЕМНЕ ЦАРСТВО

Так назвав московську державу в усіх її прошарках відомий публіцист Микола Добролюбов. Наш же історик М. Костомаров писав, що яскравим зразком безприкладного деспотизму та кривавого підступу може служити царювання монгола Бориса Годунова, що тривало всього сім років (1598-1605).

Той відтинок часу, насправду, був кривавим клубком хитро плутаних інтриг, що завжди кінчалися мордом, таємничою смертю та звірячим вбивством трудового люду, люду голодного, що вже на вулицях вимагав хліба. Московщиною тоді правили царі з династії Рюриковичів. Населенню дався тоді взнаки потворний цар Іван Лютий (1547-1584), син царя Василя й цариці Олени з дому Глинських, з лівобічної України. Її син Іван, прозваний Лютим, був жонатий аж сім разів і все нещасливо: він їх сам судив, сам і мордував. Одну з них всадовив до візка, впряг диких коней і погнав, щосили до глибокого озера. Вона потонула разом з візком і кіньми. Інша щасливо вирвалася на волю, втекла додому в Україну й добре сховалася від потворного «царя-батюшки». Ще одна, вже остання, змушена була тікати з малим сином Дмитрієм далі геть аж до міста Угліча за 200 клм. від Москви. Звалася вона Марією Нагою. Переховувалася вона в Углицькому монастирі навіть і по смерті Івана Лютого. Перед смертю цар той наказав боярам посадити на престол свого меншого сина Федора, бо старшого Івана спромігся вбити наповал залізною палицею «під гарячу руку». Але той, менший, все ж був з ганчем: був слабкий на пам'ять і недоріка. Отже до нього було приставлено аж п'ять двірцевих високих радників. Ними були: боярин Богдан Бельський, князь Іван Мстиславський, боярин Іван Шуйський, князь Микита Юр'єв та ще кмітливий Борис Годунов. Останній був паном з тих татар, що вже принатурилися в

Московщині після розгрому «Золотої орди». Годунов хитрощами дістався до Кремля й навіть встиг видати заміж свою рідну сестру Ірину за нового, слабого на пам'ять, царя Федора. Отже при дворі став великою персоною.

З цієї високої ради й почалася мовчазна, але люта боротьба за владу. Годунов навально став промощувати стежку собі до престолу. Тепер він задумав усунути з тої стежки усіх тих радників, що мали рівні права та обов'язки. Авантюрник напав найперше на боярина Бельського. Через своїх агентів пустив він чутку, що вельможний боярин плянує замордувати царя Федора та всю його родину, щоб поставити на престол малого Дмитрія з Угліча, а регенткою — його матір Марію з дому Нагих. Ті ж агенти набрали і всяких волоцюг, допомогли їм вдертися до кремлівських палат та найти й самого вельможу Бельського. Цей радник ледве врятувався: переховувався він в монастирі й з великого ляку зрікся посади високого радника.

Трохи згодом Годунов взявся й за іншого радника, боярина Юр'єва. Цей пан раптово й не знати з чого помер. При дворі про це ніхто не говорив, дома лише шептали, що все те робота «татарина клятого та його сетри Ірини». Безперечно, вельможу було отруєно.

На шиї того татарина сиділо ще двоє: князь Мстиславський, та боярин Шуйський Василь. Їх Годунов ладнався спекатися якнайшвидше. Але ці радники дуже стереглися: вони зрештою наплянували контрудар. З тим пляном вони загаялися на своє лихо. Годунов встиг арештувати Мстиславського й силою постригти в ченці. У монастирі Мстиславський скоро по тому й помер, теж раптово. Ця веремія цілком обезброїла п'ятого вельможу, єдине, що він міг зробити в такому випадку — це тікати. Не гаючись, він спромігся все ж втекти, але родини не міг взяти: вона вся була збанітована, багато змовців було забито, не помилювано й обслуги. Так розправився Годунов з усіма своїми ворогами.

Але не з усіма. Адже в Углічі лишився найголовніший конкурент і то правдивий конкурент на московський престол — малий син царя Івана Грозного (Лютого) — Дмитрій, що й досі ще жив з матір'ю Марією в Углицькому монастирі. Його треба було усунути за всяку ціну. Годунов послав до цього міста вірних наймитів — вбивників. Вони не барилися і вже вешталися по місту, дещо розпитували, цікавилися й манас-

тирем, бо ж були богомільцями й хотіли там ознаменувати себе святим хрестом. Кожен показав монастир і навіть розказав, хто там живе на покою й коли можна побачити малого царевича. Ранком 15 травня 1591 року побожні люди вже збиралися до Служби Божої, коли почули тривожний вічовий дзвін. Нарід біг до монастиря. Всі вздріли страшно видовище: перед олтарем Углицької катедри лежав наслідник престолу Дмитрій з перерізаним горлом.

На жахливе вбивство Годунов відгукнувся глибоким жалем, наказав зробити слідство й найти злодіїв. Злодіїв все ж не відшукали, а слідство виявило, що таких злодіїв і не було, а смерть малого наслідника сталася від недогляду, мовляв, був то нещасливий випадок з вини матері й няньок. Видно було з усього, що вища влада намагалася затушкувати дике насильство над царевичем. Скоро пішли чутки про самого Годунова, як правдивого вбивцю малого Дмитрія, про намір того монгола захопити владу в свої руки та узурпувати московський престол. Вперті чутки дійшли й до цього близького радника — слабого царя Федора. Чутки в різних варіантах дратували і хвилювали Годунова, зрештою, він наказав арештовувати винуватців тих чуток. Але їх було безліч, отже до тюрем кинуто було тисячі ні в чому не винних і селян, і робітників. Всі вони найшли смерть в глухих підвалах страшних тюрем. Але справжніх винуватців так і не відшукали. Брали на допит і матір забитого Дмитрія. В тюрмі її примусили написати заяву про те, що її син ніби сам тяжко поранив себе і з того помер.

Під час цієї хуртовини хорий цар Федір помер (1598). Ніхто ніколи не міг довідатися, від чого саме помер цар: всі боялися скаженого татарина, якому тепер ніщо не стояло на перечепі до престолу. Врочисто й понуро Годунов, зрештою, вмовився на царський троні (1598). Скипетр і берло (інсигнії влади) вже були в його цупких руках. При вінчанні на царство цей bestіяльний чоловік клявся перед Розп'яттям і Євангелієм, що зробить всю Московщину раєм, а сам нарід щасливим на віки вічні.

— Святий Кремль, — казав він, — і всі московські царі — помазаники Божі ніколи не зраджували даного під присягою слова-обітниці. Нарід дістане подостатку хліба й до хліба. Буде йому легка праця, буде кожному й щоденний обід з віку у вік. Я так зроблю, і слово моє міцне, як адамант. Зроблю все гаразд

на зло державам заморським, що часто глузують і кепкують, що Московщина ніби голодує від неврожаїв. Я щирий друг усіх убогих. Зроблю так, що не буде вже старців та безпритульних волоцюг. Адже всі дістануть родючу землю, ремісники — працю за фахом, навчателі дітей — до шкіл. Геть з-перед наших очей смуток, голод, безробіття. Хай живе наш нарід щасливо, безжурно довгі віки!

Збігла швидко весна, промчали теплі дні літечка. Настала понура осінь, а слідом за нею вдарила морозом люта московська зима. На широких московських просторах стався нечуваний неврожай. Цар все улещував та обіцяв золоті гори. Нарід іритувався ще більше, бо бачив наочно, як Борис Годунов ламає слово й тихцем закріпачує людей за великими панамі, стає в оборону бояр, відбирає землю у вільних хліборобів. Створено було сильні загони, що ловили втікачів, в кайданах передавали можновладцям або записували в стрільці. Настало безробіття, голод. Голодні робітники й селяни здіймали повстання, палили панські садиби, в країні були випадки канібальства. По всій Московщині ширилися незвичайні чутки, дивні чутки, малозрозумілі. Йшли вони все з Заходу, і зрештою, скрізь заговорили в одно: углицький царевич Дмитрій врятувався, спадкоємець престолу живе в Польщі і вже збирається йти на Москву з своїм великим військом. Днями ось-ось мусить уже бути в Кремлі, щоб кинути самозванця Годунова до тюрми.

— Як! Що?..

— Так... адже він вбив безневинного царя Федора, намагався забити углицького спадкоємця царевича Дмитрія, та, хвала Богу, той врятувався. Тепер іде до нас на виручку з великим військом, скоро буде кінець тому Годунову, бо він за нас: десь під Москвою зустрівся з повстанцями. Їх веде на Москву сам кріпак Болотников...

Борис Гдунов заметушився, як звір, що зненацька попав у пастку.

* * *

Був серпень, теплий і благодатний уже тим, що люди могли сяк-так прожити хлібом з домішкою, городиною та всяким сурогатом. Грізні чутки ширилися з дня в день і, зрештою, Годунов змушений був зробити слідство. Він суворо питав Марію Нагу:

— Ваш син, паніматко, як ви самі знаєте, сам себе заколов, бавлячись ножем. Тому минуло неповних десять літ. Тепер баламути ширять чутки, що він живий десь у Польщі. Поляки виховали його католиком, дали військо й на додачу прикинули несамовитих козаків з-за Дніпра. Все те робиться тільки на те, щоб зіпхнути мене з престолу та посадити заброду на моє місце. Робить те польський король Зігмунд 3-ій, аби тільки подерти на шмати всю Московщину. Що то таке? Адже ви мати царевича й мусите знати більше: живий ваш син чи вже давно помер? Бачу, польські то витівки, кажіть правду, бо я не ручуся за себе...

Нага мовчала довго, зрештою сказала:

— То ваша величність твердить, що син мій живий, а я нічого не знаю. Коли б бачила — відразу б побачила син то мій чи заброда...

Вона знов виїхала до Угліча й замкнулася в монастирі, до себе вже не пускала нікого.

Тим часом на Правобічній Україні діялося дивне діло. Молодий пан, що називав себе московським царевичем Дмитрієм осів з своєю гвардією у великому маєтку магната князя Адама Вишневського. Магнат заопікувався незвичайним гостем, що твердив так впевнено одне:

— Я принц з Угліча, щасливо врятувався, бо зарізано було дитину моєї няні. Шукаю щастя вернути права на престол, захоплений монголом зайдою Годуновим.

І він розповів усе, що знав від старої обслуги.

— Всі царедворці, — казав він, — знають мої наявні прикмети, що їх я маю з народження: дві родимі плями — одна на правій руці, друга — на лівій щоці. Прошу глянути!

Царевич показав і плями і в додаток сказав, хто його мати, де тепер живе, назвав обслугу монастирську й будинок, де жив малою дитиною. Князь Вишневський слухав уважно і здивовано, казав розчулено, що дасть добру раду. Він на правду допоміг, як годиться: дав черес грошей і листа до краківського воєводи, магната сандомирського Єжи Мнішека. Мнішек був запеклим ворогом кремлівської верхівки, на яку польський двір дивився з великою підозрою. Мнішек зустрів царевича врочисто, швидко заприятелював і встиг за короткий час пошлюбити свою вродливу доньку Марину з безталанним царевичем. Він квапився використати добру нагоду й якнайлегше посадити на престол

юнака-зятя. В такий спосіб Польща могла б загнуждати азіятську Московію навечно. Про те саме мріяв і король Зігмунд 3-ій. Уже в березні 1604-го року царевич Дмитрій дістав від польського короля визнання-універсал, бо вже тоді воював з Швецією за спадщину, як спадкоємець з династії Ваза.

Царевич не гаяв часу: в серпні 1604-го року він мобілізував більш, як двадцять тисяч козаків, переважно з Чернігівщини, яка була тоді окупована Москвою, чотири ескадрони польських комонників та ще тих волонтерів-козаків, що були під регіментом магнатів з Лівобічної України. Вже на московських кордонах царевич послав ультимативного листа Годунову з Варшави. А в лютому 1605 року був під Москвою.

Отже Годунов побачив наочно свою тяжку скруту. Тепер і армія, і майже всі бояри дивилися на нього, як на узурпатора, що став при державному кермі терором і обманом ніким не покликаний. Він ще тільки планував диверсію, як несподівано при обіді впав на підлогу в жорстоких корчах, з рота й носа лилася кров, його весь час судомило, в судамах і помер. Бояри поспішили проклямувати 16-тилітнього сина померлого Годунова — Федора московським царем, але висока рада відразу взяла ту владу під свій суворий контроль.

Тепер нарід, не криючись, вітав скрізь і всюди царевича Дмитрія щиро й радісно, як свого правдивого визволителя від голоду й від ненависних тиранів Годунових. Скрізь відчиняли ворота. Все духівництво, всі старшини, ремісники й селяни респектували молодого царевича, як свого правдивого сюзерена, навіть до такої врочистої гльорифікації пристав головний воєвода Басманов з усією армією, що до останньої хвилини був по боці родини Годунових.

Через кілька годин розлючена юрба прорвала кордони до Кремля. Вона шукала так зненавиджену родину Годунових. Натовп виволік з покоїв удову царя-узурпатора й на очах переляканої обслуги задавив її, заколото ножами молодого сина царя, така ж доля спіткала й доньку. Несамовитий натовп бігав по залах, вбивав, кого міг здибати. Хтось гукнув:

— Бий Басманова!

— До палацу Басманова!

І шалена юрба за мить вибігла на вулицю.

Але Басманов встиг сховатися.

З Угліча привезено було матір царевича Дмитрія.

Вона тепер не боялася й пізнала свого сина. Москва раділа, веселилася, гули дзвони й по церквах служили молебні за «знайденого справжнього царя, указанного московському народу Господом Богом».

Пристрасті стихали, нарід ніби вже вгамувався. Але так тривало недовго. Новий цар, на жаль, не міг принатуритися до диких звичок і неписаних законів московського панства й самого народу. Правда, він коронувався у Москві за всіма правилами ортодоксальної церкви, але тільки... Вихованець католицької Польщі не міг аж ніяк зректися шляхетних манер, європейських звичок. Більш того, він хотів прищепити де-що найважливіше всьому московському панству. Так він обережно щепив грубому панству польську музику, літературу, одяг і приємні манери, повагу до пань і панночок, ліквідацію «теремів» (жіночі покої), декларував толерацію католицької віри. Нарешті, став заводити балі та всякі асамблеї. В народніх святах став заводити новини з західніх народів і забороняти вульгарний тон серед високого товариства. Все це кидалося в вічі й дуже не подобалося московському панству, що звикло до грубих витівок і гидкої лайки. Глибших мотивів до розхолоджень, здається, тут не було. Проте, москвини вважали такі реформи колосальним злочином, стали дивитися на манірного царя, як на католика, що хоче обернути весь Кремль на католицтво, бо вже й заводить щось подібне до католицької Польщі. Направду, москвинам дивним здавалося все, що вперто щепив їм молодий спольщений цар. Вони розуміли все на свій копил: поняття про честь, повагу до жінок, справедливість, знання чужих мов, любов до ближнього. Царя взято було на підозру. Раптово все змінилося, не можна було ніякими силами перекопати будького з царедворців, що цар правдивий лицар, побожний, сміливий і справедливий. Тепер всі бачили ворога православія, чужинця й ледве що не зрадника. Недовір'я росло серед бояр та шляхти, як лявіна. Повстання мало спалахнути кожної години. Так воно й сталося, виникло в спосіб азійський, спосіб улюблений Москвою і в наші дні. Коновод вельможа Шуйський перший кинув у нарід жахливе слово: «Самознавець». Мав він скрізь своїх агентів, що в слухну хвилину випустили з в'язниці каторжан-убивць. Їх Шуйський і нацькував на Кремль. Побоевище було безприкладне, тут навіть не встерігся воєвода Басманов, який героїчно боронив молодого царя: один з

з каторжників вбив його ножем за мить. Правда, Дмитрій боронився до останку і встиг навіть виплигнути з вікна. Але тут зламав ногу, що припечатало його до стіни. На нього навалилися всі каторжники і вбили за секунду. Сталося це 17-го травня 1606 року.

Так польський ставленик, молодий цар, заплатив своїм життям за спробу бодай малою мірою освіжити дикунське життя москаля. Спроба так дорого коштувала й такому сміливому цареві, як Петро. Він живою силою натяг на царедворців європейську ношу, то правда, але ж вдачі монгола не змінив.

Нарід московський любив жити в свинарниках, любить гльорифікувати й шмаття, як символ «пролетарського походження». Кремль нових часів це добре розуміє: його ватажки типу владолюбця Шуйського дали своєму захарчованому народові подерті штани, каторжну працю й безнастанні черги в гонитві за шматком хліба.

ПАЛЬМА Й ТОПОЛЯ

Одного морозного ранку 1815-го року на подвір'я по-нурної Паризької фортеці вийшов високий пан в генеральській уніформі просто до стіни. Капітан відміряв двадцять ступнів і вишикував напівколом ескадрон солдатів. Сам відійшов осторонь.

Тоді генерал підняв руку, він хотів говорити:

— Солдати! — чітко продзвенів його голос в морозному повітрі. — Сумлінно виконуйте свій обов'язок. Мене засуджено на розстріл, стріляйте просто в серце. Я сам подам команду. Раз, два... ескадрон — вогонь!

Сорок куль нараз прошили груди старого генерала. Падав він на землю вже мертвий з простріленим серцем.

То був маршал наполеонівської армії, сміливий генерал Михайло Ней (1769-1815). Сталося це саме тоді, коли абдикованого імператора Наполеона везла англійська варта до останнього пристановища в Атлантиці — острова святої Олени. Коли прочув про такий кінець свого прекрасного стратега-генерала, Наполеон тяжко зажурився.

— Гірше, як програна баталія під Ватерлоо, — кинув він маршалові Коленкуру.

Розтріл той вразив, мов громовиця, і всю родину Нея: все ж і дружина, і син розстріляного надіялися на милість, думали, що Велінгтон не посміє підняти руки на подоланого й обезброєного, а такого обдарованого військовика-француза. Ні, підняв руку й цей варвар без чести.

Родина вжахнулась. Вона тікала до Німеччини (Вестфалії), відтіль подалася морем у новий світ. Там оселилася на півдні в Тексасі, який вибрав сам син Адам Ней.

Адам Ней після розгрому наполеонівської армії під Ватерлоо, після розстрілу його вітця без суду й ніза-

що, зненавидів криваву баталію, зненавидів Англію і всіх брітів. Шаблю й мушкет дуже легко проміняв на різак в скульптурному мистецтві. Він став скульптором-відлюдком. З Вестфалії скоро виїхав з малою донькою Бетті (Елізабет) та старою матір'ю. Бетті придивлялася, як батько орудує різакон і сама дещо ліпила з білої глини або тихенько сиділа в куточку з книжкою та все приглядалася, як старий майстер творив з мармуру прекрасну подобу жінки чи дитини. Вона теж вчилася, теж ставала відлюдком, очевидно тому, що самий фах вимагав самоти. Бо без самоти мало що можна зробити, можна хібащо задурно втрачати час. Коли її питали, чому уникає подруг, веселого товариства, — завжди казала:

— З мене досить і татуся, якого я дуже люблю. Люблю й безвинного дідуся — маршала Нея та ще імператора Наполеона...

Все ж дуже молодою виїхала до Європи вчитися різбити не якнебудь, а досконало й з мармуру. Осіла вона в Мюнхені, де старанно вивчала не лише різьбарство, а й медицину, зокрема анатомію, під пильним наглядом уславленого тоді професора штуки Христіяна Рауха. Пізніше цей мистець часто згадував примхливу Бетті Нею. Він любив її за наполегливість, старанність і талант орудувати різакон. В нотатках він писав:

«Бетті Нею боялася рутини, снобізму й завжди суворо-нещадно ламала те, що бодай малою мірою здавалося їй вульгарним, тривіальним. Сама вимагала від себе точности, осуду запозичених форм... Працювала завзято, як ніколи, часом хоробливо, але вдумливо, високо-стильно в рамках стриманих емоцій. Дорожила деталями, тими деталями, які часто-густо відзеркалювали правдиво образ і глибину думки. Старалася творити образ безсмертних, людей високого інтелекту, тих велетнів духа, яких зрадлива доля завжди кидала на поталу тлуму. Любила Яна Гуса, Джордано Бруно, Жанну д'Арк, Вашингтона й чи не найбільше Наполеона та його найкращого маршала М. Нею».

За той короткий час в аудиторії Рауха Бетті Нею ма-ла багато цікавих зустрічей. Але всі ті барвисті особи проходили переду нею, як світлі тіні в калейдоскопі, світлі й скороминучі.

За виїнятком променистого молодого ентузіяста — шкота Монтгомері. Обоє були одного віку, обоє шука-

ли споріднених вольових емоцій та врівноважених напруг у творчій роботі, таких характерних для митців 19-го століття, століття «царства духа». Вона навіть одружилася й вирішила їхати до Берліну разом з чоловіком Монтгомері. Але знаменитий Раух зустрів їх тут досить зимно: він був весь проїнятий наскрізь педант, давно вже засудив поверхову емоцію, яка заважала розсудливій творчості та розумінню абстрактних понять. Цього не хотіла знати превередлива Бетті. Вона кинула Берлін, навіть не пошкодувала й свого молодого мужа. Вона поїхала до своєї нової батьківщини — Америки. Здається, лише тут трохи вгамувалася.

Старанно стала оглядати місто: вона хотіла мати гарну садибу, але на просторі палаццо не було грошей. Тоді вона написала королеві Баварії Людовікові 2-му, який колись при зустрічі обіцяв допомогти їй по-королівському. Король був відомий меценат і великий знавець правдивої штуки. Він не тільки допоміг грошми, а й сам наплянував палаццо напрочуд імпазантне, напrawdę, екзотичне, помережане легкими ґратами, химерними куртинами, оздоблене еллінськими колонами й просторими інтер'єрами та великими залами. Король хотів догодити митцеві-жінці, яка вже спромоглася дістати й роботу для себе від самого англійського короля Юрія 5-го.

Тепер робила, справді, без жартів, до всього мала до діла лише рожевий або білий мармур. Жила в чудовій садибі поспіль роки. В родинному житті мала мало радощів, а більше все горя. Мала двох синів. Старший скоро помер, майже на руках матері. Менший був лихої вдачі, понурий, мало говіркий. Мати хотіла, щоб вчився, але він робив наперекір, парубок схильний до марнотратства й дурних мандрів. Але скоро й те набридло: і наука, і материні поради, і пестоці, і погрози. Одного соняшного ранку, пролежавши на сонці, протер очі, глянув на обрій увесь у блакиті й поволеньки пішов. Зник без сліду, кинув усі свої речі, поклав на канапу останній гріш. Пішов світ-за-очі і, вже ніколи не бачила його невтішна мати.

Бетті зажурилася.

Хоч і робила сумлінно, хоч і дивувала всіх тим своїм різакон, яким різьбила дивоглядні образи, а все ж сумувала за дітьми.

Тільки раз, один-єдиний раз спалахнула вся щастям, коли їй було замовлено вирізьбити мармурову постать «Великого корсіканця» Наполеона 1-го. За-

мовив ту постать уряд сніжної Гельвеції (стара назва теперішньої Швейцарії).

До роботи приступила побожно-молитовно й весь час до кінця працювала надхнено, в якомусь захваті, пієтизмі. Але все ж не квапилася, робила вже як цілком вдосконалений артист: вдумливо й так, щоб в кожній згортці відчувалася мужність, виняткова поза орача Європи, що зумів наново переорати край від далекої півночі та й до самих субтропиків Середземного моря. Коли зрештою роботу було закінчено, американці, справді, побачили шедевр, шедевр, яким мали право пишатися. Ней, як митець, стала правдивою громадянкою всього нового світу. За цей час вона дала цілу галерію постатей найкращих достойників свого краю й самої Європи. Возвеличила й таких, що багато зробили для самого Тексасу, так вона вирізьбила постать Сема Гастона, героя Штатів, що відірвав Тексас від Мехіки, Стефана Остена, відомого в історії Америки, як батька Тексасів.

Бетті Ней після довгих років зтяжної праці, зрештою, схотіла спочити як слід. Їй кортіло ще раз побачити Францію, а найбільше соняшний Париж. Париж, що так багато пережив і який зберіг для нащадків безліч цінних реліквій і разом з тим і самий Латинський квартал.

Але ця неспокійна натура не могла найти спочинку і в своєму прекрасному Парижі. Була щоразу в якійсь млості й смутку. Смуток, як привид, як тінь минувшини, все слідкував за нею... слідкував вперто, забігаючи то далеко наперед, то ніби ховаючись в темних закутках зловісних тюрем, що віки в міцній напрузі держать за своїми ґратами жажливі таємниці. Вона бігла з тих темних закутків на сонце, на світ, далі геть до простору, до елісейських алей, до прудкої Сени, до сього обрію.

І знову, немов пекельна сила, знову тягло її глянути, хоч одним оком, на понурі й такі дикі масивні стіни казематів, де в передсмертній агонії конали ті... Господи! Дай сили глянути на стіни, на ті порепані стіни, на яких ще й до сьогоднішнього дня не висохла кров... свята кров мучеників, безневинно закатованих лютими катами. Там сидів в казематі її... дідусь, прекрасний маршал М. Ней, безсмертний, ні в чому не винний бойовий маршал могутнього Наполеона. Ось тут стояв біля страшної стіни. Востаннє дав команду: прошитий кулями, впав на брук, змочений його свя-

тою кров'ю.

І знову тікала до широких вулиць, веселого натовпу, щоб почути щасливий сміх, почути щебет прекрасних весняних птахів... Ах! що я.. Де я? Здається, це площа Конкордія... так... так... Тут стояла жаклива «Мадам Гільйотина»... так, біля фонтану, того он... Тут під сокирою диявольської машини скотилася за мить прекрасна голова королеви Марії-Антуанетти, услід впала і смілива Єлисавета — рідна сестра короля Люї 16-го, помер на цьому ганебному майдані й ніжний поет Андре Шеньє...

А натовп. Натовп пив горілку і в безумстві танцював карманйолу так, як і зараз он в алеях веселиться безжурний нарід... Ооо! Ніхто, ніхто не згадує того страшного гріха, ніби так і треба було... А, може, і, справді, так було треба, бо люди раділи й тепер радіють, що впилися кров'ю, святою кров'ю... «Все прекрасне — жакливе, і все жакливе — прекрасне!» Яку жорстоку правду сказав Шекспір!

Вона швидко йшла до свого готелю. Йшла й думала:

— Не знаю... нащо я трити серце сумними згадками, давніми згадками! А все ж... Хіба маршал Ней давнина? — питала вона якогось пана. — Давнина? — я питаю вас.

Той очманіло глянув на прекрасну пані, круто повернув і почав тікати.

— Ніхто не хоче сказати, кляті! І ще... коли стріляли Нея, в той саме час Наполеона... замученого Наполеона, цілком знесиленого везли до останнього пристановища, до острова Святої Олени. Наполеона, що так жадав покою для всієї Європи, миру для всього світу, але без князя Меттерніха, без царя Олександра 1-го, без монгольської Московії, без чванливого Веллінгтона.

Вона довго лежала з оцетовими примочками, вже без роздумів, бажань, не хотіла нічого бачити тут, в цьому місті людської кльоаки. Ранком підводилася з болями в усьому тілі, брала ванну, за порадою лікаря, пила каву й робила моціон. Тоді поволеньки йшла до вічно юного Латинського кварталу.

— Може, тут надібаю якусь несподіванку, — думала, обережно обходячи маленьку калюжу. — Адже тут і можна найти те, чого шукаєш. Шукаю ж я тільки покою, а часом і здорового жарту, жарту, яким не можна образити будь-кого.

Вона цікавилася тим кварталом ще замолоду. Цікавилася тим гамірливим, веселим кварталом, де можна було зустріти таких безумних, як Мюссе, де Вінї або Готьє чи Верлена, понурого Бодлера або й зовсім прибитого на цвіту Де Нерву. Всі вони хотіли за всяку ціну відшукати Архімедів важіль, і в кожного не було в кишені бодай би одного су.

Але обслуга була назбит чемна, бо хто знає: сьогодні — то все голота, а завтра — багатирі. Утне якусь ювелірну роботу, і він пан на всю губу. Бувало таке, таланти у Франції не переводяться. І сьогодні ще зранку Бетті заглянула в це гамірливе кафе. Її тут всі знали. В кутку за великим столом розхрістана молодь з клубу «Богема» пила каву в складчину й заїдала сендвічами. Чудовий ранок, і Де Нерва пригощав усіх тими сендвічами на гонорар за свої чотири вірші, вміщені в паризькому новому журналі. До молоді підійшов вайлуватий Готьє, майстер витончених шкців. Був у незмінній фесці на розкуйовдженій і вже посивілій голові. Все ж галянтно вклонився і припав до ручки в мозолях від різака. Від нього тхнуло шартре-зом.

— Мадам Ней! Маю для вас сюрприз, он який! — поцілував він же свої пальці в жовтих плямах від дешевого тютюну.

Ней пристояла, тоді сіла біля вікна: у неї був і тут свій куток, якого чемний гарсон уже встиг прикрасити китицею герані.

— Який сюрприз? — питала втомлена. — Ежен! Кави чашечку й тартинку.

— До нас сюди, — ткнув пальцем на дзиглика пан Готьє, — внадилася ходити одна пані з України, — притиснувши слово Україна. — Ви, здається, дуже цікавитеся тим краєм, козаками та їхніми піснями. Та пані українка й до всього велика патріотка і в додачу ще й письменниця. Дещо я вже прочитав, звичайно, нашою мовою. Новелі дивовижні своєю фабулою, а мова — пахоці барвистих ланів.

Ней всміхнулася:

— Пан Готьє, бачу, хоче мені чимсь догодити. Мене, на правду, цікавить та польова квітка, і я хотіла б з нею зустрітися.

— Я так і думав! — вклонився пан Готьє. — Тому й просив зайти до нашої «Богемі», тільки на те, щоб ясна пані могла зустрітися з тою чужинкою з далекого півдня та й поговорити. До всього вона чарівна, хоч

і не годиться так вихваляти чужу красу... але ми з вами митці.

— Красно дякую, пане Готьє, ви дуже добра душа, коли... не палите своєї люльки й, на правду, бажаєте чим-будь потішити мене: сьогодні хорію на англійській сплін, відтіль подуває злий вітер. Можна знати ім'я тої української письменниці?

— Так... Ім'я її Марія... Марко Вовчок.

— Гм... Важкувато вимовити, а втім можна й коротко сказати Мері Вовжек. Вона мені теж трохи по знаку, бо читала її, щоправда, трохи, але й того досить, щоб похвалити небуденну красу звуку й силу сюжету. Коли ж її можна побачити?

— Скоро... — глянув на дзигарі пан Готьє. — Я вже подбав про це.

Бетті Ней відпила ковток кави і хруснула солодку тартинку насамоті, коли до неї вже підходив той вайлуватий пан Готьє й не сам, а з досить імпозантною дамою. То була Марко Вовчок, що випадково кинула французьку Рів'єру й подалася до Парижу шукати розваги від тяжкої втрати брата, знаного публіциста Д. Писарева та нудьги-туги по чоловікові.

Дами привіталися напрочуд гречно, чим був найбільше задоволений пан Готьє. Він зараз же поспішив до свого товариства, даючи тим самим більше простору дамам для вільної гутірки. Обидві були взірцевої вроди й навіть однакової корпуленції. Тільки... Марко Вовчок видавалася ніби ширшою в плечах, округлим обличчям і помітно лагідними очима. В тих очах світилася ніби байдужість, а чосом і туга невідомо за чим. Ней видавалася більш гнучкою, рожево-білим обличчям і надміру витонченими манерами. Але обидві чемні й щиро зичливі, обидві раділи щасливій зустрічі й дивувалися випадкові, що звів їх до купи. Бетті Ней знала Марка Вовчка від літераторів, Марко Вовчок вже оглянула в Парижі скульптурну роботу Ней і навіть знала трагічну долю тої тендітної пані.

— Подумати тільки! — говорила пані Вовчок з акцентом хуторянки. — Ніколи не сподівалася колись побачити гарного янгола Бетті Ней, ту голубку Ней, щ так возвеличила свій край божественним різакон! Ще ніхто, ніхто не дав такого правдивого-влучного образу великого корсіканця Наполеона, що розбуркав у всіх народів жадобу до справедливости, жадобу-прагнення до справжньої волі! Ах, навіть моя нещаслива Україна відчула подих весни. Віки ж у неволі, у тюр-

мі...

І вона несподівано заплакала...

— Ах, Боже мій! — заметушилася пані Ней. — Я трохи не розумію вас, мила Мері... Адже ваш нарід, зрешттю, дістав теж волю. Український нарід тепер, я те добре знаю, живе на волі, живе і працює для себе, для своїх дітей... Я не розумію...

— Не розумієте, мила пані, тому що мало знаєте Московію. Український нарід добув волю номінально, тільки. Землі поміщики не дали й селяни мусять іти до тих же панів на заробітки, добувати тяжкою працею на шматок хліба. До всього, після маніфесту про волю, царат накинув на український нарід ярмо тяжкого духовного занепаду: він заборонив нашому народові говорити своєю рідною мовою, живосилом накидає свою, московську, загрожує суворими карами...

— Який глум! — шептала Бетті Ней. — Не треба коритися...

— Не корилися багато, та багато й пішло на той світ або конає по тюрмах, на Сибіру... Кращі з кращих гинуть за рідну мову... Багато пише й видає свої праці за кордоном. Роблю так і я...

— Треба протестувати...

— Пробували, але московський уряд оскаженів після вбивства імператора Олександра 2-го.

— Уряд скрізь заборонив мову? — питала здивована Ней.

— Заборонив Польщі, заборонив Україні...

— Це найкращі землі, найкращі народи...

— Так... то русифікація, обмосковлення тих народів, які мають свою національну культуру. Лихо, велике лихо впало на Україну! Тепер забороняють читати твори Тараса Шевченка, бо він кличе й мертвий «рвати кайдани, кропити волю ворожою кровію». В Україні зараз неспокійно, женуть на Сибір сотні свідомих українських патріотів... Що буде — не знаю...

— Я думала, — казала тихенько Ней, — що ваш нарід уже живе щасливо, що мрії кращих ваших поетів здійснилися, а справді все не так. Дійсно, треба добувати силою ту волю. Народи всієї Європи, здається, недавно святкували «Весну всіх націй»... та дуже зарано святкували. Тут теж, бачу, великі злидні...

Так, серце, так...

Вони бачилися ще кілька разів, були на прогулянках, сиділи в парках, милувалися інтимними куточками того чарівного міста. Але все без захоплення, ди-

вилися в тихому смутку й навмисне обходили майдан, де ще не так давно стояла кривава гільйотина.

Вдивлялися в синій обрій і лякалися будучини... не для себе... Ні... ні... Лякалися майбутньої зловісної долі для всіх європейських народів.

Марко Вовчок збиралася їхати додому.

* * *

У заметілі суєтного життя тим двом великим патріоткам — духовно споріднених сестрам — не судилося вже зустрітися вдруге. Хоч і обіцяли одна одній перегукуватися при нагоді.

Збігала весна за весною, половіла пшениця на широких українських ланах, співали похідних пісень вусаті козаки, йдучи з косовиці, жартували кароокі дівчата на святі Покрову, сипалося золоте листя на широкий шлях, обсаджений столітніми дубами, і рвучкий вітер злісно гнав у глибокі яри та яруги безвладне й немічне перекотиполе.

Вийде з хати ставна молодиця, гляне на дощовий обрій й тоскно шепне:

— Все мені тернина та шипшина, все мені дурман...
Та й піде у негідь брати воду з криниці.

Ждала й Марко Вовчок будь-якої вістки від посес-три з далекої Мехіки. Не діждалася. Упокоїлася вічним сном в передгір'ях Кавказу біля зеленого Нальчику... Не діждалася... Невтішний муж посадив у головах тендітну тополю.

В місячні ночі шелестить тополя, тремтить ніжним листочком, шумить-навіває сумні думи, навіває чари молодости.

* * *

І там геть далеко-далеко, за невідомим Великим Океаном, в тропічній Мехіці, в передгір'ях жаркого міста, на цвинтарі, притулилася до мармурового хреста пишна й молода пальма. Росте одинока самотою, огрівас її жагуче сонце й напуває холодна кринична вода. І тільки опівночі починає тая пальма шелестіти, неспокійно шелестіти довгими перами зеленого листу.

Шелестить -мріє в чарах-снах про далеку й таку пишну Україну, мріє про ту панну з ласкавими очима, що дала своєму народові такі чудові й такі сумні перлини-сльози.

Обидві вони спочили вічним сном 1907 року.

30. Серпень. 1966.

Т. Г. ШЕВЧЕНКО В ПОЛТАВІ

(1845)

Літ сто тому або й більше Полтава не була такою, як у наші часи. Була вона однаково тихою та затишною квітучою, у вишняках та веселих гайках. Місто суто степове, на одшибі, ближче до старого Муравського шляху та й не так далеко від столиці козацького народу Києва. Розбудована на мальовничій полонині, ширилась на схід сонця та на захід, ближче до своїх багатих сіл і хуторів. Так, як і столиця, мала Поділ, низину, відкіль можна було легко дістатися до преславного Воздвиженського монастиря, на тім боці якого стелиться серед густих лозняків ліщини історична долина Побиванка.

За тих часів майже вся Полтава купчилася на широкому майдані, де стояли: Успенська церква, згодом єпископська катедра, магістрат та ще торг або, як кажуть, базар. На тому майдані були й панські хати під гонтом. Жив там і творець «Наталки Полтавки» Іван Петрович Котляревський, який, до речі, згадує й той торг («Іду братики, на торг» — з «Наталки Полтавки»). Поруч стояли ще хати старшинські, та ще була велика кам'яниця гетьмана Мазепи, який вряди-годи колись жив там. Проте полтавське панство пишалось найбільше Панянкою. Була то широка вулиця, краще б сказати веселий гайок, що межував з торгом. Тут стояли, як під шнур, старшинські хати, всі під гонтом та очеретом всторч. Перед хатами, впововж вулиці, росли дуби всуміш з лапчатими кленками. В затінку стояли вкопані широкі лави з мережаними спинками. У свято чи то в неділю, по обіді, сходилися сюди старшинські панночки у вінках, вишиваних сорочках та барвистих скіндячках. Тоді ж заглядали сюди й паничі: судові канцеляристи, молоді, не жонаті ще старшини; приходили, як то кажуть, на зальоти й київські

академіки. В погожі дні та присмеркові вечори в паняньському гайку вирувало молоде життя: чути було музику, пісні, жарти, дотепи. В гайку ж, як водиться, парувалися, а вже восени брали й шлюб; тоді по всьому місту лунали вже весільні пісні.

В тому ж гайку любили посидіти часом і літні ремісники, старі козаки, погомоніти про свої клопоти та послухати новин від мандрівного перебенді-кобзаря, який завжди вештався по світі. Тоді так ширилися по всій Гетьманщині різні новини — сумні, веселі, жакливі й навіть запаморочливі.

Але найбільшим дивом у цьому тихому місті були палаци трьох полтавських магнатів: Івана Абази, Василя Кочубея та Кирила Розумовського. Полтавська старшина, ремісництво та й усе козацтво з близьких і далеких слобід зачудовано поглядали на ту загоносту розкіш, від якої тягло назбит небуденною красою та величавою пишнотою. Старі козаки, що бували в бувальцях і яких не можна вже було чимбудь здивувати, — все ж і вони задивлялися на алебастрові колони, химерні водограї, барвисті квітники, темні купи розлогих дубів, античні статуї в широких алеях, чисті ставки, де плавали білі й чорні лебеді, теплиці з екзотичними рослинами. Найпаче ефектне було те диво влітку, коли жагуче сонце потоками сяйва обливало білосніжні стіни палат, корінтські карнизи, химерні каріятиди та бічні акантові капітелі, від яких падала густа тінь на широкі вікна, зелену галявину, ажурні ґрати. Вночі серед сонного міста чути було, як в темних парках раз-у-раз кричали неспокійні павичі.

Палаци стояли нарізно, далеко один від одного, але кожен по прямому шляху до свого багатого села, до своїх мастків: Решетилівки та Абазівки, Диканьки та Супрунівки, Карлівки та Яготина.

Оглядаючись на полтавських магнатів, селилися тут пани меншого рангу та й ті пани, землі яких лежали недалеко від міста. Виростали нові вулиці, забудовані чепурними кам'яницями, прикрашені, як водиться, великими садами та огорожені стрункими тополями, дубками, кленовими алеями. Саме тут, біля дрібної шляхти, стало тулитися й цехове ремісництво, крамарство, чумацтво, баштанники, олійники, мірошники, тютюнники та подекуди й правдиві орачі-хлібороби. І тут і там виростали новенькі хати під очеретом, огорожені тинами, обсажені вербами та яворами всуміш з яблунями, сливами та соковитою шпанкою. За

тими садибами, за тими коротенькими вулицями жовтіли вже лани дорідної пшениці, цвіли красним цвітом степи, великі плянтації цукрового буряка, гречки, жита. Серед того зеленого моря білими оазами миготіли багаті хутори та старі, як і сама Полтава, козачі села.

* * *

Був пропам'ятний 1845-ий рік, коли в Полтаві квітнула вже єпископська катедра Успенського собору. Було й чарівне коло — парк в центрі міста й що найголовніше був м'ясо-жагучий липневий день з купами темних садів та зелених гаїв, всуміш з заворклянською панорамою далеких хуторів на тлі блакитного неба й сріблястої Ворскли. Цю панораму казкової краси й уздрів наш геніяльний поет Т. Г. Шевченко. Уздрів з високої полонини біля Успенського собору, де він примостився на широкій лаві над самою кручею. Довго оглядав довкілля, довго слухав щебетання жайворонків, дослухався до дзенькоту кіс на покосах і дівочих там співів. Зідхнувши важко, взяв мляво пензля й почав викреслювати контури білої церкви. Працював хоч і старанно, а все ж не спускав з ока широкої долини, де на сонці миготіли коси. Нараз на мольберт впала тінь. Художник скинув оком і побачив натоптуваного пана в легенькому чесучевому піджаці, солом'яному брилі... бриля він, щоправда, негайно скинув і ніяково вертів у руках.

— Прощу дарувати, ясний пане, але я... — і він поворушив губами.

— Пан хоче щось казати? Слухаю вас уважно...

— Так... Я ясного пана добре знаю. Радий привітати бодай тут, аби тільки не прогавити такого щасливого випадку. Не часто адже трапляється таке...

— Радий погомоніти з земляком. — Всміхнувся художник, а тоді додав: — З ким Бог привів говорити?

— Іван Головатинський... Іван Степанович Головатинський, возний при Полтавському магістраті й посесор будинку нашого люб'язного сочинителя «Наталки Полтавки» Івана Петровича Котляревського.

Художник підвівся й приємно потиснув руку новому «землякові».

— Я так і думав, що здивую вас, — щасливо сміявся пан Головатинський. — Я так і думав, що вам кортітиме ще й завітати до мене, краще сказати, завітати й глянути на будинок автора «Енеїди». Там адже

лишилося дещо навіть з його речей. Отже тоді й, на правду, відчуєте, що ніби побували в гостях!

— Дуже хотів би оглянути той будинок всередині! — щиро зрадів художник.

— І мушу ще сказати, — говорив балакучий новий знайомий, — мушу сказати, що це й зовсім недалеко: кинете гирлигу й, на правду, влучите в двері моєї хати. Ось-ось сюди набік, відсіль видно і всю мою садибу.

— Ось уже й на ганочку ми опинилися, — метушився пан Головатинський, вішаючи свого бриля в сінях на кілочок. — Прошу до господи!

І він широко відслонив двері до великої світлиці.

Мандрівник і собі скинув капелюха і з нечуваним пієтизмом став оглядатись. Господар бігав по залі і все повідав:

— Це ось стіл... розумієте, стіл, за яким пан Котляревський писав свою «Енеїду»... розумієте...

— Мандрівник здивовано слухав, розглядався і все мовчав.

— Все це вже стареньке — і крісла, і стіл, і ось конторка... Вона теж стара, але все це бережу, як святощі, — склавши руки в долоні, говорив побожно старий господар тих музейних реліквій.

— Ви б до музею віддали...

— Що ви, що ви! Поки живий, хай тут стоїть: адже й будинок цей теж музей. Після мене хай роблять, як хочуть, а зараз — ні! Я сам ніколи не сідаю в ці крісла, сам витираю порох. А ви лиш гляньте на краєвид з вікна!

І пан Головатинський відхилив вікно. У вікно зараз же просунулась гілка запашного бузку, краєвид і з цього боку, дійсно, був величавий. А господар все говорив:

— В цій залі бували гості, — говорив він чомусь пошепки. — У нього бував пан Григор Сковорода, пан Гулак-Артемівський, Квітка... Гребінка і... багато «братчиків»... Життя...

— Ви, справді, маєте коштовні тут скарби! — дивувався Великий Кобзар, витираючи хусткою чоло.

— Як же, як же... Адже кожен тут полтавчанин знав Котляревського. Так і питають: «Де тут будинок Івана Петровича». Я всім показую це, а коли треба, то й розкакую, як правдивий гід. Прошу ласкаво сідати, — зробив він жест. — Перепочиньте, посмакуйте вишнівки з історичного саду, познайомитесь з моєю дружи-

ною... Боже, яка то нам радість привітати таку... таку високу персону! Вітаю ж саме я... і де! Ах...ах!

Він став посеред залі й підняв пальця:

— Тінь славного автора «Наталки Полтавки» вітає Великого Кобзаря у власних пенатах... І я тому всьому є свідком... Для мене це вікопомний день!

І пан господар без кінця тискав руку мовчазного мандрівника.

— Знаю... знаю... Читав з сугубим почуттям саму вашу, милий пане, посвяту Котляревському дорогих слів... на смерть... «Прилини до мене хоч на одно слово та про Україну мені заспівай!»

— Чий то портрет на стіні? — питав чимсь засмучений мандрівник.

— Портрет ясного князя Олександра Андрійовича Безбородька, того, якого наш нарід так хотів обрати на гетьмана. Це теж власність небіжчика. — Він трохи помовчав і додав:

— Зараз будуть гості... не багато, і ви їх, ясний пане, добре знаєте... я вже гукнув...

— А хто такий? — стрепенувся гість.

— Зараз у Полтаві випадково зібралися наші «братчики», — пошепки казав пан Головатинський. — Ви їх добре знаєте: Микола Костомаров, Володимир Білозерський та ще Панько Куліш. Я дав знати, вони неодмінно будуть, мабуть, що смерком, ми тим часом спочинемо та й підкріпимось.

Тарас Григорович втихомирився й нараз розпогодився: Адже всі ті науковці були найкращими його друзями, їх він завжди бажав бачити та й поговорити було про що. Саме тоді народжувалося Кирило-методіївське братство й майже всі вони мали на руках статут. До братства було зятягнуто й його.

Як і казав пан господар, всі вони приїхали, коли стало вже сутеніти. Сердечно вітали, але й розпитували тривожно: чого приїхав до Полтави, чи все гаразд, і раді були, що поетові ніхто не докучає. Говорив він все ж мляво, казав, що хоче зужити кінець літа на мандрівку по всій Полтавщині, заїхати до деяких повітів, куди давно збирався. Час від часу поглядав на пана Костомарова, головного фундатора братства. Він же склав і статут, що звався «Законом Божим». Зрештою, історик глянув на годинника й тихо мовив:

— Здається, я ще не дав вам нашого статуту, не було okazji. Ось він, візьміть і дома уважно прочитаєте, тут не будемо про це говорити, бо вже все обміркува-

ли ще в Києві. Скомпонували ми втрюх — і він ткнув паперами на приїжджих. Основа основ — відродження України, коли можна, то й з гетьманом на чолі. Час зараз такий... На заході вирує молодь, в Парижі бушує Міцкевич, польська молодь знову нуртує, французька — не відстає, всі Балкани вимагають рішучих дій. Мусимо й ми скористати з такої хвилі зриву. Петербург ще й досі не забуде тульчинських декабристів і просто держить в облозі всю Україну. Але ми переборемо...

Він не змінився і в старших літах: Костомаров був усе ентузіястом, жив надіями, ілюзіями... Невдачі його не лякали.

— То добре, — хитнув головою Тарас Григорович. Раз я проїхав майже всю Полтавщину. Був і далі... Всі притьомо ждуть волі. Не можу тільки збагнути, відкіль все те. Мабуть, вітер такий з Заходу дратує тут всіх, клич до єднання: «борітеся — поборете!»...

Костомаровське надхнення впливало й на поета. Братчики довго говорили. Всі були певні, що час уже пробив, довгождану волю в Україні привітають всі, як один, з плугом біля землі, з рушницею за плечима.

— Ми всіх мобілізуємо! — шипів історик. — На це у нас вистачить і сил, і засобів, свій неабиякий гарт ми покажемо ворогові: Польща, Балкани й навіть московський нарід з нами, це мусить зрозуміти царат, мусить поступитися, дати широку волю, дати землю, покасувати кріпацтво навіки!

Вже на світанку пан Головатинський обережно випустив пізніх гостей. З ними виїхав і Тарас Григорович.

З дороги він писав новому приятелеві:

— «Чи буде так, як казав палкий Микола (Костомаров), Бог його святий знає. Але від щирого серця зичу всім удачі. Зустрічі ж у будинку Івана Петровича Котляревського не забуду, поки й мого віку. Не забуду й дівочих пісень з полтавських ланів, просякнутих тугою по щасливій долі. Козацький нарід багато пережив, отже має право, зрештою, дістати святу волю в своїй, не чужій Україні. Коли ж доля схибить — нащадки сповнять мого заповіта — добувати волю гострою дідівською шаблею».

ЗИМНА ВИХОВАТЕЛЬКА

Франсуа Дабіжа була, справді, надміру зимна панна. Але коли додати до цього ще й її ефектну вроду, то цей факт цілком незрозумілий для дам і кавалерів знаменитого Версалю. В її формулярі було занотовано, що Дабіжа народилася в тюрмі, бо батьки були пресвітеріянці, що вважалося тоді великим злочином. Правда, їх скоро по тому випустили на волю, але вже так сталося, що вона раптово стала сиротою, жила під опікою хрищеної матері й замолоду все працювала вчителькою в паризькому коледжі. Під кермою тої матері Дабіжа стала й доброю католичкою. Вона була суворим ментором і вже тоді вимагала від молодих панночок доброї поведінки й зразкової побожності. Зректися такої методи виховання вона не хотіла й мусила постаткувати місцем. В таку тяжку хвилину щира матінка порадила їй вийти заміж. Порада була неслухна: панночка доросла лише 17-ти літ дівочої весни, тоді як нареченому перевалило вже за сорок. Але це ще не все: наречений тяжко хорів на ревматизм у тяжкій формі, тіло його було мов би покручене, часом від болю не міг ні ходити, ні сидіти. Був то знаний тоді поет Поль Скаррон, забутий тепер усім світом. Молода панна з дива все ж не вагалась і вийшла заміж за цього бідолашного каліку. Вийшла заміж, як і казали всі, тому, що не було де прихилитися. Направду ж, вона пожаліла хорого поета, бо з того шлюбу не мала жадного зиску. Згодом побачили, що зиск був і добрий зиск: муж адже збагатив її добрими знаннями, навчив її розумітися на штуці, красному письменстві й догляді дітей дошкільного віку. Все це згодом їй дуже пригодилося. Скаррон не довго жив, а, вмираючи, просив тільки помолитися за його грішну душу та стеретися заздрісних людей.

Тепер вона була цілком осамітнена.

Її відшукала мадам Де Монтеспань, колишня подруга по коледжу. Тепер Монтеспань жила при Версалі й була в великій шанобі в королівській родині. Лучилося так, що король Люї 14-тий став удівцем і йому притьмом потрібна була добра вихователька для двох його малих діток. Де Монтеспань привезла до Версалю свою подругу і з вишуканими манерами відрекомендувала королеві з певними гарантіями й компліментами. Королеві, як доброму знавцеві жіночої краси, мадам Дабіжа-Скаррон сподобалася. Так несподівано для пані Скаррон вона опинилася в цілком іншому, відмінному світі. Світі розкошів, вишуканого панства, дивоглядних манер, ризикованих інтриг. Тут треба було берегтись всього: ласкавих персон, підступних нашіптувань, неясних натяків, пліток химерних і феєричних, як брюссельське мереживо, і раптово кусячих, як в'їдливі оси.

Вона занурилася в роботу при двох королівських дітках.

Вона працювала вже півроку в тому двірцевому оточенні, коли раптово у Версалі сталося велике замішання, сталася страхітлива біда, яка впала, як сніг на голову, запаморочлива біда. Одного погожого ранку молода панночка Де Фонтань була найдена в своєму будуарі мертвою. Лікарі визнали й причину: панночку було отруєно. Схвильований і вкрай стурбований, король сам розпочав слідство. Другого дня ще зранку весь Версаль уже знав, що вродливу панночку отруїла мадам Де Монтеспань. Навіть знали вже, що ця стара куртизанка визнала свою вину. Король негайно передав все діло суворим і мовчазним суддям. Суддям у цій справі мало було роботи. Вони тільки довідалися, що прекрасну панночку отруїла мадам Монтеспань з ляку, що та заступить її місце при королі.

Отже нещасливій Монтеспань вже снився кат і катівська сокира. Тоді вона виступила на суді в свою оборону. Плачучи й ридаючи, мадам Де Монтеспань каялась перед судом. Вона казала:

— Панове! Милостиві судді! Зглянтесь на мене нещасливу. Я була вірною конкубіною нашому Королеві-Сонцю... це важить багато. Що ж до панночки Фонтань, то я зробила все, що могла зробити для спокою її душі. Адже я сама подала їй фарфорове горнятко божественного мокко, горнятко, розписане нашим чудовим Фрагонаром. Я поклала її в ліжко, ліжко різблене в стиль барокканський й приспала так, як годить-

ся спати лише казковій принцесі! Вона спала на правду, як богиня серед олімпійських богів. За що ж мене так грубо карати! Адже я вважаю себе першим адоратором нашого химерного, капризного віку, віку розкошів того життєрадісного стилю, стилю, що був і є нашими святощами й райським блаженством. Нащо ж мене катувати, катувати ту, що й зараз до останньої хвилини стоїть все біля жертовного вівтаря вишуканої натури прекрасної Франції. Мадмуазель Де Фонтань безсмертна й буде спочивати на Олімпі, поки й віку.

Судді понуро слухали й довго по тому радилися. Вони, зрештою, винесли справедливий вердикт: судді постановили замінити катівську сокиру подушкою. Кат мусив задати її шовковою подушкою.

У великому розпачі мадам Де Монтеспань кинулася шукати порятунку десь-інде. Вона побігла до уславленої куртизанки мадам Ніно Де Ленкло. То була вічно юна версальська богиня, яка врятувала не одну знатну персону в лиху годину. То була досвідчена пані, знала всі палацові таємниці, допомагала панночкам чудодійними мастилами берегти вроду, знала всі шахматні ходи головоломних пліток і тисячі способів чарувати короля, навіть і тоді, коли був він чимсь захмарений. Монтеспань поділилась з тою чарівницею своїм страшним горем, благала порятунку. Мадам Ніно вже знала в усіх подробицях важкий гріх своєї подруги, хотіла порятувати, тільки вимагала одного — не показуватися на очі «Світлому Сонцю». На другий день мадам Ніно накинула на себе ажурну одягу з корсажем, вирізаним навдивовиж дуже низько. Вона була бездоганно вродлива, хоч ніхто не міг вгадати її років. Мала вона з королем досить довгу розмову, але вийшла від нього в сяйві блискучої перемоги, як правдивий херувим. Король помилував Монтеспань, але наказав негайно покинути Париж. Вона виїхала до свого сина назвжди. Версаль уже ніколи не чув про ту дивоглядну куртизанку-вбивцю.

І от на версальському обрії зазоріла нова зірка, зірка небезпечна для всього пишного грона вродливих панночок. То була мадам Дабіжа-Скаррон, надміру цнотлива Франсуа Скаррон. Відома річ — слово королівське було тут законом. Адже недурно сам він часто говорив «Держава — це я». І от вперше він натрапив на таку даму, яка навіть не повела бровою на його милостивий комплімент. Її оригінальна краса на правду, чарувала, але дивилася вона на все байду-

же й була негнута, як адамант.

Так тривало півроку. Одного погожого ранку, прогулюючись у пишному парку з королем, мадам Дабіжа-Скаррон, на вимоги короля, змушена була поставити руба свої умови. Карбуючи кожне слово, вона казала:

— Як християнка й передусім католичка, ніколи не стану на шлях розпусти. Коли ж ваша величність хоче мати мене за дружину, мусить взяти зі мною морганатичний шлюб. Іншим шляхом я не піду, тим більше не піду й тому, що мушу бути добрим взірцем для дітей вашої величності, що зараз під моєю опікою.

Глибоко зворушений, король вклонився штиво й дав згоду. Дабіжа вийшла заміж за короля року 1684 під іменем маркізи Де Мантенон. В день шлюбу король подарував їй чудовий палац, що звався «Мантенон».

Нова королева з часу, як побачила, що король вельми обважнів і мляво береться за державні справи, притьмом уже не виходила з королівського кабінету. Вона разом з міністром фінансів Жан-Батістом Кольбером (1619-1683) фактично вдвох керували найважливішими справами Франції. То вони розвивали та засновували мануфактурну промисловість, торгівлю з далекими заокеанськими краями та сусідніми європейськими державами, запопадливо будували торговельну флоту, аби тільки збагатити та зробити потужною свою батьківщину. Дабіжа-Скаррон-Мантенон дуже цікавилася церковними справами, школами та мистецтвом широкого закрою. За її ініціативою, король з захватом став розбудовувати Версаль. За часів маркізи Мантенон жили й працювали такі видатні художники, як Лебрен, драматурги Корнель, Расін, байкар Ляфонтен. Барокковий стиль в архітектурі й навіть в письмі набув великого гону.

Але ця морганатична дружина короля Люї 14-го аж ніяк не хотіла визнавати вільного віровизнання у Франції. Вона часто казала:

— У Франції один король, мусить отже бути й одна віра, віра тільки католицька.

А тим часом у Франції дуже була поширена віра кальвіністів-протестантів, яка ще називалася вірою гугенотів: так називали на Заході протестантів школи Кальвіна, церковного реформатора. Ще раніше протестанти Франції дістали від королів свободу віровизнання за так званим Нантським едиктом. Протестанти тоді були досить міцною церковною організацією, керо-

ваною великим панством. Але проти цієї організації маркіза Мантенон повела сильну акцію, акцію фанатичної пуританки, що боролася все своє життя за чистоту католицької віри. Вона навіть не побоялася переступити через гори трупів безневинних жертв, що аж ніяк не хотіли католицької віри в тій формі, якою вона стала в часи феодалізму. Сам король схотів, зрештою, покласти край пануванню гугенотів у Франції. На ліквідацію протестантства, по суті віри ідеальної моралі, кинуто було королівську армію. Апостол католицизму, маркіза Мантенон, примусила короля скасувати Нантський едикт і поставити протестантів поза законом. Їх тоді почали переслідувати в застрашачий спосіб. Досить сказати, що всі протестантські церкви було поруйновано. Відомого протестантського законника Данієля Шам'є колесовано, тисячі чоловіків, жінок, дітей побито. За десять років тої кривавої вакханалії біля 300 тисяч протестантів втекло за океан, біля сотні тисяч знайшло притулок в Голляндії, 80 тисяч в Англії, Швайцарії, Німеччині. В такий жахливий спосіб маркіза Мантенон остаточно перемогла гугенотів-кальвіністів.

Але побіч всього того непогамована маркіза — дружина короля-Сонця — почала грізно приглядатися до версальського двору, правдивіше казати, до версальських панночок. Тут уже було її право: панночки вважалися всі під опікою маркізи. Вона багатьох примусила покинути палац, навіть не помилувала шевальє, всяких любителів безсоромних пригод. Після скандалу з мадмуазель Де Фонтань вона сама зробила слідство й наказала повісити ту жінку, що продавала версальським панночкам отруту та всяке приворотне зілля.

Версаль принишк. Версальські дами мовчки спостерігали й пошепки не скупились на злісні компліменти, гострі й терпкі, як скорпіонове жало, все на адресу маркізи Мантенон. Але нездатні були відкрити стати на перечепі тій новій дружині короля. Вони з жахом довідувалися про все, що тичилося Версалю та освіти. Так, приміром, по всіх пансіонах уділено було багато уваги наукам з історії церкви та молитвам. Пристойність стала основою поведінки не тільки по всіх коледжах, а й у самому Версалі. Голова йшла обертом від тих новин, незвичні до тих раптових змін просто плакали, інші кляли, але все ж корилися, бо Версаль же повитий був ореолом слави вишуканого товарис-

тва. На Версаль дивився з подивом увесь світ. Панночки все ж не могли збагнути, як то король у старших літах так ганебно підпав під вплив якоїсь заброди, що й народилась десь у тюрмі.

Терпець все ж скоро увірвався, але саме тоді, коли король занедужав і скоро по тому помер (1715). І хоч назовні всі ходили ніби у великому смутку, але в себе по будуарах шаліли з радощів і плели вже нове мереживо дивоглядних пліток. Серед тих пліток часом вищувалася й зернина правди. Версальці, починаючи від двірцевих валетів і кінчаючи самим оберцеремоній-майстром — всі знали, що не сьогодні-завтра буде оголошено дофіна королем Франції, навіть знали, хто саме оголосить декрет і хто мусить перший гукнути цосили:

— Король помер! Хай живе король!

Та мова мовилася не про це, а про те, що новому королеві було всього лише п'ять років і тому над неповнолітнім королем поставлено буде регентом герцога Орлеанського, людину надто веселу, таку, що вмів й себе розважити, і розважити як слід весь Версаль. Так, як гомоніли в кулуарах, так і сталося, як по-писаному.

Після врочистих похоронів Версаль закрутився у виру таких моторошних веселощів, таких величавих маскарадів, безжурних амурів та скандалів, що маркіза Де Мантенон змушена була зараз же покинути палац і оселитися в Сен-Сіру, там, де вона побудувала ще за життя старого короля зразковий палац-коледж, де навчалася біля трьох сот панночок зразкової поведінки.

Підставовими елементами виховання в Сен-Сірі були: релігія, патріотизм і витончена чемність. Таке виховання панночок аристократії культивувалося у Франції навіть і тоді, коли розпаношена французька верхівка майже вся занурилася в безнастанні розваги. Розваги ті часом набували присмаку безсоромної розпусти, а часом і криміналу, найбільше в часи королювання Люї 15-го. Він любив розваги. Був одружений з побожною католичкою, польською княжною Марією Лещинською, але і в шлюбі не згасив своєї жадоби до альковних пригод. Це саме він казав:

«Після мене хоч потоп!»

Той потоп, на правду, скоро прийшов по його смерті. Потоп жажливий і неблаганний в образі так званої Великої Французької Революції, що сталася року 1789,

вже в часи побожного короля Люї 16-го. У ці чорні дні для Франції загинула майже третина аристократії, половина ремісників високої кваліфікації, персон вільних професій і безліч безневинних рантьє та заможних селян.

З Франції тоді стали тікати натовпом, потоком, куди хто міг. Потік втікачів шугонув передусім за океан. Тікали від божевільного хаосу до вільних європейських держав, найпаче до Німеччини (Кобленц), тікали й до Московії, переважно до великих міст. Шукаючи тепліших країв, багато французів опинилося в Україні. З царської ласки, група французів-скитальців осіла в Одесі, тут тими втікачами-земляками заопікувався дюк Решільє й його небіж принц Лео Рошешуар. Решільє виїхав раніше й був призначений генерал-губернатором так званої Новоросії, створеної царатом з колишніх земель старої Запорізької Січі. В Києві осіли такі аристократи, як графи Саліас, графи Де Корваль, князі Дабіжа — нащадки уславленої маркізи Дабіжа-Скаррон-Мантенон. Всі такі персони згодом осіли і в Московії і в Україні на стало. Пішли служити до Петербургу в війську, по різних департаментах та учбових закладах. Дехто так принатурився, що згодом і став родичатися з українським панством переважно. Такими були й Дабіжі.

В Україні Дабіжі допомагали творити інститут шляхтянок у Полтаві. В кінці 19-го століття в тому інституті була директрисою француженка графиня Де Корваль. Тоді ж один з нащадків маркізи Де Мантенон — князь Дабіжа дав прекрасну монографію про свою прабабку, зимну виховательку, присвячену її діяльності в Сан-Сірі та праці в реформованому нею інституті шляхтянок. Той же кн. Дабіжа, посвоячений з Горленками, написав з великим пієтизмом монографію про родину Горленків з Прилуччини, переважно за прилуцького полковника Дмитра Горленка, сподвижника гетьмана І. Мазепи й оборонця України від загарбницької Московії. (Кн. Дабіжа. Горленки «Киевская Старина», 1887).

Факт цей ще раз яскраво показав велике тяжіння двох націй — французької й української — до тісних поміж собою культурницьких контактів. Ще з часів гетьмана І. Мазепи українські достойники шукали азилу саме у Франції. Тоді саме граф Григор Орлик був при королі Люї 15-му генералом французької армії та радником в міністерстві закордонних справ у

справах України, а небіж, Пилип Штейнфліт, служив теж у французькій армії під регіментом генерала Орлика.

Тоді часто так робилося, як каже наша стара примова:

«За писанку — крашанка».

ПАНТЕОН УКРАЇНИ

Країну безмежних снігових просторів, що сягають в глиб Крижаного океану далеко за арктичне коло, знає добре все людство. Це Сибір. Ім'я цього краю тісно пов'язане з ім'ям легендарного завойовника Сибіру, Єрмака Тимофійовича Кольцо. Єрмака теж знають всі, але мало хто дякує йому за ту звитягу, хібащо московські царі та їхні спадкоємці, кремлівські комуністи. В новгородських аналах кінця 16-го віку козак цей згадується, як військовик небуденної вдачі, той, що попав у неволю й багато натерпівся від можновладця, новгородського тирана. Він все ж вирвався у широкий світ, втік аж за Урал. Там зібрав «вольницю» — ватагу розбишак, найбільше з тих калмиків та киргизів, що люблять байдикувати й аж ніяк не хочуть при звичаїтися бодай до життя номадів (кочові пастухи). Те, що приобіцяв тій голоті отаман Єрмак, дуже сподобалося волоцюгам. А приобіцяв він грабунок дорогого краму, що його возили у широкий світ поволзькі купці. Щоб позбутися великої біди, купці-тисячники зробили з «вольницею» договір, за яким сплачували отаманові «данину», аби тільки не чинив грабунку й давав вільний пропуск човнам, вантаженим купецьким крамом.

Так тривало довго.

Аж ось одного літа розбишаки ніби вгамувалися: на широкий Волзі стало тихо, не видно було жодного «ушкуйника» (грабіжника на веслах). Скоро по тому пішла чутка, що Єрмак Тимофійович із своєю ватагою подався геть далі на північ, найнявся на службу до великих багатіїв-промисловців Строганових. Ніби за свою вірну службу вся Єрмакова ватага дістала вже добру зброю від сусідніх держав з самої Скандинавії — мушкети, шаблі й навіть гармати. Брати ж Строганови приділили добрі гроші кожному Єрмаковому козакові, добрий одяг і харч. Ходаки від поволзького купецтва все розвідали і привезли вістку,

що все то правда та що Єрмак уже на «Волгу-матушку» не вернеться. Тоді лиш поволжани зідхнули полегшено.

«Ушкуйникам», напrawdę, добре жилося на Строганових харчах. Брати Строганови мали в Приураллі лятифундії від московських царів, різні копальні, лісові масиви й поклади соли. На тих заводах і копальнях працювали тисячі робочого люду, були й заможні робітники, що жили по нових селитьбах. Але Строгановим потрібна була й військова сила для порядку. Єрмакові козаки саме були тою доброю командою, що могла держати лад на великих просторах Зауралля. Спочатку все йшло гаразд, але скоро все те «ушкуйникам» набридло, і вони знову взялися за грабунок. Від тої «охорони» слобожнам не було провітку, вони навіть переманювали чесних робітників до «вільного життя».

Тоді старший брат Максим Строганов намислив спекатися Єрмака з усією його ватагою. Він казав Єрмакові лагідненько:

— Сідай, друже, ось сюди, — чемно просив він ватажка до лави біля божниці та й біля столу, заставленого різними найдками та глеками з медом-горілкою, — поговоримо ладком.

— То можна, — вмощувався Єрмак, оглядаючи стола і всю світлицю Строганових-багатирів.

Строганови були горді бояри, не одного разу бузали і в самого царя Івана Грозного, самі правили Заураллям, як правдиві сильні бояри. Не кожного так і пригощали, як оце пригощають його, Єрмака Тимофійовича.

— Скажу тобі, друже, по щирості: твої хлопці дуже кривдять поселенців, всіх моїх робітників. Приходять вони до мене скаржитись на твоїх козаків, просять, щоб нагрозив, просять оборонити, — казав фабрикант, наливаючи корець меду гостеві й собі.

— Ну і що ж? — ковтаючи ковбасу, питав Єрмак.

— Не хочу з тобою сваритися, — говорив Строганов ласкаво. — Та й не з руки: як не як, а часом і допоможеш, оборониш від грабіжника-бурята. Немає тобі якоїсь користі брати останню копійку, нарід наш убогий, а твої козаки тільки й грабують та гвалтують...

— Мені теж не з руки затівати сварки з добрими панами. Я якось ускромлю свою голоту... Сидять же часом без діла, ну й никають по чужих хатках.

— Без діла! — дивувався Строганов. — Коли так, то я дам їм добре, дуже добре діло, розбагатіють всі, а тебе озолотить сам батюшка-цар. Правду кажу! — поторсав за плече Єрмака веселий фабрикант.

Він налив знову собі й гостеві по корцеві меду.

— Направду? — питав Єрмак.

— Божусь на образи! — побожився Строганов і присунувся до гостя ближче.

— За моїми приуральськими степами, — шептав він, — лежить несходимий край. То дарма, що він холодний, що часом бувають і люті морози. То дарма! Адже буває там і ясне літечко, та ще й яке! Приміром, за Алтайськими горами в літню пору — рай: там родить пшениця сам-сто, цвітуть вишні соковиті, як у нас на Ярославщині. Далі геть на Північ, де тече річка Лена, — золоте дно. Правду кажу! Мої люди ходяки там бували, наминали по тих річках та затоках багато чистого золота, і то кожна зернина найбільше, як горіх, а були щасливі, що й хапали золоту жменю завбільшки, як кулак! Фахівці робили пробу, на державному скарбовому дворі обміняли на золоті гроші. Тільки не кожен квапиться йти туди. Треба бути сміливим таким, як то ти, — поторсав Єрмака за плече багатий боярин.

Єрмак тихенько відсунув посудину і втопив очі в улесливого пана господаря. А той все шептав:

— Там є несходимі ліси й багато хутрянного звіра. Не якоїсь там норки, а правдивого ведмедя, горноста, сріблястої лисиці...

— З морем телушка-полушка, та... червінець перевіз! — хрипко засміявся Єрмак. — Чув таке й я, так..

— А що так?

— А то... земля там, правда, багата й лісом, і рибою, і золотом, і куніцями, але ж не порожня вона. Я теж засилав ходаків. Принесли й вони повні кишені золота, але насилу-силу втекли відтіль, ледве вирвалися з душею. Кажу, не порожня та земля: живе там лютий хан з вовчою головою, держить при собі тьму вояків, кожен з одним великим оком на лобі, не ходять, лігають, озброєні страшними стрілами й ніхто їх не може здолати. Мені туди не просунутись.

Максим Строганов щиро сміявся.

— Про вовчу голову та однооких вояків клепають дурними язиками слабодухі полежаї. Ніде в світі немає таких людей, бо й мої люди привели з собою та-

ких «песиголовців» десятків зо два. Всі вони звичайні люди й погано озброєні. Правда, є у них і хан, зветься Кучумом.. Вся та земля зветься Сибіром, помежована на області, в кожній області сидить ханський воєвода, а всі разом між собою часто-густо й б'ються. Тобі не личить вірити казкам, а краще взятися за справу розумно, бо ти не без кебети. Маєш добрих козаків, що не бояться й самого чорта, а твердо вірять у Господа Бога та святого Юрія Переможця. Я добре знаю зброю того хана: короткий ніж і стріли. Рушниць ніколи жоден сибіряк не бачив у вічі, про гармату ніхто ніколи й не чув. Отже з своєю ватагою та доброю зброєю ти швидко забереш увесь Сибір. Не хайся! Бери область за областю, приголуб якогось наляканого ханського помічника, розпитай, що й як, і лупи їх рушницями, а тоді гарматами. Глуши й бери голірuch. Все буде твоє, не забудь забрати в полон і того хана Кучума. За таку роботу цар зробить тебе великим паном, а козакам подарує торби золота.

Єрмак вагався одну хвилину. Тоді підвівся, ознаменував себе хрестом і терпко мовив:

— Споряджусь і спробую. Може, за Божою ласкою, підстрелю того вовка, хана Кучума, бо ж не одного разу ходив сам-на-сам на ведмедя.

Так на провесні Року Божого 1580-го Єрмак Тимофійович рушив у похід до таємничих північних просторів. Було з ним щось біля двох тисяч випробуваного війська, озброєного шаблями, рушницями, гаківницями та ще й гармати. Військо було муштроване з суворою дисципліною, заведеною самим Єрмаком. Похід тривав довгенько, коли вже у травні 1582 року отаман, зрештою, побачив, як далеко загнався в глиб невідомого краю. То вже було воєводство ханського підручного Япанчі. Юрба якихось людей у волохатих шапках зустріла ворога хмарами стріл. Але військо козаче було все ж далеченько, і тому майже нікого ті стріли не ушкодили. «Ушкуйники» всі, як один, гримнули з рушниць. Ефект був дивовижний: сибіряки утікали врозтіч, хто куди. Козаки поспробували вдарити ще й з гармат. Япанча тікав з своїм обозом далі за гори. Багато ворожих вояків загинуло в річці, і ханський помічник уже не наважувався йти до бою. Єрмак тепер вільно йшов в глиб незнаного краю, дивного своїми високими горами, широкими річками, буйними лісами.

Про Єрмака й його дивовижне військо скоро прочув

і сам великий хан Кучум. Він зібрав велике військо й перестрів Єрмака на річці Тобол. У нього теж не було рушниць, військо мало лише стріли, тільки й того, що війська було багато. Саме тому Єрмакові пощастило виграти битву й тут. Він громив ворога з усіх своїх гармат і положав Кучума громовими пострілами з рушниць. Наляканий азійт тікав до головного свого табору, відкіль вислав до Єрмака депутатів робити мир. Коли ж Єрмак пішов далі й опинився на річці Іртиш, великий хан перелякався і скоро пішов на капітуляцію: він прочув, що його старший син Маметкул загинув у нерівному побоєвищі з всесильним Єрмаком. В тому бою у Єрмака загинуло тільки 107 чоловіка. Хан визнав Єрмака великим переможцем і скорився йому, як свому сюзеренові. Сталася така дивна перемога в жовтні місяці 1582 року.

Радіючи з тої вікторії, Єрмак «Завойовник Сибіру» негайно послав до московського царя депутатів з дорогими сибірськими дарунками. Тут було в скриньках намите з річок золото, розкладені хутра перед царем Іваном Грозним, хутра царського горностая, ведмежі шуби (доха), бурнуса сріблястої лисиці, шапки, рукавиці, хутряні чоботи, золоті дукачі, алтайські коштовні яхонти, топази, аквамарин, торби золотого піску і, зрештою, ціла родина лауетранів (чукчі) на показ цареві, які саме люди живуть в тому далекому краю. Була тут і родина якутів, що лячно оглядала московські палати й самого царя з його історичною палицею.

Цар оглядав усе те уважно й довго, ласкаво говорив з депутатами та водночас і пригощав усіх якнайкраще. Дарунки списали до реєстру «думні бояри», а весь край, що звався Сибіром, взято «під високу руку великого князя батюшки-царя». Депутатів нагороджено по-царському, а самого звитяжця Єрмака Тимофійовича призначено бути намісником того великого краю з доброю охороною і в додаток послано на Іртиш-ріку п'ятсот сміливих алебардників з «самострілами» (рушницями).

Так Москва несподівано розбагатіла на велетенські посілості, що їх після Івана Грозного взяли до чіпких своїх рук нові спадкоємці. В Сибірі після Єрмака Тимофійовича, що помер року 1585, не було серйозних виступів проти московських загарбників. Невеликі сутички царська армія легко ламала і швидко упокорила різноплеменних сибірських осадників. Хапаючись закріпити за собою багатий край, московські царі за-

селяли його своїми поселенцями, переважно кайданиками, судженими на смерть. Їх туди гнали майже щомісяця великими партіями під сильним конвоєм. В Сибірі вже їх муштрували й обіцяли волю, хто викаже себе слухняним і роботящим. Серед тих кайдаників були майстри різного фаху. То вони будували такі великі сибірські міста, як Іркутськ, Томськ, Тобольськ, Омськ, Єнісейськ, Якутськ. Будували фортеці, шляхи, тюрми, казарми. З центральної Московії багато їхало добровільно на легку працю, де платили добрі гроші за фахову роботу. Панству жилося добре і в Сибірі. Але нарід стогнав від каторжної праці, поганих ужитків, недоживлення, без добрих лікарень і дошкульного морозу.

Ця понура країна згодом стала могилою для кращих з кращих, тих, що прагнули для народів московської держави правдивої волі, а знайшли тут могилу.

Сибір справедливо можна назвати Українським Пантеоном. Тут найшли собі вічний спокій найкращі сини України, цвіт її й гордість цілої нації. Москва й біла, і червона подбала про всіх: в цих глибоких місцях найшов собі могилу гетьман Дорошенко, гетьман Самойлович (1690), останній кошовий Січі Запорізької П. Калнишевський (1775), якого згодом було переведено до Соловецького монастиря, де він і помер (1803). В Сибірі загинула вся старшина тої Січі, зник в її понурих снігах небіж гетьмана Мазепи, генерал Войнаровський, полковник Чуйкевич, за яким пішла на Сибір і його дружина Мотрона Кочубеївна. В пізніших часах Москва стала висилати на Сибір цілі партії визначних українських патріотів. Так, там загинув на засланні один з кращих українських поетів Павло Грабовський (1902), тричі був на засланні поет Василь Мальований, арештований наново помер в сибірській тайзі року 1893. Там, в Нерчинських копальнях (біля великого озера Байкал), загинули українські декабристи й сотні тих, що не хотіли миритися з царською тиранією. Царська Росія загнала на Сибір майже всю нашу передову професуру, яка змушена була працювати в Томському університеті, так і не побачивши рідного краю. Багато пошкандибало на Сибір тих українців, що підіймали повстання проти царату вже в часи після московсько-японської війни (1905) та в часи вовчих репресій на українське слово.

В наші прокляті часи червона Москва подесятерила переслідування не тільки української еліти, не тіль-

ки заможного панства, а й всього працьовитого чесно-го українського народу. Гнали на Сибір шляхту, заможних селян, ремісників, духівників, винищили майже всю інтелігенцію. Загибель тої нашої інтелектуальної сили ми відчуваємо й нині, особливо на еміграції. Тисячі їх спочило навіки в снігах морозного Сибіру. Ті великомученики, що стали першими жертвами звірячих «чисток», вигаданих для нас чужою нацією, ті протерли шляхи на Сибір новим колонам українських патріотів, які тисячами маршують на той несходимий Сибір ще й у наші дні, маршували вчора, маршують сьогодні й будуть маршувати без кінця й краю в наступні дні.

І будуть гнітити чужинці нашу змучену Україну, гнітитимуть маніяльні правовірні москвини доти, аж коли, зрештою, закінчить ту безумну оргію караюча рука справедливої Немезіди. Буде так аж до дня, коли, зрештою, прийде Державотворець, «той перший, що за Край проти всього на світі Сам повстане» (В. Мальований).

КОЗАЧА КРИНИЦЯ

Степ той уже за Костянтиноградом (Полтавщина) розкинувся, як широке море, без міри й без краю. Немає тут ні шляхів, ні стежок: іди або верхи мчи чи воли поганяй, як хочеш і куди хочеш. Влітку лагідний вітерець гойдає пухку тирсу, червоний воронець та зелений катран. Тоді мандрівник бачить схвильоване зелене море, широке й просторе до самого обрію. Пурхають тут полохливі стрепети, безнастанно щебечуть жайворонки, бігають поміж осотом земляні зайчики-тушканчики. Вгорі, випроставши дужі крила, шугає орел-степовик: то він виглядає здобичі. Небо синє-синє, напнулося воно над степом оксамитовим наметом. І вгорі, і внизу чути неясне, ледь виразне шемріння, його важко вловити й відрізнити одне від одного. То життя неба й землі. Цвірчать тисячі тисяч коників-стрибунців, співають наввипередки жайворонки, свистять біля нір меткі байбаки, дзижчать дикі бджоли, джмелі, гудуть дивовижної масти великі й малі жуки, падають на квіти та на медоносні трави метелики, кигичуть чайки.

Там, де чайка, там і вода. Приглядаєтесь і бачите далеко-далеко десь темніють невиразні цяточки. Підходите ближче — бачите вже чорні плями, а через якихось десять хвилин стоїте вже біля верболозу. Від верболозу тягне прохолодою, вогкістю. На сонці блищить, мов люстро в пишній окравці, чудове маленьке озерце. На одшибі ростуть навіть молоденькі берізки та ще струнка тополя. Вабить посидіти, спочити в сутінку, вмочити спрагли вуста в чисту джерельну воду. Хоч яке те озерце маленьке, та все ж і біля нього і в ньому вирує, кипить життя. На сухих торішніх гілочках повмощувалися жаби, вони безтурботно кумкають і з насолодою гріються на сонці. Качечки з каченятами нишпорять у густій рясці й заклопотано скликають малих своїх діток, почувши у траві шелест,

плеще й грає срібна рибка й раптово зникає в сутінках холодної води, літають без увагу, мов скляні бабки, розкішні ванеси та адоніси, стрілою мчать над водою в'юнкі ластівки й жалібно кигичуть чайки. Поблизу в очеретину дме дзьобатий бугай¹⁾, зосереджено, терпляче стоїть на одній нозі лелека, до рожевих квітів пишного будяка присмоктались бджоли й дрібні метелики: тут справжній бенкет! Гостро ріжучи повітря, верещить малий хижак-кібчик. У небі — ні хмаринки, в степу — спека і млосний спокій: все ніби застигло, а чи дослухається.

Я люблю цей куточок степової оази, часто спочивав тут, спостерігав степове життя й думав думи. Думав: мабуть, мало чим змінився цей степ з тих часів, коли його в старосвітщину звали Диким полем. Тут паслися козацькі коні, чатували січовики та не раз і не двічі рубалися з буджацькою ордою. Проходили, мабуть, цими незаними шляхами й чамбули білого ясиру, українські полонянки, мабуть, коли притулитися вухом до шовкової тирси, можна б почути стогін та ридання безталанних, що йшли під татарськими батогамми у «невір-землю»... Здається, тут кошовий Запорізької Січі посік і тумаків, що не схотіли йти додому, в Україну. Пізніше бачив цей степ уже й чумацькі валки, бійки з хижакком-татариним і смерть самотнього козака край дороги від страшної хвороби. Полита густо козачою кров'ю і пекучими сльозами невольників наша рідна земля... Тому тут, мабуть, і цвіте кривавим цвітом степовий воронець.

Одного погожого ранку я йшов до свого укоханого верболозу. Дихав на повні груди степовим запашним вітром та полохав терновою герлигою стрепетів, що табунцями літали на рожевих реп'яхах. Тут, в самотній пишноті дикого степу, не можна було здібати живої душі. Але, на своє здивовання, я все ж побачив саме тут і людину. В сутінках густого верболозу, там, де я любив спочивати, сидів сивий, як голуб, дідок. Одежа звичайна, селянська: був у вибійчаних штанах, чистій сорочці, як і годилося в неділю. Осторонь лежала шапка, хоч була й Петрівка, спека, невеликий клуночок і теж герлига. Він кравав хліб, солив із жмені горсткою соли й запивав криничною водою з горнятка. Я ніяк не думав здібати тут будь-кого та ще

¹⁾ Бугай — птах, що живе біля річок на плавнях та болотах.

ранком. Все ж привітав старого, як годиться:

— Здорові були, дідусю! Хліб-сіль...

— Здорові будьте й ви... спасибі за ласку...

— Відкіль так рано Бог несе? — питав я, вмощуючись біля купи ромашок.

— З тих он хуторів, — ткнув він герлигою і став пити воду. — Добра вода, сказано, козача вода, свята... — бубонів він, витираючи рукавом підстриженого вуса.

— Вода, як вода. Божа вода, — всміхнувся я, запалюючи люльку.

— Кому як, — відрік дід, знаменуючи себе хрестом, — а мені вона за мед, і додому беру в пляшечку... козача свята вода...

— Гм... чому козача? Тут степ, селитьби близько немає...

— Так зветься козачою. Козача криниця, — поправляючи ковнірець, говорив дідок. — А що близько немає селища, то дарма. Покійний мій дід, хай царствує на тім світі, казав, що в цьому степу раз на рік сходилось чимало християнського народу... Сходилось на святе, Боже діло...

— Що ж то за сходини такі були? — питав я, підсовуючись ближче.

— Давня то річ, добродію, — махнув він рукою. — Давня... Мій дід, хоч і старий був, так і сам не бачив тих сходин. Ніби його батьки добре знали те... Старосвітщина те, чув і мені розказав.

— Гм... морока яка, — похитав я головою... — Кортить все ж послухати.

— Послухати можна, чому не послухати: добре діло може, напrawdę, дійде до серця, то вже й буде скарб для душі. Та й то казати: сьогодні неділя, слід згадати, як в старовину колись люди робили святе діло, та й нам наказували так робити. Тільки ми щось кепсько беремо те в науку... кепсько...

Він став дбайливо згортати клуночок.

— Збираєтесь мандрувати? — питав я з жалем.

— Так, до церкви... До міста йду. Та воно й ранувато, можна ще трохи перепочити. Так ото... переказують, що ось в цих муравських місцях було колись Дике поле, мабуть, так звалося тому, що ніхто не жив, а тільки татарва нишпорила та билася з козаками. Тепер тут тихо, ніхто нічирк! А тоді не так: татари забігали на моторних конях до сіл, рубали, сікли та хапали хрищений нарід у неволю, в'язали руки

сирівцем та гнали у невір-землю на продаж, як худобу. Бач чим торгували бузувіри! Сказано — нехристи, одно слово. Їх дуже не любили козаки, бо не було за що їй любити: часто відбивали невірників, тоді гули джмелі і в татарів, тоді й козаки арканили татарву й гнали до себе. Було всього, як коли пощастить — чи татаринів, чи козакові, чи той поневолять, чи той. Було й так, що татари сплять не одне село, вигублять багато народу, поженуть чамбулом¹⁾ у неволю. Найбільше ж ласували наловити гарних дівчат та хлопців, щоб більше вторгувати грошей. Тоді дуже сумували в наших землях. Тоді вже збиралися старі люди, заможні козаки-гніздюки, починали перегукуватися з татарами. Перегукувались довго, кликали притьмом татар іти на обмін полоненими. У вас, мовляв, є наші люди, а у нас — ваші, так давайте мінятися. Звичай той заведено давно, невідомо й коли. Більше на Зелену Неділю усі збиралися ось сюди, до Сагайдакової балки, так звалося урочище, де ми оце гомонимо з вами, і по-нашому й по-татарському. Збиралися мирно, ніхто не нападав, та й небезпечно було таке робити, найпаче татарам: близько ж наше місто й козацтво стояло напоготові. До всього ж і жадні були ті татари на гроші. Привозили з собою й наших бранців, а козаки татар і починали торг. На обмін рідко коли йшли татари, хібащо треба було виручити свого великого пана, а так більше вимагали викупу з додачею золотими дукачами, міняли на добру зброю чи там сріблом шиті кисети, хустки, вишиванки, все просять додачі. Торгувались не один і не два дні. Часто, не дійшовши згоди, від'їжджали, тоді вертались і знову торгувались. Грошовиті гніздюки збирали поміж себе дукачі, викупували християнські душі, мінювали, виторговували. Адже сходилася сила народу: усі хотіли бачити рідних, близьких, знайомих, а то й так своїх людей, розпитати як слід про ту невір-землю, а, може, там кого бачили з односельців. Скільки було радості, коли вертали жінці чоловіка, сестрі брата, батькові сина, матері дочку. Та не мало було й плачу — сліз за тими, кого на Сагайдаку так і не побачили.

Після торгу татари зараз же пили свій п'яний кумис, по тому гукали «гайда!» й зникали віхолою в степу. Козацтво ж скидало шапки, знаменувало себе

¹⁾ Чамбул — кінна ватага.

святим хрестом, а панотець правив молебня за здоров'я визволених з неволі полонених та молився за жертводавців-визволителів хрищених з татарської неволі, тоді святив воду у Козачій криниці й тою святою водою кропив весь хрищений мир. На зеленій шовковій травіці розстиляли килими, і всі разом кріпилися, чим Бог послав. Рушали додому на возах, верхи, на мажах, гарбах.

Так з року в рік на Зелену Неділю тут саме відбувся викуп невільників з татарської неволі за часів гетьманщини. Багато з того часу сталося змін у нас та й у сусідів, не стало, бач, і Січі Запорізької, криниця все та ж... блищить на сонечку та дзюрчить кришталевою водою. Свята то криниця, бо творилися біля неї святі діла. Бач, як ластівки пурхають! То душі праведників-січовиків літають та тужать за Січчю, сплюндрованою москалем-руїнником.

Сивий дідок далеко вже був, а я все сидів та дослухався до дзюрчання струмочка з Козачої криниці.

НІЧНИЙ ГІНЕЦЬ

**Хто при місяцю й зорі
Так пізно іде на коні?
Чий кінь над міру так рвучкий,
Біжить в степах... І вершник хто такий?**

Так мальовничо передає російський поет Олександр Пушкін шалений гін козака серед ночі — гінця Полтавського полку з історичною шапкою, в яку було зашито Кочубєєвого доноса на великого гетьмана Івана Мазепу. Звали того козака-гінця Семен Кованько, вдачі сміливої й безоглядної, як пізніше багато говорили про нього. Багато по тому розійшлося-розкотилося різних переказів, ба навіть і пісень в самій Полтаві, що в'язали ім'я вродливої дочки генерального судді з ім'ям того гінця — молодого козака. Може, було воно й так, а, може, і ні. Може, просто козак мусив з обов'язку та наказу великого пана доставити до московської столиці той ганебний донос. Так чи так, а гінець щасливо привіз важливий пакет і здав на руки самому цареві.

Посла, як то кажуть, не лають і не б'ють. Проте Москва тут мислить інак: коли винен пан — винуватий, виходить, і його слуга. Так там робилося й робиться споконвіку. Пригадаймо хоч би справу князя Курбського: він втік до Лівонії від тирана-царя Івана, прозваного самими москвинами Грозним. Цар не міг придумати нічого кращого, як люто покарати слугу втікача Курбського. Той слуга, на прізвище Шібанов, привіз Грозному листа від свого пана; в листі писалося щиро-просто про царські жорстокості. Володар слухав уважно, але аж ніяк не просто: він з усієї сили вгородив гострого залізного кінця своєї палиці в ногу сміливого вістуну, тоді сперся на палицю й мовчки довгенько таки слухав, що йому вголос вичитували. Тільки тоді вже послав Шібанова на смертні муки.

Так було і з гінцем Кованьком та московським царем Петром, тільки трохи в інший спосіб. Цар не повірив Кочубеєвому донові про змову гетьмана Мазепи з шведським королем Карлом 12-им, наказав потрусити козака на дибах так, що покрутив йому руки, тоді велів відбатожити на майдані й викинути геть: слуга донощика скоро опинився на Сибірі. Але на цьому не скінчилося: самого генерального суддю та його однодумця полтавського полковника Іскру було привезено з Диканьки (село під Полтавою) на допит до московської столиці. Там їх взяли на диби, а тоді послали в гетьманський обоз в Борщагівку. Тут, з наказу царя, їх було покарано «на горло» (постинали обом голови).

Трагедія ця набула великого розголосу по всій Гетьманщині. Були такі старшини, що дорікали гетьманові, ті, що тяглися до Москви, під її протекцію, але майже вся старшина аж ніяк не хотіла московської протекції, її опіки: ця старшина просила гетьмана зламати спілку з царем, присяглася на хресті йти з своїми полками проти Москви, аби лише гетьман махнув булавою. Вони казали:

— Кочубей та Іскра з усіма своїми спільниками — зрадники, передалися нашому лютому ворогові, а для зрадників кара одна: чорна плаха й сокира.

Цар все ж довідався про спілку Мазепи з Карлом, але запізно, довідався, коли вже їхні війська з'єдналися в повітовому місті Гадячі. Вони ж разом по тому повели воєнні акції проти московських сил. Тільки тоді цар побачив свою помилку: його «вірні раби» Кочубей та Іскра — фатально загинули, менші помічники — гінець Кованько та панотець Спаської церкви в Полтаві Свічка (він переписував донос) були вже на засланні в далекому Сибірі. Історики кажуть: лють царська була жажлива, він жадав помсти. Він доручив своєму майже неписьменному генералові О. Меншикову спопелити резиденцію гетьмана, Батурин, що той садист і зробив досконало. Порубав козацтво, що боронило місто, помордував жінок, малих дітей, сердюцького полковника Чечеля колесував, коменданта вже мертвого наказав четвертувати, десятки старшин повісив, шибениці поставив на плоти й так спустив на річку Сейм, наквацювавши дьогтем голови, щоб не гнили. Місто горіло кілька тижнів, було попалено багато сіл в окрузі, людей ловили, бо вони врочисто вітали гетьмана й короля. Всі з жахом тікали від лютого царського сатрапа в татарські степи, бо татрин був

більш милостивий, ховалися по глибоких ярах та густих чагарниках. Після Полтавської баталії Петро сугерував багато грошей (300 тисяч золотих дукатів) великому візирові, аби видав гетьмана Мазепу, генерального писаря Пилипа Орлика, генерала Андрія Войнаровського (небіж Мазепин) та полтавського полковника Герцика. Всі вони були вже в землях турецьких і скоро по тому вимандрували до європейських держав. Гетьман Мазепа через два місяці після Полтавської катастрофи помер у Волощині (йому було 70). Проте царат довго переслідував вигнанців і все турбував чужі держави видати «зрадників». Москві все ж пощастило взяти полковника Герцика в Варшаві, а генерала Войнаровського заманити до себе в німецькому місті Кенігсбергу. Після катувань Войнаровського було закинуто до холодних тундр, де він і загинув; Герцик промучився в фортеці до похилого віку. Інші полковники, що так просили Мазепу воювати проти Москви, схилили голови перед переможцем-царем, але не всім судилося жити в Україні.

Цар втихомирився тільки тоді, коли було спалено на київському майдані подобу старого гетьмана та зірвано катом всі московські регалії, начеплені на ту подобу. Саме з того часу з наказу Москви по всіх українських церквах почали клясти великого нашого гетьмана, як «московського зрадника». Ніхто не смів перечити, бо такого сміливого ждала катівня і смерть.

Москва не забула своїх «вірних рабів» — панотця Свічку та гінця Кованька: їх негайно повернули з Сибіру, обох уласкавили, «втерли сльози», дали повні череси золотих дукачів, дали маєтки й патенти на московське дворянство.

С. Кованько жив деякий час в Петербурзі, де лікувався від московських диб та сибірських морозів. Було то вже за цариці Ганни (1730-1740), коли в Україні гетьманував колишній миргородський полковник Данило Апостол (1727-1734). З тої ж столиці прислав на Полтавщину різних майстрів, які в його маєтку «Кованьківці» поставили панську простору світлицю з великим садом, глибокими ставками та пишними дубовими гаями. Додому приїхав пізно. Тут і осів колишній гінець генерального судді Василя Кочубея, колишній козак, тепер уже московський дворянин. Приїхав тоді, коли вже сплигло багато часу: парубки, що колись працювали на батьківських ланах, тепер уже літні селяни з сивиною на вилицях, уже працювали давно на

своїх ланах, що межували з землями приїжджого пана Кованька. Багато кого з тих, що знав того гінця, не було на світі.

* * *

— Нема чого казати: садиба, направду, панська, — поглядаючи на Кованькову садибу, бурмотав Терешко Лимар.

— Не візьму в тямок, відкіль він так розбагатів? — кресав вогню на люльку сусіда Левко Левер. — Знаю добре його, знав і батька: прості собі козаки, можна б сказати вбогі люди, а от піди ж! На такий гай, на такий садок та сіножаті ще й до всього панську хату та орну землю треба труснути добрим чересом, висипати чимало золотих червінців. Де можна взяти стільки?

— Гм... Знали його батька, куме, та й цього синка, а от, бачу, й не знали, як він приподобався московському цареві...

— Як там приподобався! Чув ніби запроторили на Сибір! Гомоніли люди, хто як: одні казали вкрав гроші у генерального судді, того, що гетьман Мазепа покарав на смерть, інші верзли про якийсь донос...

— Воно так і є, всі тепер знають про того доноса, — перебив сусідові пан Терентій.

— Далєбі не всі. Я, приміром, не второпаю, хоч, по правді, воно мені ні гріє, ні знобить. Бачу тільки, що придбали ми ще одного поміщика з московської ласки.

— Воно то так, — сміявся Семен Зозуля з сусіднього села Мильців, — можна й не знати, не велика біда, а все ж знати годиться...

— А нащо?

— На те, щоб бачити добре святу правду, з якого боку вона стоїть, та хто зичить добра нашому народові, нашому краю, а хто йому лютий ворог. Це треба добре знати й нам і нашим дітям у науку, щоб стереглися тих ворогів та швидко пізнали їх.

— От, приміром, за цього нового пана, скажімо, — підхопив пан Терентій, — потерпів він, як то кажуть, за Москву, допомагав москвинам грабувати нас та витереблювати. Москвин напочатку не розібрав і погнав того Кованька на Сибір. Погнав на Сибір за доноса на гетьмана Мазепу, писаного Кочубеями, отими, що зараз розкошують в палацах під Диканькою. То всі московські полигачі, тільки москвини розібрали пізніше. Розібрали, що гетьман притьмом хотів випхати їх з

України та швидше й пригорнули до себе отих христо-продавців Кованьків, Кочубеїв та там ще всяких полковників, що почали куматися з москалями. Ось чому тепер всі вони зовсім перейшли до москвинів, а з ними заодно й Кованько, потерпів за тих же москалів...

— А де ж тепер наш гетьман старий?

— Гетьман, тобто Мазепа. Він давно помер десь у Волощині не так через старі роки, як із журби, що не поталанило випхати москаля: пропала слава козацька, пропав і швед під Полтавою, а ми всі опинилися у московській жмені.

— Так, так... Тихо, пане Терентію, бо хоч і далеко цар московський, так донощик Кованько близько: ненароком щось почує, ну й... знаєте, за звичкою, полетить на своєму коні з новим доносом. Такої чоловік вдачі.

— А то правда, хай боронить Бог від того гидкого чоловіка!

Всі сміялися.

— Тепер маємо за гетьмана старого Апостола, — невгавав пан Терентій. — Що не кажи, а гетьман наш боязка людина: все поглядає на Москву та її головного тут наглядача Наума (Наумов). Боїться дуже й нам наказує стерегтися, щоб ніхто, анічичирк! Вже тепер Москва бере Гетьманщину в такі обценьки, що годі й вирватися.

— Тихо, Тихо,.. — полохався й собі пан Зозуля з Мильців. — Бачите, вже вийшов на ганочок, розглядається скрізь...

— Де ви його бачите, то так вам уздрілося.

— Ні, не вздрілося, — приглядався пан Терентій. — Бач, личина заховався за стовпець і назирає...

— Ходімте, панове, краще в поле, подивимося, як там хліб...

— І то правда... гайда в поле!

* * *

Семен Кованько напrawdę був багатий пан, уже не козак, а дворянин. Після Полтави, коли тут побував московський цар, таке було в дивину для всіх. Після трохи призвичаїлися до тої кумедної назви. А Кованько, як-не-як, а до дворянства притулив ще й великі гроші, добрий маєток і кумовство з Наумом... То вже не жарт, мосьпане... За рік-два заприятелював з ким треба, примостився до Полтавського магістрату і скоро

став колегіантом, «зацною парсуною» (поважна персона), засідав уже на судових сесіях з панамі, як правдивий пан суддя. Давно забув село, забув своїх людей, зиркав спідлоба, не вітався. Все село сторонилося, цуралися його й старші статечні люди. Пошепки говорили, в який спосіб розжився новий московський дворянин, відцурався козацтва, продав старого гетьмана Мазепу, возив до самого царя донос на «золоту душу», через нього загинув Батурин, спалив москвин і вимордував силу народу християнського. Лічить ті червінці щоночі в льоху, кровію праведною заюшене золото, не людина він, а Юда...

Та панові Кованькові все те не свербіло й за вухом. Він ішов твердо своєю дорогою, панською, бо тепер його добре знали і в самій столиці, мав приятелів і там серед московських вельмож, сам часто їздив туди чи треба було, чи ні, а їхав.

Люди все примічали:

— А донощик, куме, знову поїхав до Московії...

— А як же, то ж його там хліб...

— Мабуть, когось хоче втопити в ложці води...

Мав пан Кованько і в самій Полтаві своїх людей, кумався з полковою старшиною, дітей все ж возив по науку тільки в Московію, там і виводив у люди, мостив синів у гвардію, дочок видавав заміж за московських панів. Величався пишнотою, дітьми, часом робив гучні бенкети з неприємним присмаком помосковленого козака: часто пив за здоров'я царів, лаяв, плюгавив українських достойників, сміявся з українських звичаїв, побутовщини. Кінець-кінцем, його хати стали цуратися статечні старшини. В старих літах став відлюдком, любив тільки засідати в суді та суворо карати селян, коли й не було провини.

По його смерті нащадки завели трохи інші порядки у великій садибі. Діти його стали вже правдивими московськими панамі: служили по військових та цивільних установах, були навіть і при дворі (доктор медицини М. С. Кованько). Московське панство ласкаво горнулося, дивилося на молоде покоління Кованьків, як на правдивих московських патріотів. Проте чомусь молодь все ж дуже любила Україну, Полтавщину, любила кованьківський пишний дубовий гай. Мاستок вони переробили на взірць мастків помосковленого нашого панства: князів-магнатів Кочубеїв, Галаганів, Абазів, Базилевських... В своєму родовому гнізді Кованьки розважались тепер щоліта без гулів і кпин

над селянами, але й від села відгродилися високими мурами. Чути було лише веселий сміх, лебединий крик на ставках та вишукану музику, всуміш з московською та французькою мовами.

Восени і взимку в мастку Кованьків було тихо й порожньо. Тільки гамірлива юрба селянських дітей не вважала ні на що: з сміхом і галасом та дівчора спускалася з горбів у долину й розбігалася по теплих хатах лише в присмерку, коли й гайвороння теж вмощувалося на покій на високих дубах Кованькового парку.

«В ЄДИН ГУЖ»

«В єдин Гуж».
Слова Великого Гетьмана
І. С. Мазепи.

З усіх маршалів не даром Наполеон найбільше цинив Йоахіма Мюрата (1771-1815), з яким навіть породичався, віддавши за нього свою молодшу сестру Кароліну. Ім'я цього славетного маршала історики часто в'ють з Гетьманщиною, що завжди дошкульно вражало Петербург часів навали французької армії на Московію. Та й було чого хвилюватися. Адже Наполеон, за порадою іншого свого маршала Коленкура, проєктував зробити наступ на врожайну Україну, забезпечити військо провіантом, а маршала-кавалериста Мюрата наставити в тій благословенній Україні правомочним гетьманом.

Йоахім Мюрат вже в молодих літах заслужив славу дивоглядного майстра воєнної штуки. Він охоче й залюбки виконував найтяжчі завдання свого шефа Наполеона й завжди успішно. Цей молодий і гоноровий маршал здивував весь світ майстерною облогою Мантуа, Дего, сміливим походом у Єгипет, блискавичною перемогою турків в Абукірі, зрештою, битвою з московським військом під Мюнхеном (1805), під час так званої третьої коаліційної війни. Мюрат і тут показав себе подиву гідним стратегом: цим разом він допоміг Наполеонові розбити австрійське військо під командою генерала Мака й тим самим відкрив дорогу просто на Відень. В грудні 1805 під Австерліцом (Моравія) стався жажливий зудар трьох держав, в якому Наполеон вийшов переможцем, розбивши цілком австро-російське військо, тоді як кавалерія маршала Мюрата гнала військо генерала Блюхера впрост до Балтики розгорнутим фронтом, відкриваючи собі шлях до Польщі.

Не треба забувати того факту, що саме тоді Росія

жорстоко поневолювала Польщу. Навіть молодий московський цар Олександр 1-ий (1801-1825), що обіцяв полякам поновити конституцію, скоро й зовсім зрікся тої обіцянки. Отже польські легіонери, після запеклих боїв і великих поразок на батьківщині, змушені були йти в межі Франції й воювати з ворогом під французькими орлами. Маршал Мюрат добре використав щасливу нагоду: він приєднав до своєї кавалерії сильні польські полки і скоро вступив до Варшави, як переможець і справжній визволитель.

Польський нарід з радощів шалів. Великий сейм ухвалив збройно боронити ойчизну від москаля й передав всю ту важку справу князеві Джозефу Понятовському, небожеві померлого короля Станіслава Понятовського. Він зробив посполите рушення. Всі йшли на ту валку врочисто з невгнутою вірою в перемогу. Щоправда, військо те було кепсько озброєне, не було й харчів удосталь. Але всі горіли бажанням спекатися назавжди зненавидженої Московії.

Тим часом і цар, і вся петербурзька верхівка наявно побачили маневр Наполеона: примусити силою Московію віддати полякам пограбовані Катериною землі. Боялися найпаче за Україну, правобічна частина якої належала донедавна Речіпосполитій. До всього Петербург ясно бачив і ворожі настрої українських автономістів, які й донині ще не забули своїх «старожитніх прав і вольностей», лякалися навіть старого графа Василя Капніста, який не хотів давати козаків на війну і вперто сперечався з намісником Лобановим-Ростовським. Петербург боявся бунту, може, козаки-вольонтери приєднаються до польських легіонерів, що билися проти Росії воднораз з кавалерією маршала Мюрата. До всього Петербург враховував ще й поразку свою під Мюнхеном. Отже на нараді вирішено було сугерувати Наполеонові мир, воднораз цар звернувся до польського народу й Сенату не хвилюватися й обіцяв уже в який раз відновити конституцію, але все те під суворою опікою Москви. Польща сторожко прислухалася, але військо держала напоготові.

Московські дипломати старалися за всяку ціну влаштувати зустріч Наполеона з Олександром. Петербург спішив, бо війна так званої четвертої коаліції була дуже нещаслива для Росії (розгром російсько-пруської армії). Отже зустріч двох імператорів сталася в Тільзті в «дружній атмосфері». Мир було підписано року 1807. Мир був такий, якого поляки аж ніяк не хотіли

й не сподівалися бачити. Правобічна Україна лишилася у васальній залежності Московії, дечим змушена була поступитися Австрія і частково Прусія. Селяни дістали волю, на польський престол посаджено саксонського короля Фрідріха-Августа 1-го, військову силу обчислено в 30 тисяч багнетів. Все це дуже іритувало Польщу. І найголовніше — маршал Мюрат, з наказу імператора Наполеона, мусив був покинути Варшаву з усією своєю кавалерією.

Маршал Мюрат не дійшов до багатої на пшеницю й випаси Україну, навіть кинув і Польщу. Доля судила йому опинитися далеко в Іспанії, тоді як в Україні міцно засів москаль.

* * *

Все ж Мюрат ще раз повернув на Схід.

Сталося так тому, що Московія не додержала Тильзітських умов, і Наполеон, за своєю вдачею, круто повернув фронт: він вирішив остаточно звести рахунки з Московією, але тільки на московських полях. У червні 1812 року він уже твердо маршував у Смоленщині з військом у півмільйона багнетів. Під самим Смоленськом, в його околицях, на так званому Бородінському полі стався зудар двох великих сил — Франції та Московії. Зудар призвів до катастрофальної поразки Росії, вона могла тепер вести війну вже способом партизанщини, що дало змогу Наполеонові легко вступити в серце Московщини — столицю її Москву. Він осів у знаменитому Кремлі, дожидаючи московських депутатів. Але те, що він побачив через тиждень вжахнуло не тільки імператора, а й увесь його штаб, все його втомлене військо, що раділо дістати перепочивок. З наказу царя й військового губернатора Ростопчина, московські сапери підпалили Москву з усіх боків. Москва була в огні. Але того мало: солдати з того ж наказу нищили хліб, худобу, сіно, пустошили все в застрашаючий спосіб. Оглядаючи в руру ту жакливу панораму спустошення, імператор мимохіть мовив:

— Скит, скит... варварська нація...

В цьому дикому краю було понищено, на правду, багато хліба, отже терпіла голод не лише французька армія, терпів голод й жакливу нужду весь московський нарід. Проєктований Наполеоном переможний похід в Україну зазнав краху. Так само зазнали краху й пляни українських патріотів спекатися бодай цього разу

московського окупанта. Адже у французькій армії були й польські, були й українські легінери. Всі бачили наявно цілковиту й остаточну поразку Наполеона. Нещаслива доля немилосердо, одним махом, перекреслила всі задуми французького велетня-імператора, задуми добрі, якщо вірити тому, що він писав згодом у своєму щоденнику. Армія прекрасної Франції відступала. Вона відступала в жахливих умовах лютої зими, голоду й холоду. Добив ту хоробру армію московський мороз. Сам Наполеон з маршалом Коленкурром виїхав в простих санях до Франції, де мусив рятувати свій край від помсти Московії, першого його ворога. Рештки армії було залишено тому ж сміливому Мюрату, який завжди виконував небезпечні доручення свого сюзерена. Але цього разу він нездольний був щось зробити з тими жалюгідними рештками блискучої колись наполеонівської армії. Він рятував тепер найпаче славнозвісну кавалерію, шефом якої був весь час і вдома, і в тяжких походах. Вона, та славна й непереможна кавалерія, свого часу покрила лаврами вінценосного свого імператора й тепер уже неспроможна була рятувати себе, навіть при допомозі свого невгнутого маршала. Мюрат все ж вивів свою кавалерію з небезпечних московських земель, щасливо діствся до французьких кордонів, здавши німцям рештки наполеонівських солдатів під опіку генерала Ежена Богарне, Наполеонового пасинка. Їх, майже беззбройних, без жалю вистрілювали московські партизани з своїх, відомих тільки їм, засідок або проколювали вже знесилених, хорих багнетами; інші обшукували мертвих і крали все, що було цінного. Коротко кажучи, за рештками розбитої армії невідступно йшли московські мародери, які згодом дістали чини і всякі нагороди. Генерал Богарне з півмільйонової армії ледве привів додому не більше 30-ти тисяч покалічених вояків.

«Скитська» столиця Москва шаліла з радощів, але все ж, в першу чергу, взялася не рятувати свій нарід від голоду, штучно створеного царем та його міністрами, а помчали найголовніше до Польщі та України «карати непокірний» нарід за непослух. По тій карі від варшавського князівства лишилися «ріжки та ніжки». Князь Понятовський змушений був покинути Варшаву з малими силами ентузіястів-патріотів і стати кошем у Кракові. Московське військо вже з Варшави вимагало капітуляції, за що обіцяло амністію. Маршал Понятовський відповів:

— Поляки не звикли кидати своїх друзів в небезпеці. Гонором ми не торгуємо.

Понятовський по тому приєднався таки до Наполеона вже у французьких землях і рушив у похід проти зненавидженої Москви під французькими орлами. Він з своїми легіонерами став під Ляйпцігом на остаточний зудар. То була так звана «битва народів»: франко-польського війська було біля 150-ти тисяч. Коаліція Австрії, Пруссії, Англії та Москви виставила 400-тисячну армію. Зудар стався 16-го жовтня 1813 року й тривав чотири дні. В останній хвили криваве побоєвище стало по стороні коаліції, коли саси зрадили Наполеона. Розгромлене французьке військо рятувалося понтонними мостами, перекинутими через річку Ельстер. Князь Понятовський з горсткою сміливих польських старшин бився напропаще і скоро найшов собі смерть в бурхливих хвилях широкого Ельстеру. У пізніші часи вдячна польська нація поставила пам'ятник цьому своєму оборонцеві Рідного Краю на майдані у Варшаві (скульптор Торвальдсен), але Москва рішуче наказала звалити його геть з майдану.

Україна, тяжко упокорена, ослаблена вкрай московським терором, мовчала: найкращі її сини не здольні були зарадити лихові будь-якою мірою. А лихо було тяжке: всі автономісти добре знали, що маршал Мюрат, цей правдивий Маршал-стратег мав би в Україні тверду підтримку й цінну допомогу в його боротьбі проти напасника-скита. Але жалкувати було запізно, хіба що від чистого серця помолитись за спокій душі француза-кавалериста, проєктованого гетьмана України, якого розстріляли австрійці року 1815-го.

Що ж! Сумна та подія все ж владно кличе молоде наше покоління твердо пам'ятати золотий заповіт Великого Гетьмана Мазепи боротися без вагань за суверенну Україну — «в єдин гуж».

ОРЛЕНЯ

І прийде колись той день,
І загине Велика Троя..

Гомер

Ще не відгреміли як слід гарматні постріли з останнього Наполеонівського побовища під Ватерлоо (1815), а вже великого корсіканця понуро вітали голі скелі далекого острова святої Олени. Кинув він з примусу все в коханій Франції, навіть не схотів парадної ноші й натяг на плечі стару бойову шинелю на новому пристановищі. Не журився ні про що, але ж вельми сумував за своїм сином, намісником, якого сам назвав принцом Римської імперії.

А доля того молодого принца була надміру сумна. Великі достойники всіх європейських держав, які абдикували батька, тепер втопили очі в сина, тендітного юнака, і не знали, що з ним робити: вони боялися вже не орла, а орленяти, мовчазного й воднораз рвучкого та кмітливого, із вдачею лицаря-характерника, з усіма ознаками майбутнього володаря-державотворця. І, в першу чергу, не любили його ті, що знали добре батька-імператора, того, що переорав усю Європу і змінив за короткий час цілий світ. З тих достойників не любили його найпаче головні верховоди Віденського конгресу: С. М. Талейран (1754-1838), герцог К. В. Портала Меттерніх (1773-1859) — презес Віденського конгресу і фундатор Священної Спілки й ще король Франції Люї 18-ий, представник щойно тоді відновленої династії Бурбонів (1755-1824).

Віденський конгрес відбувся зараз же по абдикації Наполеона й тривав мало що не рік. Конгрес країв у всі боки географічну мапу та воднораз оглядавсь й на народи різних націй: адже всі плекали великі надії на добрі реформи, зміни, вільне життя, закінчення феодального гніту. Проте Конгрес вирішив інкше: змін не

сталось, про нарід було навмисне забуто. Було лише перефасовано мапу: Франція майже нічого не втратила з своїх земель, теж по-старому Австрія володіла Італією. Росія захопила Царство Польське і вже встигла посадити у Варшаві намісником брата царя Миколи — Костянтина. До своїх широких просторів Московія долучила, за постановою Конгресу, Басарабію й Фінляндію.

Вістка про такі наслідки роботи Конгресу блискавкою облетіла весь світ. Вона просто приголомшила всіх. Вільна преса просто кричала, що у Відні зібралися грабіжники, поділили чужі держави поміж собою, а нарід запрягли в невільницьке ярмо.

Нарід нуртував.

Французька молодь вимагала від австрійських тиранів волі для сина абдикованого Наполеона. Італійці маршували з прапорами, на яких ясніли слова:

— Геть Австрію! Хай живе король Італії, Наполеон 2-й!

Польська молодь в запіллі готувалася до повстання.

Кинутий на поталу ворогам і найпаче кинутий до рук всесильного Меттерніха, молодий принц сидів у Шенбруні, резиденції австрійських королів, на правду, як вельможний в'язень. Правда, у нього були й друзі, але безсилі щось зробити, допомогти йому. То були: його рідна тітка, старша сестра Наполеона 1-го, Пауліна Боргезе; маршал наполеонівської армії Йоакім Мюрат (1771-1815) та ще маршал Арман Коленкур (1772-1821). Всесильний Меттерніх пильно стеріг молодого принца. Навіть коли тітка Пауліна примістила юнака в своєму палаці на кілька день, змушена була відступитись від небожа з великими неприємностями. До всього той же міністер наказав матері принца Марії-Луїзі (1791-1847) негайно виїхати до Італії. Там вона жила до смерти, так і не побачивши сина. Незабаром з Шенбруну було вислано до Франції мадам де Монтеск'є, виховательку принца: вона була добрим педагогом, але вся вина її полягала в тому, що була вона французенка. Другого його приятеля, маршала Мюрата, судив австрійський суд, як зрадника, й прирік його до рострілу. Третій — маршал Коленкур уже жив на покої й тільки час від часу, з дозволу імператора Франца, відвідував молодого в'язня. Принца помістили до Шенбрунського палацу під новим ім'ям і титулом герцога Рейхштадського. Говорили з ним лише німець-

кою мовою й ніколи при ньому не згадували матір, за батька-імператора не було мови. В такому оточенні ріс він завжди нашорошено у великій напрузі: за кожним його кроком пильно стежили. Лише пізніше, коли він дістав команду над австрійським батальйоном, зідхнув вільніше й став розглядатися. Тоді від друзів довідався про себе, про батька й рідню значно більше, може, навіть багато більше, ніж треба. Одним з таких щирих друзів був наполеонівський маршал Люї Даву (1770-1824), що був одного разу губернатором великого герцогства варшавського. Цей достойник розповів молодому принцові багато таємниць, навіть розказав і про розстріляного Мюрата, про далеку Україну та її гетьманів.

На інтимних розмовах цей старий маршал раз-у-раз шептав юнакові:

— Не вдавайтесь у тугу, ваша величність... не губіть надії. Не пощастило панові Мюратові, пощастить молодшому, тому, кому доля виворожить велике щастя. Коли схопимо ту казкову жар-птицю, ту Україну, вірте мені, з тою силою, її козацтвом, перевернемо весь світ. Наші друзі там, — махав рукою на схід, — заповідливо працюють для нас. Революція гряде!... Спільними силами обернемо все на свій копил. Меттерніха примусимо капітулювати, приборкаємо й Москву: підпілля ж працює.

І зникав з палацу, як тінь.

Старий маршал казав правду: польське запілля вишло на вулицю. Меттерніх настрашився лише тоді, коли польські інсургенти навально примусили московського резидента великого князя Костянтина тікати з Лазєнок, з палацу польського короля Станіслава Понятовського. Польські легіонери входили до Варшави, вони разом з французькими старшинами демонстрували свою солідарність з народом і вигукували:

— Хай живе Наполеон 2-ий, польський король!

Були то дні революційної романтики. Ім'я молодого ореленяти по всіх усюдах було тим магнетом, що з неймовірною силою тяг всіх на великий зрив, штовхав безоглядно на героїчні чини і, перш за все, на рятунок батьківщини від московських тиранів. Всі варшавські вулиці були прикрашені національними прапорами Франції та Польщі, від краю й до краю лунали польський гімн — «Ще Польска не згінела» та французька «Марсельєза». Наелектризована молодь ще раз взялася за зброю. Був то так званий «Листопадовий

Зрив» (20 листопада 1830 року).

Цар Микола, ображений докраю за свого брата Костянтина, швидко порозумівся з канцлером Меттерніхом і кинув стотисячну армію на Варшаву. Команду над тою армією взяв випробуваний старий генерал князь Іван Паскевич (1782-1856), знаний на всю Європу Паскевич — душитель народніх повстань і загарбник чужих країн. Польща, хоч і сміливо стала до бою, проте армія її була невелика (25 тисяч багнетів), рекрутована з селян, кепсько озброєна й зовсім не муштрована. Правдизого війська, такого, щоб вміло воювати, було щось не більш, як на три тисячі багнетів. Команду над ним взяв старий польський генерал Совінський. Він добре бачив, що з тою армією багато не вдієш. Так воно й сталося. Правда, армія була наснажена войовничим запалом і рвалася на штурм ворожих редутів. Бували випадки, що і з малими силами генерали робили чудеса. І генерал Совінський повів з надією на Бога рвучку армію на штурм передмістя Варшави «Воля», де вже окопалися московські солдати. Дивоглядна й безприкладна сміливість все ж мало поспіли: солдати ворога йшли в наступ хвилями, поймаючи горстки й примусили відступити. Тоді генерал Паскевич послав генералові Совінському вимогу — капітулювати. Але гоноровий генерал відхилив ганебну вимогу й бився до загину: тіло його було знайдено на горах трупів, все прошите кулями. Його місце заступив генерал-інвалід Круковський. Бився він «до останнього ладунку», щоб тільки виграти час для найкращих старшин відступити до пруських кордонів. Тільки тоді здався на милість ворога. Та відомо, яка буває та милість у москаля. Про таке не доводиться й говорити. Коротко казати, з царського наказу, було постріляно багато польських старшин, багато погнало на Сибір, силу юнаків завербували на якусь там військову муштру, зробили з них правдивих яничарів: їх посиляли згодом «на усміреніє бунтовщиків» по всіх великих просторах «матушкі Россії». Таке саме робили в Правобережній Україні, «каральні загони» заглянули і в саму Гетьманщину, якою тоді ще правили такі намісники, як Лобанов-Ростовський та Долгоруков.

Саме в ті часи повстанського шалу і глибоких розчарувань принц Рейхштадський жив самотою під Віднем. Сьогодні він нездужав. З вікна дивився на пре-

красний сад, милувався цвітом магнолій, всуміш з п'янким цвітом столітніх лип. Він дослухався до неясних шемрінь, які так розманіжували, тягли невідомо куди, кудись на широкі простори. Зрештою, він недбало кинув свого улюбленого Плутарха й навстіж відчинив вікно.

— Завтра парада, — думав він, — а я все не можу показати імператорові Францові мистецької команди. Який жаль! Як би я хотів, щоб... мій імператор, великий корсіканець, мій любий батько побачив мене, сина, на параді... на білому коні! Маршал Даву колись казав, що мій імператор був такий рвучкий... він далеко сягав наперед, бачив орлячим оком в бою огріх ворога й бив без промаху саме туди. Тому майже завжди вигравав поле бою. Те міг робити лише мій геніальний батько, тільки він... і більше ніхто... Всі маршали корилися йому, як Богові.

Він навіть зашарівся, на щоках виступили рум'янци, і хорий схопився за груди, на хусточці виступила кров. Принц швидко відвернувся до вікна.

— Даву казав, — знову замислився він, — що там, десь в Сарматії, за Дніпром, є край бойових кентаврів. Вони всі приросли до коней, буцефалів, таких, як в Олександра Великого, і б'ються, як злі духи. З ними бачився ніби сам маршал Мюрат; казав, що з тими кентаврами можна розбити впень всю азіятську Московію. Мій батько теж знав тих дивоглядних духів і дуже хотів наставити маршала Мюрата над ними гетьманом, їхнім королем. Я те добре знаю: Мюрат Безстрашний, так казала тітка Пауліна, він був недалеко від тих кентаврів, зараз же за Варшавою, майже доскочив був до їхньої столиці Києва. Але раптово йому не повелося: Москва затягла війну, і французьке сміливе військо загинуло в московських снігах. Так... так... Я, мабуть, що не загинув би там. Я вже напевне зібрав би тих кентаврів київських... вони теж не люблять москалів... і... тільки одужаю, тоді напляную в доброму секреті...

Другого дня, рано-вранці він уже натягав парадну ношу...

— Що ваша величність хоче робити? — питав здивовано камер-паж.

— Бачите самі, милий пане: іду на парад.

— Вам не можна! — хвилювався камер-паж.

— Ви ще слабі... пізніше, згодом поїдете, — уже благально просив двірцевий лікар.

Прийшов навіть сам суворий цісар, але орленя й собі найжився: він не хотів нікого слухати, крикнув лише:

— Я принц Риму, уже дорослий і роблю нині все на свій розсуд!

З тими словами вийшов на подвір'я, сів на коня і скоро по тому був на віденському майдані серед своїх легіонерів. Генерал з сивим вусом поставив принца Рейхштадського на призначене для нього місце. Принц урочисто взяв команду, але генерал поспішив шепнути:

— З наказу головнокомандувача, ваша світлість, мушу сам дати команду вашому батальйонові.

— Я тут головнокомандувач! — хрипко мовив він і підняв руку в білій рукавичці.

Він, на правду, командував майстерно, лише трохи гарячково. Всі милувалися ним, цим чудовим юнаком, сутим принцом. В групі високих старшин шепталися й допитливо приглядалися.

— Теек... — буркнув Меттерніх. — Здається, на наших очах уже виріс справжній орел... розправляє дужі крила...

Цей лютий ворог під'їхав до принца Рейхштадського й обережно-чемно мовив:

— Ваша величність з честю здали іспит у воєнній штуці. Здоровлю з великою присмністю! Така вправність... гм... така елеганція, всуміш з добірним військовим спритом, мабуть що, заслужили б похвали... гм... самого генерала Бонапарта...

Принц зблід...

Міністрові здалося, ніби той замахнувся хлистом... ніби хотів вдарити. Може, все те так здалося, може... Але принц ще щось сказав, що саме? Хтось почув виразно:

— Не генерал, бестія, не генерал, а імператор! — і нараз замовк.

Сивий генерал перший під'їхав, коли побачив, як принц схилився ниць на гриву коня, тоді нараз скотився на брук. На губах виступила кривава піна. Його обережно перевезли до Шенбруну, де він в невідомості тихо помер. Сталося те 22 липня 1832 року.

Раптова смерть принца Рейхштадського набула широкого розголосу. Смерть того юнака оплакували скрізь, і найпаче уболівала молодь: адже самою своєю особою й самотнім життям він символізував ту саму «весну народів», що згодом осипала молоді покоління

рожевими пелюстками надій і поривань в щасливе майбутнє. Як-не-як, а той казковий юнак стимулював нові зриви в боротьбі проти чорної реакції по всій Європі. Деякою мірою той божественний шал діткнувся й усієї України.

«Україна гомоніла»...

Устами своїх будителів національного духа вона пророкувала грядущий мир і загибель тиранів. Голос Великого Кобзаря вже лунав, як громовиця, по всій Україні. Він кликав рвати кайдани й кропити ворожою кров'ю дорогоцінний Дар Божий — Волю.

БІЛА ПАННА

Сьогодні, як ніколи, в селі Гуджулах, що під Полтавою, тихо... Вночі випав глибокий сніг і замело всі стежки-доріжки; нараз і потепліло. Кожен господар вийшов з хати прочищати протопти широкою лопатою до клуні від хати та ще й до вулиці.

— Ото накидало того снігу, як з лантуха, — бубонів Прокіп Лакиза. — Нагорнув цілу гору, а воно й не позначилося, прости Господи...

— Атож, — відгукнувся сусіда Дмитро Лоскотун, чорний, як жук, орач.

— Скрізь намело: і в нас, і на панському дворіщі. Чи ба, як борсаються панночки! — сміявся парубок Остап Дивина.

— Які панночки? — не второпав Лакиза.

— Та сьогодні ж, ще зранку приїхала Біла Панна на коляду, як водиться на Свят-вечір. Чув, ніби приїхала не сама, а ще з якоюсь панночкою, розказував парубок. — Виходить, будемо колядувати...

— Тобі до всього діло, — буркнув старий хлібороб і набрав повну лопату снігу.

Парубок Остап казав правду. На Різдвяні Свята несподівано приїхала до свого старого батька, генерала Костянтина Башкірцева, його укохана донька Марія, яку тут всі називали Білою Панною. Була на правду біла, з ніжним личком, рум'яними щічками й великими, ніби задивленими в широкий світ карими очима. Її добре знали й любили селяни, була добра, зичлива до всіх. Найпаче любили за те, що малювала всіх: і старих, і молодих, парубків і дівчат.

— Лепсько малює, хоч нікому й не віддає тих образів, а все ховає собі на згадку, — казали парубки.

— Добра душа! — гомоніли баби. — Намалює тебе, як в око вліпить... Глянеш — ну чисто тобі Одарка Перепелиця, ось тут стоїть, як жива, тільки що не заговорить. Так малює, ще й грошей дасть: каже —

це вам за труд. Який там труд, коли сиділа смирно, згорнувши руки.

Марія Башкірцева (23.11.1860-12.11.1884) жила здебільшого у Франції, в Парижі, там і вчилася малювати. Додому їздила часто, переважно влітку на цілий сезон. Їздила тільки до свого великого села Гуджулів. Але цього разу їй заманулося приїхати на Різдво, покуштувати глінтвейну, як вона казала на узвар, та попробувати товченичків, що їх так добре вміла зготувати стара куховарка Марта. Але більше за все спішила уцілувати коханого татуся, старого севастопольського генерала, оборонця Малахова Кургана, й покататись баскими кіньми по втопаному снігу просто в засніжені степи, чого аж ніяк не можна було зробити в Парижі.

В Парижі вона жила довгий час, там вчилася в коледжі, де захоплено вивчала природу та математику, але згодом і раптово потяглася до мистецтва. Була вдачі незалежницької й відкидала всяку програмову методу, що дуже заважало пляновому пізнаванню образотворчої штуки. Вчилася в приватній Академії Жуліяна та Б. Лепаж. Ці художники-професори прокували їй славу, казали, що вона перевершить не тільки таких славетних художниць, як Ломі чи Кауфман, а й саму француженку, знану всій Європі, Віже Лебрен, аби тільки слухалася їх порад і не рвалася вперед. Їм треба було за всяку ціну стримати беручку й буйну вдачу юної худжниці (тоді їй було 18), щоб бува не потрапила на дилетантство. Тоді вже прощай правдиве мистецтво! Найпаче стежив художник Лепаж: він майже щодня переборював капризи нетерплячої студентки. Він уперто працював з нею, вчив усіх тонкощів портретної штуки і, зрештою, добився найкращих наслідків. Марія Башкірцева взяла в шори свою капризну вдачу й цілком опанувала майстерну штуку божественного пензля. Вона стала справжньою художницею. Але та надмірна праця все ж коштувала їй здоров'я. Вона була тендітна й слабенька, як билина, надмірна праця зломила її, тому лікарі радили спочити й не надуживати пензлем. Біла Панна й тут виявила свою капризну вдачу: вона спішила закінчити деякі свої роботи для виставки в Люксембургському палаці, що дуже знесило її. Її подруга Юлія Абаза, під опікою якої була Біла Панна, написала батькам і на свій розсуд, кинувши студії в консерваторії по клясі піано, привезла її до батьків просто в гуджулянський

масток.

Дома всі раділи, що, зрештою, побачили свою непосидячу «капризулю-панну». І тут бігала по всіх світлицях, заглядала в усі закутки й дивувала рідню та обслугу різними витребеньками. Але тут ніхто не перечив, навпаки, кожен старався догодити, хто, як міг.

— Мабуть, увечорі буде зоряно, — хукала на вікно «Мусінька». — Мабуть що, встигнемо спуститися в гринджолах до прорубу.

Вона знала добре все село та його околиці.

— Мусимо з першою зіркою сідати до вечері, а не ламати шию в тих гринджолах, борони Боже, — розважала панну старенька тітка, поправляючи їй ковнірець.

Як-як ви сказали, добра тіточко? — плескала в долоні гостя з Парижу. — З першою зіркою сідати вечеряти... яка приємна прикмета! Зараз же подивлюся, чи вже зійшла перша зірка...

І мерщій вихопилася в сіни.

— Ще не видно! — гукала вже знадвору.

— Ото непосида! — хитала головою з докором тітка. — Йди мерщій до хати, застудишся. Хоч би ви, Юлінько, доглянули її, вгамували, голубко, — казала вона панночці Юлії Абазі.

Юлінька Абза була ніби компаньйонкою й подругою, бож обидві були землячки з Полтави й навіть далекі родичі. Вона вже кінчала курс науки співів в Паризькій консерваторії, і тепер виступала в концертах. Була значно старшою панною, з повільними рухами, висока, гладенько зачесана, з короною русявих кіс на голові. Карі очі з поволокою мляво оглядали все й довго оглядали те, що було чимсь цікаве.

— Я доглядаю, як можу, нашу молоденьку Білу Панну, але порад моїх вона не дуже бере до уваги, — скаржилася Юлінька і все поглядала на тітку. — Що то ви робите, що третє? — зрештою спитала.

— Мак тру в макітрі, — просто відрекла тітка. — На кутю.

— Що то таке кутя і нащо те все?

— Мак на кутю... Кутя — каша з пшениці, а третий мак, ще й з медом, смачна страва до каші, то й буде кутя. Узвар та кутя на Різдво благословенна Богом християнська страва, — навчала старенька тітка.

— Я попробую неодмінно, у Парижі такого немає...

— Вже зірка засвітила, — кричала знадвору Мусінька. — Зараз будемо спускатися в яр, я вже ска-

зала Ониськові, щоб давав великі сани... Будемо гуртом...

— Вгамуйся, — сміявся сивий батько, генерал з густими чорними бровами й комишиною в руках.

Зараз він сидів у кріслі й переглядав «Щоденник» своєї донечки, який Мусінька врочисто піднесла панові генералові на розгляд. Він уважно читав і тільки крутив головою та здивовано підіймав густу брову.

— Зараз будемо вечеряти, — казав він, закриваючи щоденник. — Будемо вечеряти по-святочному, похристиянському. Вже, на правду, зійшла зірка, — і він врочисто перехристився.

— Я хочу каші з маком! — заявила Юлінька.

— Що то? — дивувалася Мусінька. — Я буду пити лише глінтвейн. Смачний-пресмачний.

— Хіба ти пробувала? — питала тітка.

— Пів горнятка попробувала... Була на кухні...

— Скрізь побувала, — буркнула тітка, але лагідно.

— Вона не встигла щось сказати, як на порозі став слуга, високий і суворий, у чорному сурдуті й білих рукавичках. Він церемонно вклонився і врочисто мовив:

— Вечеря на столі, — і зробив рукою жест.

Воднораз хтось задзвонив маленьким дзвоником. Всі рушили до столу. Тітка, як господиня, ласкаво привітала гостей з-за моря. Всі упали біля молодих панночок, які смакували всього потроху: пробували й глінтвейну, і куті, і всяких сільських лагоминок з примітками та приказками, що так міцно прижилися навіть у панських покоях. Сам пан господар пригощав усіх наливками домашнього виробу. І тільки при десерті старий батько став обережно розпитувати дорогих гостей про Академію пана Жулієна, консерваторію, виставку картин. Уважно слухав, найпаче старшу панночку Абазу, що була більш досвідченою й навіть сувора в справах штуки.

— Я, татуню, маю досить ескізів, — хвалилася донька, — і журі вибрало багато моїх образів для виставки. Виставку призначено на літо й триватиме цілий місяць. Гадаю, прийдеш розглянутись та прочитати журнальні рецензії.

— Я вже читала рецензії з попередніх виставок. — мляво мовила Юлінька. — Всі хвалять Мусіну роботу і пророкують молодій панні велике майбутнє.

— То добре, добре. А скільки ж часу думаєте гостювати у нас?

— Не так щоб і довго, — мовила зажурено донька.

— Мабуть, вирушимо до Парижу з нового року.

— Так мало! — сумно мовила тітка.

— Таак. Але що ж робити: треба добре підготуватися, багато роботи, є образи ще не закінчені, маю бажання й їх виставити. Я кваплюся, — і нараз увірвала й замовкла.

— Після виставки, будемо живі-здорові, приїдемо сюди на літо спочивати... Тут влітку так гарно! — ласкаво потішала Юлінька зажурену тіточку.

Вже було пізно, й господар порадив спочити, а вже завтра зранку він сам повозить панночок в степах.

— Обоє ви виморилися, — додав він, — та й Му-сінька вже спить за столом.

На цих різдвяних святих всіх повозив Онисько, катав у просторих «родинних» санях майже щодня по накоченому шляху, яскраво сліпучому на зимовому сонці. Увечорі їх розважали колядками та веселими співами селянські хлопці й дівчатка. То була приємна новина для парижанок.

Зрештою, панночки почали збиратися до виїзду за море, у вирій, як дві тендітні пташки, яким буває часом скрізь холодно. Постановлено було їхати зранку. З ними їхав і сам старий генерал «розвіяти тугу», як жартома казав. Направду ж, хотів за всяку ціну доглянути саму доньку. Він не вірив французьким лікарям, брав тепер своїх, досвідчених, бо треба було по-справжньому відтягти єдину доньку, єдину надію й радість від надмірної творчої праці, яка сушила слабкі легені.

Минуло небагато часу. З Парижу Біла Панна писала милій тітці багато всяких заморських новин, як розважається з татком на середземноморському узбережжі, в самій Ніцці, перепочиває від виставки картин, який успіх мали писані нею образи, і як вона буде знову працювати, буде малювати прекрасних українських панночок тільки в Україні, яку вона так без міри любить і за якою так скучає. Питала, як живе її рідне село Гуджули й чи багато цвіту в їхньому саду, чи багато нагідок. Обіцяла бути дома скоро-скоро.

Минула весна, збігло, як листячко за водою, і літечко... Біла Панна не верталась.

По саду, де висіли на обважнілих яблунях рум'яні яблука, тихо ходила зажурена тітка, вся в чорній ноші, зігнута й похила. У світлиці милої небоги над комодом висів чудовий портрет Білої Панны, повитий чорним крепом.

Нагідки в пишному саду не цвіли вже.

ПАЛЬМІРА

Пальміра... Магічне слово, що ятрить серце й розбуркує думку, в'яже уяву з чарівною минувиною, казково-величавим містом Сходу, його колонадами в пальмових сутінках, висячими садами й розкішним храмом-вежею бога сонця Бела, дивоглядними палацами рожевого мармуру і широкими терасами, де так любила спочивати знаменита амазонка — королева Зінобея.

Пальміра — старе місто в Сирії, його руїни можна й донині бачити в околицях бедуїнського міста Тадмор. В першому столітті до Різдва Христового набула великої слави як місто, що торгувало з далекими і близькими краями, найпаче з Арабією, Месопотамією та фінікійськими портами в Середземному морі. Тоді саме під впливом так званої еллінської (старогрецької) культури Пальміра з усіма її прилеглими околицями квітла розкошами, барвистими базарами, караванами цінного краму, перлами, килимами, слоноюю кісткою (ікли), різною східньою парфумою, золотом.

Але ж не все було блакитне небо над цим благословенним краєм. Зі Сходу на нього насували грізні чорні хмари. На Пальміру без будь-якої причини йшов військовою жорстокий перський цар Сапур, сюди він вів свою дику, нічим не стриману армію комонників та лучників. Було то року 260-го по Різдві Христовому, саме тоді, коли Пальміра з усіма своїми провінціями жила вже під опікою могутньої Римської Імперії. Король Пальміри Оденат алярмував до імператора Валеріяна. Імператор не вагався і зараз же виступив із своїми легіонами проти персів. Битва сталася недалеко від Едесси. Легіонери вдарили з такою силою, що навіть хмари азійської орди змішалися, але швидко вирівнялися. Сапур послав найкращих диких номадів у волохатих шапках з гартованими стрілами. Саме вони завдали нищівного вдару римській когорті, навіть такого вдару, що й самого імператора забрали до полону.

Пальміра в ці часи стояла під загрозою цілковитої загибелі. Проте король Оденат з своєю дружиною досить зимно сприйняли трагічний момент життя або смерті своєї держави. Оденат негайно послав листа жакхливому персові. Він з дружиною просив миру, але миру почесного і справедливого. Зіритований Сапур подер листа, потоптав послів й негайно погнав хмари комонників в землі, прилеглі до Пальміри. Ні Оденат, ні Зінобея не стривожилися — адже вершники бедуїни не боялися грози, любили грім і блискавку. Вони встигли зібрати найсміливіших. Оденат пішов з ними Сапурові навперейми. Зудар був жакхливий, але щасливий для володаря Пальміри: бедуїни розбили персів упень, не дали ворогові оговтатися і гнали геть далі аж за велику річку Ефрат (262).

Цей момент став поворотним пунктом в історії казкової Пальміри.

Відкинувши Сапура з його жакхливими ордами до узбережжя Червоного моря. Оденат та його войовнича дружина Зінобея проклямували себе господарями східних просторів і навіть самого Єгипту. Вони так зміцнили свою військову потугу, що навіть уже стали вимагати цілковитої сепарації, суверенної незалежності й державницьких прав для великих просторів Сходу. Новий Римський Імператор Галлій (260-268) змушений був поступитися: він визнав Одената імператором східних областей Римської Імперії. Цей порожній титул до краю зіритував загонисте подружжя пальмірської держави. Оденат і Зінобея постановили вести переможну кампанію до кінця, хоч знаменитий генерал і радник Сабда аж ніяк не радив їм таке робити, оскільки у самій Пальмірі стався нелад: серед верхівки військовиків сталася змова проти самого короля Одената. Через якийсь місяць короля, на правду, було забито в лісі. Штаб негайно оголосив королевою молоду вдову Зінобею (267).

В ті такі запаморочливі часи багато говорилося й писалося про ту дивовижну й запальну королеву. За неї, приміром, говорилося, що в світі немає такого, щоб її зупинило, коли що намислила робити. Казали ще: де не могла щось вдіяти силою, чинила спритом, розумом і, зрештою, бестіяльною вродою. Так, сучасник тих часів поет Требеліус Полліо захоплювався її тигрячим спритом і воднораз тендітно-дитячими рухами. Філософ Лонгін дивувався її розумові та знанням майже всіх східних мов, в тому греків і римлян. В наші часи

про неї побожно писав відомий англійський історик Гіббон. Ще ближчий до нас російський поет М. Лермонтов писав, що ця королева «прекрасна, як янгол небесний», а втім «підступно-жорстока і зла».

Була то правдива королева, вроди і вдачі притаманної лише таємничому Орієнтові, заворожений Сфінкс, що віки грівється на пустельному сонці й кидається раптово на необачну жертву та шматує гострими пазурами.

З такою от королевою Пальміри Римська Імперія змушена була зустрітися в чистому полі. Вона ще тільки придивлялася та поволеньки ладналася до великого бою. Тим часом уже встигла очолити семидесятитисячне військо та ще й додала до них десять тисяч метких і добре випробуваних бедуїнів. Лише тоді спустилася в Нільську долину, прямуючи з грізними силами просто до Олександрії. Дорогою до славного міста вона сіяла смерть й збирала врожай горами трупів. Увійшла до міста без бою і тут урочисто коронувала свого старшого сина Атенодора королем Єгипту, сама ж з тріумфом повернула назад до Пальміри. Тут вона осіла на стало, пишна й бундючна. До Пальміри квапились з усіх усюдів амбасадори: з Ірану, Арабії, Вірменії, Північної Африки; сюди йшли каравани верблюдів з коштовними дарунками, вели муштрованих до царських послуг чорних рабів, гнали дивовижних африканських звірів, тягли незвичайної форми гарби, легкі візки, зручні тачанки. Зінобея все те пригортала по-арогантському, як правдивий деспот широких просторів малознаного Орієнту.

Тоді саме Пальміра стала могутньою державою на тисячі миль від Босфору й до Вірменії та середземноморського узбережжя.

Рим на власні очі побачив саме в цьому великому регіоні своїх володінь страшну небезпеку, сильного конкурента, який уже спромігся на великі чини, мав силу й міг сміливо дати відсіч могутній Римській Імперії. Але й Рим не гаяв часу: відразу ж став готуватися до рішучих запобіжних заходів. То було вже в часи імператора Аврелія (270-275), коли римські легіонери переможно маршували до Єгипту. Сам імператор з своїм військом перетнув Босфор і швидко опинився вже в околицях Антіохії. Тут його й зустріла бундючна Зінобея з своїми кентаврами-бедуїнами. Історик Римської Імперії Зосима пише про той знаменний бій:

«Гарячі бедуїни, на яких покладав великі надії го-

ловнокомандувач і радник королеви, завели: вони не так летіли в атаку на ворога, як гарцювали та робили дивовижні вправи. Спритні й досвідчені римські вояки робили вигляд, що тікають, але вони тільки маневрували й тим виснажували номадів. В рішучу хвилину імператор дав знак, і випробувана римська когорта буквально змела легку бедуїнську кавалерію. Сталася паніка».

Військо Зінобеї, трохи розладнане, стало відступати до Емсу. Королева, «що скидалася на войовничу Діану, а чарами на Венеру», не спроможна була вже вирівняти позицію, тоді як римські легіонери все йшли навально й невблаганно вперто. Нічого не міг зробити й досвідчений переможець Єгипту Сабдах. Під Емсом битву було програно рішуче й безповоротно. Зінобея разом з Сабдахом змушені були відступати і замкнутися в Пальмірі.

Горду королеву щастя зрадило...

Імператор Аврелій оточив міцним поясом велике місто Пальміру. Щоправда, місто було добре обладнане й мало сильний гарнізон. Зінобея сама керувала обороною, але все ж радилася і з своїм мудрим генералом. Боронилися завзято, запекло, та все ж перемогти впертих римських солдатів не були здольні. До всього, у місті вже не вистачало харчів, бракувало й води. Довелося думати про допомогу від сусідів, поза межами міста: королева та її радник ждали допомоги від Ірану, але Іран мовчав. То був трагедійний для Пальміри момент. Королева й Сабдах намислили прорватись з міцного оточення на волю, до друзів, все надіялись на персів.

Втечу було зроблено вночі досить щасливо. Обоє були вже далеченько, коли раптово серед римського війська блискавкою пролунала вістка, що Зінобея з радником-генералом прорвались і втекли в чисте поле. В шаленій гонитві нагнав їх загін римських вершників і вже як полонених, зв'язаних і безміри втомлених з тріумфом привезли до імператорського шатра. Королеву в золотих ланцюгах тільки через місяць відвезено було до Риму. Її проведено було по римських вулицях в коштовному вбранні з золотими запонами. Ішла перед колісницею самого імператора... Ішла байдужа до всього так, ніби йшла сама й марила про свою пишну Пальміру.

Тим часом і в Пальмірі сталося велике лихо. Прочувши вістку про гірку долю своєї королеви і смерть

генерала Сабдаха, пальмірці вчинили повстання і перебили весь римський гарнізон. Імператор ще раз примчав до «бестіяльних і непокірливих» пальмірців. Приїхав цього разу вже не як звияжець, а як могильник пишного міста. Він дав суворий і жорстокий наказ — знищити прекрасну Пальміру. Місто з його коштовними скарбами було немилосердно й безоглядно зруйновано, людність замордована, багато продано в рабство, гарних молоденьких панночок віддано солдатам на поталу...

Все ж імператор схилився перед незвичайною королевою-амазонкою, він подарував їй саме під Римом розкішну віллу, де вона, зрештою, вгамувалася, жила в суворій самоті з своїми звияжними синами.

* * *

Віковічно-таємничий Орієнт. Непогомований і ледачий, філософсько-спокійний і войовничо-рабовласницький. З сивої давнини завдав він багато шкоди й нашій Україні, але він же й гартував і творив Січ Запорізьку, прикордонне, небуденної відваги козацтво. За ту Січ так і писав знаменитий історик М. Максимович: «Січовики створені двома стихіями: наїзницькою і християнською. Живучий вплив цих двох стихій зформував їх понуру вдачу, а таку здібну до внутрішнього життя, глибину духа, яку споконвіку виростило в них життя в Дніпрових степах, близьких до Орієнту».

Тільки на тлі грізних заграєв диму й пожарищ, дико го гону азійських орд в степових просторах під стінами вже християнських держав та руїн прекрасної Візантії чітко карбуються в народній пам'яті й такі прекрасні українські жінки, як Ганна Монтовт, Гальшка Гулевичева, Раїна (Ірина) Могилянська або Настя Лісовська-Роксоляна, відома в Степовій Гетьманщині як Турецька Султанша, дружина султана Сулеймана Блискучого, чарівна квітка України і тверда володарка Оттоманської Імперії. Мала вона в натурі типові риси притаманні королеві Зінобеї, чарівну вроду, політичний сприт, широкі знання й войовничий запал.

В ім'я справедливості, українські жінки часом не шкодували і свого життя, в ім'я тої ж історичної справедливості, вони допомагали і в наші дні допомагають вести бої з віковичним ворогом-москалем... запеклі бої аж до щасливого їх вивершення, коли нащадки тих велетнів козацького народу стануть, нарешті, твердою ногою на вільних землях Вільної України.

ДОЛЯ

Єсть люди на світі —
Сріблом-золотом сяють,
Здається, панують,
А долі не знають...

Т. Шевченко

Шенбрун — резиденція австрійських цісарів, — цвів мигдалем і магноліями. Дубові та липові алеї вилискували на весняному сонці молодими листочками, і в кущах давно вже виспівували загонисті солов'ї. В синьому небі розманіжені білі хмарки ніби дослухалися до весняного щебету веселого жайворонка, тоді як в глибоких ставках біля великого водограю безнастанно вигравали червоно-золотими барвами малісінькі рибки. Була весна 1810.

В кущах жасмину, біля ніг мармурової Діяни, сиділа сімнадцятилітня ерцгерцогиня Марія-Люїза, донька цісаря Франца 1-го (1768-1835) й гірко плакала. Не тішили її ні краса природи, ні її врода, ані молодість. Час від часу здригалася всим тілом і лячно виглядала з кущів, чи не стежить бува хто за нею. Правда, грізний отець-імператор вже послав слуг розшукати полонянку, але дарма — її ще ніхто не відшукав.

А тим часом імператор та австрійський дипломат герцог Портала-Меттерніх радились, як вблагати легкочеро-ставну доньку імператора вийти заміж за першого консула французької республіки, нині імператора Франції Наполеона Бонапарта 1-го. Цей переможець був у зеніті воєнної слави і після Віденського миру 1809 р. зараз же посватався до австрійської молодій принцеси з метою породичатися з цісарською родиною. Габсбурги боялися того «варвара-корсіканця». Меттерніх притьмом радив принести таку прецінь малу жертву заради святого спокою. В Шенбруні в ці дні було неспокойно: всі хвилювалися, і сам цісар хо-

див по залі, як чорна хмара.

Він, кінець-кінцем, доручив Портало-Меттерніху якось уладнати цю делікатну справу. Панну вже відшукали, і тепер вона сиділа в розкішному кабінеті цього знаменитого дипломата, хмарно розглядаючи на стіні дорогі перські килими.

Сидячи візаві й посміхаючись в довгого носа, князь Меттерніх чемно питав:

— Ексцеленціє, твердо знаєте, що новий імператор Франції вельми поважного віку?

— Ні, того твердо не знаю, бо ні разу не бачила його, але добре знаю, що він занадто обважнілий... до непристойности.

Князь мовчки витяг з столу шкатулку палісандрового дерева з золотим вензелем. Кляняючись штиво, він відкрив шкатулку і подав принцесі.

— Це той кавалер всіх лицарських орденів, який доповідається вашої божественної ручки.

Принцеса скривилась: у неї було ще кілька важких аргументів.

— Я знаю, що цей завойовник одружений.

— Я маю незаперечні документи, що він уже розведений, — поспішив відбити удар князь.

— Так швидко? — мимохить мовила принцеса з жалем. — Я все ж ненавиджу монтаньярів: вони замучили мою святу тітку Марію-Антуанетту, вбили короля Люї 16-го, дофіна й посадили в тюрму милу Марію-Терезу. Як я можу брати... ставати на рушники з катом моїх кривних? — уже грізно питала вона дипломата.

— Я сам тужу з такої неймовірної катастрофи й молюся за спокій душ безневинних жертв терору, — сумно говорив дипломат, поклавши випещену руку на орден, де належало бути серцю. — Але мушу сказати, що Наполеон ніколи не був монтаньяром, навпаки, він боровся з ними: ваша ексцеленціє, добре знаєте, що Наполеон витеребив усіх пройдисвітів, а ватажків усіх арештував. Отже мусимо подякувати йому за те, що втихомирив Францію й загасив полум'я революції в усій Європі. Тож гм... терба... гм... зробити його щасливим...

— Ніколи... Ніколи!.. — кричала в розпачі принцеса...

Вона навіть тупнула ніжною й мерщій побігла до свого укоханого парку.

* * *

Її вдруге відшукала герцогиня Шарльотта Медем, придворна дама, що так зичливо впливала на юну принцесу. Їй довелося багато говорити, а ще більше доводити рацію такого шлюбу з імператором — «вискочкою».

Гладячи маленьку ручку ерцгерцогині, Шарльотта Медем говорила:

— Я завжди і при всякій нагоді обстоювала ваші інтереси, ласкава моя... моя часчко. Знаю, як тяжко часом наважитись на ризик, бо... часто можна і спіткнутися, а, може, й упасти в провалля, а наважитися треба.

— Чому треба? — плакала дочка імператора.

— Австрія сьогодні на роздоріжжі... вся Австрія, яку ми так любимо. А врятувати можете лише ви, — зазираючи в личко капризної панни, — шептала дозвінена куртизанка.

Її дуже просив Меттерніх і сам імператор улестити Марію-Люїзу, і вона тепер старалася.

— Бачите самі, як нашу країну заповонило все французьке військо, — сумно говорила пані Медем. — Ніхто вже не здольний зробити ступня без дозволу нового володаря. Тим часом Наполеон не просить, а вимагає вашої руки... чуєте — вимагає!

Вона помовчала і додала:

— Від вас тепер залежить доля нашого краю... Вважайте на це... і на те, що вашу мініятюру він уже має... Адже й ви маєте його портрет, — круто повернула стара пані.

— Так, маю... і він не старий...

— Це дивоглядний лицар, перед ним хилять голови вінценосні володарі. Ви будете першою в Європі дамою... — все шептала пані.

Через годину вже рука в руку обидві підходили до вестибюлю палацу. Нараз ерцгерцогиня стала. На порозі тої пишної ротонди стояв незвичайний почет: десять правдивих козаків. Їх було прислано сюди ще рік тому з наказу московського імператора Олександра 1-го на знак зворушливої приязні, тепер уже тріхи застарілої. Молода пані знала про той химерний жест, але не вважала, бо й не бачила тих вояків. Тепер же чомусь чота стояла на варті. Ерцгерцогиня підійшла ближче до сивовусого скраю і тихо спитала:

— Хто старшина?

— Я, — поспішив скинути шапку з шликом сивий козак.

Він знав німецьку мову.

— Як зветися?

— Свирид Недоля.

— Нащо він поголив голову і замотав за вухо косу? — дивувалася молода донька імператора. Вона питала стару пані.

— Звичай такий у козаків, — всміхнулася Медем. — Я жила в Петербурзі й бачила цих кавалеристів багато, всі на один кшталт: всі з України, що геть на півдні лежить.

— А цей, молодий, з темним вусом? — розпитувала випещена панночка.

— Левко Перекотиполе, з нашої ж десятки.

Левко, почувши своє ім'я, вийшов з ряду, теж зняв шапку і чемно вклонився вельможній панні.

— І цей голений! — здивувалася панна. — І цей завинув косу за вухо, як ім'я?

— Левко Перекотиполе.

— Гм... Пелекот'є... — белькотала вона. — Гм... ви француз?

— Ні, козак правдивий з України.

— Гм, от що сивий голубе, — говорила вельможна панна старому козакові. — Через тиждень, я їду далеко, в чужий край. Так щоб уся десятка була наготові їхати біля моєї карети. Будуть ще наші гусари, але десятка ваших мусить бути в ар'єргарді. Вам дадуть знати.

З тими словами ерцгерцогиня повільно ступила до покоїв.

* * *

Канцелярія князя Меттерніха, як ніколи, працювала тяжко зранку й до пізньої ночі. Поставлено було на ноги дипломатичних кур'єрів, аташе, послів, засипано було листами таких можновладців, як Талейран, Мюрат, граф Нарбон-Лара, штальмайстер Наполеона граф Нансуті й навіть легенько торкнуто самого Наполеона. Мова мовилася про одруження «Великого Корсіканця» з ерцгерцогинею Марією-Люїзою. Отже й самі листи мали характер умов, інструкцій, сугестій, майбутніх зустрічей, деталей етикетки й навіть плянів весільного вояжу.

В наступних днях, таких запаморочливих і фесричних, Марія-Люїза їхала вже віденськими вулицями (11.3.1810) до прекрасної церкви Св. Августина на це-

ремонію присяги. З нею була все та ж герцогиня Шарльотта Медем, що невідступно стежила за своєю укоханою принцесою. В розкішній церкві, в оточенні вищого панства, вона дістала від папського нунція благословення. Через два дні її вже вітали в Парижі гарматними пострілами й радісними церковними дзвонами та вигуками «Хай живе королева Марія-Люїза!»

Наполеон був надміру чемний, ласкавий і щедрий. Як сутий вояка, він не вмів так вигинатися й так кланятися нареченій та двірцевим дамам, як його маршали, але він себе переміг на цей невеликий відрізок часу. І хоч після у нього й боліла спина, він все ж кланявся вправно: навіть маршал Груші шепнув йому похвалу. Наполеон старався привернути увагу вродливої й надто капризної нареченої. Ерцгерцогиня зрештою розпогодилася: вона побачила, що імператор не страшний, догоджає і навіть уміє улестити добірним компліментом. Врочисто стали вони на рушники 1-го квітня 1810 року, прокотили шумними паризькими вулицями, зробили невеликий тур і стали в палаці Тюільрі. Сліз уже не було, ерцгерцогиня наявно відчула себе правдивою імператрицею. Наспіла ціла шереха блискучих балів та куртагів і наприкінці — равтів. Князь і маршал, пізніше неаполітанський король Мюрат, виявив не абиякий хист не тільки у навальних атаках та дивовижних перемогах, а й правдивий хист у вишуканих бальових вечірках.

В замріяних зальотах, менуетах та чарах кохання шалено швидко збігав час... В цьому крутіжжі веселоців ніхто й не помітив, як імператор уже давно виїхав до штабу... І тільки знову примчав назад, коли дістав звістку від самої імператриці... Вона сама вітала його з народженням сина, сама й давала баль на честь сина, названого Наполеоном 2-им, королем Риму. Мрія щасливого імператора утвердити у Франції нову, свою династію королів, здавалося, була вже на порозі до здійснення. Всі європейські держави вітали молоду й чарівну Марію-Люїзу, як правдиву імператрицю, «першу й найкращу в усьому світі даму». Було то на провесні року 1811.

Але таке радісно-легке життя в імператорському палаці тривало недовго.

Настали несподівано чорні, важкі дні...

Скоро, дуже скоро побачила «перша дама», що не всі королі були такі зичливі та добрі, як здавалося раніше Марії-Люїзі... Могутність її мужа-імператора бу-

ла занадто крихка: Наполеона тільки боялися, на правду ж, підстерігали слушної години спільними силами вдарити на нього. І перший мріяв про це її отець-імператор Австрії. Тільзітський мир тривав недовго: його перша зламала Московія, бо не хотіла замикаати своїх пристаней для англійських торгових кораблів, як того вимагав французький імператор. Але Московія його не боялася. Так само не боявся й Наполеон. Він хотів за всяку ціну зіпхнути «північного ведмедя» з свого шляху до влади в усій Європі. Він мобілізував, як на той час, колосальну армію в 600 тисяч багнетів й несподівано впав на поля Московії. Московія на той час мала армію в півмільйона багнетів. Зудар двох потуг стався недалеко міста Смоленська, під селом Бородіно. Обидві армії понесли тяжкі втрати. Московська армія змушена була відійти з поля бою й перефасуватися на методу партизанщини і жорстокої диверсії: з наказу головнокомандувача Голенищева-Кутузова, партизани стали нищити все по дорозі ворога, все, включно до останнього зерна й стебла сіна. Воднораз губернатор міста Москви Ростопчин наказав палити саме місто. На очах французького війська горіла велика столиця, горіли села й горів хліб по столах і в полі. Було то напередодні осени й суворой московської зими.

Дивлячись з Кремля на страшне пожарище, Наполеон тільки шептав:

— Скити... скити...

В наслідок такої варварської методи, методи винищування не тільки ворожій армії, а й винищування голодом свого народу, що мстився на тому ж французькому солдатові — Москва перемогла Наполеона.

Наполеон втратив майже всю свою армію, приречену на голод в азійській країні і змушений був скласти зброю вже в Парижі, де альянти поспішили його детронізувати й вислати на Ельбу.

* * *

Марія-Люїза завчасу покvapно виїхала під Відень до резиденції свого вітця-імператора в Шенбрун. Виїхала з малим штатом придворних дам, серед яких була й незмінний її секретар герцогиня Шарльотта Медем. Але прийняття було остільки зимне, що вона змушена була замкнутися в своїх покоях і жити майже самотою. Князь Меттерніх зустрів безталанну імпера-

трицю Франції понуро, навіть бундючно образливо. Не посоромився сказати, що її мужа не сьогодні-завтра буде детронізовано, про що подбає він сам і австрійський імператор Франц. Поспішив уколоти офіційною етикеткою. До всього заявив, що маленького принца, з наказу комісії альянтів, будуть називати при дворі принцом Рейштадтським, титул імператора Риму він втрачає з сьогоднішнього дня, привезені дами-французьки мусять негайно покинути палац Шенбрун.

Марія-Люїза наявно побачила, який то зрадливий титулований світ. З намови мадам Медем, вона швидко зібралася й покvapно виїхала назад до Парижу. Але там її вже не зустрічали оплесками та радісними вигуками. Більше того, її не пустили навіть до столиці, не дозволили навіть побачитися з детронізованим мужем, який жив тимчасово у Фонтенебло. Прибита горем, розтоптаними надіями, вона кинулася назад до вітця. При ній уже не було нікого, окрім маленького сина. Перед нею широко відкрили двері палацу, але... все той же князь Меттерніх твердо заявив: передати малого принца під опіку імператора Франца й не шукати зустрічі з своїм мужем генералом Бонапартом.

Вона скорилася.

Трохи згодом вона все ж наважилася. Вона писала чоловікові до Фонтенебло, писала, що ніколи не забуде його, що обох їх єднає маленький син та що вона твердо надіється, що Бог pomoже їм зустрітися й ніколи не розлучатися. Цього листа вона доручила молодому козакові, що його вона охрестила ім'ям Пелекотьє. Його лишила при собі, як метного гінця, який, вміє виконати навіть запаморочливе доручення. Він зараз стояв перед абдикованою імператрицею штиво, без будь-якого руху, але в очах залягла велика туга: козак шкодував панни, такої тендітної й гнучкої, як стеблина, такої заляканої, як безпорадна пташка в негідь і хуртовину.

— Пане Пелекотьє! Я хочу доручити вам одну справу...

— Я слухаю, ваша величність.

— Ви знаєте маршала Нея?

— Знаю добре.

— Вручіть йому цього листа. Він тепер у Парижі. Хоч я й чула ніби він уже зрадив моєму мужеві і перейшов до Бурбонів, та все одно: він правдивий лицар. Постарайтесь передати й на словах скажіть, що лист від імператриці Марії-Люїзи до мужа імператора

Наполеона.

— Виконаю доручення, хоч би довелося за це й померти...

Тендітна пані зачудовано глянула й дивилась і тоді, коли козак прихилив за собою двері.

Левко Пелекотьє вернув назад уже на десятий день. Був ніби зморений, але твердо сказав, що листа передав маршалові Несві. Передав і для Марії-Люїзи великого конверта. Ней писав, що генерала Бонапарта вже не було у Фонтенебло, коли доскочив гінець: його вже вислано на Ельбу.

— Спасибі за послугу. Ідіть... — зимно мовила імператриця й незрячими очима глянула на гінця.

На другий день вона вже пакувалася на виїзд до Італії з тим, щоб оселитися у Пармському герцогстві на все своє життя. Сина свого змушена була віддати під опіку імператора Франца. Ескортували драгуни, в ар'єргарді були все ті ж десять козаків, яких змучена донька випросила у суворого вітця. Головним начальником експедиції було призначено австрійського генерала Нейперга.

* * *

Марія-Люїза осіла на стало в Північній Італії, в місті Пармі, недалеко від річки По. В старому палаці було просторо, занадто просторо для одинокої пані, що опинилася тут, немов на вигнанні, забута всім світом. Вона сумувала й навіть тужила по чоловікові й малому синові. Думала:

— Не так склалося, як жадалося, — й кликала на пораду старого, без одного ока генерала Нейперга. Щоправда, він був лихої вдачі, проте взявся розважати короновану пані в скруті-біді. Сюди доходили скупі чутки про войовничого Наполеона. Вістка про його втечу з Ельби дуже вразила Марію-Люїзу, що тепер носила вже новий титул герцогині Пармської, але ще більш здивувала вістка про нову поразку Наполеона під Ватерлоо. Нейперг навіть передав слова звиятяцзя князя Веллінгтона, який ніби сказав:

— Тепер цей розбійник не вислизне з моїх рук.

Направду, так і сталося. Пармська герцогиня скоро довідалася, що мужа вислано під великою вартою на острів Святої Олени.

Тоді саме вона стала плянувати втечу вигнанця, або принаймні самій дістатися до того далекого

океанського острова. Але англійці пильно доглядали генерала Бонапарта. Їй запопадливо допомагала графиня Марія Валевська, помчав з листом козак Левко Пелекотье до Кракова. Але з того нічого не вийшло: англійці добре пильнували. Вісток уже не було ні від Валевської, ні від щиросердного молодого козака.

Марія-Люїза тяжко засумувала, стала байдужою до всього й тільки писала ще до Відня. Але відтіль писали короткі й офіційні бюлетені:

— Принц Рейхштадтський почуває себе добре, в науках має гарні оцінки.

«Самотня пані», як її звали тут італійці, вночі писала щоденник. Спершись ліктем на важкі поруччя фотеля, годинами вдивлялася в густий парк, спостерігала мерехтливі тіні в дубових алеях і слухала пошвиств солов'я.

— Я теж могла би бути щасливою, — зіздхала вона. — Адже я донька імператора, дружина імператора. Так чому ж... чому ж, о Боже! Так кепсько склалося моє життя? Чому ж, о Боже, я така знедолена, що навіть безокий, гідкий дід Нейперг наслідюється ображати мене бридкими компліментами! І ніхто, ніхто не боронить мене від напасника!

Не скоро вона посвіжішала, коли зрештою спекала-ся австрійського генерала: він десь в дорозі до палацу помер. Тоді вона з усією обслугою негайно переїхала до малого міста, затишного й спокійного Піяченці. В дорозі її нагнала вістка про смерть Наполеона. Скоро про це повідомив її і віденський двір.

Вона якось втихомирилась і перенесла всю свою любов на сина, укоханого сина принца Рейхштадтського, в надії побачити його бодай одну днину, одну часину, одну мить. Порожньо й мертво в цьому чужому палаці. Скрізь гомін, скрізь веселі пісні, а герцогині Парми важко... важко до болю в скронях... хочеться бігти не знати куди й не знати від кого.

«Роки йдуть, минають, чуюся вже немічною, байдужою до всього, в попелі все моє минуле... І не жила, здається, а вже віджила свій короткий вік. Час від часу довідуюся, як вмирають одна по одній мої милі, колишні подруги... Я одна на всьому світі»... — писала вона у великому розпачі серед глухої ночі.

І раптом одного мрячливого осіннього дня вона дістала офіційного листа відтіль... з Шенбруну від того тричі клятого князя Меттерніха. Писав коротко, з наявною чорною метою боляче вразити в саме серце:

«З великим жалем Шенбрунський двір повідомляє Вас, екселенціє, про наглу смерть принца Рейхштадтського, що сталася 22.7.1832».

Лист, на правду, вразив герцогиню Парми в саме серце. Вона тажко занедужала. Шенбрунському дворові вона вже не надокучала своїми листами. Кам'яне серце вітця ніби пом'якшало, коли довідався про тяжку недугу доньки: він наказав негайно везти її додому...

Була весна. В Шенбрунському парку цвів мигдаль і красувалися магнолії. До відчиненого вікна будуару Марії-Люїзи зазирали китиці бузку... Відсіль видно було й широку лаву й мармурову Діяну, біля якої колись любила спочивати хора ерцгерцогиня. Схудла й змарніла Марія-Люїза довго дивилася на парк, пухнаті хмарки, пишні магнолії. Дивилася й не чула, як гаряча сльоза впала на худеньку ручку, що так обережно держала рожевий бутон.

То була її остання весна.

СМЕРТЬ ІМПЕРІЇ

Здасться, ніде так не нудьгують туристи, як на пустельному узбережжі Середземного моря в регіоні піщаного Тунісу. І, на думку археологів-фанатиків, саме сюди не треба б було пускати тих «варварів топтати святу землю», де колись за давньої-давнини пишалась красою своїх палаців, висячих садів та барвистих базарів твердиня старої культури славнозвісна Картагена.

Ще за сім віків до нашої християнської ери на тому узбережжі виникла, майже виросла з-під землі фінікійська колонія, znana тодішньому світові під ім'ям Картагени. Народ тої колонії, беручий і наполегливий, мав сприт не тільки до торгівлі в широкому масштабі, не тільки вмів шастати всіма морськими шляхами великого Середземного моря. Був він ще й сміливої вдачі й навально войовничої, загарбницької. Картагена посідала центральну частину африканського узбережжя, що дуже сприяло «приросту її земельних володінь» там, де було й зручно і вигідно. Отже Картагена військовою силою привласнила багато добрих островів. Деякі з них самі йшли під протекцію новоствореної держави, бо боялися могутнього тоді Риму і його рабовласницької системи жорстокого визиску. Тому скоро в орбіту картагенських володінь увійшли й такі великі острови, як Сіцилія, Сардинія і навіть великий регіон еспанського узбережжя.

Для Римської Імперії такий ріст захланної Картагени був неприємною несподіванкою, найпаче коли він уздрів грізне картагенське військо вже в столиці Сіцилії — Мессіні. Римський сенат негайно постановив легенько «штовхнути в море» непроханого сусіду. Але скоро виявилось, що сусіда зміцнів на силах та що боротися з ним не так то й легко буде, як думали римляни.

В цьому секторі війна тривала понад два десятки

років і то з перемінним успіхом (264-241). Билися переважно за Сіцилію та за її острівне узбережжя. На морі Рим виявився слабшим, але розбудувати флоту не було часу, тому римські легіонери вели тут війну абордажну й так добре, що під Міле розбили вщент картагенців. Але все ж видерти з рук Картагени більші острови, як Сардинію, Корсіку, Мальту, Баlearи та Пітеузи (еспанське узбережжя) не здольні були. Все ж Картагена мусила перепочити, а тим часом наставила над своїми легіонерами досвідченого полководця Гамількара Барку. Цей картагенський «польний гетьман» дався в знаки Римові тим, що розбив римську флоту під Дрепаною (241). Це не злякало римського сенату: за короткий час на приватні пожертви було набудовано багато кораблів. Ця нова флоту під кермою римського консула Лютація Катулла потрощила на тріски картагенців біля Егейських островів. Картагена запросила миру. За тим миром Картагена передала Римові половину Сіцилії, повернула полонених і сплатила велику контрибуцію золотом.

Картагена перепочивала кілька років. Та й на перепочинок не було у неї доброго покою. В ці часи у неї стався великий клопіт з найманцями. Держава ця мала звичку держати в наймах силу добірного війська переважно з далеких африканських країн. Ними вона вела війну і з Римською Імперією. Сплата Римові великої золотої контрибуції (3200 талантів) спорожнила картагенську скарбницю, і уряд не мав чим заплатити найманцям-легіонерам. Отже наймане військо числом щонайменше в 50 тисяч мечів збунтувалося і вже збиралося йти на саме місто по грабунок. На приборкання того війська Картагена витратила багато часу й хисту такого дипломата, як Гамількар Барка. Він казав у сенаті, що бунтівники-найманці дуже небезпечні для дальших воєн і скористатися з їхньої вмілості Картагена не може. Силою й обманом те бунтарське військо було знищене в жакливий спосіб. Через кілька років той генерал уже мобілізував нове дисципліноване військо, яке скоро по тому виявило дивоглядну хоробрість та нечуваний сприт під кермою молодого й винахідливого сина Гамількара Ганнібала.

Про військові таланти Ганнібала Рим уже чув. І щоб бути готовим до бою вчасно, держав наготові теж випробуване військо під кермою хитрого й завзятого, а до того ще й холодного полководця Сціпіона

Африкана. Рим пильно стежив за кожним ступнем картагенця, що в воєнних справах не любив жартувати. Сціпіон після невеликого зудару під Сангутом відразу зрозумів, що на його імперію суне чорна хмара. Він держав військо напоготові, бо Ганнібаль міг щохвилини припечатати до стіни все його військо, аби лише зазівався.

І, напевно, спритний Ганнібаль був уже в поході. Він пройшов галльські землі з своїми легіонерами числом більш, як в 60 тисяч мечів, великим обозом і муштрованими на військовий копил слонами. Відсіль він зробив свій дивоглядний перехід через Альпи, перехід через страшні урвища в осінню завірюху і, зрештою, скотився з усім військом в долину великої ріки По (Північна Італія). Знаменитий перехід відбувся восени 218 року дохристиянської ери. Цей перехід сучасні історики вважають чудом військової техніки й дисципліни. Навіть суворовський перехід через ті ж Альпи по «Чортовому мосту» (на зв'язаних рушницях) не був таким дивним, бо Ганнібаль переводив через Альпи не тільки військо, а й великих своїх слонів (34). Правда він втратив на тих урвищах половину свого війська і майже всіх своїх слонів (30), але ж встиг щасливо отаборитись в широкій долині. Тут, біля невеликого міста Канни (в Апулії) він завдав римському війську нищівного удару. Ця битва ще й до наших днів все цікавить майстрів воєнної штуки. Методу тих «обценьків» було випробувано під Сталінградом. Цікавився тими «обценьками» й фундатор німецької воєнної науки генерал фон Шліффен, що написав класичну працю саме про Канни й «тотальну перемогу» дивоглядного Ганнібала.

Ганнібаль тепер уже стояв перед ворітьми «Вічного Міста» (Рим). Але бачив добре, що військо потребує перепочинку після моторошної переправи через Альпи та жорстокої баталії під Каннами. Для спочинку вибрав він теплу Капую, де й пересидів весь зимовий сезон. То була велика помилка, бо, на думку багатьох істориків і того ж таки генерала фон Шліффена, перепочинок тривав занадто довго. Ганнібаль втратив дорогий час, і це коштувало йому неймовірних втрат і, зрештою, загибелі самої Картагени. Молодий римський полководець Сціпіон Африкан терпляче ждав слухної години. Помилку Ганнібала він спостеріг зараз же і пішов на заклятого ворога навально й безоглядно. Він захопив всі картагенські

узбережні володіння і скоро переніс війну до Африки і тут під Замою завдав Ганнібаловому війську нищівного удару (202). Картагена виявилася безсилою після тої страшної поразки й змушена була капітулювати. Могутня колись середземноморська держава, господар перехресних шляхів до Африки та Європи, Картагена, склала зброю. За договором, вона мусила розпустити своє військо, зректися всіх своїх володінь на широких морських просторах, сплатити велику контрибуцію в золотій валюті (10 тисяч талантів). Того мало, Картагена губила і свою політичну незалежність поза межами свого сильного обмеженого регіону. Могутність легендарної Картагени зникла раптово в огні палаючої фльоти, яку палили римські легіонери на очах колись квітучого міста.

Картагенський сенат не карав свого укоханого героя Ганнібала за замську трагедію. Навпаки, нарід його любив, і, коли Рим поволі втихомирився, картагенський сенат знов обрав його «суфетом» — членом державної ради (149). Це дало йому можливість підготовляти вперто й настирливо новий реванш. За прецінь короткий час (три роки) Картагена одужала й раптово розгорнула торгівлю на широку скалю та водночас і свою військову потугу. Ганнібаль ховав ту потугу під маскою чоти поліційної служби. Картагена знову ставала міцно на ноги. То був якийсь легендарний Фенікс, що раз-у-раз відроджувався з попелу спаленого ворогом його тіла. Ворог, той Рим, не міг допустити того, щоб «Картагена знову мила руки в морі». Сенатор Катон вперто вимагав остаточного знищення ненависного ворога. Він кричав:

— Не буде нам покою доти, доки буде жити той недобитий ворог Римської Імперії!

Сенат і сам бачив, як Ганнібаль потай готується до нового зудару. Року 146-го було постановлено послати до Африки нову експедицію для остаточної ліквідації змученої Картагени. Очолював ту експедицію все той же Сціпіон Африкан, якому Сенат дав наказ спопелити місто на віки вічні. Сціпіон зимно взявся виконувати ту страхітливую сенатську постанову. Місто було взято в облогу, яка тривала багато тяжких днів: місто не хотіло вмирати й билося напропаще. Римські легіонери брали вулицю за вулицею, будинок за будинком. Картагена горіла кілька днів. Коли ж на великих просторах стали сіріти лише купи попелу, Сціпіон наказав заорати прокляте

ним місто. Услід за тим його було ще густо посипано сіллю...

Великий патріот Ганнібаль, щоб не дістатися до рук проклятого ворога, наклав на себе руки.

Картагена прожила сім віків... Світ бачив її розквіт, бачив і загибель. Але й в аналах світових подій записано теж сумну долю й Римської Імперії, яка мала не кращу долю, як і Картагена, що впала від руки зажерливого ворога.

Той же світ знає, як раз-по-раз родяться великі імперії тиранів. То так, але й зникають вони без сліду в призначений їм Творцем Всесвіту час. Це твердий закон історії для подібних імперій, не виключаючи й модерної, нашого віку, совєтської деспотичної держави.

ПОГРАБОВАНІ СКАРБИ

Історична розвідка

«На нашій — не своїй Землі»

Т. Шевченко

Вже після Полтавської баталії (1709) Московія стала вважати себе повноправним господарем Гетьманщини і єдиним спадкоємцем на Правобічну Україну після третього розбору Польщі (1795). На цій великій українській території всі її багатства на землі й під землею Москва взяла під пильний нагляд і секвестр. Навіть було добре покріпачено нарід й віддано на жорстокий послух не тільки українським поміщикам, а й чужинецьким зайдам: сербам (Катеринічі, Зоречі, Милорадовичі...), москалям (Прозоровські, Волконські, Барятинські, Теплови...), німцям (Вайсбахам, Енгельгардтам, Ламздорфан, Мекленбургам...), французам (Решільє, Рошешуари, Дабіжа...), англійцям (Кейти, Сміти.) і взагалі всяким пройдисвітам, що зуміли присмоктатися до щедрих на чуже московських царів.

З легкої руки гетьмана графа Кирила Розумовського (1750-1764), родину якого так уподобала цариця Єлисавета (1741-1761), до Московії потоком хлинула українська старшина й вища, і нижча, їхали навіть люди вільних професій. Їхали всі туди з єдиною метою розбагатіти, добути чинів, хисткої слави й земельних лятуфундій. Воно так, на правду, й було: всі пожадливі легко й швидко збагатилися, переважно землями, взятими Московією в секвестр після розгрому мазепинців та ще ліквідації Запорізької Січі. Велике наше панство — Завадовські, Галагани, Апостоли та інші, за прикладом гетьмана Розумовського, стали брати шлюб з московками, родичатися в такий спосіб з добровільного геноциду, втрачати свою національ-

ність... Такі саме перевертні не за страх, а за совість творили вже монолітну Росію. Серед тих помосковлених українців були обдаровані міністри, амбасадори, ректори, військовики, науковці, художники, архітекти, скульптори. Імена таких великих людей, як Безбородько, Мартос, Боровиковський, Апостол, Левицький відомі всьому світові. То все українці, що прославляли Московію, гльорифікували її фасад, лишаючи в тіні сам нарід. Це були ті перші, які несвідомо занедбали Рідний Край, відійшли від свого народу й культивували провінціалізм. Цією протоптаною ними стежкою вже твердо йшли нові покоління. Коли Катерина 2-га видала наказ вибирувати старовинні раритети з українських монастирів, українські поміщики допомагали москвинам обдирати наші церкви, шастати по архівах. Вони тягли до Петербургу щонайцінніше, найдорожче для нашого народу, нашої історії: універсали, імена донаторів, статути монастирські, Магдебурського права і взагалі всякі цінні папери старих часів. Робилося все те умисне, щоб утруднити для істориків роботу по висвітленню історії України на основі документальних джерел. Нашу історію перекручували москалі сотні років, безсоромно фальшували й нині перекручують такі, здавалося б, солідні вчені, як царський історик Соловйов і червоний — Тарле.

Розпаношена Московія не соромилася все таке робити прилюдно: коли було поруйновано Запорізьку Січ (1775), генерал Текелія дав наказ своїм москалям понищити й стару Покровську церкву, але церковне майно — золоті чаші, диски, золоті шати на іконах, позолочені постаті євангелістів бережно позносити до його шатра. Звідсіль усе те він відіслав до Петербургу, навіть відіслав усе золото, що зберігалось тут тимчасово з Трахтемирівського монастиря, під духовним покровом якого стояла Січ. Пізніше, при інших царях знавець історії Січі професор Д. Яворницький робив там розкопи. Найшов там багато цікавих речей: люльки, уламки шабель, рушниць, але на золоті речі не натрапив. Все це йому милостиво дозволив царат держати в Катеринославському «провінційному» музеї.

Згодом порочний шал привласнювання якось сам собою затих-занімів. Москва навіть видала спеціальний для України наказ про сховані скарби. Кимбудь найдений скарб мусить належати власникові землі, де такий скарб найдено. Оскільки власниками земель-

них займищ були і є великі поміщики, то їм і належать будь-які знайдені всякі скарби. Археологічні розкопки великого масштабу робилися тільки з дозволу місцевої влади і власника землі. В Україні археологічні розвідки поставлено було на суто наукову основу знаменитим істориком В. Б. Антоновичем (1834-1908). Йому ретельно допомагали такі археологи, як Хвойко, В. Щербаківський, пізніше самостійно працювали ентузіясти-археологи П. Курінний, М. Рудинський. Справа розкопок курганів та всяких стоянок набула широкого розгону в добу мирного розвитку хліборобства, до Першої світової війни. Звернуто було увагу на кургани Полтавщини, Катеринославщини, Чернігівщини де вічно на горбах стояли кам'яні баби. За правилами розкопок (навхрест), було розрито могилу «Солоха», Ганцівську стоянку, Більське городище під Ромном. Найдено багато цінних речей, все звезене до музеїв Полтави, Катеринослава, Києва, Чернігова, Харкова... Правда, експонати мали цінність суто наукову і мало цікавили Петербург. Звезено було теж і кам'яні баби, що, до речі, не дуже подобалося селянам: вони вбачали тут якесь блюзнірство, бо стояли ж віки...

Але ось влітку 1912 року по всій Полтавщині прокотилася вістка про нечувано багатий скарб, відшуканий не науковцями, а двома звичайно малими пастушками. Подія всіх зацікавила, а декого й схвилювала, найпаче самих археологів. Сталося це недалеко від Полтави в околицях села Мала Перещепина, що на річці Орелі. Літньої пори два хлопчики гнали овець до криниці на водопій. Ляскаючи батогом, один з них загнався на низину й раптово провалився ногою в порожнє, трохи піскувате місце. Ногу він легко витяг, але з цікавості засунув руку й намацав щось тверде і з ручками. Обидва хлопчики всилу щось витягли. Те щось — була вельми лепська ваза, слідом за вазою витягнули й великого глека, тоді таріль і знову незвичайної форми великого глека (амфора). Хлопчики ще порпалися в піскуватій землі, а вже хтось встиг гукнути до волости, що, мовляв, за цариною села вівчарі натрапили на великий зозлотий скарб, ще, мовляв, і зараз тягнуть купу золотих грошей. Блискавкою на конях примчала сільська поліція й зараз же оточила місце знахідки. Поліція встигла навіть вчасно гукнути і в Полтаву. За якісь десять хвилин примчав сам поліцмайстер Д'Астейтен, з ним кілька

музейників і конвой поліції. Сам губернатор (князь Урусов) дав наказ опечатати скарб і негайно з понятими (офіційними свідками) здати все до Полтавської скарбівні.

В Полтаві, перш за все, фахівці зробили пробу. Всі експерти ствердили, що знайдений скарб частково золотий, частково срібний. Великі розміром речі, всякий посуд, все було золоте: важкі тарелі, вази, глеки, дзбани, келехи, амфори, блюда, чаша, ритон — все литого золота. Знайдено ще дивоглядного меча у золотих піхвах, візантійські гроші років 602-668, браслети, золоті персні та різна оздоба. Вага всіх золотих речей — 22 кгр., срібних — близько 50 кгр.

Археологи Полтавського Музею ретельно студіювали знахідку і прийшли до висновку, що належить вона до давньої доби, щонайменше до кінця сьомого віку. Деякі речі з граничною ясністю свідчать про вік свого існування: це передусім гроші й велике золоте блюдо. На блюді викарбовано ім'я єпископа м. Тома Патерна й сказано ще, що цей єпископ реставрував блюдо на початку шостого століття. Ще інше блюдо, теж золоте, часів Сасанідів (династія Іранських царів — 226-651) має зображення царя Сапура 2-го (309-379). Археологи вважають, що скарб був воєнною здобиччю сивої давнини якогось слов'янського князя, та що все те здобуто з самої Візантії. З такою концепцією погодилася більшість академіків Петербургу.

Обережно, з усіма остоорогами Петербурзька археологічна комісія з присяжними асистентами перевезла той багатий скарб до московської столиці й заховала в державному Ермітажі. Полтавському Музеєві дозволено було тільки зліпити з опішнянської глини деякі амфори та блюда й виставити в музеї на показ екскурсантам.

То був останній жест московського володаря-царя, жест добродичства ароганта, що ніколи не визнавав за Україною будь-яких прав, ні політичних, ні культурних. Царат до останньої хвилини держав себе в нашому краю, як звияжець і поневолювач. Говорив лише способом наказу, іншої мови для українського народу у нього не було. Такий спосіб мови й чину добре засвоїв й наступник поваленого царату — червоний Кремль. Все, що бодай малою мірою нагадувало блиск нез'янучої слави українського народу, все було розтоптане й знівечено московським личаком.

На очах всього хрищеного люду московське ЧеКа поруйнувало Божі храми, монастирі і святу Київську Лавру, пограбувало церковні цінності й реліквії. Хто став на перечепі такому варварському чинові, загинув у чекістських катівнях, пішов на Сибір, в Якутію на Колиму, попав на каторжні роботи на Соловки, до Білого моря, острів Вайгач, Ката-Курган, страшні «Орвінги»... Там, в тих гиблих місцях загинули наші вчені, наші фахові науковці, кваліфіковані робітники, прості працівники, полум'яні душпастирі...

Ніхто не знає точної цифри замучених людей наших в тюрмах України і в широких московських просторах. Але цифра та колосальна: її обраховують уже не тисячами, не сотнями тисяч, а мільйонами... Адже пропам'ятного 33-го року було замучено голодом сім мільйонів чесних ні в чому не винних хліборобів України... Це геноцид, засуджений статутами міжнародного трибуналу на конференціях в Нюрнберзі й Токію, стверджених також Генеральною Асамблеєю ООН 1946 р.

Кремль тепер на людське око убрався в шати цивілізованого проводу, але цупко тримається маніякальної ідеї-фікс — обернути весь світ в комуністичне Ельдорадо. В пляні стоїть Україна, яку необхідно за всяку ціну очистити від «намулу», «намулу» «національно-буржуазного». Що це так, тому може прислужитися таємнича і величезна розмахом пожежа в Києві: там не так давно згорів будинок, в якому перехувалися надзвичайно цінні скарби — історичні раритети, нашої блискучої минувшини. Злочинна рука тепер обернула все те в купу попелу.

Про такі злочини ворогів України свого часу алярмував доктор права Д. Донцов. Сьогодні алярмує поважний пан доктор і голова ЦК АБН Ярослав Стецько... Будьмо уважні!

ДАРДАНЕЛЛИ

(Історична розвідка)

Гляньмо на мапу Європи в той бік, де вічно хвилює неспокійне Чорне море, і роздивімося пильненько його південне узбережжя. Бачимо там вузьку покручену протоку — то славнозвісні Дарданелли: з тої протоки можна великими океанськими кораблями вільно вийти в тепле Середземне море й далі геть в широкий світ. Господарем тих Дарданеллів є Туреччина.

З давніх-давен її сусіда, Московія, марить прибрати до чіпких своїх рук ті протоки й стати гегемоном Середземного моря, яка має колосальну вагу в економіці й стратегії того великого водного басейну. Коли Московське Князівство волею царя Петра 1-го перетворилося на імперію (1709), та імперія відразу розпочала низку воєн проти Туреччини за Чорне море та його південні протоки. Так, ще року 1711-го вона зробила лобову атаку на Туреччину з Балкан на річці Прут, але зазнала жорстокої поразки й змушена була тікати на свої кордони. Вона відступила в межі Правобічної України, хоч за Прутською угодою не мала права отаборюватися на наших землях; але Московія легко зламала ту угоду, бо після 1709-го року безпідствно вважала всю Україну вже своєю.

Що не пощастило зробити Петрові, те пробувала закінчити цариця-німкеня, Катерина 2-га (1762-1796). Вона теж мріяла з своїми фаворитами про Дарданелли. Катерина двічі воювала проти Туреччини (1768-1774 та 1787-1791) й обидва рази досить успішно. По тих війнах Московія впрост підійшла до Чорноморського узбережжя, де згодом заснувала кілька військових опорних пунктів. Після цього князь Потьомкін, права рука цариці Катерини, подав до Сенату дивовижний плян: разом з царицею він накреслив плян-

проект вигнати Туреччину з Балканів і створити там грецьке королівство. Того мало: Катерина зажадала зробити королем того проєктованого королівства свого меншого онука Костянтина, коротко кажучи, захотіла прибрати до рук усі Балкани. З деяких причин, не від неї залежних, з реалізацією того безумного плану не квапились. Московія відчула себе досить сильною в цьому секторі своїх володінь тільки тоді, коли року 1783-го побудувала в Криму сильну фортецю Севастополь. Але все ж мусила ще зробити багато для безпеки тилу. Раптово стала лицем до інших сусідів — Кавказу й Персії на Сході. В цьому секторі вона вела війни з року в рік. Уже на початку 19-го віку було затягнуто в межі московських володінь старі східні держави — Грузію, Вірменію та частину Персії — Азербайджан. Московське військо просунулося в гліб Кавказу впрост до турецьких кордонів. Генерал Ян Паскевич уже за царя Олександра 1-го (1801-1825) захопив потужну фортецю Карс, тоді Ардаган і вийшов далеко в Курдистан, в межі гірської Туреччини. Той же молодий цар, уже на Балканах, повів наступ на Молдавію та Валахію, але скоро по тому помер (1825).

Місце його заступив Микола 1-ий (1825-1855), прозваний Палкіним за жорстоке катування солдатів шпіцрутенами. Відразу воювати з Туреччиною він не міг, бо з перших же днів його царювання вибухло повстання декабристів, очолюване верхівкою воєнної аристократії. Та верхівка хотіла зробити Росію державою парламентарною, а не поліційною, хотіла обкраяти права царя конституційними законами. Розлючений цар задушив те повстання в застрашачий спосіб: тисячі повстанців і тих, що бажали вкоротити самодержавні права царя, скоро опинилися в Сибірі, на Нерчинських копальнях (Біля озера Байкал), інших було кинуте до тюрем, головних повстанців повішено (П. І. Пестеля, К. Ф. Рилєєва, П. Г. Каховського, С. І. Муравйова-Апостола та М. П. Бестужева-Рюміна). Впоравшись з тим загрозливим заколотом, цар Микола 1-ий перефасував наново армію, в якій завів сувору дисципліну й довічну військову службу (25 років). З такою грізною армією він розпочав війну з Туреччиною.

Уже року 1829-го головнокомандувач тою непереможною армією генерал Дібіч підходив до Стамбулу (Костянтинополь), щоб примусити турецького султана

віддати Дарданелли й то негайно. Похід нового Аттіллі дуже наполохав західні держави: вони бачили, що рівновагу західноєвропейських сил буде захитано докорінно на користь Росії. Отже великі держави поспішили дати туркам допомогу. Поквапно збираючись, англо-французька військова фльота нараз стала в Дарданеллах і Босфорі. Це настрашило Московію: Петербург змушений був відкликати генерала Дібіча й укласти з Туреччиною мир. За тим договором, що стався в Адріанополі, Москва все ж вирвала собі дельту Дунаю з островами та східне узбережжя Чорного моря. Дарданелли лишилися в руках Туреччини.

Росія перепочивала, а тим часом укріплювала свої позиції на Балканах: коли сьогодні не пощастило, як казав цар Микола, то завтра набіжить щось краще. Те завтра, справді, набігло: на Балканах вчинилося страшне повстання, що було на руку Московії. Треба сказати, що на тому великому півострові завжди вирував неспокій, відколи там запанувала Туреччина. Всі тамошні народи — серби, болгары, македонці, хорутани і навіть греки не жили у згоді з турками: з року в рік на Балканах був неспокій, слов'янські народи мріяли вирватися з турецької неволі і здіймали повсякчас повстання. Туреччина засилала туди своє ірегулярне військо, так званих башибузуків (головорізів), які й робили там лад на свій спосіб. Ці новітні яничари буквально вирізували цілі області, чинили криваві розправи, палили села і лютували по всіх балканських областях. Про це в ті часи багато говорилося по всій Європі. Над долею тих слов'янських народів уболівала вся Росія. Щоразу виникали різні слов'янофільські товариства, всі кинулися допомагати, хто, як міг, записувалися у вольонтери... До того гомону пильно дослухався й Петербург. Кінець-кінцем, на верхах виник плян очолити той шляхетний рух свого народу, дати добру військову допомогу балканським народам та силою відірвати в турків ту землю і взяти під опіку назавжди. Насправді ж, Петербург надумав використати слушну нагоду, щоб прорватися до так жаданих Дарданеллів і так швидко, щоб не дати західнім державам часу на спротив.

Цар намислив ще раз спробувати військового щастя. Року 1853 він зробив диверсію з метою відтягти увагу Заходу від чорноморських проток. Туреччина алярмувала про порятунок. Наявне лихо спонукало західні держави створити протимосковську коаліцію, в яку

увійшли: Англія, Франція, Сардинія й Туреччина. Коаліційне військо розпочало облогу сильної фортеці Севастополь. То була безприкладна в історії морських воєн оборона й наступ: альянти кинули в атаку понад двохсоттисячну армію, тоді як московське сухопутне й морське військо боронило фортецю всіма наявними силами на так званих курганах та редутах. Оборорою керував адмірал Нахімов, його помічник віцеадмірал Корнілов та досвідчений військовий інженер Тотлебен. Облога тривала 328 днів, під стінами Севастополя загинуло щонайменше дві третини мужніх солдатів, їх поспіль косили не тільки кулі, а й страшні інфекційні хвороби через кепський шпитальний нагляд. В альянтів теж було не краще: скрізь валялися поранені та непоховані трупи. Московські матроси поламали всю свою зброю й билися вже молотками та сокирами. В цьому побоевищі загинули найкращі полководці, серед них і ті троє, що керували обороною фортеці. В останній атаці, що сталася 9 вересня 1855 року, коли, нарешті, було знищено найміцніший Малахів Курган, Севастополь здався. В цій безприкладній війні Росія потерпіла жорстоку поразку. За Паризьким договором, в березні 1856 року, Москві вже невільно було держати флоту в Чорному морі, так само невільно було мати фортецю та морські арсенали. Цар Микола з великого розпачу дістав шок і скоро по тому помер (1855). Той ганебний договір уже підписав новий цар Олександр 2-ий (1855-1881).

Петербург твердо постановив змити ганебну пляму з «русского оружия» і став готуватися до реваншу. Слушна година настала тільки через двадцять років, коли балканські народи знов зняли велике повстання проти турків (1875). Тоді царат став запопадливо готуватися до нової війни з Туреччиною, вже маючи досить сильний тил. Цар Олександр 2-ий розпочав воєнну акцію тільки року 1877-го. Війна тривала недовго, всього понад один рік (1877-1878). Московська армія йшла навально (генерал Скобелев), турки вели війну оборонного характеру й несли великі втрати у війську та амуніції, найголовніше під Шипкою. Тоді Західні держави знову виступили з попередженням: вони вимагали негайно припинити війну, коли ж московське військо буде маршувати в глиб Туреччини, тоді, мовляв, матиме діло з новою протимосковською коаліцією. Москва поспішила укласти з Туреччиною договір в Сан-Стефано. За тим договором, Болгарія,

Сербія, Чорногори та Греція дістали незалежність, але головний клопіт Петербургу — Дарданелли — лишилися в руках Туреччини. Більше того, Англія, Франція та Австро-Угорщина зажадали ревізії Сан-Стефанського договору. З цього приводу відбувся в Парижі конгрес. На тому конгресі було розглянуто московський проєкт створити велике Болгарське Королівство під протекцією Петербургу. Проєкт було рішуче відкинуто й навіть обмежено Москву в її правах на Балкани, звівши тим самим нанівець всі досягнення «руського оружя».

Так тривало до історичного 1917-го року, коли комуністи, захопивши обманом владу в Росії, врочисто зреклися всяких імперіялістичних зазіхань на чужі держави. Ульянов, а за ним і Джугашвілі не один раз проклямували свою мирну зовнішню політику й на прапорах виписували знаменні гасла: «**Чижих земель не хочемо!**» На ділі ж сталося інак. Світ скоро побачив колосальну червону мілітарну силу, яку комуністи в слушний час кинули в чужі держави саме на захоплення чужих земель. За короткий час червоний Кремль відчахнув майже всю Східню Європу, став твердою ногою на так жаданих Балканах, взяв під свій контроль дельту Дунаю і вже мостився захопити Грецію за підмогою комуніста грека генерала Маркуса. Але тут європейські держави разом з Америкою силою припинили той похід Кремля до Середземного моря і вигнали комуністів з Греції.

У Другій світовій війні (1941) червона Московія вийшла щасливо з великої гри тільки тому, що альянти і, в першу чергу, Американські Штати дали колосальну допомогу уже знесиленим комуністам. Комуністи знову дістали велику повоевну контрибуцію, але Дарданеллів не здобули: ту важливу стратегічну протоку після війни Америка взяла під свій контроль та воєнний захист. Цим актом Америка дала зрозуміти, що буде боронити Близький Схід від всяких червоних агресивних акцій. Тоді совєтська дипломатія витягла з архівних полиць поживку від давнини справу про Дарданелли. В ній вони **найшли так звану «формулу Нелідова»,** формулу старого царського дипломата, який ще року 1877-го переконував конгрес у Парижі віддати Дарданелли Московії на тій підставі, що Росія, мовляв, теж причорноморська держава й має всі права на Дарданелли. Пізніше на всяких конференціях червоні дипломати повсякраз спиралися на

ту «формулу пана Нелідова». Суть її така: 1. Вільний вхід і вихід через Босфор і Дарданелли для торгових кораблів всіх націй. 2 Дозвіл такого ж проходу для військових кораблів всіх причорноморських держав. 3. Заборона проходу через ті протоки військовим кораблям нечорноморських держав.

Західні держави — Англія, Франція і заокеанська Америка — рішуче відкинули той підступний проєкт. Англія навіть вимагала відкрити протоки тільки для своїх воєнних кораблів і цілковитої заборони для червоної Росії. Але червоний Кремль при всякій нагоді безнастанно вимагав для себе тих проток. Зрештою, на конференції 1936-го року в Монтре, відчуваючи вже свою військову міць, Кремль по-арогантському став вимагати проток для своїх військових кораблів: він добився свого. Конференція дала згоду на пропуск таких кораблів, але не більше двадцяти тисяч тоннажу.

Кремль святкував перемогу, але тішився тим недовго. Коли спалахнула друга світова війна, він побачив небезпеку саме в цьому секторі військових дій: Туреччина, як відомо, заявила себе нейтральною, але через Дарданелли пропускала лише німецькі військові кораблі. Совети заявили протест, вбачаючи в цьому порушення договору Монтре й зажадали в який уже раз тих проток для себе. 8 серпня 1946-го року Кремль послав Туреччині ультимативну ноту: він вимагав ліквідації договору Монтре й передачі Дарданеллів Росії з тим, щоб обопільно користатися тими протоками та обопільно їх боронити від нечорноморських держав, які б захотіли використати ті протоки для себе. Туреччина відкинула той ультиматум і заявила протест. В протесті говорилося, що червоний Кремль хоче збройно захопити Босфор і Дарданелли й тим самим викликати серйозний конфлікт. Воднораз Туреччина алярмувала до Америки з проською про військову допомогу. Негайно по тому та ж Туреччина швидко мобілізувала резервістів силою в один мільйон багнетів. Не дійшло до війни тільки тому, що Сполучені Штати поспішили заснувати в протоках атомові бази та озброїти турецьку армію модерною зброєю.

Нині Дарданелли для червоного Кремля той легендарний Гордіїв вузол, якого можна розв'язати хіба що способом Олександра Македонського. Але такий був лише один.

РАФІНОВАНЕ СВАВІЛЛЯ

Шістдесят років тому (1903) в передосінній погожий день у Полтаві ще зранку сталася на головних вулицях помітна метушня. Ще дивнішим було те, що пожвавлений рух стався в буденний день. Наявно видно було скупчення селян, дівчат і парубків у національній ноші й гуртки літніх хліборобів, добре голених і в нових свитках. Всі юрмилися на зеленому майдані з довгою алеєю молодих дубків перед постаментом, прикритим великим полотнищем. Видно, люди збиралися на якесь свято. Так, то було наше, українське свято: щойно мусило відбутися врочисте відкриття пам'ятника основоположникові українського художнього слова, авторові «Енеїди», творцеві вічно юної «Наталки Полтавки», мешканцеві міста Полтави І. П. Котляревському.

Мусимо пам'ятати, що це свято всієї України припало саме на часи суворої заборони української мови усної й друкованої. Ще року 1863 міністер внутрішніх справ граф Валуєв видав злобно-жорстокий наказ (ухвалений царем Олександром 2-им) про заборону до вжитку української мови. Але коли у Києві було засновано відділ Географічного товариства, де згуртувалися найкращі українські науковці, письменники й поети, що почали писати всі рідною українською мовою, царат поквалпно видав другий наказ (1876). Тим наказом Петербург зовсім загатив зазгату до українського слова: його було й зовсім виключено з ужитку під страхом жорстокої кари. Всіх братчиків того товариства було арештовано, кинуті до тюрми, а кого й заслано на Сибір. Але того мало: українську мову було не тільки заборонено, її навіть панство стало осмішувати, таврувати кличкою «мужичої». Переслідуючи кожного, хто насмілювався тою мовою говорити. Найпаче стежили за урядовцями по всіх урядових установах, стежили за учнями вищих, середніх і народніх

шкіл. Були випадки, і досить часто, коли за найденого в клясі «Кобзаря» Т. Г. Шевченка винного виключали з гімназії. Скірзь панувала лише московська мова — і тільки московська. На такого пана, що намагався говорити своєю рідною мовою на вулиці чи в установі, дивилися, як на «чудака», знизували плечима з великого дива. Мова наша серед панства вважалася непристойною. Хто вперто держався своєї матірної мови, того вже цькували, лаяли, загрожували, доносили «по начальству»... Кінець-кінцем, така «небезпечна» людина зникала з міста без сліду. Всякі «любители словесности» доводили всім і кожному, що мова українська є лише «наречіє», хоч перші замилувано слухали українську пісню. Коли такі любители часом натрапляли на знавця-мовника, який ґрунтовно доводив грубу помилку «словесників-любителів», такого брали на замітку, доносили теж начальству, і його теж ждала біда. Що це так, пригадаймо хоч би таких мучеників-борців за вільне слово, як наш поет, уславлений Т. Г. Шевченко, Борис Грінченко, Мальований або Грабовський: всі вони терпіли великі муки безневинно, всі були на каторзі, на засланні, Грабовський промучився в Сибірі двадцять років, де й помер, не діждавшись волі. Українців царат не милував, бо боявся будителів національного духу.

Отже Петербург ґнераво дав дозвіл на споруду пам'ятника І. П. Котляревському. Поступився проти закону з тим, щоб святкували пам'ять не поета, не як українця, а як шляхтича і громадського діяча, який багато зробив для свого міста. Воднораз Петербург наказав святкувати відкриття пам'ятника тільки в буденний день. Тому не було дивно, що на цьому святі були лише селяни, які, до речі, були вільні після обмолоту нового хліба, та й ті приїхали з близьких сіл та хуторів. Говорили вони все ж українською мовою, бо іншої не знали й ніколи не чули про заборону свого слова: говорили вільно, не лякаючись і не оглядаючись. В парку й на майдані все ж не було молоді, не було урядовців, семінаристів, гімназистів навіть і здаля: за ними пильно стежили «наставники» і всякі шпигуни. Не було їх навіть і по обіді — всі боялися наглядачів.

Все ж відкриття пам'ятника пройшло пристойно. Біля пам'ятника говорили пани вільних професій (адвокати, інженери, лікарі, художники), службовці Земської та Міської Управ, такі, як науковець історіограф Лев Падалка, письменник Григор Коваленко, Ко-

ноненко, статистик Ротмістров, історик Василенко, художник Г. М'ясоєдов, агроном Чикаленко, адвокат Микола Міхновський, депутати з Галичини: письменники Пачовський, Карманський... Наряди поліції пильно стежили й за промовцями, і за мазепинцями та й усім натовпом. Але не було будь-якої причини чіплятися, і сам поліцеймайстер — француз Д'астейтен тільки знижував плечима й навіть зичливо посміхався, поглядаючи здивовано на добрих промовців і цілу шереду депутатів, які врочисто клали вінки біля прекрасного пам'ятника від різних організацій.

Так тривало аж до смерку, коли всі депутати посунули до театру імени М. Гоголя. Була то нова споруда (1900 року), де тоді вже час від часу грали такі артисти, як Заньковецька, Борисоглібська, Лінницька, Затиркевич, Садовський, Саксаганський, Карпенко-Карий, Мар'яненко... Увечорі за програмою мусила відбутися врочиста нарада, читка депутатських адрес і наприкінці вистава «Наталки Полтавки».

Заля була повна вщерть. Впадала в око метушня серед молоді, яка несподівано прийшла до театру навалом. Після вже довідалися, що тут снувало багато переодягнених семінаристів та гімназистів, юрмилися юнаки також з фахових шкіл: вчительської семінарії, фельдшерської школи, школи садівництва та бджільництва, дослідного поля. На відслоненій сцені глядачі побачили за великим столом, застеленим зеленим обрусом, представників міста, депутатів від різних організацій і навіть депутатів від духівництва (панотці Булдовський, Уралов). Місце презеса посів голова Міської Управи пан Трегуб. Він же й відкрив нараду коротким, але дивним словом: вітаючи депутатів, пан Трегуб категорично заявив, що з наказу пана Губернатора (А. Бельгардт) депутати мусять читати адреси тільки мовою московською, бо, мовляв, мова українська спеціальним законом 1876 року заборонена. В залі стало тихо. Тоді підвівся голова всіх організацій, адвокат Микола Міхновський, той Міхновський, що ще року 1891 створив у Полтаві таємне Братство Тарасівців. Твердо і владно він заявив, що нині відбувається свято українського народу, а не московського, адреси писано мовою українською, тою мовою, якою писав свої твори І. П. Котляревський. Отже всі депутати читатимуть адреси мовою тільки українською.

В залі прошумів гомін. Сталося замішання. Чемний француз — поліцеймайстер, ніби заспокоюючи депу-

татів і залю, заявив, що пан губернатор уже послав до Петербургу телеграму, як бути в цій справі. Просив не хвилюватися і ждати терпеливо відповіді. Завісу опустили, і в залі загули, як у вулику бджоли.

Ждати довелося дві з половиною години. Знов піднесли завісу, і презес пан Трегуб врочисто прочитав відповідь. В ній твердо стояло: «Не можна порушувати законів. Малоросійська мова стоїть під заборонаю, і тому Сенат дозволяє читати адреси тільки державною мовою». Всі, які тут були депутати, мовчки підвелися. Першим до столу підійшов пан М. Міхновський. Карбуючи кожне слово, він чітко мовив:

— Ми, депутати різних українських організацій зібралися тут з тим, щоб врочисто вшанувати пам'ять свого письменника-основоположника українського красного слова. Заборону читати адреси українською мовою вважаємо ганьбою для всього нашого народу, який поставив пам'ятник своєму письменникові в серці коханого нашого краю — Полтаві. Читати адреси московською мовою не будемо, бо ми її і не знаємо.

З тими словами промовець вирвав з теки адресу, гарненько поклав до кишені, і порожню теку кинув на зелений стіл. Слідом за ним те ж зробив кожен депутат: кожен витягав адресу й кидав порожню теку на стіл... під бурхливі оплески всієї залі. Адміністрація поспішила опустити завісу. З-за опущеної завіси вийшов блідий презес і заявив, щоб люди не хвилювалися: через годину мовляв мусять розпочати виставу: «Наталка Полтавка». Хтось, під сміх залі, гукнув:

— Московською мовою!?

Презес ще сказав щось, але його вже ніхто не слухав: всі шумно виходили до фойє. Раптом почувся розпачливий свист: то свистав поліцмайстер. До залі вступив наряд поліцаїв. На кожних дверях уже стояв пристав (помічник поліцмайстра). Зимно й підкреслено чемно кожен з них пропускав натовп на вулицю. На вулицях уже кіннота розганяла людей:

— Расхадісссь! — лунало у вечірній прохолоді. — Захателі попробовать нагайкі!

Через хвилю-другу протупотіла ще якась кіннота. Хтось несамовито-лячно крикнув:

— Жандармерія!

Театральний майдан спорожнів за п'ять хвилин. В темних вулицях лунало розпачливе «Рятуйте!». Жандармерія мчала віхолою по всіх завулках.

На ранок часопис «Полтавские Ведомости» досить

скупо писав, що для депутатів вчорашнього свята ставили «Наталку Полтавку» під гімн «Боже, царя храни»!

Майже весь осінній сезон аж до заморозків стояла поліційна варта біля пам'ятника І. П. Котляревському: адміністрація міста боялася будь-яких заколотів та лячних несподіванок, які могли вчинити тільки мазепинці. Двадцять років пізніше, уже без царя, комуністичні орди, проходячи у безвість через дубову алею, розстріляли пам'ятник творцеві «Енеїди» (прошили кулями брондзове погруддя), ще раз зробили те ж саме білі гвардійці генерала Денікіна. Що ж, ненависть до українців була і є зараз тим зоологічним явищем — переляком відриву України від «єдиної неділимої» все тими ж будителями національного духу, першим з яких був І. П. Котляревський. Коли Валуєва біла пропасниця від одного ймення «Україна», коли царат гнав на Сибір найкращих наших синів і дочок, видавав спеціальні закони для винищування зненавиджених ним «хахлов», зараз його спадкоємці подесятерили свою роботу для винищування вже всієї української нації, як такої. Комуністи ось уже скоро півсотні літ день-у-день систематично й послідовно винищують Україну всіма засобами: голодом, мордом, висилкою на Сибір, до концтаборів, на Казахстан, до піщаних пустель на тяжкі каторжні роботи без строку...

Але ж український нарід невгнутий... Він вірить, він глибоко вірить в перемогу Святої Правди і справедливості... Комуністична Мара щезне! Царат впав, засліплений ненаситною жадобою привласнювання чужих вартостей. На групі його спіткенться і червоний кат-народовбивець.

Еней гряде!

20.5.1963

ТАНОК СМЕРТИ

Канцлер і перша персона Російської Імперії князь Олександр Безбородько (1747-1799), той великий достойник, який вперто плянував відродити Гетьманщину в її старожитніх правах і вольностях з правомочним гетьманом, сидів зараз в своєму петербурзькому кабінеті самотою. Читав довгого листа з Швеції, читав і гірко плакав. Писав таємний щирий приятель граф Штейнфліт, по матері українець — полтавчанин. Цей закордонний автономіст писав докладно — протокольно, як саме почалася велика смута у Франції і хто саме став першою жертвою тої революції.

Писав він старанно в подробицях, картаючи тим без жалю князя Безбородька: він передав через море вістку про страшну смерть на брудних паризьких вулицях, смерть чудової панни Марії Делаμβаль, найкращої подруги королеви Марії-Антуанетти й секретаря в різних справах мистецтва. Сповідав про смерть тої, якою так захопився був молодий тоді ще Олександр Безбородько, козацький старшина, якого призначив намісник граф Рум'янцев на посаду секретаря Малоросійської Колегії. Тоді він і побував у Парижі і навіть встиг зробити візиту до короля Люї 15-го, як московський аташе на короткий термін. Там, у Версалі, він і зустрівся з вродливою панню веселої вдачі й ніжним серцем Марією Делаμβаль. Мав навіть кілька приємних зустрічей з прогулянками у версальському парку в місячні ночі. І хоч був трохи холодної вдачі, все ж ніколи не забував тих чарів місячних ночей, навіть кілька разів писав листи туди вже з Києва, як київський полковник (1774). З бігом часу зальоти молодости стали ніби затиратися. І от сьогодні лист з граничною ясністю освітив блискавкою й ту ніч в чужому краю, і дивоглядну панну, і очі, в яких чомусь відзеркалювався смуток, ба навіть невиразна журба.

Він старанно вичитував кожне слово таємного

приятеля й гірко плакав.

«Версаль змертвів... Вістка про смерть найкращої красуні не лише нашого товариства, а й усієї Франції, пройняла всіх жахом і великою тугою, — писав нервово граф Штейнфліт. — Питаєте, як те сталося? Ми й самі тоді не могли збагнути, чому саме все те сталося й найголовніше: чому все те сталося так, ніби ми живемо не в Парижі, а десь в Центральній Африці, серед правдивих канібалів. Прошу уваги, і самі зрозумієте, сеньйоре, всю глибину трагедії, яку й досі переживає вся прекрасна Франція.

«До речі, пишу вам, милий пане, про цю трагедію, ще й тому, що ви знаєте панну Деламбаль й ціните за високі чесноти й виключні знання театрального мистецтва. Вона загинула... загинула ясна панна Марія Деламбаль: вона вмерла, боронячи королівську родину, загинула за королеву в нечуваний спосіб...

«Коли сталася страшна веремія, Деламбаль радила королеві якнайшвидше рятуватися, тікати до Англії, де всі ми, певно, нашли б добрий притулок. Але королева відкинула цей плян, назвала свою подругу химерною і навіть сміялася, бо не бачила ніякої небезпеки. Та все ж вийшло так, як пророкувала Деламбаль. Королівська родина, зрештою, кинула Версаль, але дуже запізно: на кордоні всіх завернули й привезли назад, по всій Франції вже нуртував нарід. Саме тоді ясна панна, як я називаю героїчну Деламбаль, за порадою друзів, вирушила й собі, але не до Турину, відкіль була родом, а до Англії, де хотіла побачити прем'єр-міністра Пітта і просити врятувати королівську родину. Гордий англієць не схотів втручати в чужі справи... Тоді безталанна панна кинулася шукати порятунку у прусів, але й там не зискала християнської ласки. Назад повернула знесилена й зневірена в людях. Саму себе не хотіла рятувати й жила до якогось часу в Тюільрі, аж поки сталася катастрофа. Буйна голота не хотіла ніякого ладу, вона жадала самосуду, вимагала видачі королівської родини. Вона кинулась до трибуналу з шаленими вигуками:

— Коли не заберете короля з палацу, ми вчинимо над вами суд, як над зрадниками, що потурають людожерам-аристократам!

«І кинулась палити палаци... Голоту заспокоїли: трибунал арештував всіх магнатів, кого можна було ще найти в Парижі. Були то жахливі часи так званої

«Вересневої масакри», що діяла тоді під кермою монстра Герберта. Три дні тривала та безоглядна різанина, коли було вбито й порубано понад півтори тисячі вельмож, мужчин, жінок, малих дітей, самого короля, королеву, а сестру короля Єлизавету було кинуте до тюрми Ляфорс. Сталося усе те у вересні 1792-го року. Ясну нашу панну взято до тюрми для одиночок; там вона просиділа лише одну добу. На другий день, тобто 3-го вересня, сталася моторошна катастрофа...»

Князь Безбородько відсунув листа і сперся головою на долоні... Тоді важко підвівся, походив по діагоналі кабінету й знов сів до столу. Відкритий лист лежав оддалік, як грізний свідок тих пристрастей, що й нині ще не вщухли й не увійшли в береги розгойданого моря емоцій. Він налив собі води й ковтнув кілька ковтків. Тоді потягся до листа.

Граф Штейнфліт писав далі:

«Панна все ж діждалася того понурого осіннього ранку, ранку мряки, заплаканих тюремних вікон і понурих «санкюлотів», тепер господарів настрашеного Парижу. Здається, вся та голота й не спочивала, а все вешталася по брудних вулицях та завулках... Збиралися в гуртки, про щось жваво говорили, махали руками, комусь свистіли, когось підстерігали... До полонянки завітав сам верховод Герберт. Оглянувши доповідним оком камеру, бліду панну в дорогій дорожній сукні, випечену, але сувору й зовсім не перелякану, він злісно спитав:

— Мушу знати: за кого ясна панна стоїть — за короля чи за французький обідраний і зголоднілий нарід?

В такі справи я не втручаюся, — тихо озвалася панна. — Справи добробуту й праці розв'язує, здається, не нарід, а установи, які дають народові і працю, і хліб.

— Гм... виходить, ясна панна добра, коли обстоює право народу на хліб!

Графиня мовчала.

— То дуже великодушний чин, — насмішкувато мовив Геберт, — що ж, мушу бути і я правдивим: пані за нарід, тож пані заслуговує на право волі... Я вас пускаю... я даю вам волю.

«І він широко відхилив двері, показуючи жестом на вихід. Навіть уже в коридорі він догнав її й показав дорогу на вулицю.

— Біля дверей вас, пані, уже жде ваш машталір.

Коли ж побачите декого з «санкюлотів», — сказав він з притиском на цьому слові, — прошу не лякати-ся: то просто ті, що люблять ловити гав.

«І, всміхаючись у вуса, зник на закруті коридору.

Її на правду ждала берлина і свій милий, доброзичливий машталір Жан. Допмагаючи сісти, Жан тремтячою рукою відчиняв дверцята берлини, а сам перелякано шептав:

— Їх багато зібралось... всі з ножами... декого я знаю: тут ходить та розглядається головний заводіяка, страшний Грізон...

— Хто то такий? — питала й собі пошепки ясна панна.

— Грізон — різник, той що ріже бугаїв, а тепер людей... гидка людина й теж з ножем.

— Милий Жан, не лякайся: мене випустив на волю сам Геберт...

— Геберт нікого не випускає на волю! — зблід Жан.

— Милий Жан, мерщій завертай у завулок... Там немає тої жакливої юрби, там тихо... Мерщій завертай у завулок, далі від просторих вулиць, де тепер так любить блукати нарід.

«Жан погнав коні... Але, на велике диво ясної пані, в завулках скрізь був натовп, натовп ще більший, як на великій вулиці з блискучими вітринами, тепер побитими й порожніми... Проте берлину пропускали, пропускали злісно, мовчки зиркаючи на аристократку. Були вже далеко від понурої тюрми, коли нараз брязнула розбита шибка й водночас хтось грізно гукнув:

— Стій! Злізай з свого місця, Жан, коли хочеш бути живим! Ми самі впряжемося в хомути, нам таке робити не в новину: возили панів, повеземо й твою красуню просто до раю...

«То був страшний велетень Грізон... Він держав скривавлену сокиру. За мить Жан опинився на брудному бруку, хтось вдарив по голові «панського лайдака», хтось гидко вилаяв... Чув жахливий зойк, благання... здавалося чув ще гістеричне ридання й дзенькіт розбитого другого вікна... Він уже не чув і не бачив, як велетень-різник Грізон засукав рукава брудної сорочки й витягав з берлини перелякану на смерть і майже непритомну графиню Марію Деламбаль. Вона стогнала й ще жалібно благала різника в ім'я Господа Всевишнього, заради душі пустити її, бо ні в чо-

му не винна... Натовп шалів, гукав, свистав... Той натовп щохвилини зростав від краю й до краю. Серед лементу нічого не можна було розібрати, видно було тільки, як молотили кулаками прекрасну панну, як дерли одержу, розкидали подрані шматки... Зрештою Грізон гукнув, як громовиця:

— Котить сюди отой великий камінь: на ньому буде зручніше рубати голову...

«За мить сотні рук вже прикотили велику каменюкю, і різник приступив до діла по-мистецькому, як і личить фахівцеві. Він почав... але сокира була на диво тупа, пощерблена. Грізону довелося цюкати по шиї довго й старанно. Зрештою голову було таки відцукано... На брудному бруку лежала безформна маса, кривава й жаклива, що п'ять хвилин перед тим була прекрасним тілом пані-аристократки.

«Грізон все ж зробив діло по-мистецькому, він навіть показав відцукану голову натовпу й кинув біля кривавої маси. Тоді вже гострим ножем розрубав груди, пожмакані натовпом, й вирвав ще тепле, тремтливе серце, порізав на дрібні шматочки й прилюдно став їсти...

— Хто хоче покуштувати солодкого серця, що вміло кохати! — гукав він, посміхаючись.

«Але ж ніхто не хотів куштувати: п'яний від тої вакханалії тлум уже кинувся на інше видовище.

«Грізон доїдав останній шматок людського м'яса, витирав брудним рукавом скривавлені губи й на ходу кричав:

— Тепер і я аристократ... я теж... в моїх грудях б'ється тепер вельми шляхетне серце... Хо-хо-хо...

«І він підтюпцем побіг за натовпом. Великий натовп щохвилини зростав: з суміжних завулків збігалися юрби голоти дивитися на дивнеє диво. Вістка про героя Грізона, який так розправився з аристократкою, блискавкою облетіла всі паризькі вулиці, кожному хотілося на власні очі побачити того велетня, що з'їв серце Деламбаль, кожен хотів побачити й ту голову красуні. Всі втопили очі туди, де на довгому списові вже несли голову нещасної принцеси. Але пізнати голову вже було важко: ту голову було майстерно зачісано вправним митцем, зроблено локони, синці припудрено, мертві очі міцно стулено. Вродлива панна ніби спала, ніби примружила ті очі й дослухалася до безумної довкола оргії, дослухалася до вродливих співів... То сп'янілий від перемоги натовп спі-

вав свою священну «Карманьйо́лу»... Всі вулиці охоплені були екстазом всемогутнього, рознузданого насильства, в якому не можна було доглядіти ні кінця, ні глузду тої безумної розваги кривавого терору. Всі з п'янкою посмішкою співали й зачудовано дивилися на голову аристократки, яка вела перед в цій брутальній вакханалії... То був останній панни Марії ніби версальський веселий танок, що так блискавично обернувся на моторошний «танок смерти».

«Натовп сунув далі, повз Версаль... далі, далі аж до Фортеці, де замкнена на важкі засуви сиділа на широкій тюремній лаві королева Марія-Антуанетта... Сиділа без руху в глибокій задумі... Прокинулася від важких дум лише тоді, коли хтось вдарив по вікні з такою силою, що скло розбилося на дріб'язки. То натовп-господар ішов крутими вогкими сходами показати на списові голову Марії, подрузі Марії. Голова Деламбаль у високому вікні востаннє зустрілася з королевою, ніби з сумною усмішкою привітала зажурену подругу і нараз зникла... Королева пізнала свого найкращого друга, найкращу свою порадицю й раптово впала на тюремну підлогу...

«Це і все, що я хотів сказати вам, сеньйоре, про жертвну смерть панни Марії Деламбаль. Ще коротенько про смертні останки святої душі. Мій слуга, з мого наказу, разом з слугою близького родича панни Деламбаль з дому Пентьєвр тої ж таки ночі з великими труднощами відшукали пошматоване тіло мучениці. Голову, оцінену на вагу золота пожадливими членами трибуналу, слуги викупили раніш. Принцесу поховано на так званному Новому цвинтарі серед могил інших замордованих вельмож. Про все це свідчу на святому євангелії і вважаю своїм християнським обов'язком запроголоювати цю подію власноручним підписом. П. III.»

Князь Безбородько довго сидів у глибокій задумі. Тоді витяг з шафи медальйон й обережно відкрив: на нього глянули блакитні очі. В тих очах він виразно вгледів страдницький смуток й водночас покірливе визнання своєї приречености.

— Дивно й незрозуміло мені, чому саме я не врятував цієї панни з такими сумними очима! Адже ж допоміг не одній французькій родині в такій кепській пригоді... Український нарід все ж багато приголубив тих знедолених... Як воно так сталося, Боже мій! — розпачливо думав князь, ховаючи до шухляди дорогу

мініятюру. — Адже в мене була лише вона одна... та... ще кохана Україна... Чому ж я так і не зробив нічого для тих... двох... Чому допустив ворога шматувати першу мою любов... Чому? — в який уже раз питав він себе й не міг відшукати виправдуючого слова... — Що ж, хоч і запізно, та все ж мушу рятувати близьку мені Панну, святу Неньку Україну, матінку стареньку, — шептав він побілілими вустами.

Він виконав святу обітницю вже в часи нового Імператора Павла 1-го (1796-1801). За допомогою того царя, він відновив важливі в Україні старі вищі судові установи, збирався відновити й гетьманат в нових його формах, але на все те вже не спромігся: світлий князь і канцлер імператора Павла саме тоді вельми занедужав й скоро по тому, на великий жаль, помер (1799).

ПОБИВАНКА

Широкий та рівний Зіньківський шлях на Полтавщині! Колоситься тут дорідна пшениця, густими купами темніють столітні дуби, ще далі ген до обрію, мов у тумані, маячать гайки. На перелогах хвилює тирса та зелений катран, а в долині шелестить різбленим листом гнучка ліщина впрост до козачого села Жуків. Поволеньки сунуть круторогі.

— Що за долина? — питає мандрівник орача.

— Побиванка, козача долина... — мляво кидає орач.
— Цоб-цоб...

Побиванка!

Мандрівник скидає шапку й побожно хилить голову...

Дві з половиною сотні літ тому тут саме сталася кривава січа, січа між двома нерівними силами: москвинами та Гордієнковими запорожцями. В смертельному ударі полягли тут січовики за Рідний Край, за вільну Україну. Божа воля судила Гетьманщині іншу долю. Було те влітку 1709-го року, коли вночі Кобеляцьким шляхом протупотіли два незвичайні вершники: шведський король Карло 12-ий та гетьман Мазепа. Услід за ними мчали й ті запорожці, що так нещасливо покинули поле бойовища. З того пропам'ятного чорного дня почались тяжкі муки страдника українського народу: московські царі один по одному убгали стару Гетьманщину в ярмо політичного безправства, а за цариці Катерини й зовсім спаралізували її правне й станове життя. Руїницьку роботу докінчували наступні по ній царі і так вправно, що переможена Україна надовго була приспана.

Але ж життя мінливе і поодинокій людини й цілої нації: залежить воно часто-густо від таких причин, що їх ніхто й неспроможний доглянути наперед. Так було і в Україні. Вже в 20-их роках минулого століття в нашому краю народились велетні-будителі на-

ціонального духа, які зуміли розбуркати приспаний ворогом нарід до громадської корисної роботи в рідній землі. Через кілька літ сталося й так, що Московія змушена була розкувати закуте в тяжкі кайдани українське слово: покасовано було закон міністра Валусьва про заборону нашої мови. Стала вона знову вільною року 1905-го. І вже Москва не здольна була святкувати в Україні перемогу над гетьманом Мазепою на свій копил. Коли прийшла та річниця, полтавський губернатор князь Урусоз уже не смів боронити українцям поминати великого гетьмана по церквах та правити панахиди за спокій його душі. Більш того, він не боронив науковцям з музею та науковцям архівної комісії заснувати музей Полтавської баталії правдиво, без московського фальшу та замовчувань імен українських патріотів, сподвижників гетьмана Мазепи. Отже, коли відкрито було той музей на Шведській могилі року 1909-го, туди посунули валки і городян і селян. Музей було обладнано якнайкраще. Виставлено було образи тих, хто прагнув скинути московське ярмо з козацького народу, образи гетьмана, його небожа генерала А. Войнаровського, П. Орлика, полковника Герцика, кошового К. Гордієнка, запорізькі мушкети, гармати, козацькі корогви, прошиті кулями, німі свідки шаленої січі; важкі шаблі, ятагани, пістолі, гаківниці, перначі, гетьманську булаву... Полтавчани та підгородні селяни юрмились біля брошур, книг, з яких можна було довідатись, чого саме хотіли старшини та їхній гетьман: у двобої з москалем — вигнати царів з України на віки-вічні. Тут же продавали й невелику книжечку-розвідку про Полтавську баталію, писану відомим історіографом Л. В. Падалкою. Книжечку тую швидко розібрали всі прочани.

На самій Побиванці ті ж прочани замовляли панахиду, уквітчували могилу весняними квітами, зеленими гілочками, христились, цілували святу землю та клали вінки. Під гомін дзвонів прочани гомоніли:

— Свята то могила, панове, святі люди спочивають у ній... Козача могила. І вдивлялись в далекий обрій, дослухались, чи не тупотить на коні легендарний вершник закінчити справу Великого Гетьмана на історичній Побиванці.

ЗІРКА УКРАЇНИ

(1841-1920)

Був такий час, панцизняний час, коли змучена тяжкою працею українська жінка присипляла немовлятко на стерні пекучим словом:

«Я на лан іду — спотикаюся, слізьми гіркими умиваюся...»

На Заході вже тоді палахкотіли досвітні вогні гуманізму, багато говорилося про тяжку долю народів, в Україні уфундоване було Кирило-методіївське братство. Кращі з кращих ставали до великої праці, готувалися улегшити тяжку долю уярмленого народу.

Але й царат не дрімав: він боявся тих народників, які кликали силою «рвати кайдани». Сам актом-маніфестом 1861 року покасував кріпацтво і в допомогу й полегшу уфундував так звану Губерську Земську Управу. Сюди, до цієї нової установи, припасованої для народніх потреб, пішло працювати багато фахівців: лікарів, агрономів, межовиків, вчителів, акушерів та ін. Були й такі, що самі бралися за роботу на народнє благо, найпаче бралися за освітню справу. Такою назбит старанною вчителькою, з великим досвідом, була ще тоді молода Христина Данилівна Алчевська. Сама з Борзни на Чернігівщині. Вона добре знала село, його потреби, тож хотіла взяти на свої плечі великий тягар ліквідації серед народу неписьменности. За порадою й допомогою таких фахівців — земських діячів, як старий Василенко, Номис, Падалка, Грінченко, Лизогуб, Загірня, ця наполеглива новаторка-педагог відкрила в Харкові першу в історії освіти жіночу безплатну недільну школу (1862). Пізніше записувалися й чоловіки.

Нелегка була то робота. Хоч був у беручкої новаторки і досвід, і спрага до такої корисної праці, та все ж відразу вона потрапила на холодну відсіч царських

офіційних «чиновників».

Наказом згори пані Алчевській заборонено було навчати рідною мовою, заборонено було говорити тою мовою чи взагалі вчити дорослих читати.

— Нащо ви вчите дорослих, відриваєте від праці і взагалі чому вчите? — питав суворий куратор.

Інші цікавилися, хто саме вчить, хто вони за фахом. І дуже дивувалися, що навчають тут безплатно і дає гроші поміщиця Є. Милорадович та робить вклади сама Х. Алчевська.

Скоро по тому Петербург дав наказ замкнути школу, а вчителів узяти під нагляд поліції.

Але пані Алчевська була неполохлива. Свою школу для дорослих вона приховала, зробила її нелегальною, а все ж керувала. Так тривало аж вісім років поспіль, коли Петербург попустив віжки. З дозволу вищої влади пані Алчевська вивела свою школу на легальний шлях.

Керувала так без перешкод ціле півстоліття. За цей час багато сплило листячка до сивого Дніпра та й сама пані Алчевська помітно вже посивіла. Час від часу її все ж турбувала місцева адміністрація. Як довідалася, її школою цікавилася вся фахова корпорація. Адже в залі для навчання було завжди повно. Сотні чубатих ремісників та жінок, пов'язаних біленькими хустками. Помічників тут теж багато... Всі розмовляють українською мовою.

На драстичні запити, чому тут панує «проста» мова, кожен керівник чемно повідав:

— Мова не проста, такої немає ніде... Мова українського народу, іншої він не знає.

— Чому всі швидко так навчаються? — скіпався пан інспектор.

— Добре розуміють друк тому, що то їхня рідна мова.

— Чому не даєте читати книги російською мовою? — вже гнівався пан інспектор.

— Земство ще не придбало таких книг...

— Теєк... виходить земство має книги Шевченка, Марка Вовчка, Куліша, Гребінки чи там Глібова... А для російських книг грошей немає... — скаженів інспектор.

І біг до кабінету писати донос.

Такі причіпки дуже хвилювали пані Алчевську, але завжди все це якось скоро «присихало», наука йшла за пляном без гальмувань. За цей час великий педа-

гог, Христина Данилівна, не лише навчила дорослу людину читати й писати, навчила ще й любити свою рідну мову, своїх найкращих письменників, поетів, науковців.

В міжчасі написала вона капітальну працю, грубий тритомник «Що читати народу» (1888-1906). Цій праці дали високу оцінку фахівці, хвально відгукнулася вся прогресивна преса того часу. Вона ж написала й цінну книжку, яку назвала «Книгою для дорослих». Коли їй радили перепочити, пані Алчевська тільки лагідно всміхалась:

— Ще встигну, голубе, встигну, а тепер ось треба все підсумувати... Ось закінчу й тоді вже...

І бігла до залі, де було вже повно «гостей», як вона називала своїх дорослих учнів.

Згодом, як казала, так і зробила: року 1912 вона видрукувала прекрасні спогади під назвою «Передумане й пережите» — монументальний твір на схилі літ. Всього в тій книзі є: і згадки молодих поривань, і кращі дні молодости в чарах великих зальотів і сподіванок... Були у неї й радощі... І радощі не абиякі... Всю себе віддала народові, розквітові коханої України...

Вона не пишалася похвалами, не пишалася занадто й тим, що Міжнародня Ліга Освіти обрала її несподівано Віце-презесом, не пишалася і дипломом маестро-методистом... Ні...

Вона пишалася своєю коханою донькою, названою теж Христиною. Вона дбайливо її берегла й майже з повиточку пестила та кохала в українському оточенні. Маленька Христя росла серед українців в палатах і серед українців в простій хаті, саду, полі на роздоллі... Як і мама, добре знала мову, без вульгаризмів, чисту, кришталеву, дзвінку й барвисту, радісну, як пісня жайворонка, і гнучку та сумовиту, як доля її народу.

Мамина Христя стала замолоду ліричною поетесою, такою... замилювані фахівці називали її українською Сафо, якою й досі пишається зачудований світ. Була для матері правдивим Божим дарунком... В останню мить мати благословила доню довгим і ніжним поглядом.

РУІНА

**Ой, у полі жито копитами збито:
Під білою березою козаченька вбито.**

Полтавський полковник Мартин Пушкар лютував, ходив по світлиці й, за своїм звичаєм, бив кулаком об кулак. Перед ним за столом, спокійно розклавшись, сидів полковник Юрій Немирич, той пан Немирич, що майже все своє молоде життя прожив за морем, у Голляндії та й освіту вищу там здобув. Пихкав люлькою і скося поглядав на Пушкаря, як той іритувався.

— Ніколи не покорюся! — шипів той, — хоч і зараз до бою. Не хочу, щоб у Гетьманщині був за гетьмана слуга польського короля та Речіпосполитої!

— А кого, вашмосць, хочете мати за пана в Гетьманщині, може москаля?

— А хоч би й так! — гнівно рек полковник. — Москва православна, і з нею ми завжди дійдемо згоди...

— Якої? Хіба не бачите, що та Москва тихенько і не кваплячись прибирає до рук все... ставить свого митрополита, у вас, у Полтавському суді, вже головує москаль Хитрово, у Києві порядкує резидент-воєвода Шереметьєв, скрізь напхано москалів-жовніврів, по всіх селах та слободах повно тої чуми...

— То дарма! — гукав Пушкар. — Поставили для порядку, при новому гетьмані того не буде.

— Виходить, пане полковнику, ви йдете проти вже обраного гетьмана, щоб посісти самому гетьманство... Погана то вдача: честолюбство вирує у вашій душі, а не турботи про Гетьманщину. Мусите держатись самі порядку і слухатись обраного вами ж гетьмана.

— Я його не обирав!

— Обирали всі полки, а коли ви й мовчали, то мусили скоритись, бо обрано ж було одностайно. Пан Виговський хоче тільки порядку, згоди і тому єднає

Польщу на допомогу, бо Польща не лізе притьмом порядкувати у нас, навпаки, шукає рівної спілки. На нараді у Гадячі буде підписувати конституцію про незалежність України, що тоді зватиметься незалежним Великим Князівством. Краще мати діло з освіченою Польщею, яка не зазіхає на наші землі та не заводить оружною силою своїх порядків, ніж з темною азійською Москвою, що повсякчас чинить нам кривду. Ви, пане полковнику, руйнник, бо з усієї сили допомагаєте руйницькій Московії нищити наш Край. І для чого? Для того, щоб тільки дістати гетьманство та віддати до московських катівень нашого розумного гетьмана, що зичить усім нам тільки добра.

— Не зичить він нам добра, — уже кричав полковник Пушкар. — Не зичить! Іде він проти народу так, як десять років тому йшов проти народу аглицький король Карло 1-ий. Йому стяли голову за таку зраду прилюдно. Стяли з наказу Олівера Кромвела — правдивого оборонця народніх прав... Таке буде й хитрому гетьманові Виговському!

— Он як! — здивувався полковник Немирич. — Он воно як! То ви помиляєтесь, мосьпане, дуже помиляєтесь. Король стояв не за королювання, а за державний лад, чого вже аж ніяк не хотіла голота разом з ватажком Кромвелем. Хоч та голота й відрубала королеві голову, то все ж лад навернув його син Карло 2-ий, а ватажкові тому, Кромвелові, хоч уже й мертвому, наказав теж відрубати голову, а тіло кинути геть на смітник. Не смієте заводити чвар в державі тільки тому, що заманулося подержати в руках гетьманську булаву. Чи може шукаєте її з такою ж голотою, як її шукав собі і Кромвел? Не копайте ями панові гетьманові, стережіться, щоб не впасти в ню самому.

Пушкар посупно мовчав і тільки смоктав люльку.

— Якими силами хочете робити своє страшне діло? — питає Немирич. — Силами дейнеків, різних броварників, пиворізів та пройдисвітів, силами тих, кому байдуже, хто держатиме булаву, аби можна було пропивати життя, чи, може, надієтесь все на того ж москаля? Схаменіться, пане полковнику! Вам тільки здається, що Гетьманщину заведе в суточки пан гетьман. Польща — наш спільник, а не Москва! Польща вже з нами: восени буде рада в Гадячі, послі підпишуть трактат про федерацію з нами. В такій спільці і Гетьманщина і Польща не побоятся ні Туреччини,

ні Московії, того тільки й хочемо, того ж хотів і Хмель в останні свої дні. Якщо ж будемо розводити чвари — Москва заглитає поодинці і нас, і Польщу... Схаме- няться!

— Чого ж ви хочете? — понуро питав полковник Пушкар. — Моєї голови, чи що?

— Миру, пане полковнику, миру хоче пан гетьман з вами... тільки цього й хоче! Не треба чвар, не губить Гетьманщини і відцурайтеся тої Московії. Їдьмо до гетьманського табору, підпишемо мирову і станьмо в одну лаву проти нашого спільного ворога.

— Чи так же воно буде? — роздумував Пушкар.

— Тобто... ви не вірите панові гетьманові? Гадаєте, що тут підступ, засідка? О, пане полковнику! погано ж ви знаєте лицарів! А втім, коли так думаєте... ми да- мо вам закладників.

— Кого саме? — стрепенувся Пушкар.

Пан Немирич задумався.

— Генеральний суддя Богданович та полковник Зе- ленський — добрі будуть закладники? — питав він.

Полковник Пушкар мовчки хитнув головою.

— Так згода? — питав настирливо Немирич, даю- чи руку полковникові. — Завтра у гетьманському на- меті я вітаю вас, пане полковнику. Сьогодні увечорі будуть у вас пани: Богданович і Зеленський.

Пушкар знов таки мовчки потиснув руку «заморсь- кому козакові», як він заочі називав Немирича.

Увечорі, як і казав пан Немирич, приїхали заклад- ники до полковника Пушкаря.

* * *

А на ранок раптово сталося нечуване лихо: полков- ник Пушкар з своїм заїздом напав на гетьмана так навально, що той ледве втік до свого табору. Стало- ся те в травні місяці року Божого 1658-го.

— Ніколи не думав, щоби старий Пушкар зійшов з глузду, — казав гетьман Немиричеві, пильно при- глядаючись до свого посла. — Адже обіцяв тобі він згоду чи ні?

— Так, дав згоду і на закладників, і на зустріч, — понуро відрік Немирич і додав — я сам вкрай збенте- жений таким підступом... негідний вчинок...

— Коли так, то... виходить, довірितись цій людині не можна: слово нечесної людини не варте й ламано- го шеляга. То не лицар і аж ніяк не «правдомовний

полковник!»! Хто його так охрестив?

— Свої ж гультаї...

— Не хотілось, дуже не хотілось би тих чвар, того братовбивства... Та що ж поробиш! — майже в розпачі казав гетьман.

— Кишнути того підступного «лицаря» з полтавського гнізда... Там йому не місце...

Але в Полтаві вже не було ні Пушкаря, ні його побратима Барабаша, не було й помічників — старшин: Довгала, Іскри та Донця. З своїми дейнеками та броварниками стояли вони за Полтавою геть далі на Гуджулянських горбах в сусідстві села Пушкарівки. Передова сторожа вже знала про те і негайно дала знати гетьманові, що стояв під Полтавою на низу, недалеко від сіл Розсошинці та Татари в просторому гайку. Коли панові гетьманові сказали про той полковницький кіш, де він і скільки дейнеків, він тільки погладив вуса:

— Добре, — сказав терпко й покликав нового полтавського полковника Филона Гаркушу. — Знаєш що, пане брате! Не хотілось би теряти в цьому ганебному поході жодного свого козака. Зроби ось що: візьми сотні три хлопців, таких, що вміють стати й на герць...

— Є й такі, — всміхнувся пан Гаркуша.

Та ще підвези на мажах кілька десятків куф з горілкою. Постав усе там, на Гуджулянських горбах на видному місці, щоб пушкарські голодранці бачили.

— Розумію... дейнеки будуть лізти до горілки, як вовки до овець, — підняв брову пан Гаркуша.

— Та тобі ж того і треба, пане брате, — погладив вуса гетьман. — Побачать, будуть летіти на конях до горілки, а ви всі чимдуж тікайте. Хай собі п'ють на здоров'я.

— Розумію вже давно: дейнеки хоріють на горілку, тільки здоров'я з того небагато...

— Ну що ж, то їхня справа, а ваша, козацька — тікати...

— Гм... тікати козак не звик...

— Буває таке, що й треба: мусите тікати і не заважати гуляти-бенкетувати в чистому полі, на свіжому вітрі, а тоді...

— Повернути коні?

— Повернути коні, тільки пізніше. До вас наспіє підмога ще сотні три...

— Гаразд, дам рахубу всім, — і полковник покwapно вийшов.

Те, що пан гетьман казав робити, пан Гаркуша зробив лепсько. Сам дивувався з того, згадував гетьмана і все крутив головою:

— До стобіса хитро задумано, знає, видно, добре натуру тих дейнеків.

Так казав і дивився, як біля кучерів роїлись, як бджоли біля вуликів гультяї та свинопаси... Знизу, куди втекли гетьманські козаки, видно було, як на долоні увесь той нарід: всі покидали коси, сокири та всяку таку зброю і заходились пити дармову горілку, «відбиту», як їм здавалось, у ворога. Козаки мовчки дивились на гульню, мовчки смоктали люльки та стиха гомоніли:

— Через цю розпаношену голоту немає в нашій землі ладу...

— Лад був би, чому б ні... та, горе, є такі старшини, що шапочку скидають перед тими дейнеками, просять допомоги робити чвари...

— Так-так, роботу дають, підбивають на бешкети, вчора ледве не вбили ясновельможного, он до чого дійшло.

— І робить оте все не якийсь там броварник, а сам пан полтавський полковник! Не пощастило забити пана гетьмана, так він тепер заходить з іншого кутка: зібрав отих голоштаньків і веде просто на гетьмана...

— Нащо таке витіває?

— На те, щоб віддати гетьмана москалям, та тоді з їхньої ласки самому вмотитись на гетьманство.

— Як сміє таке робити! ?То жажливий бунт... за таке карають на горло!

— Як можна скидати обраного всіма полками гетьмана! Здурів він, чи що?

— Здурів, чи, на правду, робить злочин, відомо всім одне: Пушкар накладає з москвином: Москва потурає, більш того — під'южує, бо не хоче теж нашого гетьмана, він їй не з руки. Хоче вона зіпхнути ясновельможного, забити киями у Москві, а Пушкареві віддати булаву.

— Виходить, поставити свого вірного слугу...

— Гм... москаль той по всій Гетьманщині вже хазяїнує, зараз їй зруки всякі наші чвари.

— Гетьман радий Пушкареві бути в спільці з ним, занехавши москалів, так той давун, що хоче миру, а сам гострив ножа на гетьмана. Тільки пан Бог охоро-

нив від такого душоубства.

— Чули й про це...

— Хоч і не пощастило вбити пана гетьмана, а, бач, не здасться, хоче битися...

— З ким же хоче битись і яким військом? Адже полтавські городовики не стоять за Пушкаря!

— Хоче битися з самим гетьманом, а зібрав він он ту голоту, що вже перепилась і скрізь рачкує.

З-за лісу протупотіли козаки. Сам полковник Гаркуша махнув перначем: то був знак шикуватись. За мить козаки вже летіли птицею на Гуджулянські горби. Не можна сказати, щоби то був шляхетний бій, та такого бою і не хотів гетьман: він хотів карати за бунт, за непослух. Козаки рубали п'яних дейнеків, які не здольні були вже й підвестись або взяти в руки кілка. Проте з тамтого боку, від села Пушкарівки, вже бігли на конях кілька сотень вірних Пушкареві козаків разом з своїм старим полковником-бунтарем. Через яких десять хвилин вони врзались у гущавину побоєвища люті, гнівні та мстиві, як джмелі. Вони мстились за порубаних товаришів, й кришили «на капусту» гетьманців. Таке братовбивство тривало, мабуть, що більш, як дві години. Гетьманці на одшибі помітили і самого полковника Пушкаря, який показував шаблею і сам басував на вороному. Вони мчали до цього підступного «правдомовця» й тиснулись дістати шаблями того, кого вважали «хриstopродавцем», московським полигачем... Найпаче тиснувся вдарити полковника велетень-козак, біля якого крутилась ціла орда охоронців-«безштаньків». Велетень вперто йшов пробоем, рубав, скриготав зубами і лаяв Пушкаря «московським лайдаком», Юдою-хриstopродавцем, зопалу вдарив конем якогось в'юнкого дейнеку й за мить опинився впрост перед полковником. Не роздумуючи, з усією силою встромив старому Пушкареві гострого списа просто в горло. Полковник вилетів з кульбаки й гепнув на землю.

Через годину гетьманці стіною навалились на пушкарівських городовиків і вже гнали тих по всьому полю, скільки видно було. Надвечір на побоєвищу було порожньо... тільки валялись заюшені кров'ю трупи та сполохано-тривожно кричало гайвороння.

* * *

Там, де широкі пушкарські лани біжать назустріч Гуджулянським горбам, в чистому полі на просторі, де гойдає-колоситься дорідна пшениця, край дороги під березою, лежав покритий червоною китайкою порубаний-посічений полковник Мартин, «правдомовний» козак пан Пушкар. Над ним в ногах голосила-ридала, плакала-причитувала дружина його вірна та витирали сльози вусаті вельми захмарені козаки. А вже скоро по тому під'їхали й мажі, щоб покласти забитого полковника на свіже сіно та й відвезти до Воздвиженського монастиря під Полтавою та поховати за козацьким звичаєм, гоїно біля святої Божої церкви.

— Куди ж будемо везти тіло нашого полковника? — питав старшина Іскра, той що komponував був новий Полтавський полк.

— До монастиря! — казала, гірко плачучи не-втішна вдова по полковникові.

— Не можна, пані мила, — твердо рек старшина Донець. — По дорозі здибаємо гетьманських козаків, вони нас посічуть без жалю, та й над тілом пана полковника насміються.

— Треба тільки на Пушкаріку, вона ж ось близько і з горбів видно, — кинув і собі товариш забитого, пан Довгаль.

— Тоді рушаймо до Пушкарівки, — махнула рукою вдова.

Тіло поклали на мажу... і тільки поклали, як удова, пані Пушкариха, знов тяжко заголосила-заридала:

— Боженьку мій! Світоньку мій! Де ж голова мого пана полковника? невже відрубали бузувіри... Боженьку мій! — причитувала вона, ламаючи руки біля мажі, де лежало, на правду, без голови тіло безталанного полковника.

— Голову відрубав тут такий собі козак пана гетьмана, я бачив сам, — озвався пушкарівець Петро Кучма. — Відрубав, настроїв на списа та так і помчав до гетьманського табору.

* * *

Так, голова полковника лежала перед наметом пана гетьмана Івана Виговського, сам гетьман схилювався на гриву коня та й утопив очі в того свого лютого вже мертвого ворога. Довго так дивився, тоді кликнув джуру:

— Загорни в парчу та відвези пані полковниковій,

що в Пушкарівці живе.

Джура завагався:

— Ясний пане! Там наші вороги і мене катуватимуть, пропаду задурно, а хотів би ще послужити вашій мості, послужити ойчизні... молодий ще я...

І він опустив очі...

Гетьман усміхнувся.

— Тоді відвези до панотця церкви святого Успіння, що в Полтаві... там поклади. Скажеш, наказав пан гетьман поховати по-християнському. Хоч і були ми ворогами, та... годиться помиритись бодай з мертвим, коли не хотів те зробити заживота.

1. М. Костомаров. Руїна.

М. Грушевський. Історія України.

2. Дейнека-від слова-де не який, заброда.

3. Англійський король Карло 1-ий (1600-1649) боровся за королівські права та вимагав від парламенту широких для себе прав. Проти виступив Олівер Кромвел-протектор (1599-1653) з військом, мобілізованим з народніх мас. Королівське військо зазнало поразки, і король був засуджений на страту (1649). Його син Карло 2-ий помстився вже на мертвому О. Кромвелові. Він наказав витягти протектора з гробовища у Вестмінстерському абатстві та відрубати голову тому, хто насмілився підняти руку на священну особу його батька. Тіло Кромвела було спалено.

КОЗАЧИЙ МОНАСТИР

Нарід козачий у всі часи свого життя все був побожний та богобоязний. Навіть і в чорні дні великих лихоліть ворог не здатний був зламати його твердої духовної моці. «Усе тінь минуча, одна річ живуча — Світ і Бог» — цей глибокозмістовий афоризм проходить червоною ниткою через усе його високохристиянське життя, відзеркалює його світогляд, духовий світ, християнські чини. Побожна генеральна, полкова та сотенна старшина, козацтво й поспільство — всі приносили багаті жертви на церкви та монастирі, не шкодували гроша й на прикрасу Божих храмів. Щедрими донаторами були перший полковник часів Хмельницького Мартин Пушкар та великий гетьман Іван Мазепа. Пушкар уфундував у Полтаві церкву Успіння ще замолоду. Гетьман Мазепа вже через півстоліття обмурував ту церкву, оздобив коштовним іконостасом та побудував дзвіницю, він же і дзвона подарував, що не рік і не два благовістив козацтву Божу службу майже до наших днів. На початку 19-го століття, коли єпископську катедру з Переяслава перенесено було до Полтави, а саме місто зроблено було губернським, Успінську церкву ще раз перебудовано ґрунтовно: було обнесено високим муром, всередині арки обшито мармуром, підвищено баню та розписано стіни на візантійський взірець. Впорядковано хори для співаків та обладнано книгозбірню, де на сховах були цінні євангелії, псалтирі та ірмолої. Тут же берегли й історичні реліквії часів Гетьманщини: рукописне євангеліє, на якому Богдан Хмельницький присягав, чаші, плащаниці, мітри... На хорах довго висів портрет Раїни Могилянки (Ірина Вишневецька), фундаторші Густинського монастиря під Прилуками та Мгарського монастиря під Лубнями.

Ще величавіший монастир збудовано було на високому горбі недалеко від Полтави...

Старий то монастир! Зветься він Здвиженським, хочим, бо уфундував його року Божого 1650 все той же полковник Пушкар та весь його полтавський полк. Було це тоді, коли ще по наших землях шастали злі татари, шукаючи здобичі: «білого ясиру» (дівчат та молодих жінок), коштовних скарбів по багатих церквах та панських садибах. Не сплило й кілька літ, як оті татари обсіли монастир, бо тоді він огорожений був тільки обтесаними палями, і татари легко вдерлися всередину, спалили церкву, чернечі келії, пограбували все, що можна було взяти коштовне, замордували та посікли ченців, врятувались тільки ті, хто встиг сховатись у підземелля (1687).

Довелось ченцям лагодити все наново, допомагало і все полтавське козацтво. Життя чернече заройлось знову. Та проте на початку 18-го століття на Полтавщину прийшов швед, який разом з гетьманом Мазепою хотів прогнати москалів з Гетьманщини. Сам шведський король став під Полтавою, але в місті вже московське військо. Московський комендант Келлен став боронити Полтаву, ще й дав наказ, щоб усе населення допомагало його війську відбивати шведів. Шведське військо обложило місто та бомбардувало його з монастиря, де був і штаб його. Тут, біля так званої Крулівської вежі поранено було короля, який саме оглядав місцевість, де краще можна було пробитись до міста. Але ж скоро наспіли великі московські сили, шведи зняли облогу і перенеслись ближче до Зіньківського шляху, де в червні місяці 1709 року і вчинили баталію. В тій баталії перемогли москалі, і шведський король разом з гетьманом Мазепою швидко залишив Гетьманщину, перейшов у бендерські степи, аж в землі турецькі.

Тихо стало і в Полтаві, тихо було і в монастирі. Знов довелося ченцям відбудовувати та лагодити поруйноване шведами майно. На ту відбудову дав велику жертву полковник Василь Кочубей. Монастир був уже тоді багатий: мав сіножаті, орну землю, млини. З наказу єпископа Олександра, монастир було обнесено мурованою стіною (1881-1887) і тоді ж поставлено і дзвіницю на взірць дзвіниці Києво-Печерської лаври (архітект Шедель). Була заввишки біля 50-ти метрів, видно ж було, коли їхати з півдня за 50 кілометрів. На великому майдані стояв гоїний храм візантійського стилю з різбленим іконостасом до самої бані. Храм був просторий, сюди з'їжджалось та сходи-

лось завжди багато прочан і з самої Полтави, і з околиць, вже тоді густо заселених. Храмове свято 14 вересня відбувалось урочисто кожного року.

Ще один храм був ближче до монастирського кладовища святої Тройці. Побудовано його старанням полтавських цеховиків року 1759, коли ще були цехи: шевців, кравців, ковалів, шаловалів, кушнірів, теслів, бондарів та інш. Найновіший храм Сімеона Богоприємця побудовано 1887 року.

При головній церкві була цінна книгозбірня. Тут береглись рідкісні книги та манускрипти ще з початків 17-го віку. Були й євангелії старих видань, ірмолої, казання та полемічні твори святих отців: Галатовського, Саковича, Смотрицького. До цієї книгозбірні свого часу заглядали такі письменники та науковці, як Костомаров, Сімонов-Номис, Кониський, Левицький, в пізніших часах — професор Щепотьєв, Сумцов, Потебня, Падалка.

При монастирі була і своя друкарня, де трудились все ченці. Тут друкувались різні брошури духовно-морального змісту, казання панотців-елоквентів та ще «Полтавські спархіяльні відомості» — журнал для всього духовництва Полтавщини.

Зараз за Тройцькою церквою було і монастирське кладовище. Поросло воно столітніми дубами та широкими липами. Влітку було тут затишно та віяло холодком. Відсіль, з горбів, видно було, як на долоні, всю Полтаву та її найкращі палаци: Кадетський корпус, білий палац князя Кочубея, величаву будову князя Паскевича та гетьмана К. Розумовського. На кладовищі ще була збереглась могила полковника М. Пушкаря, могили багатих старшин та різних полтавчандонаторів.

Тихе там було життя, полтавчани любили тут бувати, відстояти Службу Божу, погомоніти з привітними ченцями, посидіти у великій вигоді на лаві та помилуватись відсіль гарними краєвидами з усіх його берегів.

В жакливі дні нової червоної орди монастирське життя замовкло назавжди: уже ніхто не здолний був оборонити ні святих ченців, ні його храмів: все було поруйновано, пішло з димом. Нині там, де колись сяяли золоті хрести та зеленіли монастирські гаї, чорніють купи каміння та стирчать голі пеньки.

ТЕАТР У ПОЛТАВІ

Вертеп в Україні ще з сивої давнини був улюбленою розвагою всього поспільства. Його любило не тільки панство, знало добре цю містерійну «кумедію» і ремісництво, і селянство, і купецтво. Вертепні містерії часто-густо показували натовпові на базарах, ярмарках та навіть і в тихих селах на Різдвяних святах. Ними замилувано тішились і прості селяни, і пани в своїх покоях. Один такий вертеп зберігся й до наших днів у панства Галаганів на Прилуччині. З бігом часу репертуар того театру дотепні штукарі відсвіжували вже й світськими жартами, де завжди веселив нарід своїми хитрощами циган та простий собі селянин. Все ж і такі «вистави» давали якийсь духовний поживок людям, все ж і тоді глядач міг зробити моральний вислід з різкого контрасту м'якої вдачі українського селянина супроти терпких та зухвалих витівок нечесного цигана.

Така скупа з домішкою нудоти вертепна «кумедія», кінець-кінцем, набридала, і глядач починав уперто шукати виходу на просторіші шляхи, виходу «на ясні зорі, на тихі води» кращого духовного життя. Тамувала ту духовну жаду бандура, споконвічна правдомовна бандура.

Тут, на правду, були куди ширші обрії. Співці та водночас і музики-бандуристи вміли показати натовпу цілу панораму минулих історичних подій чи то всієї нації, а чи то поодинокій людині, як то співається в думах про Морозенка або Хмеля, про вдову-небогу чи втікача з неволі. Тих дум, тих пісень було чимало, то була наочна школа з історії блискучої доби кривавих походів, степових курганів, голосінь-ридань, шалених боїв, зухвалих герців. Учні жадібно ловили кожне слово перебенді-кобзаря, бандуриста-правдомовця. Ті думи-пісні завчали напам'ять та ще й переспі-

ували всім тим, кому не пощастило послухати славного кобзаря Вересая або Білоградського чи Любистка на ярмарку або десь на майдані великого міста. Всі вони, ті бандуристи, невільні будителі національного духу, мимохить прищеплювали народові любов до рідного краю, гартували навіть до нових змагів за волю і правду, жили колись і саму Січ негасимим полум'ям завзяття в обороні всієї Гетьманщини. Недурно Січ так любила бандуристів, бо вони наснажували січовиків на нові запеклі змаги.

Недурно й поляки, а згодом і москалі, зненавиділи тих небезпечних навчителів-бандуристів. В Україні ніколи не забудуть співів бандуристів: Прокопа Скрыгу, Михайла Сокового та Василя Кравченка, яких на смерть посікли поляки (1770 р.) за те, що наснажували козаків до бою. Пізніше те саме робили і москалі з кобзарями та бандуристами ще жорстокіше — жандарми ловили їх поспіль, кидали їх до тюрем та засилали на Сибір. В наші часи жажливі чекісти влаштували цілий похід на кобзарів та співців старих дум, щоб тільки український нарід забув навіки історію своєї батьківщини. Згодом кати з кремля схаменулись, вони захотіли зужити сліпців для себе. Було створено щось подібне до спілки бандуристів, написано безліч славословних пісень про кремлівських ватажків та водночас і вишколено нових кобзарів співати славу Москві. Їх наш нарід уже слухає не на майданах, а в просторих залах театру. Слухають думи не про Хмеля чи Сагайдачного, а про Єжова та Хрущова.

Але для українського народу старих часів кобзарі-бандуристи завжди були бажаними гістьми. Їх любили не тільки по селах та хуторах, любило їх і тодішнє панство. Пани полковники та сотники мало чим різнилися від усього козацтва: майже однакова була ноша, майже однаковий був і спосіб життя. Тільки хіба що жили в просторіших світлицях та носили червоні жупани. На дозвіллі чи у велике свято любили «побенкетувати». Споживали просту добірну страву, пили домашнього виробу наливки та запіканки. Вони смотали мережані люльки, набиті добрим роменським тютюном, повідали один одному про січові походи, жартували з молодицями, приправляючи ті жарти крутими дотепами. Були не дуже чемні ті чесні вояки-лицарі, від яких віяло духом дикого степу, несамовитої відваги часів кошового Сірка, гетьмана Сагайдачного, полковника Морозенка. Спогади про тих непогомова-

них старшин козацьких полків, яких стереглись навіть яничари, були тоді ще такі свіжі. Серед веселого гамору під бренькіт бандури вміли вони затягти мрійно-сумовиту та широку, як степ, пісню про Наливайка чи Перебийноса. В тих глибокозмістовних піснях провідна верства бачила своє буревійне минуле та сьогочасне суворе й важке життя.

Весь нарід кохався в піснях, жив ними, вони бо щиро-глибоко западали в серце та, мабуть, що й показували йому, як треба по-справжньому наслідувати чини своїх дідів. Веселе товариство часом і вело бесіди про щойно проспівану пісню або думу.

— Правду каже пісня, пане-брате! Міцно держати шаблю велить вона, мосьпане. Не нехтуй святих слів, а бережи, як коштовний скарб: в пісні голос Праведного Судії — Пана-Бога...

— Пісня порадниця і розрадниця, бадьорить краще кукля меду.

— Частіше співай — не будеш скніти! Держи шаблю старожитні права й вольності.

Старожитні права й вольності — ось що пхало на шляхетні чини все ту ж старшину, яка у 80-тих роках вісімнадцятого сторіччя вдалась по допомогу до західніх держав проти московської тиранії. Історія ніколи не забуде «золотих душ», великих патріотів тих часів: В. Капніста, А. Полетику, А. Гудовича, М. Миклашевського, пізніше — О. Безбородька, Д. Трощинського, П. Завадовського... Навіть в часи М. Гоголя пісня українська часом глибоко ранила наше таке зрадливе панство та примушувала його глибоко задумуватися та засуджувати свої хибні чини-помилки.

Тим старосвітським полковникам не імпонував навіть гетьман «Розум» ні пишнотою палацу, ні блиском вишуканого життя, ані навіть вершиною західньої новини — правдивим театром. Голосну та правдомовну бандуру не всилі були вирвати з рук тої старшини ні італійська опера, ні французька драма, показані панам полковникам та сотникам на сцені театру пишного графа-гетьмана. Тільки «капелія» трохи спокусила те панство. Марковичі, Миклашевські, Ханенки, Лизогуби та Кочубеї, що часто бували з родом-родиною у московській столиці та в Батуринському палаці, стали заводити і в себе такі ж «капелії»: вербували музик з-поміж своєї челяді, але ж хоч і слухали уважно різні там сонати та рапсодії, а все ж кінчали розваги бандурою.

Вже їхні діти, вихованці Петербургу, Кенісбергу та Геттінгену — дома в себе відіпхнули «капелью» в затінок і направляли театр на свій копил з амурами та маркізами з кріпачок та кріпаків. Багаті поміщици, за прикладом гетьмана, влаштовували бучні вистави та запрошували всю округу подивитись «лицедійство» вправних акторів, затягнутих сюди, просто з села. Ставили не лише Расіна чи там Мольєра, а навіть і Корнелю та Буалью. Все те диво було лише для панства, яке розважалось грою парубків та дівчат, відірваних від жнив. Про такі розваги для народу ніхто й не думав.

Такий «Вільний театр» несподівано народився у Полтаві, і першим його фундатором був не хто інший, як «наш люб'язний» Іван Петрович Котляревський. Та того мало! І першою ластівкою, вістуном «Української Весни», рідного слова в Рідній Землі була вистава вічно юної «Наталки Полтавки». То було вікомовного 1819-го року. Саме в ті часи Україною правив генерал-губернатор князь Репнін-Волконський, людина гуманна та до того ще й протектор освітньої справи в нашому краю. Цей магнат, до речі, був одружений з онукою гетьмана Кирила Розумовського, Варварою Олексіївною Розумовською. Він взяв під свою опіку ті молоді культурні сили, які щойно розбурилися для пишного цвіту. Він настановив славного творця «Енеїди» директором нового вільного театру в Полтаві.

І. Котляревський розпочав важку роботу: запросив до Полтави драматичну трупку Штейна, закликав на вигідні гастролі вже відомого тоді артиста Щепкіна та за одним заходом написав п'єсу українською мовою «Москаль-Чарівник», а вже через півроку полтавчани побачили на сцені і свою невмирущу «Наталку Полтавку».

У присмерку осінньої днини того року на Колонійській вулиці міста Полтави, недалеко від палацу магната Абази, юрилися групи молоді, хто йшов пішки,

-
1. Ж. Расін — 1639-1699. Уславлений французький драматург-клясицист. Найкращі твори: «Іфігенія в Авліді», «Федра», «Андромаха».
 2. Ж. Мольєр — 1622-1673. Великий французький драматург-клясицист. Написав: — «Тартюф», «Скупий», «Мізантроп» та багато ін.
 3. П. Корнель — 1606-1684. Французький драматург-клясицист. Писав для сцени. Має такі п'єси: «Гораций», «Полісвкт», «Сід».

хто їхав берлиною — всі до старого білого будинку, освітленого великими ліхтарями. У вестибюлі було трохи гамірно, чути було притишений дівочий сміх та влучні дотепи паничів. Всі ждали дзвоника, щоб нарешті, вступити до театральної залі. Ставили новину що звалася «Наталка Полтавка», і писана, як промовляла афіша, самим директором театру, паном Котляревським.

Очевидці передають, яке велике враження справила на всіх та вистава. Слухали пісні, затаївши подих, чутливі панночки навіть плакали, побиваючись долею безталанної Наталки та бурхливо раділи з такого щасливого й веселого кінця. Адже всі глядачі вперше бачили сцену, вперше бачили й артистів, багато було тієї думки, що то все «насправді» і гнівались, коли їм перечили. Згодом вся Полтава виспівувала: «Чого вода каламутна», «Віють вітри» та «Долю людськую». Ті, хто був певен, що на сцені була сама Наталка з своєю матінкою Терпелихою, вперто шукали в околицях міста Терпелишиної хати десь на Очеретянці, інші ходили до Тахтаулова, в Осьмачки, Мильці (села під Полтавою), щоб поговорити з писарем Скоробрехою, в церкві послухати, як співає дяк, чи насправду спав він з голосу, як казав на сцені пан старшина Макогоненко.

З того часу полтавський театр зажив не абиякої слави. Пан директор запопадливо працював. За допомогою князя Репніна, виписав «капелію» диригента й поміщика Рачинського, дбав за добробут артистів, влаштовував виїзди в сусідні повітові міста та платив добрі гроші найкращим лицедіям, таким, як Шепкін, Соленик, Медведів... У дні вистав в театрі завжди було повно... Сюди приходило не лише панство, навідувались і ремісники та різне купецтво. Грали більш у неділю чи в яке свято. В інші дні трупа виїздила на повіті... Збори все ж були невеликі, і артисти часом бідували. Після смерті Штейна та директора Котляревського артисти роз'їхались. До всього трапилась біда і з генерал-губернатором Репніним: полтавський губернатор «відрапортував» до Петербургу про велику прихильність князя до українців, зокрема до Котляревського, згодом і до поета Т. Шевченка. Його винуватили навіть в плянуванні відродження гетьманату. Ніби за допомогою групи українців-патріотів, хотів він посісти старе місце вже померлого останнього гетьмана Розумовського, свого родича. Князь Репнін змушений

був податись у демісію й осів на стало в своєму маєтку Яготині на Миргородщині.

Театр стояв пустою. Будинок був старий, ветхий, управа передала його скоро інтендантству, там після зберігалось військове спорядження. Але справа театральна не згасла: за неї дбали всі, хто любив мистецтво так, як його любив і розумів перший директор — поет І. Котляревський. Вони стали клопотатись про новий театр. Це було тим більш легко зробити, що до міста просились гастролери-артисти. Тоді управа винайняла великий будинок купця Панасенка на вулиці імени Шевченка (раніш звалася Ново-Полтавською). Залю було як слід припасовано до вимог акустики, і робота розпочалась.

Вистави українських п'єс робили приїжджі артисти, грали те, чого в Полтаві ще не бачли, приміром «За Неман іду», «Запорожець за Дунаєм», «Глітай», «За двома зайцями», «Маруся Богуславка» та ін. Але все ж повно в залі було тільки в неділю або якесь велике свято. До всього, в «Панасівському театрі» почали ставити часто московські п'єси, все це розхолодило полтавчан, і люди мляво відвідували «Панаса». Всі з жалем згадували театр на Колонійській вулиці, де все було так добре припасовано старанням блаженної пам'яті пана Котляревського.

— То був театр наш, мосьпане!

— Так-так... було що послухати та було й що подивитись.

— Дурно гроші не брали, лепсько говорили на сцені, а співали... мати моя рідна! Ніколи не забудемо.

Але коли неждано-негадано прийшов Валувський закон про сувору заборону українського слова, (20.6.1863 та 18.5.1876), заглухли й такі згадки. В театрі Панасенка почали грати московські артисти день-у-день, з року в рік, і зала часто-густо була порожня. Згодом той будинок згорів і полтавчани опинились на роздоріжжі, позбавлені й такої убогої розваги. Проте не все пішло на марне. Найшлись такі тверді й беручі громадські діячі, які старались вивести культурне життя міста на широкий шлях розквіту. То були справжні будителі національного духу, полум'яні патріоти, що з іскри вміли викресати полум'я щирої любови до рідного слова. Ними в ті часи були такі полтавчани, як письменник І. Нечуй-Левицький, письменниця М. Марко-Вовчок, письменник Г. Кониський, письменник Г. Коваленко, статистик Ротмістров, істо-

рик Василенко, історик Л. Падалка. Вони виклопотали дозвіл у тодішнього губернатора О. Бельгардта на організацію художнього хору. Хором керував добрий диригент І. Попадич. В репертуарі були виключно українські пісні. Часом влаштовували вечірки з деклямаціями та сольоспівами. Такі вечірки влаштовували в залах міської та земської управ. В такі дні в тих залах щерть було повно і молодих, і старих.

З дозволу того ж губернатора, іноді робили вистави українських п'єс в найманій залі купецького клубу (на розі вулиць Олександрівської та ім. Котляревського). Грали переважно аматори. Ставили найбільш улюблену «Наталку Полтавку», тоді «Запорожця за Дунаєм», «Ой не ходи Грицю», «Безталанну», «Мартина Борулю», водевілі «По ревизії», «Вечерниці», «За двома зайцями». Грали від щирого серця, глядач був завжди глибоко пройнятий правдивими емоціями гри і завжди нетерпляче ждав все нових вистав. З тих аматорів багато пішло працювати до фахових труп Садовського, Суходольського, Карпенка-Карого, де відразу виявили себе правдивими майстрами театрального мистецтва. Такими були: Доля-Погоріла, Мар'яненко, Крем'янська, Животков-Вільшанський... З нової генерації — Микола Певний, Губа, Левер, Орел, Герцик...

Уже коли були почислені чорні дні «Валуєвщини» (закон про заборону українського слова), полтавський театр розквітнув буйним цвітом. Полтавчани вільно зідхнули, вони мали змогу вільно дивитись уже й такі п'єси, які царат держав під суворою заборонаю. Театр, нарешті, став для міста доброю розвагою та справжньою школою нашої історії, нашого побуту, наших здібностей. Тоді саме в місті було побудовано і пишній театр імени Миколи Гоголя на вулиці його ж імени. Тут з багатого репертуару побачили світло рампи такі чудові п'єси, як «Суєта», «Житейське море», «Хазяїн», «Сава Чалий», «Нахмарило», «Тарас Бульба», «Мартин Боруля», «Сто тисяч», «Назар Стодоля» та ще багато інших. Тут же полтавчани вперше побачили неперевершену гру таких корифеїв театрального мистецтва, як Заньковецька, Борисоглібська, Затиркевич, Садовський, Саксаганський, Тобілевич, Золотаренко... Репертуар швидко було поширено новими побутовими, соціальними, економічними та історичними п'єсами. Московська адміністрація рідко вже чинила перешкоди, і полтавчани могли без перешкод милува-

тись і грою, і змістом тих п'єс, що писали їх ті, хто сміливо ставив на сторожі Рідного Краю Українське Слово.

А ВЖЕ ЛІТ ЯК ТРИСТА...

Це той перший, що
розпинав нашу Україну...

Т. Шевченко

Від найданіших часів і до наших днів історія знає багато тиранів, які заради своєї божевільної мети винищували найкращих людей. І ніхто ніколи не бачив добрих наслідків із тієї масакри або якоїсь історичної необхідності чи постуляту для виправдання тієї необхідності. У Московщині таким деспотом був цар Петро 1-ий, епілептик і садист. До всього він був ще й під кепським впливом другої своєї дружини Катерини та жорстокого нікчеми Меншикова, якого взяв цар просто з вулиці.

Першу свою дружину, Євдокію Нарішкіну, весь час держав він на підозрі. Агенти донесли цареві, що ця тиха дружина разом із своїми родичами плянує детронізувати Петра, а натомість посадити на престолі свого малолітнього сина Олексія. Розлючений володар кинув нещасливу дружину до Суздальського монастиря, де згодом присилував її взяти великий постриг, тобто зробив її черницею. Сина ж цілком занедбав і здав на руки своєму фаворитові Меншикову, який, до речі, був неписьменний. Пізніше безталанний царевич Олексій писав у своєму щоденнику:

«Мій батько був жорстока людина, людське життя цінував він за ламаний гріш, думав, що має право більше, ніж Бог, забити на смерть, кого хочє. На його душі безліч безневинних жертв. Йому досить показати мене пальцем, щоб кат здер із мене живцем шкуру».

Царевич любив матір, уся родина Нарішкіних була богобоязна, міцно держалася старих звичаїв та традицій. Тому саме цар і не любив тих Нарішкіних, бо хотів без них обійтися і робити на свій розсуд усякі в

державі новини, найпаче ж перешколити військо за взірцем пруського та шведського. Навіть уже найняв був англійських солдатів на службу в себе. За тих часів таке водилося.

Спекавшись дружини, він привів собі жінку з Німецької Слобідки під Москвою. Вона там була наймичкою у пастора Глюка, а звалася Мартою Скавронською. Він похапцем одружився з нею і назвав її Катериною. У Кремлі вона й господарювала, давала накази, порядкувала в царських покоях; вона ж і порадила мужеві вислати царевича за море по науку.

Було тоді царевичеві Олексієві всього 15 років, коли батько відвіз його до саксонського двору. Хлопця, щоправда, там добре привітали і дали йому тямущих вчителів. У Саксонії царенко Олексій прожив понад п'ять років. За цей час змужнів, навчився пристойности і став освіченою, як на той час, людиною. Там же він, із дозволу батька, й одружився з принцесою Шарльоттою Бравнсвік-Вольфенботель. Від цього шлюбу у них народився син, названий на честь дідуся Петром. Проте царевичеві і тут не повелося. Його укохана дружина на другий же день померла від пологів. Олексій із малим синком лишився в Саксонії напризволяще.

Тоді саме Катерина Скавронська вдарила на гвалт. Її агенти донесли, що овдовілий царенко плянує вмотитися на престол, а батька замордувати. Слідство, зроблене згодом, не довело цього, але Петро вже нікому не вірив і постановив за всяку ціну затягти сина додому. Тим часом і син прочув про батька, що той наміслив чорне діло. Отож, коли до Саксонії приїхали московські царедворці — Меншиков і Петро Толстой, — щоб вивезти додому царевича, його там не знайшли й сліду: царевич утік до Венеції. Довго радилися два кати, як бути і що робити. Вони, зрештою, довідалися, де живе царевич, і вирішили, що туди мусить їхати сам Толстой, бо Меншикову царевич не вірив і на макову зернину: він знав добре того ката і ненавидів його ще з малих літ.

До Венеції поїхав сам Толстой, улеслива й дуже лиха людина.

Царевича він, зрештою, побачив і сказав, що приїхав із добрими намірами, слізно присягався на хресті, і привіз від самого імператора листа. В тому листі батько писав і дуже просив не цуратися «отчого дому», не боятися люблячого вітця, який зичить синові тільки добра і здоров'я, як своєму прямому спадкоємцеві. До

всього цілував хреста на заприсяженому листі і сліз-но просив мерщій їхати додому, де всі привітають його як дорогого й бажаного гостя.

Молодий царевич, кінець-кінцем, повірив Толстому й отчому листові. Повірив і разом із Толстим виїхав додому.

* * *

У Кремлі його зустрів імператор із щирими обіймами та цілунками, а вже другого дня кинув свого сина за ґрати до фортеці. Несподівано для всіх найвищий суд звинуватив його у змові проти імператора з метою захоплення престолу. Даремно царевич присягав, що все те неправда, бо й жив довго за кордоном. Цар не вірив.

Цар пригадав знаменний бунт стрільців у перші роки свого царювання. Бунт, щоправда, зняла його старша сестра, царівна Софія, разом із князем Голіциним, морганатичним її мужем. Голіцин був і головним начальником стрілецького війська, яке не любило молодого царя, вважало його за безбожника, тирана й нікчому. Петро розгромив тоді стрільців за допомогою загону англійських гренадирів у три тисячі шабель, що служили Московії в наймах під командою свого генерала Томаса Діслая, за згодою самого англійського короля Чарлза II (1630-1685).

То була ватага страшних заводіяк, які безоглядно робили все, що накаже московський цар. По розгромі стрільців ці ж англійські вояки зробили й арешти тих бунтарів, які не встигли покинути свої намети. На червоному майдані другого дня всіх недобитих стрільців рано-вранці «карали на горло» (стинали голови).

Начальникові тих стрільців, генералові Голіцинові, відрубав голову власноручно сам цар Петро на помості перед вікном келії, в якій сиділа замкнена на засувах царівна Софія. Вона мала дивитися і спостерігати жакливу сцену різні, вчиненої молодим володарем Московії.

Народ московський довго не міг забути тієї кривавої помсти, що набула широкого розголосу й за морем. (Див. картину художників І. Рєпіна «Ранок стрілецької страти» і Сурікова — «Царівна Софія» — м. л.).

Тепер цар вишукував скрізь тих стрільців, які десь поховалися по закутках широкої «матушки Рассеї», найпаче на Волзі серед «ушкуйників» (розбійників), що

грабували крамарів на цьому річковому шляху. Його агенти розпитували й самого царевича, хто йому пособляв із стрільців-ушкуйників. Звичайно, царевич не міг того знати, бо тоді був ще малий, до того ж він жив довго за морем.

Мати ж його, Євдокія Нарішкіна, жила в монастирі, як у тюрмі, і теж не могла щось сказати проти свого безталанного сина. Але цар уперто домагався. Царевич, хоч і був слабодухий, та все ж твердо стояв на тому, що його вини немає ніякої.

Тоді вжито було випробуваного століттями засобу визнання вини. Фахівці цього засобу, Меншиков і Толстой, день-у-день мордували нещасного царевича і вже так через місяць дали йому двадцять ударів по п'ятах спеціальним залізним батоном із гачками (т. зв. «кошка»). Знепритомнілого царевича після тих тортур довелися відливати водою.

Лікар, що стежив за процедурою мордування, записав у протоколі, що тільки п'ять таких ударів «кошками» і мученик цього не витримає. Зрештою, скоро надійшов і кінець його мукам. Сталося те рано-вранці 26 липня 1718 року, коли цар із тими ж двома катями зайшов крадькома до в'язничної камери. Не забули принести з собою і струмент для дряпання гострими гачками. Пробыли вони в тій жахливій камері аж до обідньої пори, тоді тихенько вийшли і спустилися вниз до вихідних дверей непомітно.

Цар дозволив лікареві зайти до камери тільки аж увечорі. Так той і зробив. У камері було тихо, мов у домовині, царевича він знайшов мертвим, труп був уже холодний. З наказу імператора, лікар записав у протоколі, що царевич помер від апоплексії. Другого дня в «Курантах» (часопис) було надруковано, що царевич Олексій нагло помер від апоплексії, про що з великим жалем цар і цариця Катерина сповіщали двір і весь нарід.

Тим часом у своєму щоденникові лікар для себе записав, що цар замучив сина Олексія та що сам і перерізав нещасному вени на обох руках.

Але того було мало: Меншикову було наказано відрубати царевичеві голову, що кат і зробив негайно і вправно. Тіло мученика поклали в домовину й покрили з ніг і до голови широкою парчею. Біля труни і цар і цариця віддали мертвому останній цілунок і «палко молилися за грішну душу так зненацька померлого царевича». («Куранти», 1718).

Камера стратотерпця Олексія недовго була порожня, недовго іржавіли й ланцюги та кайдани, якими було прикуто до стіни молодого кайданника. Приблизно за два з половиною роки до смерти першого в Росії імператора Петра до камери було кинуте тяжко побитого, вже в літах, нового в'язня. Мовчки й заклопотано меткий коваль заклепав руки й ноги, тоді навспинячки вийшов із камери з своїм струментом, за ним услід вийшов і ключар. У камері лишився тільки в'язень. Стогнути від болів, упав він на вузьке тюремне ліжко. Лежав з відкритими очима і тихо шептав молитви.

То був Павло Полуботок (1660-1724), наказний гетьман Лівобічної України, Чернігівський полковник. Був він черговою жертвою царя-садиста. Щоправда, сидів він у Петропавлівській фортеці не так уже довго. Московський суд засудив його на страту за «зраду», хоч ніякої зради там і не було.

Наказний гетьман приїхав до Петербургу з петицією (просьбою) відновити в Україні старожитні права і вільності, вивести з українських міст московське військо і взагалі дати нашому красві широку автономію. За це саме цар називав його мазепинцем і бажав тільки одного: вбити бодай наказного гетьмана, коли не пощастило вбити Великого Гетьмана І. С. Мазепу.

Але й тут йому не повелося: Павло Полуботок помер у фортеці від сухот. Тоді Петро наказав стратити всіх депутатів, з якими Полуботок приїхав був до московської столиці.

Наказу не встигли виконати тільки тому, що цар передчасно помер від крупозного запалення легенів (1725), а цариця Катерина Перша (1725-1727) з радощів, що спекалася ненависного мужа, випустила з тюрми всіх козацьких старшин і дала волю, але все ж лишила в Петербурзі німечин доживати там віку.

Проте й нові царі не спускали з ока «пишного полудневого краю». На протязі віків вони систематично нищили не тільки українську еліту, а й просте козацтво важкими походами, каналаськими роботами, переселенням на Амур, «Зелений Клин» (Ферганська область), солдатчиною у прикордонних далеких областях (Семирічінська, Семипалатинська, Акмолинська, Тургайська), відкіля вже ніхто не вертався у рідний край. Ще за Петра в Україні силою вмоцувалися на полковництва московські всякі воеводи, вони ж брали й шлюб зі старшинськими панночками. Так на Чернігівщині осіли Толсті, у Ніженщині Кошкіни, на Стародубщині

посвятилися зі Скоропадськими. У самій Колегії засіли Вельямінови, Леонтьєви, Ізмайлови, Нарішкіни.

За Катерини II, з благословення графів Розумовських, до Москви ринули служити та добувати чинів такі українські вельможі, як Кочубеї, Завадовські, Троцинські.

Своїм хистом до дипломатичних справ та цементуванням Московії у великий моноліт уславився світлий князь і кнацлер за царя Павла 1-го (1796-1801) Олександр Андрійович Безбородько (помер 1799). Усі свої колосальні здібності він убгав у одну мету: возвеличити Москву, як могутню державу, коштом сусідніх Туреччини та Польщі. То він приєднав до Росії Крим, усе Чорноморське узбережжя та майже всю Польщу із Правобічною Україною разом.

Історики кажуть, що перед тим вельможею хилили голови можновладці чужинецькі магнати. Той козак із Переяславської сотні саме тоді був для всіх і сила, і право. То була дійсно фатальна помилка сліпої долі, яка скерувала дивоглядні здібності справжнього українця на зміцнення могутності нашого запеклого ворога Москви.

За царя Миколи I передчасно загинув гігант пророчого вільного слова, гордість нашої нації, Т. Шевченко. Він помер уже за царя Олександра II, коли в Україні впали кайдани з натруджених рук селянства, але натомість прийшов новий гнобитель в особі графа Валуєва.

У своєму маніфесті він на весь голос заявив, що ніякої України немає і ніколи не буде. Царат підкріпив ці його слова моторошними ділами жандармерії, поліції, ба навіть і солдатів.

* * *

Революція змела всі ті жахи в річку Забуття.

Та чи так же?! На жаль, навіть і велика завірюха 1917 року не здолала була підвести та поставити на ноги нашу Неньку Стареньку — Україну Ріднеьку!

БАТУРИНСЬКИЙ КАТ

Гоноровий молоденький імператор Петро 2-ий (1727-1730) був дуже зіритований. Ще ранком він передав через камер-пажа своїй укоханій теті принцесі Єлисаветі десять тисяч золотих дукачів. Гроші ті покладено було на коштовну кришталеву тацу чарівною масою старого золота на знак приязні й пошани з поздоровною карткою, писаною самим імператором. Увечорі був пишній баль, і молодий імператор майже надхненно виводив па в парі з красунею принцесою і навіть не згадував того коштовного суто царського дарунка. Тоді, зрештою, наважився й шепнув:

— Дорога тітко... може невдоволена моїм дарунком?

— Яким дарунком! — здивувалася принцеса. — Я не бачила ніякого вашого дарунка, ваша величність!

Мовчки імператор вибрав слухну годину й скоро зник у своїх покоях. Він збирався чинити допит тої ж миті. Перед ним стояв камер-паж блідий і вкрай переляканий.

— Ви передали принцесі Єлисаветі мій... коштовний дарунок, як я вам наказав? — просто питав він, але стояв з гнучким англійським бичем.

— Ні, не передав, ваша величність, — шептав побілілими губами двірцевий слуга.

— Чому?

— В коридорі мене перестрів ясний пан канцлер Олександр Данилович Меншиков і... забрав тацу з усіма грішми...

— Він питав, кому несете дарунок й від кого?

— Так, питав... я відповів від кого несу й кому несу іменинний дарунок... — вже тремтів паж.

— Добре... гм... добре... — чомусь роздумував імператор. — Чому ж ви не поспішили сказати мені про такий... гм... грабунок?

— Його світлість князь суворо заборонив мені рапортувати вашій величності про цю прикру несподіван-

ку... Я боявся... і не казав.

— Я — імператор! — прошипів молодий цар й замахнувся бичем, але не вдарив. — Геть з моїх очей!

Через пів години, за порадою таємних радників Долгорукових, лютих ворогів ароганта Меншикова, в Колонному залі було скликано секретну нараду Верховної Ради. До її складу входили таємні радники брати Долгорукови й Голіцин, адмірал Апраксін, канцлер Головкін, віце-кацлер Остерман. Майже всі вороже наставлені проти узурпатора Меншикова, який самочинно правив Радою. Всі вони хотіли скористати з щасливої нагоди і квапилися винести Меншикову тяжке обвинувачення й дати відповідну кару. Рада визнала Меншикова винним в тяжких злочинах; протокол говорив: «Князь Меншиков порушив заповіт померлої імператриці Катерини 1-ої, за яким вся Верховна Рада мусила опікуватися малолітнім імператором (йому було лише 15), тоді як князь Меншиков перебрав до своїх рук всю справу опіки. Арештовував високих достойників, які не сорилися його самочинним постановам. Князь Меншиков примусив виїхати закордон герцога Голштинського та його дружину Ганну — доньку Петра 1-го, теж опікунів молодого царя. Князь Меншиков образив імператора, привласнив собі чин генералісимуса й, зрештою, хотів силоміць одружити свою старшу доньку з молодим царем, щоб в той спосіб стати регентом і самолично правити всією Московією.

Князь Меншиков був арештований. На допиті держав себе по-арогантському й не хотів відповідати на перехресні питання. За грабунок грошей сказав тільки, що на правду відібрав їх від камер-пажа з тим, щоб передати їх до скарбівні: цар, мовляв, молодий ще й не вміє належно обернути таку велику суму в золотій валюті.

Йому гнівно відрік старший Долгорукий:

— Справу цю мусили передати на розгляд колегієнтів Вищої Ради. Цього ви не зробили і навіть не кажете, де поділи пограбовані гроші. До всього не даєте відчиту за один мільйон грошей, асигнованих на велику армію, мовчите за пляни ваші пошлюбити дочку з молодим імператором, мовчите й про фальшований чин «генералісимуса», не хочете, не даєте відповіді й про зламаний вами заповіт померлої цариці Катерини 1-ої. Звольте зараз дати Вищій Раді точну відповідь на всі її запити!»

Зіритований над міру «временщик», що звик до

рабської покори від усіх, з ким мав діло, князь Меншиков вдарив комишиною по столу й розпаношено почав лаяти всіх колегіантів, лаяти так, як звук лаялись тільки конюх (його батько був конюхом). Цього не стерпіли родовиті вельможі. Сталася гидка сцена. Поклав цьому край старший князь Долгоруков: він зненацька свиснув й до залі вступила двірцева гвардія. Меншикова відвели до покоїв при царському палаці. Але, пропустивши князя до світлиці, комендант взяв двері на важкі засуви й поставив у коридорі міцну варту. Даремно Меншиков стукав у двері кулаками. В коридорі запанувала тиша, тільки чути було, як через кожну годину мінялася варта. Арештований став бити в двері кріслом, побив усе на цурки, скаженів і невпинно лаявся.

В коридорі було тихо...

На третій тільки день рано-вранці до арештованого презеса привезли його дорослих дітей: були то дві доньки — Катерина і Варвара й син Олександр. Дали всім на прощання смачний обід і казали готуватися.

— Куди готуватися? — питав понуро і вже без перуки й пишного камзола князь Меншиков.

За ці два дні він дуже змінився: схуд й якимось швидко зістарівся, зникла без сліду пиха, зник і гонор. Він добре знав двірцеві інтриги й порядки, бачив, що вороги перемогли, його місце заступили інші, нові царські фаворити. Тут він тепер важив менше за конюха й часи його були почислені. Через годину приїхали з сильною вартою два головні радники — Голіцин і Долгоруков. Долгоруков мовчки глянув на арештованого, тоді витяг аркуш дрібно писаного акта вини й кари. Вичитано було таке: «Князь Меншиков мусить від цього часу забратися геть з царського палацу; князь Меншиков мусить виїхати до підмосковської «вотчини»; всі маєтки князя Меншикова в Україні — Почеп на Стародубщині — списані на нього без згоди на те гетьмана Скоропадського — з царського наказу, секвестровано й передано до скарбівні гетьманського уряду; маєтки князя М. під Москвою теж секвестровано; князь М. мусить повернути за два місяці пограбовані ним імператорські гроші... Цим актом імператор зриває шлюбний договір».

Мовчки й понуро, як чорна хмара, їхав широким шляхом на Москву колишній бундючний вельможа, тепер збезчещений лютими ворогами, фаворит мертво-

го Петра 1-го. Поруч його в берлині їхали дві доньки і син, вкрай зажурені, перелякані. Старша, царева наречена, й досі не могла втихомиритися: вона гірко плакала, тоді як батько всю дорогу шептав молитви. За ними услід їхала валка возів, навантажена різним скарбом, панським добром: адже рухомого майна не руйшено. Балка була чималенька, возів щонайменше на сотню.

Та на цьому лихові-біді не скінчилося.

Так, в обідню пору їх несподівано догнали вершники до трьох сотень, всі на добрих конях, всі озброєні до зубів. Сивий старшина велів машталірові спинити коні і воднораз постукав нагасм у вікно берлини. Вигнанець виглянув:

— Чого вам?

— Маю важливу припоруку від самого імператора всеросійської імперії його величності -государя Петра 2-го і суворий наказ.

Він витяг з обшлага бригадирського мундира довгий папір, якого тут же й прочитав:

«Колишньому бригадирові й титулованому князеві, а тепер царському рабові Олександрові Меншикову і всім його дітям наказуємо цієї ж хвилини повертати коні та їхати на своє стале пристановище в селі Березовім на Тюменщині в околицях Полярного Кола. Все рухоме майно конфіскувати, дати теплий одяг (валянки, саксаки на хутрі і добрий провіянт) та відіслати поселенців до призначеного місця поселення під ескортою сильної варті — Володимирським шляхом без перепопинку». Підписав імператор Петро 2-ий.

Сталося те вже у сльоту восени року Божого 1727.

* * *

То була тяжка подорож та ще й без будь-яких вигід, найпаче для панночок, так добре випещених й уласкавлених царською ласкою. Тепер химерне щастя відвернулося від них, відвернулося від усієї вельможної родини. Всі, зрештою, приїхали до нового пристановища. Воно лякало всіх, навіть старого князя, що був звичний до важких походів та грубого солдатського життя. Приїхали вони всі взимку, в страшні морози, застужені, хорі й недоживлені на мерзлому житняку. Тяжко хоріла старша Кет, колишня наречена царя Петра 2-го, але все ж мужньо перетерпіли все, перезимували в тому проклятому ними селі Березовому. По весні

старий князь вирішив сам будувати хату: він вмів вправно майструвати сокирою і з допомогою сина Олександра вже через півроку влаштувався з бідолашною родиною в новій просторій хаті. «На прокорм» діставали сякий-такий харч, були й грошенята на підмогу. Але родина була невесела, була понура й мовчазна, говорили лише з примусу, «заради відчипного». Всі впали на душі: бачили бо наявно, що ніколи не вирвуться з того села бодай до невеликого сибірського міста. Старша Кет тяжко хоріла: вона схудла, кашляла з надривом й танула, як свічка, на очах всієї родини. Всі сумували: її любили, була вона завжди тиха й лагідна. З розпачу батько тільки молився, годинами стояв навколішках перед образом нерукотворного Христа Спасителя. Часом гірко плакав, але так, щоб бува, боронь Боже, ніхто не почув і не побачив. Завівся сам собою звичай, за мовчазною згодою, читати євангеліє. Після всякої марудної роботи сідали за великий саморобний стіл і слухати євангеліє. Читала завжди менша дочка Варвара: мала ще дзвінкий голосок. Вона якось вміла підняти на душі всю родину, навіть вміла розважити брата, який все мовчав і суворо поглядав на замерзле вікно. Думав він гіркі думи й часом про себе нарікав на батька, думав, що тільки з вини гордого вітця такі терплять муки його безневинні діти. Він все ждав тепла, але тепло не приходило, морози стояли люті й часто вирувала хуртовина... І так... рано смеркалося, ночі ж були довжелезні, вісток нівідкіль... Здавалося, вся родина була тут заживо похована.

Одного такого моторошного вечора, у велику заметіль хтось постукав. Син мляво підвівся і відкинув двері. До хати вступив старий чоловік, засніжений і з торбою через плече. Він на порозі струсив з шапки сніг, постукав валянками, перехристився на образ і низенько вклонився господарям хати.

— Дозвольте спочити... така хуртовина...

— Сідайте, дідусю, сідайте ось сюди, ближче до печі, — метушилася княжна Варя, — тут тепліше...

— Спасибі... — і важко сів на лаву.

Був то чоловік похилого віку, але мав ще гострі допитливі очі і владні рухи... Мав і довгого сивого вуса, але підборіддя голене, обличчя шляхетне. Він вмовився на лаві й пильно став розглядатися, глянув скося й на старого князя.

— Звідкіля, дідусю, чвалаєте в таку заметіль та ще й уночі, — нерадо питає старий князь.

— Йду я з сусіднього села, та, бач, трохи заплутався в дорозі... А хто ви будете? Живу тут давненько, а таких не бачив, мабуть, недавно осіли?

— Так, недавно, — несподівано відрік син, відповів бундючно, гонорово. — Ми князі Меншикови, відомі всьому світові князі, а опинилися тут через клятих Долгоруких...

Вусатий дід став сторожко дослухатися.

— А цей пан, — кивнув він на старого Меншикова, — ваш буде отець?

— Так, наш отець...

— То, може, ваш отець той князь, що спалив Батурин, порубав увесь батуринський нарід? — питає дідусь злісно.

— Так, те зробив я, — дратуючись, мовив князь. Треба було клятих мазепинців приборкати за всяку ціну. Я й приборкав їх так, що не забудуть й діти їхніх дітей!

— Аааа... — протяг грізно дід і раптово підвівся. — Так це мені судилося побачити вкінці Батуринського Ката!

— А ти хто такий, що смієш так говорити зі мною! — підвівся й собі старий князь.

— Хто я, питаєш... Я — батуринець, совість твоя, що женеться за тобою на край світу. Чи говорив ти будь-коли з своєю совістю? Чи питає сам себе, за що так жорстоко скатував безневинних, га? За що колував самолично мого рідного брата, батуринського полковника Чечеля, за що рубав голови, розбивав малих діток об муровані стіни, за що понівечив батуринців та й тих, що були поза Батурином, тих, що боронили свій край, свою Україну від вас, клятих москалів...

Він уже не говорив, а вив вовком, так, як вила за вікном заметіль.

— Спасибі за щирість! — хрипів він. — Спасибі, що сказали, хто ви такі, бо сидіти в одній хаті з катями мого народу не хочу, краще вмерти на сибірському морозі, як бути з падлом московським в одній хаті! Будь ти трижди проклятий, батуринський кате... прокляті й діти твої з усіма нащадками! Не буде вам щастя, не буде прощення ні в Сибірі, ні на тім світі... По вік віку...

Старий мандрівник щосили вдарив ногою в двері й раптово зник в морозній пільмі.

Коли молода княжна глянула на вулицю, там уже не побачила нікого... Всі сиділи приголомшені докраю.

Хора Кет стала кашляти, тяжко кашляти й плакати...

* * *

Від тої моторошної ночі в князівській хаті запанувала мертва тиша, всі стали чогось ніби боятися, часом дослухалися чи не йде, бува, той жахливий дід з довгим вусом, чи не стукає часом у двері...

Кет хоріла недовго: по весні вона вже лежала в ліжку й не здольна була підвестись. Скоро по тому якось непомітно згасла й померла. Поховали її на сільському цвинтарі, де влітку все ж зеленіли тендітні, як і сама Кет, берізки...

По її смерті в хаті ще гірше стало: всі боялися... чогось такого... незвичайного. Те незвичайне скоро знов постукало в двері. Так через півроку став на Божу дорогу і сам князь Меншиков — батуринський кат. Сталося те взимку року 1729.

* * *

Ті двоє, брат і сестра, настрашені безлюддям, настрашені несходимим холодним Сибіром, дикими морозами, — поклялися жити одне для одного й молитися за спокій грішної душі померлого батька та спокій душі великої страдниці сестри Катерини. Доля все ж змилосердилася над ними: так через рік прийшла їм з Москви жадана воля. Їх амнестувала нова московська цариця Ганна (1730-1740). Все ж молода княжна Варвара прожила недовго: померла вона в Полтаві, де жила з чоловіком недовгий час. Брат Олександр, хоч і жив в царській ласці й дослужився до генеральського чину, та був правдивим відлюдком: сибірське життя наклало на нього своє нічим не стерте тавро. Цей пан все більше мовчав, дивився з-під лоба і вперто цурався старих людей.

ЛАСКАВА ІМПЕРАТРИЦЯ

Імператриця Єлисавета (1741-1761) ранком сиділа вже в своєму розкішному будуарі, стилю рокайль, вкрай збентежена. Вона плакала, терла хусточкою очі й розмазувала губну помаду на все підборіддя. Її маленький носик на широкому, трохи припухлому обличчі червонів й лиснів, а очі горіли все ж хижацьким вогнем. Тут же були брати Розумовські, обидва в пишних камзолах і блискучих черевиках на золотих запонах. Старший — Олексій, колишній козак Чернігівського полку, нині «зацна персона», сіятельний граф, сидів у вигідному кріслі, схиливши голову трохи набік, за звичасм ще з часів свого хуторського життя. Він мовчав і був ніби наляканий, але все ж заклопотано поглядав на імператрицю і тільки час від часу шептав:

— Заспокойтесь, втихомиртесь, ваша величність... Може, все те помилка... все це якоесь утруситься... все буде, як слід...

Менший — Кирило, одягнений як правдивий принц, зовсім молодий ще панич, щойно збирався тільки закордон на науку в Німеччину. Він мусив був їхати сьогодні по обіді, але несподіванка при дворі задержала його. Він боявся, що саме сьогодні може й не поїде. Тоді доведеться сновигати по царському парку та чемно кланятися панянкам і княжнам, які тепер з переполоху всі юрмилися біля чистих ставків, повних білих лебедів.

Імператриця витерла сльози і зрештою роздратована крикнула:

— Де вельможний пан Ушаков, щоб його забрали кати! Коли його он як треба — не піймавш і кіньми. Кличте швидше сюди!

— Я тут, я тут, світла панно... Я до ваших послуг, — майже простогнав старий пан у військовому одязі, з великою зіркою, пришпиленою до грудей.

То був уславлений генерал Ушаков, той Ушаков,

ім'я якого наводило жах на всіх до остовпіння. Генерал адже був шефом тасмної поліції: величина, перед якою хилили голови всі, бо нікому не хотілося мати діло з катівнями та всяким струментом для катувань.

Генерал був безоглядно жорстокий і вмів розв'язати язика самому сатані. Зараз він стояв перед імператрицею в позі покірного лицаря на одному коліні з випростаною рукою до «володарки всієї Росії».

— Я весь, весь до послуг світлої моєї панни! — шепотів він.

— Генерал! — хлипала цариця. — Як це так сталося, що у вас, як то кажуть, на очах мене ображають мої ж придворні дами...

Очі генерала засвітилися недобрим вогнем, він глянув вовком.

— Хто, як і чому саме, моя государине, найкраща перлино у світі...

— То все добре, що ви так умієте мене величати, — увірвала його государиня, нюхаючи заморські парфуми. — Але кепсько, що ви нічого не знаєте, що говорять про мене в кулуарах...

— Я слухаю... я слухаю дуже уважно, — нашорощився генерал.

— Говорять... і то говорять вперто панночки, не забувайте цього, пане генерале... говорять, що я...я...

Імператриця гірко заплакала. Шеф тільки й почув:

— Говорять, що я живу з своїм машталіром (конюх) як ніби його вінчана жінка...

— Я зараз... — вирячив очі шеф, — зараз. Через півгодини найду винну, найду потвору, що насмілилася таке клепати...

— Врятуйте мене від такого сорому, такого безчестя, — кричала ображена імператриця навздогін шефові.

Олекса Розумовський схилив голову ще нижче і вже не давав порад, він тільки раз-у-раз гладив її руку. Його рука тремтіла.

— Я піду сам розпитаю, — шепнув молодий Кирило.

Але Олекса злісно глянув на хваткого молодика й сіпнув за рукав, показуючи на двері. Заплакана Єлисавета ще раз гукнула:

— Генерал, генерал, довідайтесь швидше, хто так казав на мене... Тоді я її...

Але генерала вже не було в покоях. Він скотився кулею з веранди до відкритого великого водограю і

квітників, тоді вмостився на мармуровій лаві, витер хусткою лоба і тихо свиснув. Перед ним уже стояв гренадир, виструнчився, мов неживий, тільки що не зводив очей з свого шефа.

— Стань на дверях до покоїв і жодної панночки не пускай, хай усі гуляють в парку щонайменше дві години поспіль.

Тоді глянув набік і махнув хусткою.

— Приведіть княжну В'яземську, — коротко сказав камер-пажеві, що не знати відкіль взявся. — Туди... до мене...

— Знаю, пане генерале...

— Тепер ідіть... гм... ждїть на новий наказ.

Коли він приїхав до своєї канцелярії у підмурованні, перелякана княжна В'яземська була вже там.

— Ти нащо робиш наклепи на нашу добру государиню, га? — втопив він червоні очі в безневинну панну.

— Я... я... нічого...— белькотала на смерть перелякана жертва.

— Як нічого! — крикнув генерал. — Я вже довідався, що то ти клепала дурним язиком...

— То не я, не я, пожалїйте мене...

— А хто ж такий, хто? Не хочеш казати! Максим, візьми на диби!

— Рятуйте... рятуйте — кричала княжна. — Я все скажу... все...

— Кажі зараз же...

Але Максим, відомий всьому містові кат, шарпонував легеньку ношу княжни так, що в його пазурях лишилося тільки шмаття. Він зручно вже брав у шори тендітну княжну і загвинчував колоду.

— Я скажу, скажу... — ридала жертва.

— Максим, відпусти трохи...

Максим з жалем відпустив на пів гвинта.

— Ну, кажі хто! Чи, може, всі разом сміялися над імператрицею, га?

— Ні... ох, ох... болить...

— Максиме, відпусти ще трохи...

Максим відпустив зовсім мало.

— Ну, хто? Кажі правду, бо зараз будемо трусити на дибах, вивернемо всю...

— Ох... ох... Казала княжна Лопухіна.... ой... ой... — несамовито кричала жертва.

На губах у неї виступила кривава піна.

— Яка Лопухіна? Їх дві сестри — Катерина і Ната-

лія.

— Наталія Лопухіна... вона казала всім нам...

— Максиме, відгвинти зовсім.

Максим почухав потилицю і розгвинтив.

— Павло! — гукнув щосили шеф тайної поліції.

— Зараз сюди Наталію Лопухіну.

— Зараз буде! — виринув не знати відкіль той же камер-паж, якого у палаці всі чомусь дуже стереглись.

Через п'ять хвилин привезли Наталію Лопухіну. Її вважали першою красунею в усій Імперії, і тому, мабуть, так не любила її імператриця. Коли вона побачила скривавлену подругу та ще й у пошматованій білизні, відразу зрозуміла, нащо її кликали: паж теж знала, як того, що працює у страшного генерала. Княжна Лопухіна не схотіла диб і все розказала, навіть безстрашно підписала протокол про образу величності. Тільки скорботно молилася: вона знала добре, що імператриця її не любить і тої образи не подарує. Адже випадок трапився добрий, щоб спекатися назавжди тої гострої на язик фрейліни. Отже вона не просила милосердя, бо, на правду, імператриця не знала, що то таке, коли справа тичилася її самої.

* * *

Ранком другого дня, а тоді була саме неділя, весь палац знав уже постанову сенату про кару, яка так злосливо спіткала красуню Наталію Лопухіну. Постанову сенату затвердила сама імператриця власним підписом. Того ж ранку молодий граф Кирило Розумовський довідався й собі про те, що панночці, в яку він так був закоханий, будуть прилюдно різати язика, будуть батожити... але того мало! Після тої моторошної кари не дозволять жити в столиці, а вивезуть геть кудись далеко на Сибір. Про таке він довідався від панночок, які пошепки передавали йому страшну новину, передавали, а самі нишком гірко плакали за долею найкращої фрейліни. Він кинувся до брата, що був у великому фаворі самої імператриці. Адже вона могла б і помилувати панну Наталію, аби тільки попросив брат. Так думав юнак Кирило.

— Чого тобі? — хмарно питав граф Олексій збенжеженого брата.

— Ти знаєш... ти знаєш... що хочать робити з княжною Натою! — хвилювався юнак.

— Знаю, то що? — зимно питав його брат.

— Як що! Треба рятувати... ти мусиш виблагати помилування, я знаю, що для тебе государиня те зробить. Попроси помилувати... адже весь палац затих, зацімів від жаху, всі панночки плачуть. Княжну В'яземську відвезли до лікарні, її брали на диби. Мерщій іди до імператриці й проси для безталанної милости!

Граф Розумовський підійшов до брата, взяв його за плече й прошипів побілілими губами.

— Цить!... Не совай носа до чужого проса. Розумієш... Імператриця добра до нас усіх Розумів. Добра... але, коли будемо встрявати не в своє діло, нам зроблять усім таке, як те зараз роблять усієї родині Лопухіних: сьогодні будуть карати не тільки княжну Натю, а й її батька, її брата за довгий язик. Каратимуть по закону «за образу величності». Розумієш, дурню! Іди й готуйся до виїзду за кордон... і щоб я тебе не бачив тут уже звечора. До твого виїзду я приготував усе. Марш!

І він дужою рукою викинув брата за двері.

* * *

Був гарний осінній день... Сонце золотило кленове листя й пестило великий натовп на Сінному майдані. Всі чогось ждали, чогось незвичайного, такого, чого не часто трапляється бачити. І то була правда: всі вже знали, що будуть карати панну з самісінького царського палацу, будуть різати язика аж до горла; шептали скрізь, проте майже ніхто не знав, за яку вину.

— За що ж її так... — питали лячно жінки.

— Відомо за що, за язик.

— Хто ж вона така і що казала? — допоминалися інші.

— А ти не питай, а то бува ненароком і тобі вкоротять язика.

— Мовчи глуха, менше гріха... — кинув хтось з натовпу.

В іншому кутку теж гомоніли:

— Кажуть, ніби ще й батожитимуть.

— Ми теж таке чули... Ще й на Сибір поженуть!

— О, Господи Милосердний! така напасть панночці... Чим же вона так провинилася?

— Вчитували вже з помосту, що ніби лаяла саму імператрицю...

— Тихо там! Дивіться краще на поміст...

— Вже привезли! — гукнув хтось несамовито.

І, справді, на високому помості вже метушилися... На саму середину вивели винну княжну, що так образила імператрицю. Вона хиталася, як билина, хтось зав'язав їй очі чорною хусткою... Ще минула, здавалося для всіх, довга хвилина, і сурмач засурмив сумно-сумно. Той, що стояв наприкінці помосту, весь в чорному — езекутор, — махнув жовтою палицею: то був знак починати кару. Кат в червоній сорочці дужою рукою здер одягу з княжни, тоді, як його помічник-велетень нахилився. На його широку спину й поклали шляхтянку, ніби на перину. Інший дуже меткий помічник уже батожив тендітне тіло княжни-билини. Вона крикнула лише кілька разів розпачливо... В натовпі прокотився глухий стогін і кіннота з алебардами кинулася відштовхувати людей геть далі від помосту. Княжна нараз замовкла.

— Знепритомніла! — зашемріло скрізь.

— Яка вродлива й тендітна, — заплакала якась старша жінка.

— Тихо... не тебе б'ють! Відійди й дай іншим глянути.

— Боженьку мій! І сорому не мають, кляті душогуби... розділи голу-голісіньку...

На тій широкій спині княжна Наталія дістала тридцять нагаїв. Вона була непритомна навіть і тоді, коли повертали лицем... Була як мертва, без будь-якого руху, гнучка, як молода лозина, і бліда, як мармур.

— Починають різати язика! — гукнув хтось розпачливо.

— Ох, лишенько!

— Ріжуть... ріжуть аж до горла...

— Душогуби! Рятуйте християни!

Поліція знов метнулася в нарід і знов почала відштовхувати натовп від помосту, далі від страшного видовища. Кат вправно орудував гострим ножем-скальпелем, відрізав язика «до горла» все з п'яною посмішкою на масних губах... Руки його були закривавлені, всі побачили, як він недбало кинув на поміст відрізаний язик й щосили гукнув:

— Чесний народе! Бери брехливого язика... не гуляй, а бери на пам'ятку...

І щиро засміявся...

Нарід кинувся тікати від заклятого місця...

Через хвилину напівмертву княжну Наталію Лопухину лікарі відвезли до лікарні гоїти рану. Через півроку її вже з батьком і братом гнали на Сибір. Сталося

те 1 вересня 1743.

* * *

Увечорі того ж таки дня «наша добра фея» імператриця давала баль-маскарад... Було надміру весело. Сама государиня чарівно посміхалася в парі з вродливим графом Олексієм Розумовським. Всі панночки радісно вітали царицю, кланялись і робили глибокі реверанси божественній світлій государині...

І тільки в темних кутках довгої веранди хтось тихо плакав і в розпачі хилився до молодії берези... В спорожнілому парку снували тіні й поквалпно зникали в імлі осінньої ночі...

А музика гриміла, гриміла до самого світанку...

СІЧОВИКИ ПІД ВІДНЕМ

1683-ій рік

Ще, мабуть, ніколи так буйно-весняно не цвів воронець в степах українських, не шелестіла осока у плавнях та не снувало у високій траві стільки сірих дрохов, як на весні року Божого 1683-го.

Так в обідню пору пікет осавула Луки Козолупа вздрів на обрії вершників у густій траві. Видно було тільки конфедератки та списи, з чого козак Микола Шмиголь зараз же й пізнав ляхів, мосцивих панів. Коли вони виткнулись з-за Совиних горбів, Дорош Макогон усміхнувся:

— Десяток налічив. Мабуть, що емісари від ясного короля.

— Мабуть, що так, — буркнув осавула. — На штандарті біла хустка маячить, давно не бачили таких гостей.

— Везуть, мабуть, якусь припоруку.

— Тим ляхам, коли що припече, — біжать зараз же до Січі порятунку шукати.

І всі пікетчики нашорошено стали вдивлятися в гостей. Справді, то були поляки, десять шляхтичів, озброєні всі палашами, за поясами пістолі і в кожного спис. Один з них під'їхав до пікетників і штиво віддав салют, січовики на привіт встромили списи в землю.

— Ми емісари до мосцивого пана кошового від самого ясновельможного пана круля Річпосполитої.

— Вітаємо панів-емісарів і просимо до Коша, — гречно вклонився осавула.

— Пан кошовий дома? — питав поляк-старшина, допитливо приглядаючись до вусатого козака.

— Так, сьогодні, на щастя, дома і муштрує козацтво.

— Що так? — всміхнувся старшина.

— То вже як водиться, — буркнув Козолуп. — Ад-

же всі ми діти старого кошового Сірка, що так нагло помер того року. Та, хвала Богу, лишив по собі доброго помічника, і ми, як були шершнями Сірковими, так і нині не позбулися своєї вдачі. Батько у нас добрий, а ми, — його діти, і зараз не від того, щоб пошарпати турка-татарина. Надопік він нам докраю... а все ж цей весни щось іще не чути в степах.

— Мабуть, що веземо вам, пани-лицарі, добру роботу...

— Боже благослови. Не питаємо чи важка, а питаємо лише, кого бити?

— Турка-татарина, розпаношився вже через край, і треба б ускромити, — кинув поляк-старшина.

— Он як! Що ж він надумав?

— Погане діло надумав, під самий Відень іде з своєю сараною-татарвою та яничарами.

— Чи ти ба! Хлопці, чуєте!

— Тепер знаємо, чого в степу тихо, — бовкнув Шмиголь.

— Давненько не бачили яничарів, — кинув і собі Дорош. — Дуже кортить побачити, як вони і що вони...

— Велике військо веде той султан, правда, сам не йде, а припоручив забрати Відень своєму візеру Кара-Мустафі.

Чули й за цього... Ласий до жінок, гарем у нього добрячий.

— Так, здається, і в похід іде з своїми жінками.

— Хо-хо-хо!.. Чули таке, хлопці!

Чули, батьку... Тільки ми з жінками не б'ємося. Ну, а коли того зашморгнемо зашморгом, то вже жінок його всіх пустимо в степи на попас, трави у нас доволі.

— Так то воно так, — тяг поляк-старшина. — Та військо у нього, як тієї сарани, — ми вже знаємо добре: є не тільки татарські комонники, а й яничарів суне на Відень хмара, велика артилерія, пішого військо на облогу жене, мабуть, що з усієї Туреччини... Найбільше завдає нам клопоту яничарське військо. Хоче той султан забрати Відень, а тоді Річпосполиту, ну а коли що — то й зачепає й Січ Запорізьку.

— Побачимо, як воно буде...

— Скажуть гоп, коли перескочуть, — всміхнувся осавула і вистрілив вгору з пістолі, бо вже під'їхали впрост до Січових воріт та валів.

— Пугу-пугу! — озвався вартовий.

— Козак з Лугу! — гукнув Козолуп.

Заскрипіли ворота на засувах, і вартовий відслонив

стільки, щоб впустити коня й вершника. Всі один по одному переступили поріг «гнізда шершнів».

* * *

Довго радились польські емісари з паном кошовим Стяйгалом, довго смоктали кошову люльку та кружляли міцний мед. Нарешті, покликали Михайла Сокиру, кошового довбуша. Коли довбуш пішов, чухаючи потилицю, бо не доїв ще настромленої на спичку галушки, всі курені за мить висипали на майдан і зароїлись, як правдиві джмелі на лету. Всі бо знали, що довбуша кликано не дурно. Так воно й було: Сокира вже ніс ключа, зараз таки відімкнув церкву Божу, і за мить вся Січ почувала, як довбуш скликав січовиків на велику раду. Всі спішили мерщій стати кожен на своє місце, кожен з-поміж свого куреня. По тому вийшла січова старшина з панами емісарами та і вступила в коло, а писар таки сів до столу писати з срібного каламаря. Кошовий підняв булаву, і коло притихло.

— Пани-лицарі! — гримнув кошовий. — Ось приїхали до нас в наглій справі від самого ясновельможного пана короля пани-емісари. Сам ясний пан король пише вам, мосцивим панам, листа, кличе на допомогу та порятунок австрійської корони від турків-османів, що хочать витеребити хрищений люд. А що пише ясновельможний пан король, моцний лицар і захисник Гробу Господнього Ян Собеський, те пан емісар-старшина прочитає вам, усьому товариству.

По тих словах наперед ступив емісар, що говорив у степу з осавулом. Витяг королівського листа з-під рукава свого жупана, вклонився низенько всьому товариству та й став читати вголос:

— Січове лицарство! Непереможні мужі, яких боїть-ся й яничар! Несподівано-негадано впало велике лихо на весь хрищений світ. Турки-османи пліч-о-пліч з лютьми буджацькими й кримськими татарами та несамовитими яничарами наплянували сплюндрувати австрійську державу і вже не сьогодні-завтра, а може вже і нині, взяти в облогу святе місто Відень, щоби спопелити його та забрати у неволю все австрійське поспільство. Веде те військо великий візер Кара-Мустафа, а війська того у нього щонайменше двадцять легіонів, а в кожному з тих легіонів по двадцять тисяць добірного війська, самих же яничарів пів ста тисяч та ще тарви без ліку.

На порятунок квапляться усі християнські держави, щоб не дати басурманам посміятись над нами, хрищеними людьми. Бо ж коли не пособимо тим нашим братам, на яких впало лихо, впаде воно й на всіх нас: забере той султан турецький усіх нас у неволю.

Австрійська корона виставила 20 тисяч добірного війська. Цісар австрійський благає Річпосполиту про допомогу, просить не допустити до загибелі... Я, Божою милістю, король всієї Польщі і вірний слуга Всевишнього Пана Бога та моєї ойчизни, чим боржій, кваплюсь рятувати загибаюче святе місто, за Божою допомогою врятувати від цілковитої загибелі не тільки Відень, а й усі австрійські, польські та козацькі землі від страшної навали. Адже, коли очманілий ворог пожере Австрію, зажадає заповнити й усі наші й ваші землі, спустошить їх до пня, не лишить і сліду від квітучих селищ в усій Річпосполитій та й у всій Україні.

Отож кличу всіх вас, пани-лицарі, взяти на себе важкий тягар воєнної брані та спільно з нами відбити ворога від християнських земель. Врятуємо отже за допомогою Пана Бога не тільки австрійську корону, врятуємо тим самим і свої рідні землі. Кличу вас, охоронців Христової віри! Допоможіть розтрощити бусурманів, не допустити посміятись над нашими святощами!

Польща вже зробила посполите рушення, і я, король Річпосполитої, вже веду свої легіони на рятування святого міста Відня від лютого ворога, що не дає покою християнським народам. З іменем Пана Бога в серці та мечем в руках йдімо разом на віковичного спільного ворога.

Король Річпосполитої Ян 3-ій, підписав рукою власною.

* * *

Емісар трохи відступив і поклав листа на стіл, за яким сидів пан писар та щось розгонисто писав. Коло мовчало... кожен козак схилив голову, роздумуючи.. Кошовий махнув булавою:

— Що скаже панство на того крулівського листа до січового товариства? Вачу і я, що, на правду, настали чорні дні на мир хрищений. Коли не ускромимо турків-яничарів, то, мабуть, що те лихо спіткає і нас, добереться Туреччина до Січі Запорізької. Отже моя думка така: не воловодитись, а мерщій за мушкети й на коня,

треба заарканити татарина, пощербити ятагана на яничарській макітрі, зашморгнути шнуром горлянку великому візерові Кара-Мустафі... Чи так я кажу?

Коло гримнуло:

— Так, батьку! Таак!..

— Витеребимо до ноги!

— Давайте яничарів, давайте їх у чисте поле...

— Дістанемо й під Віднем...

— В самому пеклі...

— В печінках сидять...

Кошовий знов махнув булавою, знов усе вгамувалось.

— Так, як же, панове, приймаємо послів, як годиться? Підемо за хоробрим польським королем на турка-яничара?

Коло стрепенулось, несамовито загуло, січовики шаліли, підкидали вгору шапки і кричали: «згода!», «віват круль!»... «похід-похід!».

Ще раз махнув уже шапкою кошовий і ще раз спитав:

— Похід?

Всі ревнули:

Поохід!

Тоді владно гукнув кошовий: — у похід з полуночі, бо завтра буде пізно рятувати. Пани полковники! Спряджайте кожен свій курінь до походу. Всі курені до перших півнів мусять вишикуватись на майдані...

— Лаштуйтеся у похід! — лунали полковницькі накази по всьому майдану.

І січовики стали швидко розходитись по куренях.

Емісари польські того ж таки дня з радісною вісткою-листом пана кошового до короля летіли степом назад до Кракова.

Тільки на третій день прибули козаки під Відень. Турки вже взяли в облогу місто, артилерія вже била в мури, де-не-де були й пролами. Люди латами загачували дірки, стріляли ворога з веж, комендант князь Штаремберг зробив щасливу вилазку і встиг відігнати на якийсь час осадників. З околиць сіл та невеликих містечок татари все ж встигли забрати 40 тисяч «ясиру» і, за своїм звичаєм, погнали до табору, як здобич. Скрізь палили хутори, слободи, в самому місті горіли дерев'яні будови, на вежі високої церкви святого Стефана, окрасі всього міста, безнастанно давали знати, що робиться в таборі ворога та за дунайськими мостами. Варта ж встигла дати знак і всьому населенню ра-

дісну вістку про козаків, що вже переходили Дунай. Козаки щойно прибули й дали знати про себе королеві польському та віденцям. Скрізь по всьому стані зашеміло, заметушилось. Кожен відчув хвилину рішучої навали, останнього бою. Турки нараз припинили наступ й стали приглядатись: видно вони пізнали козаків, бо відразу висунули наперед своїх жахливих яничарів. З того видно вже було, що великий візер наказав яничарам вдарити на тих зненавиджених степовиків-гяурів. Старшини поспішали до королівського намету і там дістали наказ:

— Хай допоможе вам, панове, Святий Юрій і Божая Мати! — казав король, побожно склавши руки. — То наші і ваші запеклі вороги, — указав він старшинам на тугі лави яничарів. — Зломите їх — решта того погною вже не страшна: її крилаті гусари розтropicать впень. Комендант пан Штаремберг впаде на турків, волинці наші та подоляни добре вміють битись з татарвою, а ще й за гайком стоять резерви.

Сидячи на білому коні, Ян Собеський, коротко й мудро давав останні накази. Військо всіх гатунків напоготові вдивлялось пильним оком у ворожі густі лави кінноти, придержуючи своїх коней. Король нараз повернув коня до вишикуваних січовиків і гукнув:

— З Богом! — і махнув булавою.

Почувся тупіт тисяч коней, мов шум нестримного потоку, і січовики з місця рвонули на своїх диких огирях в гущавину яничарських полків, тоді саме, як і яничари навально мчали назустріч ворогові. З жахливим бойовим криком: «Аллах! Аллах!» вони врубались в середину скаженілих козацьких загонів, які вмить розступились і теж вмить вдарили з двох боків. Держачи в зубах шаблі (запас) рубали ятаганми люто і нещадно. Ці козаки щойно бачили гидке видовисько: бачили, як загін яничарів на одшибі рубав полонених жінок і малих дітей прилюдно, на очах християнського війська. Того було досить, щоб одним смертельним ударом загнати клин в гущу, взяти в залізні обценьки вируючу масу та обернути тих яничарів назад. Сталося те за хвилину. Але енергія січовиків не послабшала й тоді, коли настрашені яничари стали тікати. Маса тої розпаношеної юрби вже хитнулась — ще удар і ще раз удар... і ворог повернув коні! Всі, як один тікали. Січовики гнали їх десятки верст — вже легко й без опору, сіючи жах і смерть.

Тої ж миті рвонули в атаку польські крилаті гусари,

услід за ними волинські та подільські фузелери, інфантерія та австрійські резервісти. Всі були під командою польського короля, який на білому коні стояв з адьютантами на горбку і керував побоевищем. Легіони, полки, відділи йшли навально, оскаженіло, пробіс. Перший войовничий запал султанського війська зламала катастрофа з яничарами, на яких покладалась велика надія. Та катастрофа буквально паралізувала турків: військо ослабло на душі. Спротив було захитано по всіх фронтах швидко й навально. Велика армія в замішанні стала відступати, нарешті тікати, через хвилину зчинилася паніка, і старшина вже не здольна була зупинити жовнірів ні командою, ні навіть пострілами просто в обличчя втікачів.

Великий візер з жахом дивився на втечу свого війська, тоді оскаженіло вдарив генерала ятаганом по голові з усієї сили, крикнув адьютантам зупинити силою передні ряди султанською кіннотою і нараз в судомах жажливої злоби впав на килим. Але ніщо не всилі було припинити панічної втечі, навіть і кіннота не здольна була нічого зробити, хоч і сікла нещадно втікачів. Поразка була наявна.

Через годину Кара Мустафа повернув і собі до головної резиденції Буда Пешту, що була тоді під протекцією Туреччини. Їхав з усім своїм гаремом на п'ятсот найкращих жінок та сотнею лютих, як пси, євнухів. Він все ж встиг приховати на грудях священний прапор Пророка. Їхав без нічого, бо до рук переможця польського короля потрапило 350 гармат, десять тисяч гарб різної амуніції, тридцять тисяч шовкових наметів, двадцять тисяч гаківниць та тисяча возів різного харчу. Посічено було найкращу турецьку кавалерію, попала до рук коменданта Відня вся артилерія, інфантерія була вся розгромлена, і рештки її без огляду тікали, як вівці перед грозою.

Кара Мустафа недовго сидів в угорській столиці: він боявся султанського гніву і мерщій переїхав до Београду, сербської столиці, що на Балканах, з жалюгідними рештками своїх жовнірів. Тут, щоб звалити всю вину на турецьких генералів за Віденську катастрофу, він вчинив їм суворий суд та покарав на горло найкращих старшин.

Через місяць по тих чорних днях понурий і неговіркий сидів він у своєму розкішному палаці під Београдом рано-вранці, коли раптово відчинились двері і до вітальні мовчки вступили два виструнчені офіцери.

Одним-єдиним рухом вони піднесли головнокомандувачеві срібну тацю, на якій лежав грубий шовковий шнур. Тоді, не змигнувши оком, султанські емісари накинули на нього шнурівку, затягли і за мить роботу було закінчено: Кара-Мустафа лежав мертвий на кольоровому турецькому килимі.

* * *

Навстіж відчинили віденці всі брами і разом з духівництвом бурхливо-молитовно привітали переможців-рятівників. Привітали тих, хто перший зробив пролом, хто розбив упень страшну яничарську когорту, тих лицарів-січовиків віденці понесли на руках до катедри Святого Стефана, де врочисто всім миром піднесли гарячі молитви до Всевишнього з подякою за визволення з турецької неволі. Королеві Яну Собєському, як воєнноначальникові, зробили тріумфальну зустріч, кожен прагнув поцілувати бодай край одежі звитяжця, поцілувати килим, що його простеляли перед польським королем по дорозі до храму, показували дітям короля, як видиво-божество, яке навіки-вічні зламало, нарешті, страшну Турецьку імперію та звело її до найнижчого щабля другорядної слабенької держави.

Ті ж, хто мав право на ще більшу славу, на ще більший тріумф, ті справжні лицарі-січовики, що безприкладним войовничим запалом, гартом та вправною майстерністю врятували від азійських орд не тільки Відень, не тільки Австрію, ба навіть і весь західній християнський світ, — всі вони скромно, по-лицарському, відстояли молебень, помолились щиро Панові Богові за звитяжство, тоді покріпились від щирих дарів віденців та після перепочинку на п'ятий день виступили в похід додому, до своєї фортеці грізної Січі. Весь Відень виряжав додому славне козацтво, що лишило під містом не одну й не дві тисячі свого товариства: віденці здивовано дослухалися до сумно-тужної похідної пісні про Марусину, що заплакала карі очі по непогамованому козакові-бурі.

В ТИТАНІЧНІЙ БОРОТЬБІ

Ще жоден московський цар не вступав на престол під шал такої політичної хуртовини, якої з перших же кроків зазнав імператор Олександр II (1856-1881). Сів на престол він у досить важкий час. Армію, що тоді боролася за Чорне море і фортецю Севастопіль, було розбито впень, і чорноморську флоту зметено до останнього корабля. Олександр був змушений кінчати те, чого його батько, Микола I, не встиг через смерть доробити. Він підписав важкі умови миру; за тими умовами, Росія повинна була спалити чорноморську флоту, забрати назад рештки армії — оборонців Севастополя — і висадити в повітря саму фортецю. До всього, за Паризьким трактатом, Росія вже не мала права держати в Чорному морі флоту, не мала права будувати в тих водах укріплених пристанів. Коротко кажучи, Російська Імперія війну програла.

Росія нуртувала, як у бурю розгойдане море, нуртувала грізно, від краю до краю: старі основи держави, що вже докраю підгнили, ламалися і ніяким зусиллями вже неможливо було їх якось полагодити. Робітники міста наявно бачили всю гнилизну старого **правопорядку**, що держався лише безсоромною експлуатацією трудящих. Закріпачене споконвіку село жило в жакливих злиднях і каторжній праці зо дня в день і з віку в вік. Палахкотіли вже у полум'ї поміщицькі маєтки, і безнастанно дзвонили дзвони, благаючи порятунку. Але село понуро мовчало, і перелякане панство вшидко тікало до міста. Там можна було ще сховатися біля влади, біля війська. Але вже й військо не хотіло рятувати, хоч про такі випадки в часописах нічого не писалося. Публіковано було лише про поворот додому «доблестного війська» та ще хіба накази «не чинити гвалту і додержувати порядку». По великих містах ходили посилені патрулі, смерком уже нікому не дозволялося виходити на вулицю.

Навіть на деякий час позамикано школи, гімназії та університети. Все мимохить причаїлося, дослухалося.

По місту ходили тривожні чутки. В установах шепталися про програму війну, про неврожаї, селянські заколоти, жорстоке кріпацтво. Неприховано гомонили про закордонних терористів, які саме тепер засилають до Росії агентів, називали тих, хто притьмом готує замах на царя. Але переказували й таке, що цар не вважає на погрози, часто їздить по місту. Справді, він бачив, як конче треба втихомирити нарід полегкостями, а найголовніше — скасувати панщину.

За молодих років перебував він під великим впливом свого вихователя, поета В. Жуковського (1783-1852). То й була добра людина, все клопотався про знедолений нарід, свого часу допомагав Т. Г. Шевченкові визволитися з кріпацтва. Мав він змогу говорити з самим царем і навіть показував йому село, селянську хату, а одного разу завіз і до великої факторії поміщика, генерал-майора Ізмайлова, в якій працювали закуті в кайдани кріпаки. В. Жуковський казав:

— Треба добре знати нарід і поміщиків, якими ва-ша величність керуєте.

Після довгої підготовки, цар таки скликав шляхту на спеціальну нараду. На тій нараді говорилося про конечну потребу розкріпачення народу, бо й сама система натурального господарства дуже гальмує торгівлю з закордоном і нерентабельна в господарстві самих поміщиків. На тій конференції цар говорив:

— Коли ми не розкріпачимо селян згори, то про це подбають інші знизу, вже не питаючи нас. Не забувайте цього, панове: нарід жде волі, і ми ту волю мусимо йому дарувати.

Скоро по тому створено було комітет, який і розпочав роботу під кермою великого маґната — поміщика з Київщини М. С. Воронцова.

Після довготривалих нарад і впертого гальмування великої справи розкріпачення, зрештою, було врочисто обнародовано маніфест про волю 19 лютого 1861 року. Маніфест мало потішив селянство. За цим маніфестом, селяни мусіли викупити у держави колись реквізовану у них землю, але навіть і так вони не мали права називати ту землю своєю, а все казенною. Гроші за землю уряд сплачував поміщикам коштом накладання на селян «викупних платежів». Їх селяни мусіли сплачувати державі аж сорок років. Отже фактично поміщицькі маєтки не оподатковувалися і на них

не було ніякого боргу. Землю передавалося не кожному селянинові окремо, а змельним громадам, які вже самі ділилися земельними ділянками, громади ж і сплачували податки та викупні платежі.

Багатомільйонова маса селянства поставлена була пропам'ятним маніфестом на крутий шлях остаточної руйнації. Процес зубожіння зростав катастрофічно з року в рік. За короткий час на одну родину в Україні вже припадало орної землі менш одного гектара, купити було ще важче, бо ціни на землю нечувано зросли, взяти в оренду шматок на прохарчування не можна було й досягнути, навіть супрягою в десять родин. Майже кожне село сіло на голодний пай. Мало хто міг розгорнутися на своєму клапті. Всі продавали наділи, кидали село і йшли до міста на завод, на пристань вантажниками, на Чорномор'я на жнива, наймалися поденно або «строковим». Зрештою, ішли до тих поміщиків на жнива, обмолот, оранку. Село катастрофічно убожіло, старцювало. В місті селяни творили нові кадри пролетарів, яким не вистачало праці на фабриках. Та і в місті раптово подешевшала заробітна платня — професійні робітники бідували теж, нуртували і по великих містах робили страйки.

Були то понурі часи сумних заколотів, часи коли «народовольці» гарячково розгорнули свою агітаційну роботу серед робітників і селян. Серед тих агітаторів було чимало чесних людей, які так полум'яно бажали знести царат і допомогти народові вирватися з неволі. Але в моторошній заметілі нічого ніхто не міг розглядіти, видно було тільки, як горіли поміщицькі маєтки та як робітники страйкували й співали: «За волю народу, за його права — не страшні кайдани, солодка тюрма!»

Агітатори кликали до повстання.

Петербург, зрештою, схаменувся. На екстренній нараді Сенату під кермою генерал-губернатора М. Т. Лоріс-Мелікова (1825-1888), було проведено новий закон про створення так званих Земських Установ. То були відомі органи самоврядування з широкими повноваженнями на селах і по містах. Установи такі почали діяти ще з 1865 року й досить успішно гальмували ворохобню і навіть і зовсім були загасили всякі заколоти, найпаче на селі. Були то, на правду, установи суто народні, пов'язані безпосередньо з селом, міським ремісництвом, пов'язані своїми низовими організаціями, переважно Повітовими Управами. Правда, установи ті

мали виборчу систему і в розпорядчі органи часом проходили особи за маєтковим цензом, переважно дрібні поміщики. Але все це не шкодило справі зміцнення сільського господарства в Україні, коли взяти на увагу стихійний рух передової української молоді допомогти селу на місці. Саме ця інтелектуальна наша сила — агрономи, вчителі, межовики, лікарі, акушери, кооператори, земські діячі творили велику роботу. Їх сміливо можна назвати будителями національного духу, що спільними силами — цілою армією інтелектуалістів піднесли в Україні хліборобство, торгівлю, медичну опіку, санітарію, народню освіту, будівництво, асекурацію, фінансову допомогу, переселення на Зелений Клин. Земства дали таких визначних громадських діячів, як А. Лизоруб, П. Капніст, В. Василенко, С. Огньов, С. Сластїон, М. Биков, С. Величко, М. Самойленко-Спатарієв, П. Малама, А. Черненко, С. Васильківський, В. Щербаківський, М. Рудинський, М. Кричевський, П. Кіяніцин, І. Павловський, Л. Падалка, Л. Ротмістров і тисячі інших невисипущих працівників-культурників, тих, що дбали про добробут свого народу, про його розумові осяги та розвиток національної свідомости.

Але поруч тих мирних добродійців в Україні непомітно народилася й ціла армія таких, що мало вважали на національні інтереси українського народу, а дбали все за матеріяльні його достатки, а найголовніше клопоталися про виборювання громадських прав і насамперед готували сміливих на повалення царату оружною рукою. Вони створили товариство під назвою «Земля і Воля». Серед них були старі професійні терористи, відомі петербуржці й такі, що жили закордоном, як приміром О. Герцен, М. Огарев, Бакунін, українці — М. Кибальчич, Гулевич, Жук, А. Потєбня, Д. Лизогуб, А. Желябов, В. Осінський. Терористи вербували з-поміж молоді рвучких, витривалих юнаків, що не завагалися б піти на терористичну акцію. Ця партія робила своє діло потайки, в глибокому заплілі. Цих називали завжди «Південними бунтарями». Серед них були й такі досвідчені бунтарі, як «Землячка» (Розалія Залкінд), І. Гриневицький, Рисаков, княжна Софія Перовська, Микола Кибальчич (інженер з Чернігова). Південні бунтарі мали тісний контакт з тими, що жили в Швейцарії (місто Женева), і переправляли пачки нелегальної літератури в Північну Росію та Україну, ширили серед залізняників та петербурзьких ро-

бітників на великих заводах. Перепачковували найбільш витривалі члени організації — Землячка, С. Перовська, згодом Віра Фігнер, С. Засуліч, тоді М. Кибальчич. Кибальчич майстрував потужні бомби за взірцем бомб відомого італійського революціонера Орсіні, що робив замах на імператора Наполеона 3-го. Бомби Кибальчич робив з шипами, щоб не закочувалися далеко.

За постановою таємного виконавчого комітету «Народня Воля», три її члени: С. Перовська, І. Гриневицький та Рисаков розробили план атентату на царя Олександра 2-го, як головного винуватця павперизму в державі та безнастанного обкрадувача трудящих народніх мас й народніх цінностей. Вони готувалися, як правдиві фанатики-терористи. На головного керманіча атентату обрано було Софію Перовську, як досконалого знавця приватного життя імператора в його палаці. Справа в тому, що ця молода панна жила при палаці як фрейліна і донька генерал-губернатора Л. Перовського і згодом намісника всього Туркестану, донька довіреної царської персони. Правда, вона вже була на підозрі, навіть зятягнута до процесу так званих «193-х» (1877-1878), але було те кілька років тому й трохи притерлося, тим більше, що й батько взяв свою неспокійну доньку на поруки. Проте, Софія Перовська так добре маскувалася, що дворцева охорона навіть послабила нагляд за донькою великого достойника і визначного магната. Вона ж тим часом не гаяла часу: підстерегла слухну годину й наплянувала зятягти в орбіту нападу ще одну жертву — графа Лоріс Мелікова. В останню хвилину все ж виявилось, що на той час цей міністер затримався і не поїхав, отже цар один заплатив своїм життям за такий драстичний і нікчемний маніфест — дарунок царату своєму страдникові — народові.

Слушна година, зрештою, прийшла ранком 13 березня 1881 року. Перовська розвідала, що треба, і встигла розставити своїх бойових дружинників Рисакова і Гриневицького на призначені заздалегідь місця. З своєю бомбою у звичайному кошику і з хусткою в руках прогулювалася там, де мусів їхати імператор у супроводі охоронної кінноти. Мить — і хустка замайоїрїла над її головою. Ще мить — і жахливою луною прокотилася громовиця. То Рисаков кинув свою бомбу під самі колеса імператорського ландо. Сталося нечуване замішання: народ біг не знати куди, ніхто ні-

чого не розумів. Летіла кіннота, гарцювали жандарми, але навдивовиж царя навіть не було ушкоджено. Наявно його не було навіть легенько поранено, тоді як Рисаков лежав на бруку й вигукував якусь нісенітницю і... не збирався тікати. Тільки вигукнув:

— Хай живе революція!

До нього кинулися, і десятки жандармерських рук, схопили атентатника.

Імператор дав наказ їхати далі.

Знов майнула хустка... і знов прокотилася жахлива громовиця. Атентат був колосальний. Другу бомбу кинув Гриневицький. Цим разом вбито кілька козаків, сторонніх перехожих й смертельно поранено самого імператора. По дорозі до шпиталю цар Олександр 2-ий помер.

Софії Перовській не судилося кидати своєї бомби, та вона й не шкодувала за тим: адже бойовий дружинник Гриневицький досконало виконав наказ таємного виконавчого комітету. Цілком байдуже віддала вона страшний свій кошик жандармському полковникові і вже й зовсім байдуже переступила поріг понурої Петропавлівської фортеці.

Тільки 15.4.1881 року, після суду, дбайливо наділа на себе чорну сукню і вийшла з жандармом на подвір'я. Вона не боялася шибениці, куди її оце брали з камери смертників. Не дурно ж була правдивою козачкою — доводилася внукою останньому гетьманові К. Розумовському і любила щороку літувати у Полтаві в палаці гетьмана І. С. Мазепи.

Софія Перовська загинула, але на її місце стали нові покоління — титанічна боротьба не припинялася й на мить. Історія України знає багато тих сміливих, що навально йшли проти віковичного ворога, йшли пробоєм, виборюючи право на суверенне життя Української Нації.

Идуть пробоєм і нині... Червона Москва вже нездольна загасити Животворчого Духу Української Нації, що дала подивугідних велетнів — організаторів Кирило-Методіївського братства, організаторів Тарасівців, державотворців Молодої України, організаторів Української Армії, УПА, УГА вже наших часів. Нині Україна наготові, як і весь Вільний Світ, як і весь Світ чекає ворога.

«НЕ ПЛАЧ, НЕ РИДАЙ!»

«Уже я так думаю, що нема на світі кращого місця, як Полтавщина»

Є. Гребінка.

Весною чи влітку те було — не пригадую. Знаю бо, що на серці було зимно й моторошно й їхав я, аби їхати кудись, щоб тільки бодай на часину спекатися недремлючого чекістського ока. Здається, зеленів гай, цвіли вишні й навіть десь безтурботно щебетав жайворонок. Людину в розпачі гнітить така мирна буколіка й стьобає по серцю гірш найгірших канчуків. Не знаю, чому воно так, мабуть, тому, що цвіли ромашки, а в траві зеленій лежали постріляні в потилицю селяни-«куркулі». Краще б уже їхати в дощ та сльоту осінню. А їхав я в Мар'янівку, туди, де було «дворянське гніздо» нашого славного поета Євгена Гребінки, а віз мене ніхто інший, як його небіж — старенький дідок Микола Гребінка. Здбав я його у нашій Полтаві, а тепер обидва їхали на Пирятин, бо було по дорозі й можна було перепочити день-два в глухих степах. Я їхав мовчки й понуро поглядав на розкішні дубки в гайку.

— Щось дістали в спадщину від діда-поета? — питав я замислено.

— І так і ні, — признався мені мій приятель. — Воно дещо й було, та... шастали тут всякі комуністи і, що тільки можна було, забрали ніби для музею. Та Бог святий знає, чи пішло те все до музею, найпаче золоті речі: персні, годинник, печатки для листів... такого щось не бачив у музеї... Скрипти давно забрали, забрали навіть мою табатирку срібну. Та все ж, хоч і забрали, так лишили згадки... Знаєте, дорога він нам усім людина. Оті дубки, приміром, якось вціліли, не знаю, хто заборонив чіпати, тут був колись правдивий гай, веселий, гомінкий та вирубали... і тепер крадуть... вночі... самі пеньки стирчать.

— Бачу, — кинув я й зідхнув. — Добре було б поїсти галушок, Миколо Семеновичу.

— Будуть, будуть... — заспокоював він мене, як малу дитину. — Усе буде. Приїхали смерком, трохи виморені, трохи виснажені. Але нас тепло зустріла господиня, дружина Миколи Семеновича, така ж сухенька й жвавенька бабуся, як і її чоловік. Обоє так щиросердо привітали мене, що я мимохіть розпогодився. На ранок була кава з якогось цвіту й буханці свого печива, тоді Микола Семенович показав свій пишний сад, увесь в яблуневому та вишневому цвіту. Скопано було й грядочки.

— Знаєте... гм... тепер сутужно стало жити, — повідав тихо господар, — то ось вдвох з старенькою садимо деяку городину і навіть квіти... звичка. Звичка моя... садити квіти...

І він зідхнув, положливо озираючись.

— А з хати не женуть ще?

— Ні, Бог милує ще, живемо. Правда, заходили якісь комісари, оглядали й пішли, казали дуже стара хата. Воно й, справді, старенька, на долівці, у нас і мебля стара — нема чим поласувати.

— Хотілось би уклонитись могилці.

Пішли й на могилу.

— Оце й могила славного Гребінки, — шепнув мій господар.

Я став навколішки, ознаменував себе хрестом і поцілував землю, де покоїлись кості найкращого байкаря і майстра слова. Тоді підвівся й щиро подякував приятелєві.

— Спасибі, Миколо Семеновичу, що показали могилу, без вас я сам не втрапив би сюди ніколи. Адже, могили, самі, бачите, немає ніякої! Є якась яма, поросла вона бур'яном та лопухами, толочить її череда. Навіть порубано тополі й верби, щ остояли, здається, ще недавно над Гребінчиним яром. Пригадую, бачив малюнок його могили: був пам'ятник, хрест, огорожа... дубки... Де ж воно усе те? Комуністи жахаються хреста, то, видно, вони й зламали. А де ж могила і... все біля могили?

Микола Семенович мовчав... витирив хусточкою очі й тяжко зідхав.

— Бачите... тес... змели все, все змели. Був хрест, була й огорожа, і квіти на могилі, і дубки... Тепер, як бачите... Тутешні комуністи прийшли з сокирами, лопатами, повалили хреста, цеглу розібрали, побудува-

ли собі свинарки... Хрест і огорожа з доброго заліза — те все відвезли до кузні: там нарobili підків та шин для возів. Не сила моя сидіти тут і дивитись на таке блюзнірство, дорогий пане, не сила... А куди ді- нуть, старий і німечний та ще й не сам, а з такою ж німечною дружиною... Важко дивитись...

І він заплакав, тяжко заплакав, як мала скривдже- на дитина. Довго ми стояли над зневаженою могилою одного з найкращих синів знедоленої України. Ще раз мовчки уклонились і пішли покvapно геть. Я за- гортав у хусточку горстку землі, тоді як Микола Се- менович все тер заплакані очі.

— Може, хотіли б подивитись і на хату письменни- ка? — питав він лячно.

— Яка вона, така ж, як і могила? — й собі спитав я.

— Така сама...

— Гм... далеко?

— Та ось, близько... над самою Оржицею.

— Що ж... картайте, — сумно пожартував я й за- раз же пожалкував: Микола Семенович знов заплакав.

— Даруйте, ласкаво прошу, — поспішив з заспо- коїти доброго дідка. — Жарт сумний, і я, справді, кар- таюсь, та не бачу вини вашої тут і на макове зерно.

— Воно так, добродію... та все ж мусив би і я щось сказати в оборону зневаженої могили... мусив би не ля- катись тюрми, тортурів. Одного разу насмілився, пі- шов до їхньої управи з скаргою. Так мене в потили- цю... посміялись й обіцяли вигнати з хати, бо я буржуй і пан-посіпака, що пора мене закопати живцем у ту ж саму могилу, яку я прийшов боронити... Не сила... не сила!

Хата, справді, була недалеко над Гребінчиним яром, біля якого колись зеленіли явори та тополі. Тепер по- рожньо, і тільки внизу дзюрчали каламутні хвилі річ- ки Оржиді. Хата схилилась набік, і очеретяний її дах почорнів і був увесь в дірках, вікна давно побиті, диви- лись на шлях сліпими очницями. Злодії повисмикува- ли вночі дошки з ганочків і навіть стовпці забрали для свого хазяйства. Стояла тільки стара черешня, наполовину засохла, наполовину в цвіту. Легенький вітерець раз-у-раз щедро сипав пелюстки того цвіту на стару згорблену хату, немов та деревина проща- лась ніжним поцілунком з тою, що була колись через край насичена веселим гомоном. Я зірвав китицю цвіту й обережно поклав у книжечку — збірку творів

поета — дарунок Миколи Семеновича, що так побивався над дорогими руїнами. Коли клав китицю, знаєцька прочитав у ній початок прекрасної пісні поета: «Не плач, не ридай!»

— Ви, Миколо Семеновичу, не тужить і не побивайтесь, — розважав я старого, сидючи перед відчиненим вікном. — У людей теж були чорні часи або й ще гірші... Приміром, ніхто не знайде могили Вольтера, науковця Лавуазьє, поета Шеньє, іншого поета Шеллі — недоля їх знищила, а багатьох сплюндрували й комуністи... Але після хуртовини неодмінно приходять і дні миру, дні тихого покою. Лиха іскра поле спалить — сама щезне... Прийдуть, я свято вірю, прийдуть і для України злotosяйні дні... Отже не треба ридати... Вільний наш нарід на вільній своїй землі поставить найкращому своєму синові величавий пам'ятник: бо таких нащадки, розкуті від большевицьких кайданів, ніколи не забудуть.

І мов би у відповідь на мою щирю розраду, у полі пролунала пісня:

«Ой, мамо, голубко, не плач, не ридай,
готуй рушники й хустки вишивай...»

Пісня усопшого поета Гребінки... Її з великим захватом співали дві дівчини серед степу при ясному місяці. Дві молоденькі дівчини співали ту пісню, яку сто років тому виспівували їхні прабабки в своїх молодих роках на порі чарів кохання.

— Чуєте, Миколо Семеновичу! Чуєте! Гадаю — велика то радість почути у співах те, що було створене багато літ тому славним вашим родичем... То святий момент і сльозам тут не місце!

Микола Семенович усміхнено й радісно потиснув мені руку.

О. М. БОДЯНСЬКИЙ

(1806-1877)

В добу провесни нашого народу на українському видноколі зазоріла ціла плеяда ясних зірок: були то люди небуденної вдачі непогамованого гону до відродження нашого національного буття. Одним з таких будителів національного духу був вчений та громадський діяч Осип Бодянський з села Барви на Лохвиччині (Полтавщина). Добув середню освіту в Полтавській семінарії, а вищу у Московському університеті. Проте ніколи і ніяк не робив «на чужому полі», а тільки на рідному, своєму, робив для того народу, на гроші якого жив і вчився. То був правдивий син своєї «матері рідненької, неньки старенької, коханої любої України», якій він так зворушливо присвятив одну з своїх численних праць. Працював він саме в часи розквіту Шевченкового генія, перед яким цей колос-вчений просто «благовів», як в своєму одному листі писав сам великий поет.

Мабуть що, саме Тарас-Кобзар і наснажив О. Бодянського на важку працю вернигори, людини, що розгорнула навдивовиж велику роботу, що згодом стала невичерпним джерелом для подальшого розвитку нашої національної науки і культури.

Ще в молодих роках зібрав він (1835) та видав збірку «Наських українських казок» під ім'ям Запорожця Іська Материнки, тоді ж публікував і вірші, підписуючись прибраним ім'ям «Бода-Варвинець». Але до великої роботи Бодянський готувався не рік і не два: тільки року 1845-го вже бачимо його керівником та редактором видання так званих «Чтеній» «Москоского общества истории и древностей российских». Майже до самої смерті (1877) керує він тою важкою роботою. Бодянський видав 100 томів тих наукових праць з історії не тільки московської, а й української. По історії України, коли в інший спосіб невільно було публікувати

цінні матеріали (Валуєвський закон про заборону українського друкованого слова), Бодянський вмістив у «Чтеніях» численну збірку матеріалів з української історії, археології, мови, етнографії. «Чтенія» нарешті стали для кожного освіченого українця невичерпним джерелом знань, підпертих цінними матеріалами, видзьобаними невсипущим трудівником з першоджерел всього того, що дотикалося нашої України.

В тих «Чтеніях» були видрукувані, наприклад, такі цінні скарби з історії України, як: «Літопис Самовидця», «Історія Руссов» невідомого українського автора початку 18-го віку), збірник Головацького: «Народні пісні Галицької та Угорської Русі». Він же зібрав та видав більш, як вісім тисяч українських пісень. Старий вчений все своє життя був замилюваний в співах рідних пісень, слухав залюбки сліпого кобзаря, веселі дівочі маївки, косарські загонисті пісні, войовничі січові, що так бадьорять та кличуть молодь та й старих не скніти, чумацькі сумні та широкі, як безмежний той степ... Все нотував, все записував... Згодом, «на дозвіллі», як казав, все те посортував гарненько та й написав про ту нашу невмирущу пісню сутий канон, назвавши його «Народною поезією слов'ян».

Про цього нашого вченого сучасники казали, що і в старих літах в його жилах кипіла молодеча кров та бував негасимий запал до роботи на користь людству. Де була потреба допомогти, пан Бодянський завжди був там перший. Його добре знали, як громадського діяча, так, приміром, він палко обстоював жіночі права на широку освіту. Багато доклав праці на допуст жінок в університетські залі і, зрештою, сам заснував Вищі Жіночі Курси, з яких згодом вийшли кадри молодих жінок-лікарів, педагогів, лаборантів, хеміків, науковців, що стали до праці по всіх великих і малих гуманітарних закладах.

Лебединою пісінею цього велетня-науковця був три томник по історіографії укоханої ним Полтавщини з найдавніших часів, її адміністративно-політичної структури, впливів старих установ на цю частину Гетьманщини, її природних багатства, економіки, торгівлі, ремесла. В тій праці найкраще висвітлено побут, зібрано теж багато фолкльорного матеріалу в межах самої тільки Полтавщини, описано докладно не тільки Полтаву та її околиці, а й усі 15 повітів, включно з тими селами та слободами, які мають історичну вартість.

НОМИС (1823-1901)

Під цим маловідомим прізвищем сто років тому писався так пан Матвій Симонов, відомий за тих часів директор Лубенської гімназії для юнаків. Щирий друг П. Куліша та Білозерського, адоратор генія Т. Шевченка та заппадливий помічник вченого філолога Чубинського, Номис, на тихій вулиці Тарнавського, в рідному місті, тихенько порпався в старих пожовклих скриптах або збирав старших гімназистів та вголос читав їм історію України Величка чи Бантиша-Каменського. На дозвіллі, найпаче восени, його часто бачили лубенці верхи на коні. Непосидючий був чоловік: в похмуру осінню пору їздив до Солониці, туди, де колись вчинилася кривава січа Наливайка з польськими крилатими

1. Северин Наливайко — гетьман козацького війська, старіших часів Гетьманщини (1594-1596). Весь час боровся проти польських магнатів, найбільше за «християнську (православну), віру». Всіх, хто оружно ставав проти «унії» (спілки православних та католиків), називали тоді «наливайками». Наливайко не йшов ні на яку згоду, а вимагав вільної віри і розбив маєток єпископа Терлецького, фундатора тої унії. Тоді король польський послав кварцяне військо проти Наливайка. Польний гетьман Жолкевський загнав козаків аж під Лубні і в урочищі «Солониця» розбив Наливайка впень. Всю старшину і самого Наливайка покарано прилюдно лютою карою.

2. «Вали князів Вишневецьких» — довгий вал — місце, де колись стояв пишний палац князів Вишневецьких. Тут була резиденція тих магнатів і вся Полтавщина у 16-тому столітті називалась Вишневецькою. Після повстання Б. Хмельницького палац було зруйновано, нащадки того магната осіли в Польщі у Кракові.

гусарами, до села Срібного, де в часи Гетьманщини забито було гетьмана Брюховецького, оглядав не раз і не два старі «Вали князів Вишневецьких» або у свято їхав до Мгарського монастиря, уфундованого дружиною князя Вишневецького — Раїною Могилянкою-Вишневецькою. Бо, як казав часто сам, в околицях Лубень та і в самих Лубнях багато є таких історичних пам'яток, про які слід знати кожному, хто любить свій край.

Любив не тільки оглядати руїни блискучої нашої давнини, любив і побувати на розмовах селянських, погомоніти з орачем у нього в хаті, з'їсти хліба-соли на весіллі чи так у яке велике свято. Влітку вештався по ярмарках, базарах, на храмових святах біля церкви. Там, де чулася жвава гутірка, весела мова, мережана примовками, побрехеньками чи яким «крилатим» словом — Номис там перший чоловік, завжди направляв мову на вірну стежку. Вертав додому не з порожніми руками: в кишенях його широкого кобеньяка, в якому він часто їздив восени по весіллях, завжди було дватри грубі зошити, дрібно писані. Були там пісні і старі згадки, всякі перекази, дивацькі прізвища, побрехеньки, а найбільше за все примовки. Дома дбайливо ховав усе до бюро. Вів велику переписку з письменниками та вченими, відомими людьми 60-тих років. Листувався з Кулішем, Білозерськими, Марковичем, Марком Вовчком, Стороженком, Щоголівим, Шевченком, Квіткою-Основ'яненком, поетом Чужбинським, істориком Костомаровим, вченим Житецьким та інш.

Кожної вільної хвилики не марнував, а вже сидів біля бюрока та все сортував зібрані ним так дбайливо примовки. Друзі знали цю його любов до всяких народніх приповісток і старались допомогти, долучити щось і свого такого, що чули від орачів чи у місті від ремісництва. Найбільше допомогли: Кониський, що на той час жив і працював у Полтаві, Маркович та брати Білозерські. Ці корифеї українського красного письма часто присилали панові Номисові такий матеріал, з якого він брав, що годилось, та долучав до своєї збірки. Збірка примовок та приповісток часто з тлумаченням мало зрозумілого чого, — була його го-

3. Іван Брюховецький — гетьман (1663-1668) спілкувався весь час з Москвою, був зненавиджений. Під час зустрічі з гетьманом правобічної України Петром Дорошенком розлютовані козаки забили на смерть того невдаха-гетьмана.

ловною турботою. Тій збірці він присвятив майже все своє життя. Збірка та вийшла друком у Києві року Божого 1861-го, тобто того самого року, коли було розкріпачено наш український нарід. В тій книзі посортовано було та видрукувано дрібним петитом понад двадцять п'ять тисяч примовок, приповісток та побреньок. Додано до того ще й багато тлумачень найдрібнішим друком (нонпарель) та написано чудову передмову, компоновану мовою тих народніх примовок. Передмова його — правдивий шедевр, ювелірна робота майстра українського слова. То був пишний дарунок вдячного сина рідному народові, щойно визволеному з тяжкого кріпацтва. Книгу ту безмірної вартости вітали всі і прості собі люди і вчені, навіть москалі, як коштовний скарб духовних надбань цілої нації. Здивований світ мимохіть шанобливо поглядав на той нарід, що і в неволі не загубив свого національного лиця, більш того, скинувши щойно кайдани неволі, збагатив світ глибинним світоглядом, державною мудрістю та владно поставив себе на однаковий ступінь з культурними націями старого Заходу.

Перлини-зернини тої мудрости видзьобано було терпеливо й дбайливо скромним трудівником — орачем на рідній ниві освіти й науки, вченим етнографом Симоновим-Номисом.

Час від часу писав оповідання, легенди та перекази з побутовщини, такої багатої в житті українського народу. Багато з того містив він в «Основі» — великому журналі, що друкувався у Петербурзі силами тих українців, які в ті часи жили в московській столиці. Життя того журналу було дуже коротке, всього два роки (1860-1861), але все ж було зроблено дуже багато: той журнал протоптав широку стежку до більш досконалого і більш витривалого великого українського журналу в Києві «Киевская Старина». Журнал «Основа» нині став для загалу раритетом, цінністю, якої годі де й здобути, так само, як і примовки, зібрані Номисом. Проте, кожен свідомий українець добре знає ту книжку, бо студювання того раритету дає змогу ближче пізнати не тільки побут українського народу з давніх часів, ба навіть пізнати і його світогляд, його релігійну мораль, державне право та ще неписані закони взаємин громад та суспільного життя. Книга та — великий вчитель, невичерпне джерело життєвої мудрости, закон справедливого життя для прийдешніх молодих поколінь нашої Землі.

Ім'я Номиса, поставлене на тій книзі, сяє для кожного українця пророчим заповітом, заповітом гарячої любови до Матері-України.

ГЕТЬМАНСЬКИЙ ДЗВІН

«Все йде, все минає...»
Т. Шевченко

Важкий і темний висів він на білій із струнками колонами дзвіниці, що підносила золотий хрест до прозорої блакиті. З цієї дзвіниці видно все місто, старе, як і дзвін, всю заворскляську зелену долину й ті широкі колись «Дикі Поля», де на баских огирях гарцювали січовики. Важкий, довгуватий, дзвін висів на міцних дубових перекладах, поточених шашелем, присипаних грубим шаром порошу й липкої павутини.

Тихо тут. Інколи хіба пролетить через наскрізні широкі вікна метка ластівка, раптово пролунає її ясний та щирий щebet, або заброда-вітер жалібно й тоскно прогуде, торкнеться темної міді й зникне десь в розколинах трухлявої підлоги, знявши хмари порошу.

Давно теє діялося.

У велике свято підняли його аж до блакиті сивовусі козаки в кармазинових жупанах, дбайливо пригвинтили міцними гвинтами та залізними шпугами до бантин. І коли вперше вдарило важке било, срібний дзвін врочисто збудив тихі вулиці степового міста, прокотився в сонних гаях та балках радісною луною. Козаки внизу слухали й побожно знаменували себе хрестом.

— Гомінкий дзвін нашого гетьмана чути, мабуть, і в Києві, — говорили діди.

Відтоді зажив він великої слави, бо незвичайний то був дзвін, а був вилитий з гармат Кізі-Керманської фортеці, здобутої славним гетьманом Іваном Степановичем Мазепою. А щоб був він голосний та дужий, полтавський полковник Григор Герцик, щирий і вірний побратим гетьмана, додав ще й чимало сутого срібла. І вийшов він напрочуд дзвінкий, голосний. Гетьмановим дзвоном звався.

Довгий вік його був, багато бачив. У примерку

літнього вечора гучний його голос кликав побожних людей до церкви. Гримів десь у високостях, гув довго й урочисто, і гул той повільно спадав униз до темних вишняків і старих лип гетьманського саду. Пережив чимало подій, а надто положливо-тривожних, коли вже свій козак, канцеляриста Петрик, пішов у спілці з татарами проти гетьмана Мазепи, просто на Полтаву. Галаслива орда азіятів з галасом і вереском вдерлася до міста на своїх волохатих конях, сіючи смерть на її тихих вулицях, що горіли поспіль день-у-день. Пережив цей дзвін і Шведчину, жакливу баталію під Полтавою і в самій Полтаві. Кров і сльози, сльози й кров побитих діток, збезчещених панночок і тисячі полонених москалями чоловіків, що їх гнав той же азіят-москаль в далекий край, на канальські роботи, на Сибір, в тяжкі походи на турка-яничара. Пережив і страшне лихоліття-кріпацтво, вельможних московських панів, що заселявали наші чудові степи, а люд український брали на панцину, важку панцину раз-у-раз без просвітку. Пережив й останнього гетьмана К. Розумовського, повстання пікінерів, Коліївщину, Турбаї. Палала тоді вся Україна, в огні були села й поміщицькі садиби...

В такі дні гетьманський дзвін гув часто, тривожно, кликав до себе розпачливо-тужно, благально. І двері храму були широко відкриті для всіх, хто тікав від нової московської орди, тулився до ніг Іскупителя Світу. І, справді, в стінах храму врятований люд не одного разу уникав наглої смерті, людожерної масакри. Саме тоді «гомоніла Україна, довго гомоніла». З вуст в уста передавали страшні вістки про нові закони, писані для українського народу вже новим завойовником москалем. Він тепер вважав себе цілковитим паном-господарем всієї України, заводив свій лад, своє право скрізь, обертав на москалів усе українське поспільство, забороняв старі українські звичаї, касував старожитні права й вольності, стародавні державні установи, віру й військо. Касував нашу рідну мову, звичаї, пісні, молитви й церкву. Церкви мусили ставити на московський копил. Хто не хотів бути на послуху, ішов на Сибір, на довічне ув'язнення.

Пережито було не одне лихо. Український нарід, що так пишався своїми піснями, своїми прекрасними кобзарями, почув ще гіршу новину, гіршу з найгірших: його найкращого Кобзаря Тараса Шевченка було ув'язнено довічно, заборонено співати чудових пісень. Український нарід був пограбований москалем і

вже не чув більше того, хто так наснажував його до життя, кріпив і кликав до визвольних змагів, до пробою.

«Все йде, все минає»...

Давно не стало тих, що наказували проклинати Великого Гетьмана, замовкли навіки різні Валуєви, московські намісники — люті вороги української нації, пішли в небуття й ті, що мучили в засланні нашого Великого Кобзаря. А гетьманський дзвін все висів на бантинах високої дзвіниці, все ніби дослухався до людського гомону там, внизу, де ще стояв гетьманський міцний палац, густий його парк, старі на майдані дуби. Часами були дні тихого покою, мирної муравлиної праці, приємних розваг. Часами люди на дозвіллі нишком читали дорогоцінного «Кобзаря», в ювілейні річниці правили панахиди по мученикові, рабові Божому Тарасові. Тоді саме дзвін гув урочисто, як і колись, як і в часи козацькі, часи гетьмана Мазепи. І люди, нащадки запорізьких січовиків, поглядаючи на білу дзвіницю, знаменували себе святим хрестом. Тихо проміж себе гомоніли:

— Голосний старий гетьманський дзвін... срібний адже...

— Дай Боже, дожити до кращих днів.

— Може, й доживемо...

— Не «може», а напевно доживемо, чули ж, мабуть, як читав Опанас — «Розкуються кайдани»!

— Такий час прийде, не за горами.

Збігали роки, мінливі й зрадливі... Несподівана війна пророкувала великі несподіванки не одній людині, не одній державі, чорні несподіванки... Пророкувала зловісну долю й самій Україні. Біда, як то кажуть, приходиться не одна, а й тягне за собою й нову біду, коли ж до хати вдереться лихо, то часом не виженеш його й гуртом за двері. В Україні настали скоро такі чорні дні, про які хіба можна вичитати з біблії. Прийшли страхітливі дні, гірші за давню татарщину. Насунула на наш край червона орда, невблаганна, немилосердна, безбожницька. Мечем і вогнем завоювала вона наш пишний, колісь квітучий край. Вимагала та орда цілковитої покори, вимагала червоних молитов своєму божеству — «Кривавій Московській Комуні». Панування нової влади позначилося гекатомбами кривавих жертв. Щороку по катівнях всієї України гинули мільйони безневинних людей, щороку гнали тисячі тисяч на несходиму холодну Сибір, гнали на тяжку каторгу, на голодну смерть. Наспів час, коли нові володарі-ти-

рани погнали й селян цілими селами гуртом орати вже не свою, а державну землю, бо свої у них уже не було, була лише «казьонна». Настав час, коли люта кремлівська влада погнала все ремісництво до фабрик та заводів, бо весь інструмент та влада відібрала, не було у нього й свого приладдя. І раптово всю людність було обернуто на безвольних рабів, правдивих рабів, таких, як колись за сивої давнини були в рабовласницьких державах Сходу — Асирії, Вавилоні, Ірані...

Голосила Україна...

— «Рятуйте нас, рятуйте нас, в смертельний час, в останній час!»

Та ніхто не чув її зойку, ніхто не подав руки милосердної. З вільного світу дивилися на страдницю Україну мовчки... бачили й мовчали. Ще раз новий Кобзар (О. Олесь) розпачливо гукнув на весь світ про рятунка...

...Даремно...

«І бігли ми на гори з голосінням і падали в сльозах перед камінням»...

І сам той Кобзар впав переможений тяжкими муками за свій безталанний нарід. Вільний Світ не здригнувся й тоді, коли почув страшну вістку, як Кремль замордував голодом сім мільйонів українських селян, українських робітників і багато української інтелігенції. Всіх поспіль замучила кремлівська влада тільки за те, що не хотіли невільницького бича, що хотіли працювати на своєму полі і в рідному краю, працювати по школах, університетах, наукових закладах для свого народу, за те, що любили найдорожчий свій скарб — рідну Україну.

Відтоді порожньо стало в Україні. Вовки вили, забігали до спорожнілих сіл та багатих колись хуторів. Та й ті не нашли тут собі поживи. Але на тому не сталося. Кремль почав нищити, витереблювати людей в застрашаючий спосіб за віру, бо не хотіли християни кланятися червоному богові — комуні. Впертих брали до тюрми, мордували, гнали на Сибір, руйнували Божі церкви. Підмінювали святі церкви й валили поспіль, каміння вивертали, щоб і сліду не значилося. Порожньо стало і в місті, і в селі. Не було кому ходити до церкви, не було й церкви. Нишком молилися недобитки десь уночі. Але донощики виловлювали всіх, били в тюрмі, тоді гнали на Сибір. Там, в засніжених сибірських лісах, гинули на каторжних роботах всі чесні селяни, багаті й бідні, вмیرали від виснаги малі

дітки, падали духівники, купці, різні науковці, письменники, що так тужили за волею, співаки, музики, старі військовики, побожні люди-мученики. Всіх їх з диявольським сміхом червоний Кремль викинув «до одної ями», як підло писав червоний поет Тичина з радощів, що його не зачеплено.

Тихо, моторошно тихо стало в Україні... Деяка ще стояла церква, але була завжди на засувах, стояла на черзі до нищення. Так було і з тою катедральною, на дзвіниці якої висів славнозвісний гетьманський дзвін. Його зняли востаннє на канатах, та зірвався той важкий велетенський гупнув на асфальтову дорогу з токою силою, що задавив необережного розпорядчика і сам розколовся згори й донизу.

Його оглянули уважно фахівці-комуністи.

— Добрячий метал, — сказав один, ткнувши палицею мертвого дзвона.

— Буде добряча гармата на загарбника, — засміявся інший і злісно плюнув на християнську святиню.

Святий дзвін замовк навіки.

СКОРПІОНИ

Були то в Україні чорні часи розкуркулювання селян, поспіль усіх, навіть і тих, у кого була одна корова і дві десятини землі. Допомогали робити це кайнове діло незаможники з «комнезаму» — комітету незаможників. По суті, то були волоцюги, що все байдикували й не хотіли робити. Таких було чимало тоді майже в кожному селі. Всі вони завжди крутилися біля «ЧеКа» з готовими списками на приречених працьовитих селян. Коли хто з тих пручався або просився, таких мордували або просто вбивали. Так, без усякої вини, «нахолодно», повбивали батьків маленької Наталки Лободи. Сталося те влітку серед білого дня в садибі старого Лободи, що жив недалеко від Полтави в селі Гуджулах. Сторопіла й на смерть перелякана мала Наталка скотилася кулею з Гуджулянської гори й помчала чимдуж у степ. Вона бігла і все оглядалася, чи не женуться страшні люди у синіх штанах. Але за нею, хвала Богу, ніхто не гнався. Тоді Наталка сіла на межі й почала пригадувати. Йй ще зараз вчувався страшний зойк матері над скривавленим трупом батька, божевільні очі й прокльони... Ще мить і безталанна мати в смертельних судамах лежала вже мертва біля трупа батька, прошита вся кулями. Мала Наталя пригадала все те й гірко заплакала. Моторошної тої картини вже не могла забути ніколи. Вона стомилась і, ледь-ледь човгаючи, пішла далі від милого свого села, тепер такого понурого й заклятого.

Пішла вона дорогою на Мильці, але на середині круто збочила й повернула, де стояли млини, ближче до Полтави. Ішла вона до тих хуторів, бо там жив її дядько, материн брат Микола Верчик. Верчик був уже старий чоловік, удівець, бездітний. Жив у простій селянській хаті, ходив у простій селянській ноші й порпався на городі все літо. Взимку ж ходив на поденщину до міста на сяку-таку роботу. Гомоніли, що старий

був добрий маляр, вчився десь у Києві і вмів малювати образи так, що до пушкарівської церкви їздили і вчені майстри й дуже хвалили митця. Та, на правду, ніхто того не знав, бо ніхто ніколи не бачив, щоб дід Верчик держав у руках пензля, більше ж бачили з сокирою взимку й лопатою влітку.

Коли Наталя прийшла до діда, той сидів на горіди й чистив картоплю собі на обід.

— А... Здорова була, небого! — привітав він її ласкаво. — Прийшла відвідати... Ну, сідай... сідай. Як там тато-мама?

І став заклопотано кришити картоплю. І тільки тоді глянув на небогу, коли побачив її вже на траві, мов би напівмертву. Вона лежала, зібгавши своє маленьке тіло і вся трусилась. Дід випустив з рук ножа й підтюпцем підбіг до дитини.

— Що сталося! Хто зобидив мою зозуленьку? Кажі... кажі... — шепотів він побілілими вустами: чув бо серцем, що сталося щось страхітливе, скоїлося неправе лихо.

Наталя так само пошепки, майже на вухо, розповіла дідові всю-усісеньку правду. Старий слухав, здригався й хилив сиву голову все нижче й нижче. Довго вони шепталися, притулившись одне до одного. Коли ж настав вечір, дід Верчик позатуляв вікна ряднами, замкнув на засув двері й дістав з невеличкої скрині молитовника. Тоді засвітив дві тоненькі свічечки, зліплені з ярого воску, і став навколішки. Біля себе поставив він маленьку Наталю. Так вдих і стояли навколішки і молилися за душі безневинно убієнних Наталоччиних батьків.

Уночі дід не спав, усе ворочався з боку на бік, щось шептав та тяжко зідхав. Наталочці навіть вчулося, як старий гірко плакав та шептав молитви. Вона теж не спала, дослухалася щохвилини, підводилася навіть і шаруділа ковдрою.

— Натолочко, серце, чому ти не спиш? — питав старий, теж дослухаючись, — спи, голубко, спи!

— А чи не прийдуть до нас оті... в синіх штанях... з рушницями? — питала вона лячно.

— Спи... спи... Ми вбогі, і вони нас не чіпатимуть, — розраджував старий.

— Тато й матуся були теж вбогі, витрусили тільки клунок борошна й корову забрали. Хіба ж то багатство!

— Треба б піти на село... розвідати... — бурмотав старий.

— Не треба, дідусю, не треба! — шепотіла Наталя. — Там нікого немає, кого не вбили, так уже всіх погнали до тюрми, сама бачила. Село без людей, хіба що з десяток тих, що привели людей в синіх штанях... вони ж показали й нашу хату. Не ходіть, бо вб'ють і вас!

* * *

З того дня Наталя й стала жити у свого дядька Верчика за дочку. Він так і казав усім сусідам, що взяв з міста дочку, яка ніби там жила у родичів. Та все ж жив відлюдком, ніде не бував, і люди байдуже слухали те, що він торочив: настали не ті часи, щоб приглядатися до чужого життя, коли важко й себе встерегти. Всі цуралися одне одного.

Дід Верчик помітно старівся, зігнувся, посивів. Був неговіркий, а тепереньки й зовсім замовк. Наталя підросла, посвіжішала, порожевіла, тільки десь глибоко в карих оченятах заліг невимовно-важкий смуток. Мабуть, тому не по-дитячому була розсудлива й рідко всміхалася. Всміхалася ж вона щасливо тільки тоді, коли старий витягав фарби, палітру та тонке полотно до малювання. Він терпляче вчив Наталю малювати в різний спосіб. Вчилася вона тій штуці із захопленням, майже побожно, ловила кожне слово свого названого батька й швидко переймала ту мудру науку. Та й отець бачив, що з його Наталі може вийти добрий митець. Вона вже вчилася у комуністичній школі з примусу. Тут теж помітили її хист до малювання і тому часто давали завдання малювати всякі гасла, прикраси, програми. Вона все те любила робити залюбки, добре і старанно. Вчителі хвалили роботу й тиснули руку шкільному вчителеві за те, що так добре вчить. Наталя мовчала, знала бо, що цей вчитель кепсько тямить цю штуку, незугарний і невправний у малюванні. Знала, що добре вчив лише татко.

Старий Верчик часто казав:

— Мовчи, серце, там ушколі, хто твій тато: боронь Боже, довідаються, що я «кунсткамер» — заберуть. Адже я малював церкви, малював ікони, а цього не подарують комуністи. Біда! Будуть чіплятися, щоб малював їхніх всяких ватажків, а я не хочу, краще хай женуть на Сибір.

І Наталя посупно мовчала. Вона вчилась і все мріяла навчитись лепсько малювати, як правдивий «кунст-

малер». Старий Верчик все поглядав на її старання. Наталі було тоді вже чимало літ, пішло на сімнадцяту весну.

— Коли будеш старанно працювати, — казав доні, — то і з тебе вийдуть люди. Терпеливо треба працювати, не забігати наперед, бо то така штука, яку не хопиш одним махом. Поволеньки роби, не квапся, роби і читай уважно всякі артикули та підручники. Допоможу і я, чим можу. Вивчишся, будеш мати свій хліб...

І вона вчилася, на правду, запопадливо, часом і до виснаги. Доводилося часом і стримувати ту навальну роботу. Вона вже працювала в студії, де вчилися дорослі студенти. Але ж тут їй багато що не подобалося. Не подобалися замовлення і навіть втручання комуністів, що дбали не так про вправність, як про зміст. Зміст був кепський, тенденційний: студенти мусили зображати колгоспників у полі, дівчат з перевеслами та снопами, фабрики, потяги, шахтарів — і все за тяжкою працею, і все усміхнених... Відчувалася неправда: адже на тяжкій праці усмішка з вишкіреними зубами виглядає неправдиво, більше того — фальшиво, ненатурально. Мало хто з студентів любив ту ненатуральність. Не любила її й Наталочка. До всього вона більше любила писати красвиди: вишнякаи, степи, блакить, шлях. Вона часто замилувано розглядала альбоми С. Васильківського або Самокиша. Там простір і козацький герць! Тут тоскні образи чорних від вугілля кочегарів, понурих косарів на тлі безмежних колгоспних ланів.

Одного разу в студії їй було замовлено змалювати могилу Панаса Мирного на ювілейне свято письменника. Вона зробила роботу досконало, але на останку замислилась: нести до студії чи переробити. Було проте запізно переробляти, і вона віднесла так, як є: вона намалювала постамент з хрестом, ще й прикрасила той хрест пишним вінком. А всі ж знали, що комуністи давно зламали хрест і постамент зробили пірамідкою. Вона навіть радилася з татком.

— Гм... — мугикнув татко, — без хреста якось не пасує й роботи шкода. Гадаю, що не причепляться... може, якось минеться. Неси, доню.

І Наталя понесла.

Комісія роботу похвалила й вечірка з рефератом пройшла пристойно. Тільки вже наприкінці до директора студії підійшов понурий чекіст. Ставши якось

боком, він знічев'я спитав:

— Хто то так добре малює у вас?

— Наталія Берчик! — вихопився директор, лагідно посміхаючись.

— Гм... — мугикнув чекіст. — Я все ж цього малюнка візьму у вас, він мені дуже подобається і... скажіть тій Верчик завітати до нас завтра вранці.

Директор стурбовано глянув на чекіста і мовчки уклонився.

Ранком налякана Наталя стояла перед чекістом, який держав малюнок і мовчки розглядав студентку.

— Ви малювали? — питав просто, але зимно.

— Так, малювала я.

— Малювали з натури? — допитувався.

— З натури, — шепнула Наталя.

— Кажете, з натури... гм... я твердо знаю, що на могилі немає хреста. Нащо ви того хреста причепили?

— Я не знала...

— Я питаю вас, нащо причепили хреста, коли на могилі нашого пролетарського письменника ніякого хреста немає?

Наталя мовчала.

— «Пропала!» — майнула думка.

Ви в Бога віруєте? — чіплявся чекіст.

Наталя з переляку мовчала.

— Ідіть...

Вона зідхнула на повні груди і швидко пішла коридором. Зненацька виткнувся з темного кута чоловік з ключами.

— Сюди, за мною... — прохрипів він, завертаючи набік і став перед невеликими дверима. Тоді, не хапаючись, відімкнув і впхнув налякану студентку до вузької напівтемної камери. Вона тільки почула, як заскрипів засув і, майже непритомна, сіла на кам'яну підлогу.

Минув тиждень. Стривожений Верчик метнувся до міста. Там від директора студії довідався про таку сумну новину. В понурому будинку ЧеКа йому нічого не сказали, тільки що відігнали, як собаку, як відганяли й інших, наставляючи пістоля. Коли причовгав додому, зараз же побачив в хаті «гостей» ще й з понятими: троє чекістів уважно оглядали мальовану скриньку. На столі лежали писані ним колись ікони Спасителя, Божої Матері, тоді щоденник, куди він записував свої роздуми, Євангеліс, кілька альбомів ескі-

зів молодих часів і диплом Київської рисувальної школи, фарби, пензлі, палітра.

Через годину його вже вели до ЧеКа.

Тільки через півроку старий Верчик пришкандибав додому. Був тяжко побитий, скалічений, увесь в синцях і ледве плував ногами. Важко сів на лаву і довго так сидів, чи то спочивав, а чи, може, не тямив, куди забрів. Зрештою, встав, зняв шапку й побожно перехрестився на куток, де колись була божниця, а тепер чорніла провалена стіна. Знов сів... сидів, мов скам'янілий. Вже й сонечко зайшло, вже й вечір насунув, як, моторошний привид, а він все сидів та щось шептав.

До нього зайшов сусіда.

— Здорові були! Як Бог держить? — питав сусіда, пильненько приглядаючись до побитого.

Але старий мовчав, шептав щось чи молився. Сусіда засвітив каганець, господар не ворухнувся. Тільки коли підсів розговорити бідолашного каліку, несподівано став щось белькотати з гірким плачем. Почув все ж великі жалі, велику тугу людини, кинуті напризволяще, на наругу черстої юрби з «комнезаму».

— Подумайте тільки, добродію! Прочитали у мому щоденнику ніби Наталочка не моя донька, а куркульська, подумайте тільки! Вона моя донька, моя! Я годував її, беріг, як зіницю ока, вчив! Адже мусила вийти з школи добрим митцем! Так я їм казав, отим страхітливим чекістам, що так тяжко били мене, повідбивали, мабуть, і печінки. Вони сміялися, кричали, казали: «Не твоя вона дочка, а куркульська, переховувалася тільки в тебе. Ми її знаємо — вірить в якогось Бога, малює скрізь хрести і в школі, і дома, і по вулиці». Ще казали, що поженуть її на Сибір за те, що вона куркулька! Як же так! Вона моя донька, я не можу без неї, змилюйтеся надо мною! Хто ж мене порятує, хто подасть кухля води. Загину без моєї ластівки. Кажуть, що вже погнали кудись на Колиму. Рятуйте мене...

І в якійсь непритомі впав на лаву.

Ранком, коли сусіда знов зайшов до хати, старий Верчик лежав на лаві мертвий.

* * *

А Наталю, на правду, заслали дуже далеко, тільки не на Сибір. Попала вона в так звану систему таборів «Слон» (Соловецькіс лагеря особого назначенія).

Попала до тих таборів, що тулилися довгою смугою повз Мурманське побережжя. Туду гнали куркулів. Вона приїхала з першим етапом на дві тисячі душ, етапом, на комуністичне око, невеликим. Згодом, майже день-у-день привозили до тих неозорних просторів все нові й нові партії. Їх розміщували на великих лісових дільницях вподовж Мурманської залізниці, ближче до пінявих річок, якими сплавляли лісовий матеріал, а тоді з озерних кошиків закордон. Біля тих кошиків були й табори: Кандалакша, Виг-Озеро, Сегежа, Парандовий Тракт, Май-Губа, Ведмежа Гора, Кемь, Лей-Губа та ще багато дрібніших.

Наталю помістили, звичайно, до жіночого табору Кандалакша, недалеко від тихого озера Сегежа. Так звалася й річка, але вона була пінява, вся в порогах і стрімках, як гадюка, та галаслива на всю округу. Довідалася й про порядки, і про суворе начальство, і про роботу, яку мусила робити. Прочитала на дверях і наказ, яким заборонялося говорити з мужчинами. За найдрібнішу провину віддавали під суд. Слідство робило «ІСО» («Інформаційно слідчий відділ»). За непослух карали розстрілом або цькували муштрованими псамивовкодавами. Таких закатованих завжди кидали біля вбиральні на два-три дні, щоб всі бачили. В скроню побитих встромлювали залізні палиці з написом: «За спробу втекти», «За лінощі», «За попустий матеріал», «За розмови з жінками», «За спробу вчити англійську мову»...

Наталія відразу відчула і наявно побачила жахи тої неволі, каторжної праці й голоду. Мужчини мусили рубати корабельні сосни, кожному давався «урок» зрубати таких сосен 25, бездоганно зрізати в п'ять об'ємів сосну, тоді відчажнути все гілля і спеціальною карельською лопатою (душе гострою) зняти обережно всю кору. Верхню частину, довжиною в чотири метри відрізати на «пропс» (підпори для шахт, забраковані «балани» доставити на тартак на «розпиловку», тобто на дошки, всякий брак порубати на дрова, тирсу зібрати й відвезти на фібролітовий завод, де робляться плити (суміш тирси, піску та жорстви). З тих плит роблять будинки.

За роботою наглядає пильний наглядач та ще безліч помічників-«прорабів» (наглядач за процесом роботи).

Жінки працювали на пральні, сушили, прасували, збирали хмиз, стягали рештки дощок, робили заміси

на тартаках. Все начальство було з тих же в'язнів (заключонних», навіть в «ІСО» робили в'язні, але на відміну від звичайних в'язнів «ісовці» за старанну роботу (розстріли) швидко виходили на волю. Лише сам начальник відділу був з волі і щоразу посилав телеграми до Москви про стан роботи в своєму відділі й силу секретних депеш. Так звані «стрілки» патрулювали точно окреслені простори і все з страшними псами-вовкодавами: найсильніший втікач не здольний був будь-що зробити з тим собакою, пес нападав на двох-трьох втікачів і держав в облозі, аж поки примчить на лижах стрілок. Він давав рахубу скоро: кричав собаці команду: «фо» — (ворог) і собака на місці блискавично перегризав жертві горло. Живих втікачів в'язали дротом, вели до «ІСО», відтіть уже ніхто не вертався. Списки розстріляних вивішували на майдані — кожен в'язень мав змогу прочитати на дошці ім'я розстріляного.

Наталя пильно придивлялася, розглядалася і бачила на власні очі все те диво дивнеє, всі ті жахи, якими не міг маячити і божевільний.

Годували в'яленою рибою, яку тут називали воблою, давали скупю, трохи і завжди гнилувату. Багато нещасних хорувало на різні хвороби, найбільше на скорбут. Лікарень не було, а коли і траплявся який, то лікував тільки начальство. Медикаментів не було в усій окрузі, навіть чистенької ганчірочки. Зате доволі було паразитів.

Наталя мовчала, мовчки й робила, бо так робити порадила якась добра душа, краще, мовляв, буде.

Час від часу сам начальник їздив по таборах, робив інспекцію і приглядався пильно до кожного в'язня. То завжди було подією і ніколи не проходило щасливо: неодмінно доля відзначала когось своїм невблаганним перстом. Так було й цього разу: проходячи Кандалякським табором, той мордатий начальник-кат вздрів молоду дівчину і владно прохрипів «прорабові»

— До мого будинку.

Коли через годину приїхав додому, Наталя вже стояла на дверях одного з найкращих будинків грізного й немилосердного начальника. Вона про себе молилася і вся тремтіла. Якийсь «стрілок» впхнув її живосилом до кабінету. Там уже сидів начальник і пильно приглядався до полонянки.

— Приведеш на ніч! — коротко скомандував.

Сутеніло в тих краях рано. Наталя не встигла й по-

мислити, що трапилось, як той же солдат знов повів до того лиходія. Але трапилось так, що Наталя зрозуміла за мить, чого допоминається той начальник. Вона з лементом кинулася вже до замкнених дверей, з незвичайною напругою відбивалася й прийшла до тямку лише в карцері. Все тіло боліло і до лиця не можна було діткнутися рукою. Вона була вся побита і все лежала та шукала довкола води.

То був другий випадок, жакхливий випадок в її житті, коли зла доля так жорстоко посміялася над нею. На її очах ще малою дитиною повбивали її батьків, удруге — вчинила свавілля червона гориля. Нині вона відчувала себе так, мов її переїхало важке колесо. Вона тепер дивилася на весь світ, як на свого особисто-го ворога, вона перестала довірятися, вона ненавиділа людей й сторонилася, як чуми. Була мовчазна й якась скам'яніла. Довго хоріла, але молодий організм все ж переборов, і вона зрештою одужала.

З партією інших її було переведено геть далі на північ до табору Кемь. Табір був на самому Мурманському узбережжі. Наталі видавалося, що тут їй ніби легше, і ночі вподобалися, адже вони тривали тут поспіль три місячі, подобалося й полярне сяйво, що дивовижно міняло щомить візерунки, наче їх творила таємна рука. Тут ті ночі вона спостерігала довго, не зводила очей з того божественного сяйва. І раптово озиралася, чи не підглядає бува хто! Ні, немає жодної людини, не видно близько і скаженого пса — помічника людини.

Вона навіть трохи набрала тіла і не так дошкульно журилася за хутором під Полтавою, за своїми постріляними батьками. Що сталося з дідом Верчиком, вона не знала.

Таке тюремне заслання тривало довго-довго.

Вона робила тяжко і все береглась тих настирливих «прорабів» — то була її повсякденна журба: вберегти себе від людини й пса. І все ж не могла вберегтися від морду й часто куштувала дротяного нагая. Її перестали чіпати вже тоді, коли побачили, що жінка ця не видається такою принадною, щоби притьмом лізти у вічі: адже вже худа, стара і вельми виснажена. Та й літ минуло чимало в жакхливій скитальщині. На Соловках людина старіє швидко в каторжній роботі без просвітку. Тільки й того, що бачила силу людей і все з України. Дивувалася вельми і все тихенько питала:

— Чи є ще люди наші в Україні, чи може вже стало безлюддя?

— Є ще... — відказували понуро. — Є, голубко, безбатченки, не знають ні батька, ні матері.

Шукала пильненько, а, може, натрапить на якого земляка. Ніде, нікого.

Та ось якось влітку ненароком здибалася вже в Кемській лікарні якусь німичну жінку. Говорила так приємно, мовою м'якою, полтавською. Щось защеміло біля серця. Хоч і сама була німична, та все ж тихенько спитала:

— Звідки ви, тіточко?

— Та ж з Полтави. Сказати б простіше, правдивіше з села Гуджулів.

Наталя лежала мовчки і все дивилася на землячку, тоді важко підвелася, а все ж сіла.

— Так, може, ви знаєте і тих... постріляних Семена Лободу та його жінку Ярину?

— Як же, добре знаю. У них була ще маленька Наталя. Як же, бігали разом до криниці в яру рвати квіти. А ви ж хто будете?

Наталя впала на подушку й довго й довго важко дихала, не скоро сказала:

— Я та сама й є Наталя, що з тобою так бігала, Мариночко... там... в рідному селі...

Підвелася і знов упала на подушку. Вона хрипіла, хапала ротом повітря, конвульсійно згинала пальці. Вся ковдра була в крові. Коли лікар-в'язень підійшов, Наталя вже лежала спокійно без руху.

ВЕЛИКОДНЯ НІЧ

Подайте вістоньку через усі препони,
Чи у Великодну Ніч у нас дзвонили дзвони,
Чи усміхалися і очі і уста,
Чи вірили в Воскреслого Христа ,
Подайте вістоньку через усі препони...

О. Олесь

Пізно восени, в сльоту й мрячливу днину прибився зрештою до рідного міста Михайло Семенович Горювий, колись знаний бібліограф-музейник. Двадцять років тому був то беручкий, завзятий юнак-ідеаліст, добре знаний всьому місту, як організатор вокальних вечірок, пропам'ятних ювілейних свят, популярних лекцій для мас, наукових екскурсій, фундатор українського клубу, українського журналу, вистав. Його тоді можна було бачити скрізь, в музеї, театрі, земстві, завжди в клопотах, жвавого, веселого, з привітною усмішкою в карих очах, з добрим серцем, завжди готового допомогти. Тепер це був сивий у зморках старий чоловік, дуже змарнілий, з тугою в очах і намірною журбою в кволих рухах. Ноша на ньому була чиста, але все ж ветха, і сам він, мабуть, тому і видавався занадто старою людиною. Його вже тут ніхто не знав, та й він не бачив нікого з тих, кого б хотів зустріти, все якісь люди простацькі, незугарні, не знати й відкіль. Приїхав несподівано з далекого заслання, кволий, безпорадний, не цього світу і... хоробливо байдужий до всього.

Приїхав... і вже не застав нікого з рідні, лише мав тут одну-єдину старшу сестру Марію Семенівну. Вона оплакала брата тяжко. Не розпитувала, що то за Соловки, сама не хотіла ятрити серця, а все старалася розпогодити брата, розказати щось веселеньке, розважити сяк-так. Коли, за старим звичаєм, сідали увечорі до чаю, Михайло Семенович лячно глянув на са-

мовар, струсив сльозу й витер хусточкою очі.

— Щось запорошив око, — шептав він. — Як стало за столом мало нас

— Так... — привітно мовила вона. — То правда, за столом поріділо — ні батьків, ні братів .

— Так, так... — притакнув брат. — Не треба завдавати жалю сестрі, — думав він, — адже вона й так передчасно зістарілась з великої туги, — а вголос мовив:

— Панта реї, сестро, все тече і все міняється. Що-правда, тоді за столом було нас... гм... більше, гамірливіш. Найпаче балакучим був наш старший Петро, царство йому небесне, вічний спокій праведній душі! Добре й те, що Господь сподобив нас, сестро, зустрітись, то велика Божа ласка.

І сідав до столу. Пили чай довго. Довго говорили про своїх кривних, близьких родичів, знайомих. Сестра, поглядаючи на несподіваного мандрівника, кидала скупі:

— Нема в живих, помер і Павло, і Олександра. Та, правду казати, у місті мало кого здиваєш з тих, кого знав, з ким працював, багато ж сплигло часу.

— Багато... — хитав головою брат, — а все ж занадто швидко: як на мою думку, ще могли б жити, пошесть яка чи що!

— Пошесть, братіку, пошесть — каторга й Сибір.

Обоє мовчали, довго мовчали.

— Як швидко смеркло, — зідхнув брат. — Почитати б, так при лійовій свічці не вчитаєш.

— Я лягаю рано, як і всі тут так. Почитаєш завтра зранку. А от і не питаєш за Левка Левера, — кинула сестра і нашорошилась.

— Гм... не питаю тому, що бачив його, — озвався брат нерадо, дивлячись у вікно, як заходило сонце.

— Де бачив?

— Там... у Кемі (місто на Білому морі) під Соловками. Йому дали теж 20. В Кемі зустрілись випадково. Зустрілись, поговорили і з тим розійшлися навіки: його погнали як каторжника на Колиму, далеко.

Сестра перехристилася й важко зідхнула.

— Защо така на нас страшна кара! — заплакала сестра.

— За те, що ми українці, — понуро відрік брат. — Там... — і він махнув рукою на вікно. — Там я не бачив жодного кацапа, жодного жида... Але українців тисячі тисяч, тільки українців. Все наш нарід скрізь в

Приполяр'ї і на островах таких, приміром, як Вайгач... Все наш нарід різної масти, різного фаху, від робітника й селянина й до професора включно, все українці.

Сестра стала розпитувати обережно про Левка Лєвера: чому саме його закинули так далеко. Брат тільки знизав плечима:

— Став такий, як і я оце. Кидають на край світу за розум і великий сприт до науки. Інтелектуалістів советам не треба.

Він адже знав, що той пан сестрин наречений: арешт перекреслив всі рожеві мрії тої молодой колись пари. Була й вона вродливою та загонистою, хотіла послужити народові. Випили обоє гіркої до дна. Так з дня на день у спогадах та тяжких зідханнях коротали марні дні й місяці. І чомусь ждали весни, як ніколи.

І вона прийшла, прийшла ніжна, вродлива, пишна в своїй віковичній красі. Михайло Семенович стрепнувся і ніби трохи відмолодів. Тепер довго сидів на ганочку і оглядав у бінокль синій обрій, тоді брав палицю і йшов на широкий шлях. Одного разу, коли прийшов з такої прогулянки, здивовано глянув на стіл: на ньому стояла миска білого борошна, десяток крашанок, риж і всяке ще начиння. Сестра заклопотано метушилася і все ж ласкаво йому всміхнулася.

— Що ти робиш і де дістала оце все? — дивувався він.

— Через два дні адже Великдень, і я так хочу спекти малісіньку пасочку! — з притиском на слові «так», мовила вона.

— Добре, — похвалив він. — Та все ж, де ти взяла оце все? Адже ніде цих ласощів давно немає в місті, не бачив і на базарі!

— Не питай, то вже моя справа.

Михайло Семенович пригадав, як сестра часто згадувала якусь таємну установу, що звалася «Торгсін». Довідався згодом, що там можна було обміняти золоті речі на масло, крашанки, борошно. Але давали скупо трохи, та й мало хто ходив туди: у людей золотих речей не було. Скидається на те, що сестра здала тій шахрайській установі останнього золотого персня, материну пам'ятку. Він нічого не сказав.

— Хочу ще й посвятити пасочку! — метушилася вона, — та не знаю, чи допустить Господь нас грішних до цієї блаженної хвилини.

— У нашому місті жодної церкви немає, — відкрік він суворо. — Всі храми повалили безбожники. Дві чи три, правда, стоять, але з них збито хрести, знято дзвони, і там тепер якісь комуністичні клуби. Ходив я там і сам бачив

— Так, — нерадо мовила сестра. — Одну все ж таки лишили, святого Миколая церква ще стоїть... дозволили.

— Гм... дозволили, щоб виловити всіх побожних, як виловили все золото через «Торгсін».

Сестра почервоніла.

— Туди ходять старі, — боронила вона невідомо кого. — Старих не чіпають. Я хотіла б, щоб ти пішов, мій голубе сивенький!

— Хотів би і я піти, аби... не стерегли донощики, бо їх там половина серед побожних.

— Тебе там ніхто не знає: минуло ж двадцять років, якось минеться. Розговіємось, хоч і без церковних дзвонів.

— Я чув, що в такі дні безбожники блюзнірствують по вулицях, — роздумував брат.

— То так, — відрекла заклопотано сестра. — Але вони витівають соромицькі витівки в самому місті, де багато людей. А наша церква далеко, біля села Огнівки, туди їм не з руки... Ти не бійся...

— Я не боюся... а так...

Опівночі Михайло Семенович обережно взяв наготовлене свячене і тихенько потюпав до церкви. Бачив, як старі люди крадькома йшли вузькими завулками теж до церкви. Йшли тихенько, озираючись, і йшли до одної-єдиної церковки, якої ще не замкнув та не пограбував «відділ релігійного культу». Церковка, на правду, була далеко, на одшибі від міста і ближче до підгороднього села Огнівки. Лишили, як і вгадав Михайло Семенович, на те, щоб знати, хто ще ходить до церкви. Наглядати було доручено добровільним донощикам-комсомольцям. Ці меткі молодики знали всіх побожних парафіян та й тих, хто вчащав сюди з далеких вулиць. До церкви не боялися ходити старі, молодь же тільки поглядала й швидко обминала церкву та бігла мерщій до свого клубу. Саме на Великдень було припасовано й комуністичне свято «МЮД» (Міжнародній Юнацький День).

До церкви все ж прийшло багатенько люду. Прийшов і Михайло Семенович. Він поставив свою таріль з паскою та крашанками там, де треба, і став у куток

так, що його в сутінку не можна було й роздивитися. Справний панотець Петро розпочав Службу Божу рівно о п'ятій годині ранку, як було наказано «відділом культу». Він був похилого віку й зовсім не думав про жахливе «ЧеКа — ГПУ-НКВД». Він кадив... Сивий дим ішов під саму баню, творячи в полум'ї воскових свічок мерехтливе сяйво, всуміш з золотими стрілами, що падали вниз зі скісних отворів кольорово-мережаних вікон. Саме тепер хор виводив «Херувимську» врочисто-надхненно, скорботно-благально. Співав хор черниць з колишнього Козельщанського жіночого монастиря, тепер переробленого на ссипний пункт. Тут же попід стінами тулились старі ченці зі Здвиженського монастиря, що колись стояв під Полтавою на зелених горбах. Монастиря того вже не було й знаку, лишилися тільки підвали, де шукали притулку юрби малих безпритульних дітей, раптово осиротілих після чистки «куркулів». Всі молились навколішках, навколішках стояв перед олтарем і ветхий панотець, знявши руки вгору перед іконою Іскупителя Світу. І в цю врочисту хвилину молитовного піднесення гримнуло — прокотилося варварське гугняве слово:

— Што ви тут делаєте, сволоч контрреволюційна!?

І на паперті, сінешних дверях з гуком брязнула розбита шибка. До храму вдерлася дика орда веселої молоді: то був відомий уже всій Україні «МЮД». В церкві нараз стало тихо. Налякані парафіяни дивилися з жахом на нове нечуване видиво. Панотець підвівся, але спокійно став перед олтарем і пильно дивився на метку юрбу. Тоді глянув на крилас і махнув рукою:

— Не вривайте молитви! Співайте!

Хор лячно і невпопад почав співати, але той в ряботинні знов гримнув:

— Малчать! Не віть!

В церкві стало тихо... Але не надовго... До середини вже дерлася розпаношена юрба хлопців і дівчат, бігла з галасом, свистом, сміхом. Всі чубаті, в шапках, з цигарками в зубах. Той самий верховода підійшов до панотця, штовхнув плечем і з цигаркою в пальцях тягся до ікони Спаса Нерукотворного. Панотець заступив дорогу і руками заслонив ікону. Лютий коновод закричав, як навіжений:

— Геть під сто чортів, клоун! — і вдарив у груди так, що той впав на порозі церковних врат.

Комуніст під сміх і лемент юрби все ж запалив з лямпади свою цигарку, тоді круто повернув до наро-

ду й крикнув:

— Чого зібралися!? Кумедію робити, ах ви...

І вилаявся, жакливо вилаявся... В церкві вчинився гамір... Жінки плакали, перелякано тупцювали на одному місці, інші бігли до дверей... В церкві за мить стало порожньо... Диякон шастав по церкві, відчиняв запасні двері і пропускав на вулицю... Їм услід гукали:

— Щоб тут і ноги вашої не було контрики! Ми вам покажемо, як труїти молодь релігійним дурманом.. ач які! Забрали з собою й малих дітей. Діти не сміють сюди ходити, мусять бути в ленінському клубі. Геть до всіх чортів... Давай сюди церковний одяг! Будемо правити кумедію на свій копил!

Вся та молодь бігала по церкві, перекидала ставники, мазала сажею ікони, переодягалася в ризи, інші стали топтати свячене, миски, рушники. Хтось витяг гармонію. На паперті і в церкві вдарили гопака. З сусідніх вулиць збіглися підлітки, діти... Довго танцювали, тоді з галасом і сміхом вместилися на вантажній машині й швидко помчали до міста.

До церкви ніхто не посмів увійти, нікого не було і на цвинтарі. Тільки диякон крадькома прослизнув до середини: він побачив жакливу руїну: посеред церкви лежав крижом титар. Він конвульсійно згинав пальці, стукав головою в підлогу і хлипав-ридав, як мала дитина. Диякон торкнув його й шепнув:

— Вгамуйтеся, Сидоре Степановичу, вгамуйтеся! Божа кара і не нам грішним зрозуміти це потворне содомське видиво... «се оставіся храм ваш пуст», так сказано за нас у Святому Письмі...

Марія Семенівна довго ждала брата, тоді наважилася піти до церкви. Там від старих бабусь зараз же довідалася про страшне блюзнірство. Не знала тепер, де шукати брата: вона хвилювалася, плакала і все ждала...

Тим часом Михайло Семенович, мов непритомний, навмання пішов до парку. Вже давно розвиднілося, а він все сидів в дубовій алеї, розхристаний, без шапки. Мов би й не бачив усієї краси того весняного куточка... Ще, мабуть, ніколи так не зеленів міський парк, як цієї, трохи спізнілої весни. Здавалося, і саме небо, синє-синє, приглядалося до тих кремезних старих дубів, що стояли в ряд на широкій алеї й ще не кидали густої тіні на широкі лави. Столітні дуби, мовчазні

свідки блискучої минувшини, свідки сьгоднішніх моторошних днів, далеко розкидали грубі віти, почорнілі від порепаної кори... Поруч осокори... верхи шумлять уже весняним шумом, ждуть чарівних змін. Біля старого фонтану схилили довгі й тоненькі гілочки плакучі верби, на них уже сидять жовтенькі пушинки, і ятел заклопотано плазує по стовбурах, зазираючи в кожну шпарку, стукає твердим дзьобом... В чистому повітрі той стук відбивається чітким ритмом радісно, голосно. Алеї вогкі. Скрізь лише серпанкова тінь, легка й мерехтлива... весняні випари йдуть просто до сонця, до тих маленьких килимів, де безнастанно грають зайчики. Сюди вже завітала горлиця, і на жовтих алеях бігає жаданий гість — шпак...

Тихо тут і врочисто.

Михайло Семенович пришкандибав пізно і впав на лаву. Сестра з плачем обіймала його і все шептала:

— Господи! Господи! Братіку милий... це я винна, не треба було пускати, ах... Ти як з хреста знятий...

— Так, я, на правду, знятий з хреста, — шепнув він.

Марія Семенівна поклала брата в ліжко, напоїла малиновим чаєм, кликнула лікаря. Той похмуро подивився і мовчки приписав ліки...

На ранок Михайла Семеновича нестало...

Ховали, коли весна була в пишному цвіту... В блакиті виспівував молитовні пісні жайворонок... На землі не дзвонили дзвони... Понурі люди, брудні й жакливо нужденні, спішили на працю.

МАНІЯК

Цей сухенький з довгим носом чоловік в досить незграбній напіввійськовій одежі стояв у розкішному кабінеті колишнього Смольного Інституту шляхтянок і з сумом перебирав худими пальцями свіжо-зрізані білі троянди, на яких ще не висохли краплини ранкової роси. Тоді натиснув кнопку:

— Я не один раз уже просив вас, мила Мері, не різати квітів і не ставити їх на моєму столі, — казав він тихо служниці, ніжно гладячи пелюстки. — Я не можу бачити смерти...

Він легенько махнув рукою, і двері без шуму замкнулись. Рвучко підійшов до великого столу, глянув на лист, дрібно списаний рівною низкою прізвищ та адрес, і тільки тоді твердо вмовився в крісло.

То був фундатор так відомої тепер всьому світові «Чрезвичайної Комісії по боротьбі з контрреволюцією та саботажем», а коротко — жахливе «ЧеКа» — Фелікс Дзержинський, за національністю поляк (1877-1926). Починаючи з дня фундації «сухої гільйотини» (20.12.1917) й до останнього свого дня (1926) цей наявний маніяк, охрищений кремлівською верхівкою «лицарем помсти», закатував у підвалах Інституту шляхтанок щонайменше пів мільйона абсолютно ні в чому не винуватих людей. Єдиною виною тих замордованих було лише одне: вони були «білоручки». Значення цього дивного слова можна тлумачити ширше так: капіталісти, аристократи, експлуататори, монополісти, шляхта, фабриканти... З цього часу по всій країні прокотилася хвиля заплянованого «на холодно» терору, терору безнастанного, з дня в день, неблаганного й жорстокого, на зразок терору стародавнього світу — Асирії, Єгипту, Вавилону... Люди зникали невідомо де, щодня, щогодини, щохвилини, переважно вночі... Зникала попервах аристократія, та аристократія, що не тікала закордон, яка ще надіялася на чудо перевороту,

чудо героїчного спротиву масовій навалі розбещеного тлуму. Але чуда не було...

Тим часом в катівнях, в понурих льохах вмирили в жахливих муках тисячі, приголомшені не так муками, як незрозумілим грандіозним явищем великого нещастя, що впало на країну, як сніг на голову. Вмирили в мовчазних катівнях, вмирили в страшних корчах жінки й діти, згвалтовані фаховими катами — комуністами. Вмирили «білоручки», знатні пани, вмирили «вороги народу». І найголовніше — все те кайнове, згубне діло з ножем та обценьками — робилося крадькома, мовчки, за кам'яними грубими стінами, в глибоких льохах, що ще більше лякало, доводило до божевілья, до скрайнього розпачу. Ніхто тоді ще не знав того фанатичного сектанта-комуніста, який вмів так рафіновано з садистичним смаком мучити тисячі тисяч знедолених, безневинних людей. Очевидно, робив все те якийсь дивоглядний Молох, що хотів «їсти» лише «білоручок».

Не скоро довідалися, зрештою, від тих, хто чудом врятувалися, був засланий на тяжкі роботи до безмежного холодного Сибіру. Тільки відтіль, з Білого моря, прийшла страшна звістка, тільки відтіль довідалися про правдиве ім'я того кровожерного Молоха. То був Дзержинський, «мовчазний» Дзержинський, людина за всіма ознаками, ознаками патологічними, божевільна, небезпечна для суспільства. Цей жорстокий кат з великою приємністю пив солодку каву серед трупів щойно розстріляних в льоху матерів в обіймах з маленькими дітьми.

— Пристрель немовля! — шипів він червоному солдатові в «будьоновці».

Цей тендітний Дзержинський, що завжди маячив про якесь царство червоної комуні в усьому світі на зразок того гаршинського психопата, що шукав царства добра в потоках «справедливої крові», — завжди шипів або шептав. Ніхто ніколи не чув, щоби він голосно говорив. Лаяти або грозити — ніколи! Тільки злорадісно шептав:

— Виколи очі... виколи виделкою... штрикни у вилиці... Так... так...

І пив з насолодою каву... І дивився замилувано на гори трупів, озера крові.

Після нічної важкої роботи їхав додому вкрай виснажений і ще більше мовчазний.

— Я вже говорив вам, Мері, не ставте на моєму сто-

лі зрізаних квітів... Я плачу, коли бачу смерть... Смерть краси... — так завжди говорив ранком, уможуваючись у вигідне крісло... Жив у палаці, в царських розкошах.

Після смачного сніданку пестив маленьку доньку й читав божественного Петрарку або сумні елегії Ф. Тютчева... Навіть писав щоденник. Там між іншим було знайдено такі думки:

«Не щадіть білоручок, вбивайте без будь-якого почуття жалю. Лише тільки тоді засяє золоте сонце комуни над головами наших дітей!»

І йшов мовчки, зосереджено на тяжку роботу нищення білоручок. Йшов до трижды проклятого, зганьбленого всіма народами великого краю — Смольного Інституту. Ішов до тих заль, де колись вчилися тендітні панночки-аристократки і де нині в потоках людської крові потопають тисячі тисяч безневинних. Гинуть від одного погляду скляних очей делікатного чекіста.

— Не ріжте квітів... Я боюся смерти...

Так завжди казав цей, що любив читати Ф. Тютчева... цей, що любив лише одне слово, одне... для білоручок:

— Ліквідувати...

І в перші дні тої «сухої гільйотини» той... ліквідував: 12 єпископів, 418 панотців, до п'яти тисяч педагогів. ЧеКа вже року 1921 мала свою армію фахівців з важкою артилерією, танками та літаками. З Москви, за добре випробуваною методою, було заведено по всіх усяодах великої червоної держави густу мережу філіялів того дивовижного спрута — ЧеКа. Того ж року її армія мала більш двох мільйонів вправних чекістів, муштрованих на військовий копил. Але людність советії вже добре знала ту страшну установу, якою матері лякали дітей, тому треба було міняти вивіску. Її названо було «Государственным Политическим Управлением», коротко — «ГПУ». Проте й це не допомогло — матері лякали дітей «гепеушником», що ріже дітей по тюрмах. Сумна слава тої секретної установи совдепії невідступно йшла за нею, як зловісна тінь. Тільки й того, що «ГПУ» заслужило ще більшої слави на віки вічні своїми неперевершеними злочинами. Саме то ді різні визвольні армії кинулися боронити великий край від большевицьких загарбників влади, від страшних узурпаторів, ніким не покликаних, від тих, що манили темний нарід до своїх лав гіпокритськими гаслами («грабуї награбоване») та солодкими обіцянками

(«земля — народу, фабрики — робітникам»).

Тоді Дзержинський розгорнув криваву роботу на широку скалю. Разом з помічником В. Менжинським — алогколіком і скрайнім циніком, великою армією випробуваних червоноармійців та всяких червоних генералів, він кинувся рятувати «здобутки революції». Нарід наосліп ішов за «пролетарською владою», бився в її лавах проти «буржуїв, капіталістів, поміщиків». Наслідки тих боїв відомі: червоні лагідними обіцянками перемогли. Зараз же розпочали й криваву помсту. В ті часи було винищено по совєтських катівнях більш, як 30 єпископів, 1500 панотців, 15 тисяч власників склепів, 17 тисяч педагогів, 30 тисяч заможних селян («куркулів»), багато було постріляно просто по доносу, по містах найбільш полювали гепеушники на інтелектуалістів, зараховуючи сюди навіть перукарів, кравців, кравчинь, багатих ремісників та артильщиків.

Через два роки по тому спалахнула нова різанина по всіх тих країнах, які боролися проти большевизму за національні права, за незалежні від Москви держави. Народ нуртував в Україні, Білорусі, Грузії, Вірменії, Туркестані.

Москва, в особі голови ГПУ, звернула особливу увагу на колосальний національний рух в Україні, найпаче на її провід та професуру культурницьких закладів. Дзержинського наставлено було начальником південного сектору, де саме велися великі бої за Україну. Його робота полягала в тому, щоб за допомогою своїх агентів вести розкладницьку роботу серед українського війська, переманювати сірого солдата битися проти націоналістів-буржуїв та різних контрреволюційних «банд», робити замішання, хаос і всякі прориви. По містах бродили банди совєтських загонів, шукали указаних совєтською агентурою небезпечних Москві політичних або наукових достойників, чинили розбій, вбивства. Так в ті роки загинув політичний діяч й історик літератури І. Стешенко, історик М. Єфименко, пізніше забито художника Мурашка, математика Шарка, астронома Г. Холодного, по селх під'южували селян палити поміщицькі маєтки, хліб, вбивати заможних селян. В ті часи вся Україна були вже в огні. Агенти Дзержинського поспіль руйнували в Україні залізниці, пускали під укіс потяги з людьми, товарові вагони, вантажені зброєю, збіжжям. Так Москва розпочала свою роботу в Україні, роботу вогнем і мечем, аби тільки за всяку ціну не дати українському прово-

дові, українському народові стати твердо на рівні ноги, відродити Україну до нового, суверенного життя. Таке було завдання Дзержинського в ті часи на Україні. Те важке завдання він до певної міри виконав, бо ж не дурно дістав звання «героя» і навіть «лицаря».

Цей «тихий» чекіст хапався... Хотів якнайшвидше здійснити виплекані ним божевільні мрії народження нового суспільства, яке б уже жило під золотим промінням соняшної комуни... Він просив, вимагав дозволити вигубити відразу щонайменше половину населення всієї царської Імперії. Шал такий не давав йому покою. Він вбачав ворогів народу скрізь і всюди, навіть в стінах Кремлю. Цього маніяка почали стерегтися, бо мав він великі повноваження і майже ні перед ким не відповідав за свої чини. Коли на таємних зборах хтось закидав йому скрайню жорстокість і передчасну масакру потрібних молодій комуністичній державі фахівців, він мовчав, але нотував у своєму затишному кабінеті імена невдоволених своїх колег — «товаришів». На другий день хтось із них уже зникав без сліду.

«Поїхав у командировку», як пошепки передавали одне одному, лячно поглядаючи на понурого й мовчазного головного «гепеушника».

Але влітку 1926 року його промова в Політбюро ЦК комуністичної партії, де він вимагав крайніх заходів в боротьбі за єдність партії — наполохала пленум. Колегіанти почували себе кепсько, проте найшлися сміливі, які цілком відкидали пропоновані Дзержинським заходи. Які то були заходи — невідомо.

Ранком другого дня його найшли мертвим в своєму розкішному кабінеті. Найшли його за столом у вигідному кріслі. У спині стирчав довгий гострий ніж.

На малому столику все ж стояла ваза з свіжо-зрізаними квітами. Але служниця Мері вже не почувала шепоту:

— Не ріжте квітів. Я боюся смерти.

ЗОЛОТА ДУША

Споконвіку козацький нарід побожно згадує тих найкращих синів України, що присвятили все своє життя вітчизні. Згадує не лише тих, що боролися з шаблею в руках за землі Рідного Краю, а й тих, що великими добродійними чинами заслужили ім'я лицарів, орлів, золотих душ. Такою золотою душею й був один з плеяди найкращих просвітителів нашого народу — співець блискучої нашої давнини професор і ректор Київського університету Михайло Максимович.

Понад сто років тому в Московському університеті все студентство та ба і вся професура стала пильненько придивлятися до молодого вченого-ботаніка Михайла Максимовича. Адже його лекції з ботаніки чарували всіх щирою поезією природника, закоханого з природу найпаче своєї Полтавщини. Професори називали його новітнім Гомером, що так майстерно вмів оспівати гаї, луги та квітчасті свої степи.

Та скоро по тому він відійшов від тих таких привабливих студій: знайшов він собі іншу стежку, ширшу й куди більш забарвлену, пишнішу за всі гаї. Занурився він весь в іншу науку, став студіювати історію українського народу, його побут, його мову. Треба сказати, що дитячі роки професора Максимовича спливали в найкращому куточку Полтавщини на Золотонощині, серед дубових гаїв та в сусідстві хуторів, де часто-густо він подибував старих козаків. Від них він і почув багато такого, про що ніколи й ні від кого ще не чув. З того часу його й вабило село, вабила хуторці, там напевне вже міг надибати сивовусого діда, а може, й кобзаря. Наука на якийсь час відірвала його від степових просторів. Але ж тільки на якийсь час. Закінчив він гімназію в Новгород-Сіверському на Чернігівщині та по тому й виїхав до Москви. Там студіював математику, природничі науки й літературу, але скоро захопився фолкльором, старовиною, добою старої

Гетьманщини, Січчю Запорізькою. Не загинуло те, що змалечку ще чув від ветхих дідів, як сам після згадував. Це вже була його стала праця на все життя. Над тою мозольною роботою просидів довгі роки, поки й життя його було.

Ще коли йому було двадцять три роки (народився року 1804), він уже спромігся видати збірку стародавніх українських пісень. Уже тоді московський уряд косо дивився на тих, хто працював над історією Гетьманщини, але все ж цю книжку Максимовича привітали, найпаче московські вчені, на правду, подивлялися тим духовним скарбам нашого народу, вбачали в них велику цінність, чого вони не могли знайти у свого народу. Справді, такі скарби духу міг створити тільки нарід небуденної вдачі. Історичні пісні, які зібрав Максимович, на тлі епічних сцен з «Енеїди», побутових чарів з «Наталки Полтавки» та поезій Гулака-Артемовського, стали тою китицею запашного «Євшан-Зілля», яка навіть привернула українській інтелігенції свідомість своєї місії: служити, присвятити себе своєму скривдженому народові.

Великий наш письменник-поет Микола Гоголь, найщиріший приятель і земляк Михайла Максимовича, в листі до збирача тих пісень присвятив тим пісням перлини-рядки чарівних слів.

Максимович наполегливо працював. Недовго по тому він видав ще кілька збірок народних пісень (1834 та 1849). Український нарід молитовно притулив до серця коштовний дар невисипущого трудівника, який, на правду, створив собі тим «нерукотворний пам'ятник». Цим даром він поширив обрії кожного справжнього патріота, якому глибоко близька доля свого народу. Міністерство освіти призначило Максимовича ректором щойно відкритого у Києві університету (1834 р.). Отже Михайло Максимович був першим ректором цього славного своєю професурою університету. Вчений саме тоді працював над козацькою добою, багато зробив для вивчення давнини нашої столиці Києва та найстаршого степового міста Полтави. Розвідки цього невисипущого вченого з етнографії, мови, ніколи не застаріють і завжди будуть настільною книжкою кожного, хто бажає ґрунтовно пізнати історію, культурні надбання та велику побожність свого народу. Вчений М. Драгоманов писав про цього свого земляка (Драгоманов з Гадяча на Полтавщині), що «Максимович цілий історико-філологічний факультет». Навіть в старих літах не

кидав він свої укоханої ним роботи. Так, приміром, він переклав «Псалми» та ще «Слово о полку Ігоря».

На Михайлівській горі понад Славутою-Дніпром, відкіль видно далеко ген там той берег й чарівні гаї Золотоноші, височить обеліск над могилою славного українського вченого, золотої душі козацького народу. Під тим обеліском внизу вибито золотими літерами: «Михайло Максимович 1804-1873». Ім'я, яке змушує швидше битися серце кожного українця, ім'я, яке змушує поборжно схилити голову перед святою могилою.

ПРОФЕСОР В. ЩЕПОТЬЄВ

Професор В. Щепотьєв — полтавець. Вчився в тутешній семінарії і закінчив Петербурзьку Духовну Академію з золотою медалею. Педагогічну свою працю розпочав у Полтаві ж, в семінарії, де викладав західноєвропейську літературу, куди було вмонтовано й літературу московську. Читати лекції з літератури української не було чого й думати, оскільки ця дисципліна була під суворим ветою Валуєвського декрету.

Сам ректор семінарії пильно стежив, щоби його «пітомці» семінаристи не захоплювались творами «мазепинських» письменників або, боронь Боже, не говорили між собою «селянською мовою».

Щепотьєв студював українську народню пісню виключно вдома, приватно і тільки з 1905 року мав змогу виступати перед українською громадою прилюдно. Згодом став одним з ініціаторів жвавих і цікавих нарад членів Полтавської Архівної Комісії. Комісія видавала місячник — журнал тої ж назви, в якому брали участь передовсім такі фахівці як Щепотьєв, історик Павловський, археолог Рудинський, лікар Мальцев, статистик Ротмістров, історіограф, знавець старої Полтави Падалка, агроном Королів. Через якийсь рік-два Щепотьєв нав'язав контакт з харківським професором Багалієм, пізніше з професором Сумцовим і молодого ще тоді аспіранткою, здібним і вдумливим ерудитом Н. Дворянською (пізніше — Мірза-Авак'янц). Група ця редагувала журнал «Минувшина», де містились цікаві шкідці й статті та новини з різних галузів науки не лише в Україні, а й з усього світу.

Професора Щепотьєва я знав добре ще в перші роки його педагогічної діяльності. В Полтаві його називали «Українським Піроговим» за чуйність, толеранцію, багатство знання й скромність. Вперше почути його трапилось на весні 1905 р. в Українському Клубі, де він читав реферат «Про Українську Думку». Я був дуже здивований лектором. Говорив він мовою ніби про-

стою, але водночас доткливою, насичуючи її глибоким змістом, та рівною панорамою давньої давнини нашої землі. Аудиторія слухала лектора, затаївши подих: на крилах історичної правди він переносив нас в імлу віків, в добу Сагайдачного, Сірка, Наливайка й Дикого Поля, в добу бойових кличів, несамовитого гону буджацької орди, ніжного плачу «білого ясиру», двобоїв з яничаром.

Його нагороджували рясними оплесками. Щепотьєв завжди лагідно посміхався очима, робив ледь помітний рух й поволі сходив з катедри. Молодь його любила. Щепотьєва знала вся інтелігентна Полтава, усі нетерпляче чекали нової його лекції. Щепотьєв читав лекції частіше про думку, про пісню, пов'язуючи зміст їх з тими вікопомними подіями, які творили нашу яскравогранчасту історію. Розбурхував любов до рідного краю, до рідного міста в різний спосіб, принагідно. Казав: на кожному кроці пломеніють сліди нашої давнини. Ось тут їздив на вороному Мазепа до свого полтавського палацу, що на соборній площі, а он там стояла аж до 1801 року крулівська вежа, біля неї було поранено шведського короля Карла XII. Мазурівським шляхом, що на Подолі (у Полтаві, як і в Києві є Поділ), козак гнали на Січ косяки диких огирів. На Коломійській вулиці, недалеко від семінарії, стояв перший український театр.

Найбільшу увагу професор приділив пісням: він їх збирав по всій Полтавщині й Київщині, заглядаючи принагідно в далекі від залізниць села та самотні хутори. У нього таких визбираних пісень було декілька грубих зошитів; до кожної з них писав коментарі з вичерпною ясністю, систематизував і збирався видати якщо не в Києві, так закордоном. То була його улюблена робота, над якою він сидів роки аж до часів, коли вибухла війна, а слідом за нею і «всеросійський хаос». Скоро було знищено семінарію, і професор Щепотьєв виїхав був до Харкова, але не надовго: його тягло до рідного міста; до Полтави, де безвізно жила його родина. Тут його запрошено до Університету, де він читав літературу аж д приходу большевиків. З цього часу професор занедбав педагогічну роботу, і в роках 1923-1924 я здибав його вже в музейному архіві. Там, у затишку, ми оглядали старі архівні справи. Часи були важкі, понурі, голодні й холодні. Ми жували принесені з дому сухарі, запивали «чаєм» з листя порічок й нотували поживклі від часу рештки «Рум'ян-

цевського перепису», або вилучали старі манускрипти, які в той чи інший спосіб давали матеріал до історії Полтави. Роботою керував пан Кротевич, колишній член Округового Суду, після панотець Автокефальної Церкви (його забили большевеки). Брались розбирати те, чого не бачив тут ні Костомаров, ні Павловський, ні навіть Гнатишин-Каменський або історіограф Падалка.

Так чи так, а днів кропіткої муравлиної роботи в архівних кімнатах я ніколи не забуду. Не забуду ніколи й розмов, коли ми — четверо — я, Щепотьєв, Кротевич і зичливий, бородатий Ризенко (вчитель музики) збирались у перерву до гурту. Тут, серед стосів справ й важливого духу цвілі, притишено, щоб була хто не почув, гуторили. Оптиміст Ризенко потішав і доводив, що «так» довго не буде.

— Лиха іскра поле спалить, сама щезне, — стукав він герлигою по підлозі й підіймав догори густу брову.

Щепотьєв тільки зідхав.

— Я нічого не можу розглядіти в цій густій імлі божевілля, — казав він тужно. — Бачу криваву вакханалію. Накази того татарина (Улянова — Леніна), того поляка (Держинського) безпрецедентний садизм в історії людства... Це щось більше за Марата, жакливіше за Фуко... Ризенко схилився до вуха бесідника й, підіймаючи ще вище брову, хрипів: — Я скажу вам, ще почуємо про нову Шарльотту Корде. Злетить, скоро злетить на землю новий «Анти-месник».

— Спекаємось усіх червоних маніяків, — казав він уже на порозі архіву й поволеньки сунув додому.

Працювали ми в архіві щось з півроку. Професор в останні дні був мовчазний, неговіркий. Марудна робота нотаря старих актів робила його кволим. Я бачив, що й мені треба було якось тікати відсіль. За цей час з архіву вже пішов Кротевич, перестав ходити Ризенко; скоро я довідався, що він тяжко занедужав, лежав самотньо й помер від голоду (1923).

Одного дня Щепотьєв прийшов до архіву дуже пізно. Сів до столу і схопився обома руками за голову... так сидів довго без руху, без слів.

— «Фініта ля комедія!» — шепотів він понуро й повісив капелюха на цвяшок.

Я не розумів і дивився злякано.

— Здається, кінець моєму нотуванню «Рум'янцевських паперів», — відрік він на моє німе питання і сунув мені газету.

Була то місцева газета. Кидалася у вічі підвальна стаття «Розкритий Злочин», старанно обкреслена червоним олівцем. Писалося там про запільну роботу місцевих українців («бандитів»). Фундатором організації ніби був директор гімназії професор Примо, головними діячами — артист Ніковський, статистик Лойко, урядовець Глушко, згадувався військовик Тютюнник і ще кілька невідомих осіб. Усіх було арештовано. В статті згадувалось кілька разів професора Щепотьєва, як надхненника «петлюрівських синьожупанників і погромників». Я уважно й мовчки глянув на професора. Він теж мовчав.

— Коли згадали в газеті — борюкатися годі, — шепнув він, нарешті. Тікати немає куди, а коли б утік, то наразив би родину на жакливу небезпеку.

— Що ви думаєте тепер робити? — спитав я.

— Що робити? Буду чекати, як віл обуха, — і він гірко всімхнувся. Большевики зараз, після аристократії, взялися за українську інтелігенцію. Багато нас загине, — якось, ніби пророкуючи, додав він.

Працювати він уже не хотів і швидко пішов додому, смертельно стурбований долею своєї родини. Через три дні його арештували, а через півроку я довідався від його старшої доньки і про суд над професором. Направду, не було ніякого суду: Щепотьєва вислали далеко на Північ, близько до Полярного Кола на 5 років.

В ці божевільно тяжкі роки, роки страдницькі найкращих синів Матері-України не було й мене у Полтаві, не було і в Україні. Тим же тернистим шляхом і я пішов на Північ аж до морозливого острова Вайґача. Був і на узбережжі Полярного океану, бачив скрізь наших людей, багато бачив, немов уся Україна переселилась сюди. Та проте професора Щепотьєва ніде не здибав.

Багато років минуло, заки я, нарешті, дістався знову до рідної Полтави. І тут несподівано зустрівся з дорогого мені людиною. Здибав я професора Щепотьєва у письменника Коваленка. Я не впізнав його: це був великий дідок з довгою білою бородою, запалими щокками, блідим, виснаженим обличчям. Тільки очі не згасли, — були ті ж лагідні, спокійні.

— Сподобив Бог зустрітись з старими земляками, — казав він, обіймаючи мене. А в самого на очах блищали сльози.

— Здається, не бачились ми щось більш п'яти років, — відрік я, сердечно потискаючи руку професора.

— Здається, так, — всміхнувся він, — чекісти щедрі на надбавки, не бачились прецінь десять літ...

Сидів згорблений і весь час кахикав. Бачив я зламано, скалічену людину. Я спитав, що він думає тут робити.

Він помовчав трохи й сказав:

— Думка їхати до доньки... У Гадячому вона лікарем. Там хочу спочити, набратись сяких-таких сил. Що тепер рибитимеш? Старому тільки лежати на печі та онукам розповідати про Колиму, але...

І професор безнадійно махнув рукою.

...Не повірять! Скажуть: бреше старий дід, розказує казки. А ви ж як? — мляво спитав мене.

Я теж махнув рукою.

Коваленко весь час сумно мовчав. Тоді зняв з кілочка бандуру, став перебирати струни й тихенько заспівав:

Зажурилась Україна, що ніде прожити:

Витоптала Орда кіньми маленькії діти.

Ой, маленькі потоптала, великих забрала,

Назад руки пов'язала, під хана погнала.

Професор слухав і хитав головою.

— Так, так, — шепотів він. — Яка... правдива пісня! П'ять віків тому чужинці знущались над нами і сьогодні... чужинці мордують нас... Орда... чужі люди ласують на нашу землю... витереблюють нас і наших малих діточок...

Тиждень через два він виїхав до Гадячого (на Полтавщині повітове місто). Від знайомих я знав, що професор жив у доньки відлюдком, заховався у затишок глухого міста, де колись розкошувала Леся Українка. Він принишк, замовк і жив насамоті, не хотів нікого бачити та й сил уже не було навіть привітати будь-кого в закутку. Писати не хотів, бо добре знав, що його пильнує ЧеКа-ГПУ й кожного разу сподівався трусу. ...І, справді, такий моторошний час насунув, як чорна ніч, укрит жажом усю Україну. Настали вікопомні, прокляті знедоленим народом дні «єжовщини».

Були то дні «безкровної гільйотини». В один з таких днів забрали знову професора Щепотьєва. Не арештували, бо не було за що арештувати кволу, немічну людину, а просто забрали, привезли до Полтави й кинули до в'язниці. Відомий полтавський кооператор Савон-Фісун, якому чудом пощастило вирватись з полтавської катівні, розповів мені про страдника-професора:

— Сидів він зо мною в камері, де нас було більш де-

сятка в'язнів. Кожного викликали окремо й не щодня. Що таке чекістський допит? Чекістський допит — то ті страждання, ті фізичні муки, які міг зобразити на своїх полотнах хіба лише славнозвісний Гоя, або розповісти Лямартін в своїх мемуарах про французьку революцію. В кожному ЧеКа був свій Фуко (Фуко — катсадист часів гільйотини). У Полтаві такий Фуко теж був, його правдиве ім'я Блят. Блят умів мордувати, кожен думав, чи сьогодні заганятимуть під нігті голки, а чи будуть прищіплювати пальці дверима, або забивати цвяхи в спину. З професором Щепотьєвим робили трохи інакше: він мав бороду, і на допитах кат виривав по довгій волосині з його бороди... Волосину за волосиною, скільки часу тривав допит. Приводили його назад спухлого, скривавленого. Стояв довгий час очманілий, тоді з розпачу, ридаючи й хлипаючи, бився головою об стіну, його розраджували, як могли, клали компреси й нишком плакали. Одного разу його взяли знову на допит, мабуть, уже сотий раз. Назад він уже не повернувся. Зникла без сліду в «блятівських катівнях» світла людина, гордість українського народу.

СЛОВО ДРУЖИНИ

В країні сонця, Австралії, в м. Мельборні, у своїй садибі «Полтавський Затишок», жив і працював письменник-історик Микла Лазорський. Всі свої останні 20 років життя він присвятив улюбленій літературній праці. «Писав так, як ще ніхто досі не писав», — казали читачі-прихильники.

За 20 років життя в Австралії він випустив друком три великі історичні романи: «Гетьман Кирило Розумовський», «Степова квітка» та «Патріот». Ці епопеї з історії України здобули авторові широку популярність і успіх серед читачів у вільному світі. Крім цього, Микола Лазорський протягом цього періоду опублікував у часописах та журналах цілу низку історичних нарисів, статей, оповідань та спогадів, переважна більшість яких надрукована тепер у цьому збірнику «Світлотіні».

Своїм золотим пером він охопив безліч різноманітних тем, всебічно збагачуючи нашу українську літературу. До останніх днів свого життя він не складав своєї гострої зброї — мистецького слова, творячи літературні скарби для своєї культури, для України, яку він так палко любив.

Останньою працею покійного був історичний роман «Княжна Тараканова» — про доньку цариці Єлисавети та Олексія Розумовського від морганатичного шлюбу. Мріяв він відтворити цю маловідому історичну подію, клопоть історії, який в той час був умисне замовчаний тодішніми можновладцями. Але несподівана й невблаганна смерть назавжди вирвала з його рук «золоте перо» творчості 13-го березня 1970 р.

Микола Лазорський був людиною небуденної вдачі, з невичерпними знаннями й талантом. Своїми високохудожніми творами він вніс великий вклад в історію боротьби нашого народу за свою самостійність, за свою культуру, збагативши тим самим національно-літературну скарбницю України.

В архіві, що полишив після себе покійний, ще зберігається низка цінних рукописів, що чекають свого ви-

дання.

Закінчуючи це коротеньке післяслово, я висловлюю щиру подяку нашому Мельборнському літературно-мистецькому клубові за організацію Комітету у справі збору пожертв на це видання, а також самим жертводавцям та Українській Висилковій Книгарні, що своїми щедрими пожертвами та фінансовою допомогою спричинилися до появи цього першого посмертного видання мого покійного чоловіка — письменника Миколи Лазорського. А зокрема висловлюю щиру подяку голові Літературно-мистецького клубу Дмитрові Нитченкові за ініціативу видати цей збірник, створення Комітету, а також за редакцію мови та догляд під час друку.

Лідія Лазорська
Мельборн, серпень 1972 року.

ВІД ЛІТЕРАТУРНО-МИСТЕЦЬКОГО КЛЮБУ

Вихід з друку кожної корисної й цікавої книжки за наших обставин в Австралії — це великий здобуток, це своєрідне свято для нашої невеликої тут спільноти, а зокрема для тих, хто любить рідне друковане слово, хто допомагає у виданні кожної такої праці, хто творить і хто підтримує матеріально чи яким іншим способом. Тож вихід у світ великого збірника творів нашого покійного письменника Миколи Лазорського «Світлотіні» — є значною перемогою на нашому літературно-мистецькому полі. Тому із приємністю і пошаною висловлюємо щиру подяку як Комітетові у справі збирання пожертв на це видання, що був створений при Мельборнському літературно-мистецькому клубі в складі п. Костя Карпенка (голова), онуки покійного письменника Наталі Романовської та пана Василя Фокшана, так і численним жертводавцям, що уможливили видати друком цей твір, що стане цінним джерелом пізнання нашої історії в мистецькій формі та історії інших країн чи народів, а також буде новим здобутком нашої культури у вільному світі.

Окрему подяку складаємо п. В. Фокшанові, що фінансово допоміг випустити у світ цей твір, бо зібраних пожертв не вистачало, а також п. інж. О. Дроздовському за технічний догляд під час друку.

Як бачимо, це видання потребувало не тільки загальної фінансової підтримки, але й великих зусиль, праці, листування — але все це досягнуто спільним бажанням, жертівністю, доброю волею. Тож, випускаючи цей корисний твір, ми виконали свій людський і почесний обов'язок перед пам'яттю покійного нашого видатного письменника і перед покладеними на нас обов'язками. Це дає нам віру й силу йти вперед з новими надіями. Ще раз дякуємо всім, хто вклав і свою частку в це велике культурне й національне завдання.

**Мельборнський літературно-мистецький клуб
Об'єднання Українських Письменників
«Слово»
Австралійська філія**

Жертводавці на видання книжки М. Лазорського
«Світлотіні»

СУОА — 50.00

Вікторія

По 20.00

Укр. Громада Вікторії
Союз Українок Вікторії
Осип Сось

По 12.00

П. Дмитрів

По 10.00

Мельб. Осередок СУМ

А. Глуханич
пані Т. Демидовська
Родина Дубових
К. Карпенко
І. Кирлик
Д. і К. Любарські
О. Малимоненко
В. Микитенко
С. і М. Могильницькі
Л. Пелех
Вс. Шевченко
В. Фокшан

По 8.00

І. Соколовський

По 7.00

П. Ковальчук
В. Сидоренко

По 6.40

В. Кирилось

По 6.00

Укр. Шкільна Рада Вікторії

Д. Антоненко
А. Березняк
Пані Н. Бобурко
М. Богаївський
М. Болюх
Ю. Болюх

О. Булка

Я. Булка

І. Бучма

А. Ведмидський

Т. Винницька

А. Верещака

Гр. Вишневий

Я. Гвоздецький

Яр. Гевко

К. Гіммельрейх

В. Глуханич

М. Глухова

Гордієнко

І. Григоренко

М. і П. Грудка

Н. Грушецька

Н. Грушецький

К. Губа

В. Губарів

Б. Гура

І. Гура

Р. Гіжовський

П. Грещук

В. Денес

Ю. Дніпровський

В. Жарський

В. і Р. Жилани

Б. Ігнатів

М. Іричак

Р. Капко

П. Кардаш

В. Карюк

П. Кисляк

О. Кліоновський

І. Клодзінський

Пані Б. Коваленко

Пані М. Ковшик

Л. Когут
Б. Кононенко
І. Контек
З. Конюшко
П. Коробка
Б. та В. Кузики
Гр. Кузьменко
О. Кулик
І. Кулинич †
Яр. Кутний
М. Куціль
В. Кушнірчук
М. Левіцький
М. Ліщинський
С. Лисенко
о. Гр. Лутанюк
Т. Ляхович
В. Макогон
М. Макогон
Ю. Малимоненко
В. Мельник
Дм. Микитенко
О. Мулярчук
В. Мушак
П. Нікода
Д. Нитченко
Є. Носяра
Пані А. Овчаренко
П. Олійник
Я. Парахоняк
О. Півень
Студ. панна А. Підгоро-
децька
К. та Ю. Пінчики
І. Пономаренко
М. Поперечний
Пані Н. Попко
Й. Поточний
Ф. Пюро
В. Раєвський
А. Рибицький
Пані Г. Ріжнів
В. Романів
Н. Романовська
Дм. Рудик
О. Рудик

М. Сірих
Пані І. Сірко
І. Скоробогатий
В. та І. Слиньки
М. Сліпецький
П. Сорока
З. Стецюк
І. Страган
Б. Тарнавський
О. Тарнавська
Вол. Ткач
Пані О. Ткач
М. Тройнар
Р. Федевич
В. Харуцький
О. Ходань
Яр. Холоднюк
Ін. Хом'як
В. Ценко
В. Цибульський
П. Цюпак
О. Черкаський
М. Чорний
І. Чума
В. Шарко
М. Шегедин
Б. Шемет
В. Шкварок
П. Шрамченко
Т. Яськевич
І. Якубович
По 5.00
А. Нечипоренко
Стефанів
По 4.00
Пані Л. Михайлів
По 3.00
Дм. Моравський
А. Наконечний
І. Рубан
По 2.50
В. Пташник
По 2.00
А. Березнюк
С. Білецький
Ст. Біян

Б. Бойко
Г. Ботте
Пані С. Булка
Т. Васильків
Я. Вачур
П. Верещака †
Я. Волощук
В. Гаврилюк
Ф. Гриб
І. Гриневиц
М. Грищук
М. Губарів
О. Губарів
Г. Даценко
Пані Н. Досенко
Н. Дроботюк
М. Івасенко
Г. та Ст. Корені
Й. Кристин
А. Кричко
І. Курушенко
Пані А. Любич
В. Макушка
Панна М. Малимоненко
М. Паньків

П. Мартинюк
Я. Марук
П. Матвіїшин
В. Михайлів
М. Моравський
Б. Назар
О. Павук
Н. і К. Панагір
М. Петрикевич
Ст. Радіон
Пані І. Савчак
В. Симоненко
М. Соловій
С. Сосновський
П. Стефін
В. Товстоп'ят
Й. Точинський
Й. Фіялка
Б. Хамчук
М. Худяк
Д. Цибанюк
В. Черногуз
В. Шевченко
В. Шеремет
Ф. Шимків

Новий Південний Велз

По 20.00
Ю. Борець
А. Кацак
По 12.00
Пані З. Б.
По 10.00
С. Балик
Л. і Г. Гордієви
Ф. Закалюжний
І. Калічинський
М. Кулик
В. Літинський
Т. Суховерський
По 8.00
В. Богач
По 7.00
Б. Боднарчук
І. Гущак

Я. Петрикевич
Л. Спесивий
Р. Сувальд
Б. Темник
Л. Шевченко
І. Шибола
По 6.00
Пані І. Вовк (від Союзу
Українок)
Г. Бажул
М. Бандура
Є. Баранович
Пані С. Берегуляк
С. Боднарський
О. Винницький
А. Війтович
М. Володимирів
А. Гаврилів

П. Гординський
П. Горох
В. Гринь
Т. Гузійчук
С. Гулик
М. Гураль
Ю. Денисенко
В. Дзюба
І. Дібрівний
С. Добровний
М. Івасик
І. Ільків
П. Клименко
М. Ковальчук
Т. Корінець
А. Коцко
М. Коцко
Г. Кошарська
С. Лісовець
А. Лісович
П. Лопата
І. Лясківський
А. Мазуренко
І. Мартинюк
І. Мирон
Я. Мичак
М. Мороко
П. Мулик
Панна М. Намурен
В. Олійник
І. Ориновський
П. Островський
М. Пастух
М. Петриш
прот. о. А. Пігулевський
О. Радкевич
О. Роман
П. Сердюк
С. Спасько
М. Строкон
В. Суховерський
Д. Ткачук
О. та М. Хвиля
В. Чабан
П-во Чаплинські
В. Чолій

П. Шкиковий
Р. Шока
По 5.00
С. Вудмаска
І. Денис
Г. Дубик
О. Ференс
М. Яцишин
По 4.00
Г. Волошин
О. Данилюк
По 3.00
В. Дзендровський
Т. Щирба
По 2.00
Д. Авер
І. Александрів
Ст. Балко
Т. і Б. Базилицькі
І. Бибик
С. Бойчек
Я. Борода
І. Баран
П. Бурковський
Верчик
Ю. Винницький
З. Вовк
М. Войтович
О. Гаврилів
Б. Глушко
Б. Григорович
М. Гуляк
Ю. Дем'яненко
Р. Драган
І. Жестовський
В. Загородній
А. Ігнатів
М. Квасниця
І. Коваль
О. Ковальський
І. Козар
О. Кошарич
О. Кошарський
П. Кравченко
А. Кравченко
С. Крук

Лещенко
Ляшок
Ор. Майка
В. Марушечко
С. Мельник
П. Намурен
М. Олексин
М. Павлік
М. Петрушечко
В. Подолянко
Й. Прендецький
Гр. Процюк
М. Садовський
Д. Сенкович

М. Смолинець
Д. Солтан
П. Стеценко
В. Сухенко
В. Тимуш
Н. Турцевич
С. Хвиля
Ю. Чаплинський
А. Чубатий
В. Шеремет
Шехович
П. Шимко
А. Ящук
Невиразне прізвище

Південна Австралія

По 20.00
М. Лесів
По 10.00
Т. Чубатий
По 7.50
С. Сіркович
По 6.00
В. Божок
В. Борисюк
І. Ваццишин
І. Гречко †
Т. Дмитришин
І. Захарчук
І. Кириленко
К. Каздоба
М. Кіналь
В. Лабаз
А. Онішко
Т. Пасічинський
Прот. о. Н. Плічковський
І. Полатайко
А. Середа
Б. Соловій

С. Трус
О. Чорнобицька
По 2.00
Г. Адамс
М. Білик
В. Гай
М. Грибик
Дмитрик
Л. Зозуля
В. Іванів
Г. Карпенко-Шкварко
Я. Кльован
І. Ковальчук
Я. Ковальчук
В. та М. Микита
Б. Моравський
Ю. Скибінецький
В. Слободян
О. Слободян
А. Тимінський
В. Федюк
Невиразне прізвище
Невиразне прізвище

Квінсленд

По 10.00
Т. Бобешко
Юр. Одлига

Р. Павлишин
М. Сендзік
І. Станицький

В. Харченко
По 9.00
Г. Самійленко
По 8.00
Прот. о. М. Сердюк
П. Гупало
По 7.00
О. Єремієнко
А. Оглобля
П. Шевченко
По 6.00
М. Дяченко
І. Єремієнко
Д. Ленчовський
І. Осмоловський
Х. Печенюк
М. Сало
І. Столяр
Л. Тротнар
По 2.00

О. Ваврик
С. Візнович
І. Гапун
Т. Зварич
І. Керик †
В. Кіпа
М. Кіцманюк
Пані Н. Корженко
О. Лукач
М. Матула
М. Машталір
І. Мотика
М. Панченко
М. Піскар
З. Попович
В. Пудлук
С. Стрюк
О. Сухарський
М. Урда
Є. Штибель

Канберра-Квінбісн

По 7.00
Л. Тризна
По 6.00
О. Гарасимів
о. О. Теодорович
В. Турчик
По 5.00
В. Денисевич
По 3.00
О. Кавуненко
По 2.00

М. Верхоляк
М. Верпета
В. Домитряк
М. Глик
Ю. Кульщак
І. Назіmek
О. Петрівський
О. Пукальський
Ю. Стефанчук
М. Щербак
М. Яцишин

Західня Австралія

По 6.00
Дм. Байгерич
М. Гринчук
В. Завадський
Д. Матвієв
Л. і Я. Микитюки
По 5.00
Є. Темник

По 2.00
М. Доцак
В. Матіяш
о. В. Подригуля
Прончук
А. Редько
Сакало
Н. Усов
І. Шорш

Тасманія

По 10.00	М. Ладанівський
I. Дідоха	М. Мигаль
По 6.00	Ю. Партика
С. Вихований	По 2.00
С. Горбушко	Галущак
О. Дурич	П. Козак
В. Когут	Невиразне прізвище
Гр. Комишан	

Америка

По 20.87	Від невідомого, замість кві-
Вероніка (племінниця М. тів на могилу товаришеві	
Лазорського)	Сергієві Ілл. — 10.00
	По 5.00
	Я. Варта (невідомий стейт)

З останніх пожертв

Вік.:

М. Колодій (6.00), о. Б. Стасишин (6.00), О. Матіаш (6.00), о. В. Пиндюра (6.00), К. Верхоляк (2.00).

НПВ.:

М. Сокирчук (6.00), С. Труткевич (2.00).

Складаючи цей список жертводавців, просимо вибачити, якщо чиясь прізвище написали з помилкою, бо багато з них було подано нечітко.

**Комітет у справі збору пожертв при
Мельборнському літературно-мистецькому клубі
Голова Комітету: К. Карпенко
Члени: Н. Романовська
В. Фокшан**

ЗМІСТ

Дм. Чуб — Автор великих історичних полотен	7
Декабристи в Україні	11
Збирачі чужого	16
Вогнем і мечем	23
Гетьман без булави	31
Мариво	38
Котильйон і полонез	44
Січовик та яничар	49
Янгол-месник	55
Химерна доля	60
Золото і кров	66
Бастілія	74
Океан	82
Під катівською сокирою	88
Могила Гіссарлик	96
Останній кошовий	102
Експедиція до Єгипту	110
Теодора	116
Північний метеор	135
Палац серед степу	141
Зразкова жорстокість	150
Кремль у старовину	164
Данте	171
Пальма й тополя	183
Шевченко в Полтаві	192
Зимна вихователька	198
Пантеон України	206
Козача криниця	213
Нічний гінець	218
«В єдин гуж»	225
Орленя	230
Біла панна	237
Доля	247
Смерть імперії	257
Пограбовані скарби	262

Рафіноване свавілля	273
Танок смерти	278
Побиванка	285
Руїна	290
Козачий монастир	298
Театр у Полтаві	301
А вже літ як триста	309
Батуринський кат	315
Ласкава імператриця	322
Січовики під Віднем	329
В титанічній боротьбі	337
«Не плач, не ридай	343
О. М. Бодянський	347
Номис	349
Гетьманський дзвін	353
Скорпіони	358
Великодня ніч	368
Маніяк	375
Золота душа	380
Професор В. Щепотьєв	383
Слово дружини	389
Від Літературно-мист. клубу	391
Список жертводавців	392

